

BOŠNJACI NA OTOKU KRKU I U GRADU BUZETU

Škiljan, Filip

Source / Izvornik: **Historijska misao, 2015, 1, 227 - 225**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:303:459991>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute for Migration Research - Institutional repository for storing papers and data sets](#)

DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U TUZLI

HISTORIJSKA MISAO 1

Historijska misao

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina
The Association of Historians of Tuzla Canton, Bosnia and Herzegovina

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
Bosna i Hercegovina
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Tuzla,
Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Blagoje Govedarica, Freie Universität Berlin
Senaid Hadžić, Univerzitet u Tuzli
Marko Attila Hoare, Kingston University London
Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani
Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo
Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb
Bego Omerčević, Univerzitet u Tuzli
Šerbo Rastoder, Univerzitet Crne Gore
Sead Selimović, Univerzitet u Tuzli
Izet Šabotić, Univerzitet u Tuzli

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK · EDITOR-IN-CHIEF

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli
adnan.jahic@yahoo.com

SEKRETAR · SECRETARY

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba

Časopis izlazi jednom godišnje.
The journal is published once a year.

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika.
All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief's e-mail address.

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije.
The views expressed in papers published in this magazine are not at the same time the views of the Editorial board.

UDK 94

ISSN 2303-8543

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

1

HISTORIJSKA MISAO (online izdanje), GOD. I, BR. 1, 1-312, TUZLA, 2015.

SADRŽAJ

Naš prvi broj..... 7

ČLANCI

Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine 11

Alen Salihović, Nekoliko naznaka o privrednim i trgovačkim prilikama Bosanskog ejaleta i susjeda krajem XVII i početkom XVIII stoljeća 27

Senaid Hadžić, Rimokatoličke župe Breške i Donja Tuzla u 19. stoljeću. Osnivanje, teritorijalni okvir i osobenosti stanovništva 45

Izet Šabotić, Odluke Berlinskog kongresa u svjetlu gusinjsko-plavske afere (1878-1880) 67

Omer Zulić, Kulturno-prosvjetno djelovanje "Gajreta" u Okrugu Tuzla u austrougarskom periodu 95

Salkan Užičanin, Strani kapital u privredi Bosne i Hercegovine (1918–1941) 113

Sead Selimović, Školstvo u političkoj djelatnosti poslanika Jugoslavenske muslimanske organizacije u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 157

Adnan Jahić, Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945) 181

Denis Bećirović, Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog Udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini .. 207

Filip Škiljan, Bošnjaci na otoku Krku i u gradu Buzetu 227

Izet Hadžić, Borba za opstanak i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine 257

PRIKAZI

Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869. - 1878.*, Orašje 2011, 665.
(Senaid Hadžić) **283**

Anika Mombauer, *Uzroci Prvog svetskog rata. Sporenja i saglasnosti*,
Clio, Beograd, 2013, 226. (Salkan Užičanin) **288**

Bošnjačka pismohrana. Časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u
Hrvatskoj, svezak 13, broj 38 – 39, Zagreb 2014. (Filip Škiljan) **292**

Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*,
Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju,
Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića Sarajevo, Zagreb –
Sarajevo 2014, 629. (Izet Šabotić) **296**

Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka – Izetbegovićevih deset
godina 1990-2000*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013, 309. (Adnan Jahić) **301**

DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA

Iz aktivnosti Društva historičara Tuzlanskog kantona **307**

NAŠ PRVI BROJ

Časopis *Historijska misao* je pokrenut s ciljem pružanja dodatnog poticaja razvoju historijske nauke u Bosni i Hercegovini i stvaranja novog prostora za objavljivanje rezultata istraživanja iz oblasti historiografije, kako afirmiranim historičarima tako i mladim istraživačima, polaznicima postdiplomskih i doktorskih studija, profesorima historije, ali i drugim stručnjacima srodnih nauka koji mogu ponuditi radove u skladu sa naučnim i stručnim standardima časopisa. Izdavači su pokrenuli časopis temeljem svijesti da historijskoj nauci treba osigurati povoljniji status u naučnom životu Bosne i Hercegovine te u bosanskohercegovačkom društvu uopće, uključujući potrebu afirmacije historijskih uvida kao važne pretpostavke humanizacije društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini i na prostoru bivše jugoslavenske države. Bosanskohercegovačka historija, bez obzira na kontinuiran razvoj historijske nauke u Bosni i Hercegovini, još uvijek nudi značajan broj nedovoljno ili nikako obrađenih tema i pitanja iz svih razdoblja prošlosti koje bi trebalo obuhvatiti kvalitetnom naučnom obradom i prezentacijom rezultata istraživanja. Mnoga pitanja traže nove poglede i analize. Istovremeno, nameće se potreba sabiranja i objavljivanja historijskih izvora, kako zbog njihove veće dostupnosti historičarima i drugim stručnjacima, tako i zbog poticaja većoj zaštiti i očuvanju disperzirane historijske dokumentacije različite provenijencije. Sa druge strane, raspadom bivše zajedničke države, smanjeni su, u izvjesnoj mjeri, uvidi u šire tokove historijskih događanja, naročito kada je dvadeseto stoljeće u pitanju, a izvjesni historijski fenomeni postali su predmet sužene percepcije uslovljene realnošću nacionalnih, istraživačkih i psiholoških barijera. Namjera je pokretača časopisa da otvore svoje stranice svim kompetentnim istraživačima čije teme, analize i sagledavanja mogu biti relevantne za sticanje širokog spektra historijskih uvida o partikularnim i zajedničkim aspektima prošlosti.

Historiografiju legitimiraju pouzdane i provjerljive obavijesti o minulim procesima, događajima i ličnostima, kazivanje o prošlosti jezikom činjenica, brojki i relevantnih uvida. No, historijskog znanja nema bez autorove misli, bez svjesnog zahvata u predmetnu materiju i odnosa prema tragovima prošlosti. Za kredibilitet historijske nauke je važno da tu misao

određuje odgovornost prema ostavštini koja omogućuje znanje o minulom vremenu.

Glavni kriterij za objavljivanje radova u *Historijskoj misli* jeste njihova naučna i stručna utemeljenost i kvalitet. Redakcija će rado objavljivati članke iz različitih historijskih područja, od političke do intelektualne historije, od lokalnih tema do pitanja nacionalnog, regionalnog i šireg značaja. Struktura časopisa će obuhvatati članke, prikaze, obavijesti o aktivnostima osnivača časopisa, a kao moguće rubrike - građu, nastavno-pedagoške teme i izlaganja sa naučnih skupova, okruglih stolova i konferencija. Obim časopisa je određen brojem pozitivno recenziranih i od glavnog i odgovornog urednika i Redakcije prihvaćenih radova i priloga. Prilozi se objavljuju u jeziku i pismu koje koristi autor. Časopis izlazi jednom godišnje, u pravilu s kraja godine. Uz poziv na saradnju, nadamo se da će *Historijska misao* naići na pozitivan prijem naučne i šire javnosti u Bosni i Hercegovini i regionu.

REDAKCIJA

ČLANCI

Bego Omerčević
Mersiha Imamović
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
bego.omercevic@untz.ba
mersiha.imamovic@untz.ba

NAJSTARIJI KORIJENI GRAĐANSKOG DRUŠTVA NA TLU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: Najstariji korijeni građanskog društva na bosanskohercegovačkim prostorima datiraju još iz antičkog doba, odnosno iz vremena kada su ovi prostori postali sastavnim dijelom velike Rimske imperije. Osvajanjem ovih prostora i pokoravanjem starosjedilačkog (ilirskog) stanovništva rimske vlasti su se suočile sa brojnim pitanjima, od kojih je svakako bilo najvažnije ono koje se odnosilo na društveni status svakog pripadnika podaničke populacije, koja je bila potpuno obespravljena. Svjesne takvog stanja, carske vlasti su ušle u višestoljetni proces transformacije postojećih i uspostavljanja novih društvenih odnosa, čiji je osnovni smisao bio da se onom dijelu starosjedilačkog stanovništva, koje je prihvatilo i podržavalo rimsku vlast dodijeli civitet, odnosno ista građanskih prava kakva su imali punopravni rimski građani-Rimljani. Tako su, tokom vremena, mnogi pripadnici ilirskog etnosa dobili status punopravnih rimskih građana, što je, još tada, imalo za posljedicu uspostavljanja građanskog društva.

Ključne riječi: Rimsko carstvo, rimska civilizacija, društveni odnosi, društveni poredak, bosanskohercegovački prostori, starosjedioci, kolonizacija, urbanizacija, romanizacija

Abstract: The earliest roots of civil society in the territory of Bosnia and Herzegovina date back to the ancient times, i.e. from the time when these areas became part of the great Roman Empire. By winning this region and subjugating the indigenous (Illyrian) population, the Roman authorities faced a number of issues, the most important of which were related to the social status of each member of subjugated population, which was completely disenfranchised. Aware of this situation, the imperial government entered into the centuries-long process of transforming the existing social relations and establishing the new ones, whose main purpose was to grant citizenship (that is the same civil rights as the full Roman citizens had) to that part of indigenous peoples who accepted and supported the Roman authority. Thus, over time, many members of the Illyrian ethnos got the status of full-fledged Roman citizens, which, even then, resulted in the establishment of civil society.

Keywords: Roman Empire, Roman civilization, social relations, social order, territories of Bosnia and Herzegovina, indigenous people, colonization, urbanization, Romanization

Još u vrijeme starih Grka i Rimljana uspostavljeni su novi društveni odnosi. Isti su u sebi sadržavali sve komponente tipičnog građanskog društva, onakvog kakvo se ono danas shvata i objašnjava. Naime, razvoj demokratije podrazumijevao je aktivno sudjelovanje svih građana u oblikovanju i vođenju politike u okviru veće ili manje društvene zajednice. Ta pojava je, u svakom slučaju, označila početak jednog novog razdoblja u historiji razvoja društva i društvenih odnosa. Sa uvođenjem nove društvene kategorije stari Grci i Rimljani su u prvi plan svog društvenog poretka stavili slobodnog čovjeka, odnosno građanina koji je uživao puna građanska i politička prava, a što je bilo potpuno suprotno ranijoj društvenoj hijerarhiji po kojoj je postojala stroga podjela na vladajući, na jednoj, i potčinjeni stalež, na drugoj strani.

Tokom vremena, izraz građansko društvo je, zavisno od društvenog poretka, tumačen na dva načina. Jedni su ga predstavljali onakvim kakvo ono u biti i jeste, a drugi na potpuno iskrivljen način. Otuda je, istina, sasvim rijetko, građansko društvo poistovjećivano sa načinom vladavine pojedinih vlastodržaca.

Tek potkraj XVIII stoljeća došlo je do potpunog zaokreta u razumijevanju, a samim tim i ispravnom tumačenju građanskog društva. Sam termin građansko društvo je posmatran i pomno praćen u sklopu tadašnjih društvenih pojava i tekovina, koje su kod velikog broja ljudi probudile jednu novu svijest, prvo o sebi, a potom i o društvu općenito, te u skladu s tim i shvatanje koja je uloga svakog čovjeka, s jedne, i društva u cjelini, s druge strane. Osnovna zadaća svakog građanina je da se zaštiti od negativnih uplitanja države u njegov svakidašnji život, te na taj način stvori potrebne predispozicije za njegovo slobodno promišljanje, prosuđivanje i zaključivanje. Međutim, globalno promatrano, u današnjem svijetu demokratije često se, svjesno ili nesvjesno, zanemaruje ili potpuno ignoriše društvena pozicija svakog pojedinca, a samim tim i uloga građanskog društva u cjelini.

Dolazak Rimljana na bosanskohercegovačke prostore

Pod pojmom *Rimljani* obuhvaćeni su svi oni stanovnici Rima (rimске државе) koji su, prije ili kasnije, prihvatili i podržavali rimsku vlast i kao takvi uživali status punopravnih rimskih građana, što će reći svi oni koji su imali puna građanska i politička prava. Usko posmatrano, pojam Rimljanin dolazi od imena rimske prijestolnice, grada Rima (Roma), dok u širem smislu taj pojam se isključivo odnosi na punopravne građane-stanovnike rimske државе. Najstariji Rimljani su po svom etničkom porijeklu pripadali italском plemenu Latina. Sa širenjem grada Rima, odnosno rimske државе na susjedne pokrajine, u kojima su također živjela italička plemena kao što su Etrurci, Samniti, Apulci, Kampanci, Veneti, Kalabriјci, Toskanci i drugi, stalno se povećavao broj stanovnika koji su prihvatili da svoje zasebno plemensko ime zamijene novim imenom Rimljanin (Rimljani), koje je bilo zajedničko za sve ondašnje stanovnike Rima (rimске државе). U kasnijim razdobljima, koja su bila obilježena ekspanzijom Rimske државена prostore izvan Apeninskog poluotoka, pokoreni narodi su se, također, deklarirali se kao Rimljani. Naravno, dominantnu ulogu, posebno u vrijeme velikog uspona Rima, imali su rođeni Rimljani, odnosno stari Latini. Uporedo sa širenjem rimske државе, ondašnje rimske vlasti su provodile brojne aktivnosti kako bi na novoosvojenim područjima u potpunosti zaživjela rimska uprava. Sam proces uspostave vlasti pratili su i drugi jednako važni procesi, a prije svih kolonizacija i urbanizacija osvojenih prostora, romanizacija pokorenog stanovništva i održavanje trajnog mira. Takvo opredjeljenje rimskih vlasti jasno nam ukazuje na njihovu svijest da se samo na taj i takav način može obezbijediti i na duži vremenski period osigurati jedinstvo i stabilnost Rima, odnosno rimske државе. Na kraju, takva politička orijentacija se u potpunosti pokazala ispravnom i krajnje djelotvornom za rimsku државu.

Da bismo govorili o građanskom društvu i njegovim korijenima na prostorima današnje Bosne i Hercegovine, moramo se, prije svega, osvrnuti na davnašnju prošlost ovih krajeva, odnosno na vrijeme kada su oni postali sastavnim dijelom velikog Rimskog carstva. Pored brojnih osobenosti Carstva jedna je bila posebno izražena i nadasve zanimljiva. Riječ je o izuzetno bogatim tekovinama rimske civilizacije čiji se napredak, između ostalog, ogledao i u sferi društvenih odnosa, u okviru kojih su se desile

značajne pozitivne promjene. Te promjene su se, u svakom slučaju, desile zahvaljujući novoj političkoj orijentaciji carskih vlasti, koje su vremenom postale potpuno svjesne da mir i sigurnost u zemlji zavise, prije svega, od raspoložena svih njenih građana, a posebno od kategorije slobodnih građana koji su u to vrijeme činili okosnicu rimskog društva. Mada su bili slobodni, oni, ipak, nisu imali puna građanska prava. Međutim, da bi se obezbijedila njihova lojalnost, poslušnost i podrška, što je rimskim vlastima bilo itekako potrebno, i to ne samo u kriznim razdobljima nego i u vrijeme mira i blagostanja, trebalo ih je izjednačiti sa punopravnim građanima Carstva. Slijedeći takvu političku orijentaciju rimske vlasti su ušle u dugoročan proces uspostavljanja novog sistema društvenih odnosa. S promjenom statusa slobodnih građana promijenjena je kompletna situacija u rimskom društvu. Dakle, kako se radi o imperiji sa veoma razvijenom civilizacijom, u kojoj je ljudska sloboda predstavljala dominantan faktor u normalnom funkcionisanju države, sasvim je razumljivo da se i najstariji korijeni građanskog društva na bosanskohercegovačkim prostorima traže baš u okviru rimske civilizacije. Krizu robovlasničkog sistema, koja je do punog izražaja došla potkraj II i tokom I st. s.e.,¹ rimske vlasti su nastojale prevazići kroz uspostavljanje novog društvenog poretka koji bi u osnovi bio orijentisan prema uspostavljanju jednakih prava za sve rimske građane, bez obzira na njihovo etničko, vjersko i socijalno porijeklo. Cilj je bio da se na nivou cijelog Carstva uspostavi jednakost i ravnopravnost svih građana, odnosno da se kroz izjednačavanje podanika sa punopravnim rimskim građanima osiguraju prijeko potrebni uslovi za stabiliziranje stanja unutar zemlje, a uz to i nesmetano funkcionisanje carskog sistema vlasti. Takva orijentacija bila je prisutna tokom cijelog razdoblja rimske vladavine.

Uspostavljanje novih društvenih odnosa na bosanskohercegovačkim prostorima

Temeljitim istraživanjem antičke prošlosti današnjih bosanskohercegovačkih prostora dolazimo do novih mnogo jasnijih saznanja

¹ Michail Rostovcev, *Istorija starog sveta* (Grčka i Rim), Novi Sad 1990, 134; Michail Rostovcev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926, 438-442.

o nekim veoma važnim, ali još uvijek otvorenim ili nedorečenim pitanjima. Jedno od takvih pitanja vezano je za društveni poredak i društvene odnose u vrijeme rimske uprave. S tim u vezi, malo se zna kakvi su ti odnosi bili, kako su oni funkcionisali, prvenstveno, na relaciji između vladajućeg, na jednoj, i potčinjenih staleža, na drugoj strani. Isto tako, nisu nam dovoljno jasni odnosi među etničkim, vjerskim, strukovnim i drugim zajednicama ondašnjeg stanovništva ovih prostora.²

U nastojanju da proširimo vidike ili pak dopunimo odgovore na neka još uvijek otvorena pitanja u društvu iz rimskog perioda na bosanskohercegovačkim prostorima otkrivaju nam se mnoge druge nedovoljno istražene i obrađene okolnosti koje su po mnogo čemu karakteristične baš za ove krajeve. Njihovom detaljnijom analizom pružaju nam se mogućnosti da preciznije utvrdimo i definišemo društvenu poziciju svakog pojedinca ili grupe ondašnjih stanovnika ovih prostora.

Svjesni koliki i kakav utjecaj na stabilnost Carstva imaju dobro uređeni društveni odnosi, odnosno sloga među stanovništvom, rimski carevi su, neposredno nakon uspostavljanja vlasti na ovim prostorima odlučili da provedu korjenite reforme u pogledu podizanja pozicije nižih društvenih slojeva na jedan viši nivo, a sve to s ciljem da dobiju njihovu punu lojalnost i potpunu privrženost Carstvu. Naravno, takva zamisao iziskivala je, prije svega, puno vremena, sistematičan rad i krajnje korektan i jednak odnos prema svim podanicima, pogotovu ako se imaju na umu ranija prošlost bosanskoghercegovačkih prostora, njihova nova demografska slika, stanje ekonomije, kao i njihova važnost za cijelo Carstvo. S tim u vezi, rimske vlasti su odlučile da, čim prije, stvore što povoljniji ambijent za međusobno razumijevanje i uvažavanje svake vrste različitosti među ondašnjim stanovništvom ovih prostora. U sklopu tih događanja posebno je bio važan odnos rimskih vlasti prema starosjedilačkom stanovništvu, s jedne, i starosjedilačkog stanovništva prema carskim vlastima, s druge strane.

² Grga Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik*, Zagreb 1948, 144-148; Esad Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *Godišnjak*, V, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1967, 99-111; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 22-74; Ante Škegro, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini*, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo XXIX/1991, 53-139.

Sudeći prema raspoloživim podacima starosjedilačko stanovništvo se ni na koji način nije suprotstavljalo uspostavljanju rimske uprave, što je za Rimljane predstavljalo itekako olakšavajuću okolnost. Gledano, pak, s druge strane ni carske vlasti nisu posezale ni za kakvim metodama prisile niti represalija nad zatečenim stanovništvom što je, u svakom slučaju, bilo od presudne važnosti kada je u pitanju zaživljavanje, prije svega, rimske uprave na području današnje Bosne i Hercegovine.³ Takvi odnosi bili su dobra podloga za uspostavljanje novog društvenog poretka zasnovanog na punoj toleranciji, jednakosti i ravnopravnosti među svim građanima. Krajnje korektan i pozitivan odnos prema starosjedilačkom stanovništvu carske vlasti su iskazivale u sferi duhovnog života, a posebno u oblasti vjere i vjerskih obreda. Upravo u takvim odnosima mogu se i tražiti najstariji korijeni građanskog društva na današnjim bosanskohercegovačkim prostorima. Vremenom, ti odnosi će se sve više razvijati i kao takvi jačati društvenu poziciju svakog pojedinca iz reda zatečenog ilirskog etnosa.

Odmah nakon osvajanja bosanskohercegovačkih prostora carske vlasti su pristupile uspostavljanju trajnog mira, potom sistematskom naseljavanju i urbanizaciji ovih krajeva, te na kraju romanizaciji domaćeg stanovništva.

Romanizacija starosjedilačkog stanovništva spada u red najvažnijih poduhvata rimskih vlasti. Riječ je o izuzetno složenom, višeslojnom i dugoročnom procesu, koji je u sebi sadržavao više različitih kulturoloških i socioloških aspekata. Na prvom mjestu bila je akulturacija zatečenog domaćeg (ilirskog) stanovništva, koje je postepeno prihvatilo i preuzimalo tekovine rimske kulture i civilizacije, kako materijalne, tako i duhovne. Drugo mjesto pripada dodjeli građanskih prava, ali samo istaknutijim pojedincima, rodovima i zajednicama iz reda starosjedilaca. Oba ova procesa bila su usko povezana sa urbanizacijom i municipalizacijom ovih prostora. Zahvaljujući njihovom sistematskom provođenju došlo je do prerastanja dotadašnjih domorodačkih plemenskih i etničkih teritorija u gradske općine (municipije).

³ O tome opširnije: G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, 45-55; E. Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka osmanske vladavine*, Sarajevo 1984, 193-2011; Đuro Basler, *Kasnoantičko doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka osmanske vladavine*, Sarajevo 1984, 311-313.

Rezultati romanizacije su se manifestovali kroz transformaciju identiteta starosjedilačkog stanovništva, pri čemu su se stare etničke zajednice još čvršće povezale, kako međusobno tako i sa doseljenicima iz drugih krajeva Carstva, što je za posljedicu imalo oblikovanje novih zajednica rimskog provincijalnog stanovništva. Svaki od pomenutih procesa se međusobno prožimao sa drugim. Zato, sve ove procese treba posmatrati u konstantnoj uzročno-posljedičnoj vezi.

Prevažodni cilj rimskih vlasti bio je da zatečeno stanovništvo prihvati rimski način življenja, rimsku kulturu i civilizaciju, kao i sve drugo što je pripadalo Rimljanima, a sve to kako bi se ono, čim prije, uklopilo u ondašnje tokove rimskog društvenog života. Imajući u vidu da je to proces dugog trajanja, carske vlasti su to radile postepeno i sistematski. U taj proces su, prije svih, bili direktno uključeni doseljenici (stranci) na ove prostore, koji su uživali status punopravnih rimskih građana.

U nastojanju da kod zatečenog stanovništva ne izazovu bilo koju vrstu revolta, niti pak njegovu neposlušnost, rimske vlasti su, neposredno nakon osvajanja bosanskohercegovačkih prostora, priznale peregrinski status starosjediocima, tj. ličnu slobodu, ali ne i status punopravnih rimskih građana. Uporedo s tim, njihovim etničkim teritorijama je data izvjesna autonomija, u vidu peregrinskih civitatesa (domorodačkih općina). Širom zemlje su podignuti vojni logori (castrumi), u kojima su bile stacionirane vojne posade i izgrađene putne komunikacije koje su, prije svega, služile za brzo prebacivanje vojske s jednog na drugo područje provincija Dalmacije i Panonije.⁴

⁴ Kroz područje današnje Bosne i Hercegovine prošle su četiri ceste, koje su polazile iz Salone kao provincijalnog središta Dalmacije. Jedna je vodila do planine Ulcirus u zemlji Ditiona (sjeverozapadnih susjeda Delmata), druga do mjesta Ad Fines na području Mezeja, treća do dezitijatskog kastela Heduma (negdje na području Breze), a četvrta do mjesta na rijeci Bosni (*Ad Bathinus flumen*), gdje je bila granica prema Breucima. Ove ceste su primarno imale vojni karakter, ali kasnije su poslužile kao okosnica daljeg razvoja putnih komunikacija na području današnje Bosne i Hercegovine, te su imale veliku ulogu u privrednom, kulturnom i drugom preobražaju tih prostora (Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, 2, Sarajevo 1974).

U prvih nekoliko decenija rimske vladavine na čelo peregrinskih civitatesa su postavljeni rimski vojni prefekti, najčešće oficiri-legionari,⁵ koji su najčešće obnašali dužnost upravitelja ili nadzornika. U svom radu oni su se dobrim dijelom oslanjali na prvake iz reda starosjedilačke aristokracije, koji se u natpisima spominju kao princepsi.⁶ Upravo su oni bili ti koje je najranije zahvatila romanizacija, u smislu prihvatanja rimskog načina života, latinskog jezika, običaja, rimskih imena i drugih tekovina rimske kulture i civilizacije. Njihova vezanost za Carstvo je postala veoma čvrsta. Vremenom, princepsi su preuzeli ulogu posrednika između Rimljana s jedne i pripadnika svoje zajednice s druge strane, širom otvarajući, na taj način, vrata daljnjoj romanizaciji.

Provođenje romanizacije nad domaćim stanovništvom je mnogo više bilo izraženo u okviru regrutacije mlađih muškaraca u rimske vojne jedinice. Broj regrutovanih mladića je, u prvom redu, zavisio od veličine određene zajednice, zatim od njenog ranijeg odnosa prema Rimu, kao i od odnosa rimskih vlasti prema toj zajednici. Regrutacija je naročito bila izražena među starosjedilačkim zajednicama koje su ranijim razdobljima pružile najžešći otpor Rimljanima. Vojna služba je trajala oko 25 godina. Vojni rok je služen na cijelom prostoru Carstva, od Britanije preko Male Azije i Sirije pa sve do Mauritanije. Potvrde o tome nalazimo u sačuvanim natpisima i otpusnim diplomama, iz kojih se jasno vidi da se jedan broj vojnika, po isteku vojne službe, vraćao u svoj rodni kraj. Takvi su, poslije dvadeset i pet godina provedenih u rimskoj vojci, prihvativši sve tekovine rimske kulture i civilizacije, bili već romanizirani. Po povratku u rodno mjesto oni su, zajedno sa princepsima starosjedilačke zajednice kojoj su i sami pripadali, postajali ne samo jak oslonac rimskoj provincijalnoj upravi, nego i glavni akteri romanizacije unutar svoje zajednice.⁷

U prvim decenijama rimske vladavine na području provincija Dalmacije i Panonije princepsi i veterani domaćeg porijekla su u mnogome

⁵ Tako je, na primjer, centurion Marcellus iz VII legije *Claudia pa fidelis* u vrijeme cara Nerona upravljao Mezejima i Desitijatima (*Corpus inscriptionum latinarum* [dalje: CIL], sv. IX, br. 2564).

⁶ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem*, 60-64.

⁷ E. Pašalić, *Period rimske vladavine, 210-221*; Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1991, 54.

doprinijeli prevazilaženju raznih vrsta nesuglasica i nesporazuma na relaciji između indigenog stanovništva, s jedne, i Rimske države, s druge strane. Starosjedilačko stanovništvo bosanskohercegovačkih prostora je uglavnom živjelo u ruralnim krajevima, jasno podijeljeno u plemenske i rodovske zajednice, koje su bile smještene oko utvrđenja, bez čvršćeg političkog jedinstva i sa veoma izraženom naturalnom privredom. Po uzoru na urbane centre poput grada Rima rimski kolonisti, manjim dijelom doseljnici i u mnogo većem broju veterani, tokom vremena su i na ovim prostorima podizali naselja tipa rustičnih vila i gradskih centara. Takva naselja su bila stjecišta zemljoposjednika, trgovca i zanatlija. Ona su, nesumnjivo, bila prva naselja urbanog tipa i kao takva vrlo brzo su postala veoma privlačna za okolno peregrinsko stanovništvo.⁸

Pored nastojanja da obezbijede funkcionisanje države u punom kapacitetu carske vlasti su značajan dio svojih aktivnosti usmjeravale na daljnje održavanje trajnog mira i pune kontrole nad bosanskohercegovačkim prostorima, kako bi stvorile potrebne uslove za nesmetano iskorištavanje privrednih potencijala i za izgradnju putnih komunikacija, prvenstveno onih koje su vodile u pravcu Podunavlja.⁹ Zahvaljujući takvom carskih vlasti ovi prostori su jedno vrijeme predstavljali najmirnije i najsigurnije područje u okvirima Rimskog carstva.

Historijski promatrano, stanovništvo bosanskohercegovačkih prostora je tokom rimske vladavine prošlo kroz nekoliko faza na putu svog političkog, ekonomskog i društvenog razvitka. Međutim, ono što je posebno zanimljivo, a što je i predmetom ovog rada, vezano je za uspostavljanje novih društvenih odnosa, zasnovanih na elementima tipičnog građanskog društva. Naime, vrlo brzo nakon osvajanja ovih krajeva 9. godine n.e.¹⁰ rimske vlasti su odlučile da u potpunosti promijene svoj raniji odnos prema

⁸ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 67-68; E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, 79-110.

⁹ G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, 45-55; E. Pašalić, *Period rimske vladavine*, 79-108; Đ. Basler, *Kasnoantičko doba*, 309-313; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 36-40; M. Rostovcev, *Istorija starog sveta* (Grčka i Rim), 134-169.

¹⁰ Nikola Vulić, *Dalmatsko-panonski ustanak* (od 6-9.g. po Hr.), *Glas Srpske kraljevske akademije*, Beograd 1926, knj. 121, 55-72; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 32-64.

zatečenom stanovništvu. Time je i započeo višestoljetni proces transformacije postojećih i uspostavljanja novih društvenih odnosa, čiji je osnovni smisao bio da se jednom, odnosno onom dijelu domaćeg stanovništva koje je prihvatilo i podržavalo rimsku vlast dodijeli civitet,¹¹ što je u konačnici značilo davanje jednakih ili istih građanskih prava kakva su imali punopravni rimski građani - Rimljani.

Davanje civiteta starosjedilačkom stanovništvu

Namjere carskih vlasti su bile da se zadovolje elementarne potrebe starosjedilačkog stanovništva, a uz to i ostvare prijeko potrebni uslovi za neometano upravljanje ovim prostorima. Takva praksa pokrenuta je još u vrijeme rimskog trumvira Cezara, potom nastavljena za vladavine careva Tiberija Klaudija, Vespazijana Flavija, Ulpija Trajana, Elija Hadrijana, Marka Aurelija, Septimija Severa i na kraju okončana u vrijeme vladavine cara Karakale,¹² koji je 212. godine obznanio edikt na osnovu kojeg je svim slobodnim građanima Carstva, uključujući i slobodne građane rimskih provincija Dalmacije i Panonije,¹³ u čijem sastavu su bili bosanskohercegovački prostori, dodijelio status punopravnih rimskih građana. Potvrde o tome nalazimo u imenima starosjedilaca, odnosno u njihovoj troimenoj onomastičkoj formuli iz koje se jasno vidi kada je neko iz reda domaćeg stanovništva i u vrijeme kojeg vladara, dobio civitet tj. status punopravnog građanina Rimskog carstva.¹⁴ Primanjem rimskog

¹¹ G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva, 144-168; E. Pašalić, Period rimske vladavine, 101-108.

¹² Duje Rendić-Miočević, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, *Godišnjak*, V, CBI, Sarajevo 1967, 139-153; Michail Rostovcev, *Istorija starog sveta*, 134; Bego Omerčević, Promjene na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme barbarskih provala i vladavine Ostrogota (etničke, društveno-ekonomske i kulturne), *Saznanja*, Časopis za historiju Društva historičara Tuzla i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla 2005, 175-186.

¹³ Grga Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, *Nastavni vjesnik*, Zagreb 1918, knj. XXVII, 86-92; Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak*, CBI, Sarajevo X/1973, XV-13/1977, XVII-15/1978, XIX-17/1981, XXII-20/1984, XXV-23/1987.

¹⁴ O tome opširnije: D. Rendić-Miočević, Problemi romanizacije Ilira, 139-159; Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla 2010, 55-123.

civiteta oni su i formalno postajali Rimljanima, uklapajući se, pri tome, u kozmopolitsko društvo rimskih municipija, u kojem su romanizirani starosjedinci, strani kolonisti i veterani živjeli zajedno. Međutim, oni ipak nisu u potpunosti prekidali veze sa zajednicama iz kojih su poticali. O tome nam vrlo rječito govore neki od pronađenih natpisa kao npr. *Lucius Iallus Valens qui et Liccae Bardi filius* (CIL, X, 3468 = 2715) iz kojeg se jasno vidi dvojnost identiteta starosjedilaca koji su službovanjem u vojsci ili mornarici ostvarili civitet tj. građanski status. Oni su, doista, u pogledu građanskih prava bili potpuno izjednačeni sa Rimljanima i doseljenicima. Nosili su rimska imena ispisana na latinskom jeziku. Međutim, u komunikaciji sa svojim saplemenicima koristili su svoj tradicionalni identitet, ilirsko ime i vlastiti jezik. Domaće stanovništvo koje je uživalo puna rimska građanska prava predstavljalo je veoma čvrstu kopču između svega onoga što je pripadalo rimskom civilizacijskom krugu i tradicionalnoj starosjedilačkoj kulturi.

Koliko su rimske vlasti, zaista, uvažavale i priznavale nekadašnje podanike kao sebi jednake i punopravne građane Rimskog carstva pokazat će se nekoliko decenija kasnije, a posebno tokom druge polovine III i na početku IV stoljeća n.e., kada su istaknuti pojedinci iz reda ilirskog etnosa¹⁵ birani i postavljeni na visoke državničke funkcije pa čak i na poziciju cara, što je na izvjestan način bilo apsurdno, pogotovu ako se imaju na umu raniji odnosi između ova dva naroda. Dokaze o tome nalazimo u vladavini rimskih careva, čije je porijeklo bilo ilirsko. Među najpoznatijim su: Decije (249-251), Klaudije II (268-270), Aurelijan (270-275), Probus (276-282), Dioklecijan (284-305) i Konstantin (306-337).¹⁶ Njihovim izborom rimske vlasti su jasno pokazale svoju čvrstu opredijeljenost da poštuju svakog rimskog građanina, odnosno njegove vrijednosti i time dokazale koliko je, uistinu, rimski državni i društveni sistem vlasti bio u službi svojih građana. Bezrezervno prihvatanje starosjedilaca za vrhovne poglavare Carstva jasno

¹⁵ G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, 49-59; E. Pašalić, *Period rimske vladavine, 223-305*; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 29-74.

¹⁶ O tome opširnije: D. Rendić-Miočević, *Problemi romanizacije Ilira*, 143-153; M. Rostovcev, *Istorija starog sveta*, 134; A. Stipčević, *Iliri*, 54-57; John Wilkes, *Iliri*, Split 2001, 274-277; Bego Omerčević, *Etnička slika bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme kasne antike*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 4, Tuzla 2004, 59-66.

nam pokazuje dokle je dosegala tolerancija među rimskim građanima, ali i koliko je rimska civilizacija bila napredna. Dakle, bez obzira na etničku, socijalnu, vjersku ili bilo koju drugu pripadnost rimski građani su uživali ista ili jednaka prava.

Svoje opredjeljenje prema ovakvom konceptu društva i društvenih odnosa rimske vlasti su još više pokazale kada su u pitanju vjerska osjećanja njihovih podanika. S tim u vezi car Konstantin je 313.¹⁷ godine n .e. odlučio da kršćansku vjeru izjednači sa drugim, politeističkim vjerovanjima. Taj čin označio je početak pune vjerske tolerancije i suživota ondašnjih stanovnika na bosanskohercegovačkim prostorima.

Jedan od osnovnih preduslova za stvaranje čvrste podloge za jače utemeljenje građanskog društva na bosanskohercegovačkim prostorima sadržan je u privrednom preobražaju ovih krajeva, koji se desio tokom III i na početku IV stoljeća.¹⁸ Do preobražaja je došlo zahvaljujući korjenitim promjenama u sistemu privređivanja, na čemu su insistirale carske vlasti, a s ciljem da se Carstvo zaštiti od stalne barbarske opasnosti, s jedne i velikog nezadovoljstva pojedinih društvenih slojeva unutar Carstva, s druge strane.

Kriza Carstva, koja je sve više dolazila do izražaja, iziskivala je potrebu stalnog povećanja proizvodnje. Osnovna privredna grana za koju se veže privredni procvat bosanskohercegovačkih prostora, a samim tim i stvaranje uslova za jačanje građanskog društva je rudarstvo.¹⁹ U okvirima rudarske djelatnosti još više su se profilirali neki od osnovnih elemenata građanskog društva. S tim u vezi postoje podaci koji nam govore da su još u poznoj fazi rimskog principata na ovim prostorima formirana rudarska

¹⁷ G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, 149-159; E. Pašalić, *Period rimske vladavine*, 203-299; M. Rostovcev, *Istorija starog sveta*, 134-203.

¹⁸ Enver Imamović, *Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba*, *Naše starine*, Sarajevo XIII/1972, 193-204; Esad Pašalić, *Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije*, u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 326-327; Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1999, 53-139; A. Škegro, *Antička ekonomika*, 53-139; B. Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, 55-123.

¹⁹ Vejsil Čurčić, *Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini*, *Rudarsko-topioničarski vesnik*, Beograd I/1930, 411-459; Bego Omerčević, *Procvat rudarstva na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme kasne antike*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 6, Tuzla 2005, 39-56.

strukovna udruženja,²⁰ čija je osnovna zadaća bila da štite i jačaju društvenu poziciju rudarskih radnika. Dosta takvih podataka pronađeno je na području zapadne Bosne, u dolinama rijeka Sane i Japre,²¹ na mjestu gdje je eksploatirana ruda željeza, zatim na području Domavije,²² današnjeg šireg područja Srebrenice. Teret krize carske vlasti su dobrim dijelom nastojale prevazići pojačanom eksploatacijom prirodnih bogastava na ovim prostorima. Uporedo s tim došlo je i do značajnih pozitivnih promjena u sferi društvenih odnosa.

Podrobnijom analizom spomenika materijalne kulture²³ koji pripadaju rimskom razdoblju dolazimo do novih saznanja o mnogim specifičnostima rada i života ondašnjeg stanovništva na bosanskohercegovačkim prostorima. Te specifičnosti su bile izražene u svim segmentima života, a naročito u oblasti ekonomije²⁴ i društvenih odnosa.

Do značajnog unapređenja društvenih odnosa, a samim tim i do još većeg učvršćivanja elemenata građanskog društva na bosanskohercegovačkim prostorima, došlo je tokom III stoljeća. Naime, u to vrijeme desile su se krupne pozitivne promjene na planu privređivanja koje su, pored ostalog, imale za posljedicu podizanje životnog standarda na mnogo viši nivo u odnosu na ranija razdoblja. U sklopu tih dešavanja posebno mjesto pripada pojačanoj romanizaciji domaćeg stanovništva. Upravo tada su do punog izražaja došli efekti tog procesa. Oni su bili

²⁰ V. Čurčić, *Historija rudarstva i topioničarstva*, 430-459.

²¹ O tome opširnije: Dimitrije Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo XVIII/1963, 100-102; Đuro Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo XXX-XXXI/1975-1976, 121-216; Ivo Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije u svijetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, *ARR*, Zagreb VIII-IX /1982, 89-117.

²² O tome opširnije: Vladimir Radimski, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo III/1891*, knj. 1, 1-19; Enver Imamović, *Eksploatacija zlata i srebra u u rimskoj provinciji Dalmaciji*, *Godišnjak*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974, 9-21; Esad Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 247-283.

²³ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 79-108; E. Pašalić, *Pogledi na ekonomiku*, 326-327; A. Škegro, *Antička ekonomika*, 53-139.

²⁴ Đ. Basler, *Kasnoantičko doba*, 309-313; B. Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, 123-180.

vidljivi u svim segmentima života, a naročito na planu uspostavljanja novih društvenih odnosa i daljeg jačanja i učvršćivanja građanskog društva.

Tokom IV i V stoljeća (sve do pada zapadnog dijela Carstva 476. godine) Rimska imperija se sučila sa novom, ali mnogo težom krizom u odnosu na ranija razdoblja. Usljed krize došlo je do velikih poremećaja u svim segmentima rada i života ondašnjeg stanovništva bosanskohercegovačkih prostora. Teret krize se itekako osjetio i u sferi društvenih odnosa. Naime, česti ratovi, nesiguran život, raseljavanje stanovništva, privredna stagnacija koju je pratilo siromaštvo, samo su neki od elemenata koji su doveli i do narušavanja društvenih odnosa i ugrožavanja građanskih prava. Kako je vrijeme proticalo tako su se i građanska prava sve više gubila da bi na kraju, sa gotskim osvajanjem ovih prostora, potpuno nestala.

Zaključak

Uzimajući u obzir naprijed navedene činjenice nameće nam se zaključak da se najstariji korijeni građanskog društva na bosanskohercegovačkim prostorima protežu čak do antičkog, odnosno rimskog doba. Nakon definitivnog osvajanja ovih prostora rimske vlasti su iz temelja promijenile svoj odnos prema starosjedilačkom stanovništvu. Prestali su međusobni sukobi, trvenja, progoni i zlostavljanja zatečenog stanovništva. Umjesto toga, uspostavljeni su novi odnosi koje su bili obilježeni suživotom, tolerancijom i uzajamnim uvažavanjem i poštivanjem. Najvažniju stvar u tim odnosima predstavljalo je davanje punih građanskih prava, odnosno civiteta indigenom stanovništvu. U početku, to su bili samo rijetki pojedinci. Međutim kasnije, kako je Rimsko carstvo jačalo, tako se i broj starosjedilaca koji su uživali puna građanska prava stalno povećavao. Uporedo s tim došlo je i do potpune transformacije društvenih odnosa.

Elementi građanskog društva su, tokom vremena, sve više dolazili do izražaja da bi u III stoljeću doživjeli svoj vrhunac. Time su stvorene sve pretpostavke za uspostavljanje i nesmetano funkcionisanje građanskog društva u njegovom punom kapacitetu. Sudeći na osnovu relevantnih podataka s punim pravom možemo konstatovati da su stanovnici

bosanskohercegovačkih prostora još u rimsko doba živjeli u društvu koje je imalo sve osobnosti tipičnog građanskog društva.

OLDEST ROOTS OF CIVIL SOCIETY IN THE TERRITORY OF TODAY'S BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Immediately after the conquest of Bosnian territory, the Roman authorities launched a series of activities that were aimed at present-native population, as soon as possible being incorporated into the society of the Roman Empire. In that sense, the Roman superiors, starting from triumvir Caesar (1st century BC) to the Emperor Caracalla (AD 212), had the practice of giving full civil rights (citizenship) to indigenous people, regardless of their ethnic, religious, vocational and any other affiliation. This laid a strong foundation for the establishment of a new social order, which, in its essence, was extremely tolerant, and also for the civil society, in which the indigenous population of this area was completely equal with other full Roman citizens. With the implementation of such a policy, the Roman authorities removed many obstacles when it came to social relations between the governing structures on the one hand and the subjects on the other hand. The above facts clearly suggest that the first and oldest roots of civil society in the territories of today's Bosnia and Herzegovina date back to the Roman rule.

Alen Salihović
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
alen.salihovic@untz.ba

**NEKOLIKO NAZNAKA
O PRIVREDNIM I TRGOVAČKIM PRILIKAMA
BOSANSKOG EJALETA I SUSJEDA KRAJEM
XVII I POČETKOM XVIII STOLJEĆA**

Apstrakt: Rad tretira uzročno-posljedične veze koje su se odrazile na privredne i trgovačke prilike Bosanskog ejaleta i susjeda krajem XVII stoljeća i početkom XVIII stoljeća. Posljedice su naročito bile izražene tokom Kandijskog i Bečkog rata. Najviše štete tokom dva rata je bilo nanoseno seoskoj privredi, posebno imanjima koja su se nalazila na graničnim područjima Bosanskog ejaleta. Gradski privredni centri našli su se na udaru osvajačkih i pljačkaških pohoda, pri čemu su vrlo često stradale čitave zanatske četvrti. Nakon završetka Bečkog rata došlo je do stabilizacije prilika, što je doprinijelo jačanju domaćih trgovaca koji su sve češće počeli potiskivati Dubrovčane u trgovačkim poslovima.

Ključne riječi: Kandijski rat, Bečki rat, privreda, trgovina, migracije, porezi, hajduci i uskoci, selo, grad, granice, Karlovački mir, rudarstvo, novac, kuga

Abstract: This work treats the cause and effect on economy and trade relations in Bosnia eyalet and its neighbours at the end of 17th and beginning of 18th century. Consequences were expressed during the Cretan War and the Vienna War. Most damage during the two wars was in rural economy especially in border territory of Bosnia eyalet. Urban economic centers were affected by the conquests and robberies. After the end of the Vienna War the situation in Bosnia eyalet was stabilized. This has contributed to the strengthening of local traders who began suppress traders of Republic of Dubrovnik.

Keywords: the Cretan War, the Vienna war, economy, trade, migration, taxes, outlaws, village, city, borders, the Karlovci peace, mining, money, plague

Uvodne napomene

Slabljenje Osmanskog carstva koje je započeto od druge polovine XVI stoljeća negativno se odrazilo na privredu i trgovinu u svim osmanskim provincijama. Prestanak osvajačkih ratova uticao je na smanjenje priliva novca u odnosu na rashode, čime je slabila vrijednost osmanske akče. Porta je inflaciju novca od druge polovine XVI i tokom XVII stoljeća nastojala prevazići ubiranjem privremenih poreza *avariz-i divaniye ve tekal orfiye* za muslimansko i kršćansko stanovništvo koje je raspolagalo zemljištem a nije imalo status muafa.¹ Privremeni porez se vremenom pretvorio u stalni, što je dodatno opteretilo seosko stanovništvo. Usljed prestanka osvajačkih ratova pojavila se i kriza u timarskom sistemu u kojem je proces čiflučenja dodatno opterećivao rajinsko stanovništvo. Od XVII stoljeća prisutno je sve češće plaćanje poreza u novcu umjesto u naturalnom obliku što je u ranijim periodima bilo uobičajena praksa. Zbog sve prisutnije korupcije osmanskih činovnika u XVII i XVIII stoljeću do čifta ili baštine su uz plaćanje tapijske takse mogli doći i drugi slojevi stanovništva (trgovci, zanatlije, osmanski činovnici, janičari, ajani itd.).² Na taj način raja koja je obrađivala zemlju na čiftu morala je izmirivati poreze čiftluk-sahibiji, spahiji i državi.³ Ne mogavši izmiriti poreske obaveze, jedan dio raje se zaduživao, drugi dio napuštao svoja sela i naseljavao se na druge zemljišne posjede, dok se treći odmetao od osmanske vlasti, prelazivši u hajdučke i uskočke redove. Hajdučija je imala podjednake posljedice za privredu i trgovinu, naročito u Hercegovačkom i Kliškom sandžaku. Prema Bari Popariću, nisu Senjski Uskoci "dodijavali Turcima samo na kopnu, već su im se osvećivali na

¹ Porez *avariz-i divaniye ve tekal orfiye* se ispoljavao kroz četiri vrste nameta: avariz (krčenje puteva, opravka mostova, radne usluge u vojsci), nuzul (obezbjeđenje prenoćišta za vojsku), sursat (besplatno davanje hrane vojsku), istira (prinudan otkup hrane za vojsku). (Avdo Sućeska, Ekonomske i društveno-političke posljedice povećanog oporezivanja u Osmanskom carstvu u XVII i XVIII stoljeću, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo 1965, 224).

² Neke osobe su do čifta ili baštine dolazili prisiljavanjem raje na prodaju ili namirivanjem dugova oduzimanjem založenih imanja. (Avdo Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, knjiga V, Sarajevo 1985, 70).

³ Rajetin na čiftu je davao desetak spahiji a devetak čiftluk-sahibiji. (A. Sućeska, *Istorija države i prava*, 71).

moru, pa je Visoka Porta češće zaprijetila, da će poslati u Jadran svoje brodove, da kazni Uskoke i da osvoji Senj s mora; ali je uvijek ostalo kod pustih prijetnja".⁴ Djelovanje hajduka i uskoka toliko je bilo izraženo da je i papa pisao austrijskom caru "da su stanovnici tih krajeva (Popova i Trebinja) katolici i da ih uskoci svakodnevnim navalama i pustošenjima iznuravaju odvođeci im ljude u sužanjstvu i prodajući ih na raznim pijacama kao da su Turci".⁵ Na osnovu ovoga može se vidjeti da je osim preprodaje opljačkanih materijalnih dobara, trgovina ljudima postala unosan posao. Dubrovčanin Luka Mihailović se, na primjer, bavio otkupljivanjem uhvaćenih Vlaha od uskoka uz proviziju u vidu darovanih vezanih košulja i stoke.⁶ U cilju sprječavanja i obezbjeđenja putnih komunikacija Osmanlije su gradile manja utvrđenja (*palanke*) koje su služile u svrhu odbrane i organizovanja potjera protiv hajduka, dok su kasnije ovu ulogu preuzeli kapetani.

Privredne i trgovačke prilike Bosanskog ejaleta i susjeda krajem XVII i početkom XVIII stoljeća

Najviše posljedica u seoskoj i gradskoj privredi na području osmanske Rumelije od sredine XVII i početkom XVIII stoljeća stoljeća prouzrokovala su dva rata: Kandijski (1645-1669) i Bečki (1683-1699). Za vrijeme Kandijskog rata, operacije su vođene na teritoriji Ličkog, Kliškog i Hercegovačkog sandžaka. Ratna razaranja i hajdučija koja je u ovom ratu kulminirala imale su za posljedicu velike štete posebno na privredno stanje Hercegovine i Dubrovačke republike. Jula 1659. godine preko 600 hajduka ušlo je na teritoriju Popova Polja, gdje su osim pljačke odveli u ropstvo oko 80 stanovnika tog kraja.⁷ Stanovništvo je zbog pljačke, opće nesigurnosti i posljedica kuge napuštalo seoska imanja, te se naseljavalo na sigurnija područja. Veći dio stanovništva iz Hercegovačkog, Kliškog i Ličkog

⁴ Bare Poparić, *Povijest senjskih uskoka*, Zagreb 1936, 15.

⁵ Bogumil Hrabak, Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje, *Zavičajni muzej Trebinje*, br. 7, Trebinje 1983, 112.

⁶ B. Hrabak, Napadi senjskih uskoka, 113.

⁷ Radovan Samardžić, Odnosi Bosne i Dubrovnika od 1656 do 1662., *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. VIII, Sarajevo 1956, 151.

sandžaka počeo se naseljavati u pravcu Zadra, Šibenika, Boke Kotorske, Dubrovnika i na jadranska ostrva.⁸ Iako su se ratne operacije vodile i na dubrovačkom teritoriju, Dubrovačka republika je i dalje pokušavala voditi primat u trgovačkim poslovima kako bi potisnula konkurenciju. Zbog toga su trgovci iz Bosanskog ejaleta preko beglerbega upućivali sultanu molbe da iz zaštiti: "Iako nije zabranjeno i suzbijeno nasilje i presizanje koje pomenuti u dane carske pravde čine siromasima trgovcima iz bogom šticećenog Sarajeva, Mostara, Banja Luke, Beograda i ostalih kasaba, koji odlaze i dolaze pošto je ono što oni uzimaju protuzakonito, ipak se time nezadovoljavaju, nego kada se izide na dubrovačku skelu, dubrovački Franci, pod izgovorom carine koju su izmislili uzimaju nam robu, te kada potpuno uzmu carine, pošto se pojavi nešto novca u našim robama, oduzmu nam silom i nasiljem našu robu i naš novac koji se nađe u našoj torbi."⁹ Zloupotrebe u trgovačkim poslovima su se dešavale i od osmanskih činovnika emina koji su nezakonito podizali cijene carinjenja robe. Mletački bailo je 1679. godine upozorio sultana Mehmeda da emini suprotno zakonskim odredbama "traže od tovara svile 16 rijala premda se uzimalo 1500 akči; od tovara brokata 80 $\frac{1}{4}$ groša, dok se uzimalo 60 groša; od tovara velura traže 70 groša, dok se uzimalo 50 groša; od tovara tkanine traže 20 groša, dok se uzimalo 14 groša (...)." ¹⁰ Kako bi spriječio ovakve pojave, sultan je naredio sarajevskom kadiji da provede odgovarajuće mjere. No, usljed česte korupcije osmanskih činovnika, pojavile su se nezakonitosti u strukturama osmanskog društva, što je prouzrokovalo pobune stanovništva.¹¹ Jedna takva pobuna je uoči Bečkog rata zabilježena 1682. godine, kada je Sarajevo bilo u krizi zbog nestašice

⁸ Jorjo Tadić, *Kandijski rat, Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, Beograd 1960, 526; Marijan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*, Mostar 2003; Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od 1593. god. do svištovskog mira 1791. god*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994, 107.

⁹ Nedim Filipović, *Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, II, Sarajevo 1951, 77.

¹⁰ Isto, 80.

¹¹ Prva ozbiljna pobuna protiv nezakonitog oporezivanja dogodila se 1636. godine. (Avdo Sućeska, *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVII, Sarajevo 1967, 166).

hrane. Krizu u Sarajevu su iskoristili trgovci potkupivši kadiju a potom su povukli sa tržišta svoje rezerve hrane očekujući povećanje cijena. Tokom ove pobune ubijen je kadija i naib, ali je osmanska vlast brzo spriječila pobunu pogubivši 12 i zatvorivši 56 osoba.¹² Osmansko-austrijski Bečki rat (1683-1699) imao je još teže posljedice u odnosu na Kandijski. Nakon poraza osmanske vojske pod Bečom 1683. godine i nakon što je veliki vezir odbio potpisati ponuđeno primirje, uslijedili su napadi Habsburške monarhije na sjeverne granice Osmanskog carstva na evropskom tlu. Austrijanci su paralelno radili i na agitaciji prema stanovništvu na prostoru zapadnog Balkana s ciljem podsticanja na pobunu protiv Osmanlija.¹³ Mletačka republika je 1684. godine ušla u savezništvo Svete Lige vršeći propagandne aktivnosti i naoružavanje hajduka i uskoka na području Hercegovačkog sandžaka a nakon toga započela je i napade na osmanske teritorije.¹⁴ Katoličko i pravoslavno stanovništvo je usljed ratnih operacija i učestale pljačke hajduka i uskoka napuštalo domove i odlazilo prema mletačkim posjedima.¹⁵ Poslije osmanskih poraza 1686. godine pod Segedinom, Pečuhom i Budimom izbjeglo muslimansko stanovništvo iz

¹² Amina Rizvanbegović Džuvčić, Riječ o rukopisima iz zbirke Bošnjačkog instituta fondacije Adil-beg Zulfikarpašić, *Behar*, Časopis za kulturu i društvena pitanja, XIX, Zagreb 2010, 58; Nedim Filipović, Bosanski pašaluk (Posljedice Kandijskog rata), *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, Beograd 1960, 558.

¹³ Aktivnosti Austrije su rezultirale različitim intenzitetima ustanaka zavisno od područja. Najveća djelovanja ustanika protiv Osmanlija su zabilježene od strane crnogorskog plemena Kuča i Crnoj Gori, Karpoša u Makedoniji, a bio je i pokušaj dizanja ustanka na području Erdelja od strane grofa Đorđe Brankovića. Pogledati: Dragi Gorgiev, Makedonija pod osmanlijska vlast (od krajot na XIV do krajot na XVIII vek), *Istorija na Makedonskiot narod*, Institut za nacionalna istorija, Skoplje 2008, 152-155; Jovan Tomić, *Crna Gora za morejskog rata (1684-1699)*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1907, 18-22; Jovan Radonić, *Đurađ II Branković „despot ilirika“*, Cetinje 1955; Zrinka Blažević, Srpski ilirizam prije ilirizma: Nacionalno identifikacijski modeli u historiografskim djelima groma Đorđa Brankovića (1645-1711), *Književna istorija*, br. 44, Beograd 2012, 23-39.

¹⁴ Osmanlije su od 1683. godine izgubile Obrovac, Karin, Skradin, Ostrovicu, Benkovac, Plavno, Vranu i Drniš a zatim 1684. opljačkali Glamoč, Gračac, Knin i Sinj. (Boško Desnica, *Stojan Janković i uskočka Dalmacija*, Sarajevo 1991, 140; Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699*, Beograd 1962, 27-34; Radovan Samardžić, *Hajdučke borbe protiv Turaka u XVI i XVII veku*, Beograd 1952).

¹⁵ Ante Nazor, Poljičani u Morejskom ratu (1683-1699), *Povijesni prilozi*, vol. 21, Zagreb 2002, 47.

Ugarske se u velikom broju počelo naseljavati u Bosanskom ejaletu.¹⁶ U prvim godinama Bečkog rata ratna razaranja su zahvatila sjevernu Dalmaciju gdje su ustanici zauzeli Skradin, Karin, Vranu, Benkovac i Obrovac te opljačkali Glamoč, Gračac, Sinj i okolinu Knina.¹⁷ Mlečani su zauzeli i Gabelu, Trebinje i Popovo Polje čime je Bosanski ejalet ostao skoro bez cijelog Cerničkog, Požeškog i Ličkog te dijelova Kliškog i Hercegovačkog sandžaka.¹⁸ Ratne operacije su uticale na učestaliji odlazak stanovništva prema sigurnijim teritorijama čime je seoska privreda na području Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore doživjela katastrofalne posljedice. Bosanski ejalet, okupiran sa svih strana, bio je nesiguran i po trgovce. Nekadašnja baza osmanske flote Obrovac bila je potpuno izgubljena te trgovci zbog pljačke nisu bili sigurni ni na kopnu niti na moru. Bosanski trgovci Filip i Jakov Branković su 1692. godine kod mletačkih vlasti pokušali isposlovati dogovor da se na Neretvi otvori izvozna luka kako bi se proizvodi izvozili u Veneciju neometano od hajduka koji su bili u mletačkoj službi.¹⁹ Planovi trgovaca iz Bosanskog ejaleta su propali, jer Mletačka republika nije željela stvarati dodatne konkurente na području Dalmacije. Trgovački promet između osmanskih i dubrovačkih trgovaca je oslabio, zbog jakog mletačkog uticaja i usljed sporog oporavka Dubrovačke republike nakon razarajućeg zemljotresa 1667. godine. Splitska skela (na mletačkoj teritoriji) u koju je u ranijim periodima pristizala roba čak iz Indije također je bila potpuno prestala sa radom.²⁰ Kupoprodaja na području Dalmacije odvijala se nešto sjevernije pa je tako zaživio promet Bakraca i Bakara. Od 1693. do 1695. na području Bakraca je prodano oko 104.898 kablova (oko 5.246 tona) soli.²¹ Tokom rata ni gradovi u unutrašnjosti Bosanskog ejaleta nisu bili pošteđeni pljačke, požara i stradanja

¹⁶ Jorjo Tadić, Ratovi i oslobodilački pokreti od druge opsade Beča do Beogradskog mira, *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, Beograd 1960, 765.

¹⁷ E. Pelidija, *Bosanski ejalet od 1593. godine*, 112.

¹⁸ Isto, 117.

¹⁹ Vuk Vinaver, Dubrovačka trgovina u Srbiji i Bugarskoj krajem XVII veka (1600-1700), *Istorijski časopis*, br. XII-XIII, Beograd, 216.

²⁰ Gligor Stanojević, Statistika izvoza iz Splita u Veneciju u periodu od 1699-1705. godine, *Istorijski časopis*, br. XXIX-XXX, Beograd 1983, 187.

²¹ Ivan Erceg, Kupoprodaja soli u Hrvatskom primorju XVII- XVIII st., *Istorijski časopis*, br. XXIX-XXX, Beograd 1983, 164.

stanovništva. Veliku štetu privrednom razvitku Banje Luke 1690. godine načinili su Austrijanci pod vođstvom Ludviga von Badenskog, dok je sedam godina kasnije (24. oktobra 1697. godine) austrijski princ Eugen Savojski sa svojim trupama zapalio Sarajevo u kojem su izgorile čitave mahale, brojni zanatski, trgovački i vjerski objekti.²²

Prostor Srbije je tokom Bečkog rata također bio pogođen migracionim kretanjima koja su prouzrokovala privrednu krizu. Tokom 1689. godine austrijska vojska pod komandom Ludviga von Bedenskog je uspjela osvojiti područje do Vidina dok je vojska generala Pikolominija probila osmanski front do Skoplja, kojeg je osvojila i opljačkala.²³ Austrijska vojska je dodatno brzo napredovala jer je imala podršku Srba, Crnogoraca i jednog dijela Arbanasa. Do februara 1690. godine Osmanlije su prisilile austrijsku vojsku na povlačenje prema Beogradu.²⁴ Paralelno sa ovim povlačenjem, veliki broj pravoslavnog i katoličkog stanovništva - raje, trgovaca, zanatlija, svećenstva - u strahu od osmanske vojske koja se surovo razračunavala sa ustanicima, napustio je domove i zaputio se prema austrijskoj granici.²⁵ Procjene historičara o broju iseljenika 1690. godine su različite. Tako na primjer Samardžić navodi da je oko 30.000 do 40.000 hiljada stanovnika sa područja Tetova, Skoplja, Kumanova, Prištine, Vučitrna, Mitrovice, Novog Pazara kao i iz sela Sekulara, Trepče i Donje Bele Reke napustilo domove.²⁶ Postoje i mišljenja kako migracije nisu imale organizovani karakter a procjene o broju izbjeglog stanovništva

²² Avdo Sućeska, Prilike u Bosni prije i poslije osvajanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog prema domaćim i osmansko-turskim izvorima, *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo 1984, 143-151; Hamdija Kreševljaković, Gradska privreda i esnafi, 177; Enes Pelidija, O privredi Sarajeva u 18. stoljeću, *Radovi sa znanstvenog simpozija „Pola milenija Sarajeva“ (održanog od 19. do 21. marta 1993. godine)*, Sarajevo 1993, 94; Fadil Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu*, Sarajevo 1997, 133-155.

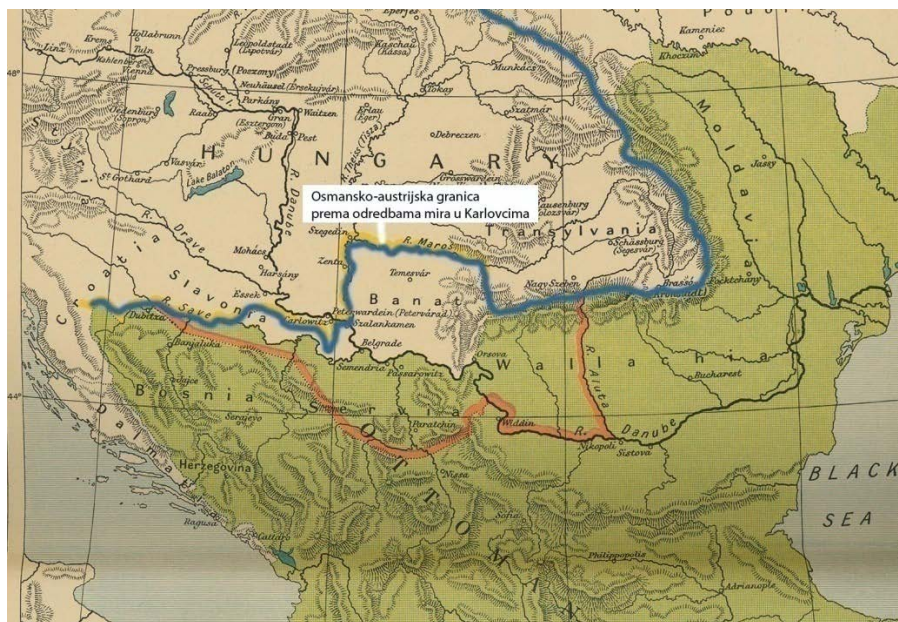
²³ J. Tadić, *Ratovi i oslobodilački pokreti*, 767.

²⁴ Nikola Samardžić, Savremena strana štampa o Velikoj seobi Srba, *Istorijski časopis*, knj. XXXII, Beograd 1986, 93.

²⁵ Više o tome; Dušan. J. Popović, *Velika seoba Srba 1690: Srbi seljaci i plemići*, Beograd 1954; Stefan Čakić, *Velika seoba Srba 1689/90 i patrijarh Arsenije III Crnojević*, Novi Sad 1982; Jovan Radonić, Mita Kostić, *Stare srpske privilegije od 1690 do 1792*, Beograd 1954.

²⁶ N. Samardžić, Savremena strana štampa, 97-100.

uzimaju se sa rezervom.²⁷ Da bi zaustavio daljnje raseljavanje (jer su velike obradive površine ostale puste), sultan je septembra 1690. godine izdao ferman u kojem je pozvao svo stanovništvo koje je napustilo domove da se vrati na svoja imanja te da neće provoditi mjere kažnjavanja. Osmansko osvajanje Beograda 28. oktobra 1690. godine i povlačenje Austrijanaca ipak je bilo povod da izbjeglo stanovništvo pređe granicu i da se počne naseljavati na ugarskoj teritoriji.²⁸ Karlovačkim mirom 1699. godine koji je potpisan na bazi *uti possidetis* Osmanlije su izgubile Ugarsku (osim Banata), Slavoniju i područje do Une kao i gradove Herceg Novi, Knin, Sinj, Vrgorac i Gabelu.²⁹ Prostor Bosanskog ejaleta (dužinom rijeka Save i Une) te dio Smederevskog sandžaka sa Beogradom Karlovačkim mirom su postali najisturenije osmanske provincije koje su se graničile sa Austrijom.

Granice Osmanskog carstva nakon potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine.
Izvor: Adolphus William Ward, G.W. Prothero, Sir Stanley Mordaunt Leathes, and E.A. Benians, *The Cambridge Modern History Atlas*, Cambridge University Press; London 1912, karta broj 48.

²⁷ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991, 49.

²⁸ Radmila Tričković, *Beogradski pašaluk (1687-1739)*, Beograd 2013, 74-77.

²⁹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 92.

Austriji je time otvorena mogućnost da utiče na političke i ekonomske prilike kako teritorija koje su bile pod njenom kontrolom tako i prema osmanskim teritorijama na zapadnom Balkanu, posebno zbog toga što su ugovorom Osmanlije garantovale povlastice o slobodnoj trgovini: "Neka trgovci, kao i ranije bezbijeđno i mirno baveći se svojim poslom, vode trgovinu na područjima dviju strana, shodno ahitnamama koje su ranije izdate. Da bi njihovo trgovanje bilo zaštićeno i obezbijeđeno od podvale, prevare i ometanja, neka ambasadori međusobno odrede ljude upućene u trgovačko poslovanje, te neka ovi uvedu red u njihove poslove."³⁰ Iako je Beograd u toku Bečkog rata imao velike materijalne i ljudske gubitke te iako su ga Osmanlije proglasile *serhatom* (vojnomo krajinom)³¹ koja je služila u svrhu odbrane od Austrije, grad je ostao jedan od glavnih trgovačkih centara zapadnog Balkana.³² Isti slučaj je i sa Sarajevom, koji je i pored posljedica paljenja ostao vodeći centar za razmjenu roba u Bosanskom ejaletu. Domaći trgovci su u Beogradu i Sarajevu sve više jačali, izbjegavajući na taj način posredništvo dubrovačkih trgovaca. Time su sebi otvorili nova tržišta prema austrijskim i italijanskim gradovima.

Austrijski trgovci su sve češće dolazili na područje Balkana plasirajući svoju robu. Kako bi i dalje ostali konkurentni, Dubrovčani su u gradovima zapadnog Balkana nastojali neke poslove zadržati u uskom krugu i tako spriječiti trgovce iz Bosanskog ejaleta i Smederevskog sandžaka da im postanu konkurentni. Posebno su političkim djelovanjima kod osmanskih vlasti sprečavali prodaju svojih dućana trgovcima iz Bosanskog ejaleta i Smederevskog sandžaka.³³ Radili su i na osnivanju jedinstvenog društva za trgovinu, ali su ipak formirana manja društva na bazi *ortakuluka* koja su se kretala u broju od 2 do 3 trgovca po jednom društvu.³⁴ U svom žalu za nekadašnjim primatom u trgovini, dubrovački trgovci su se često žalili osmanskim vlastima u Bosni što su se pojavile

³⁰ Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973, 73.

³¹ Radmila Tričković, Spisak muhafiza Beograda od 1690. do 1789. godine, *Istorijski časopis*, XVIII, Beograd 1971, 298.

³² Vuk Vinaver, *Dubrovačka trgovina*, 198.

³³ Isto, 200.

³⁴ Radovan Samardžić, Dubrovčani u Beogradu, *Godišnjak muzeja grada Beograda*, II, Beograd 1955, 71-72.

nove luke. "[...] propade carski grad, lijepi šehar Dubrovnik i to samo zbog novih luka i novih nameta."³⁵ Tako su pokušavali u svakoj prilici vršiti pritisak na osmanske vlasti da ne dozvole trgovinu u drugim lukama osim dubrovačkim. Godine 1691. uspjeli su isposlovati da hercegovački sandžakbeg Selim-paša naredi eminu u Stonu Mehmed-agi da ne ulazi na dubrovačku teritoriju i tamo posluje: "Neka se drži stonske skale i ne miješa u sol koja se prodaje na dubrovačkoj skali. Neka ne ide na područja koja pripadaju toj skali jer se inače nikako neće moći opravdati nego će se kajati."³⁶ Slična djelovanja Dubrovčana su poslije Karlovačkog mira bila sve učestalija. Zbog migracionih kretanja stanovništva veliki dio obradivih površina je bio zapušten, pa su Osmanlije nakon potpisivanja mira u Karlovcima 1699. godine nastojale sprovesti mjere jačanja privrede kako bi smanjile štete i dalje napuštanje imanja. Na području Bosne pokušali su podsticati naseljavanje, tako što su na zapuštenim zemljištima uveli smanjenje plaćanja poreza a ranije dugove koje je stanovništvo imalo prema državi su otpisivali.³⁷ Kako bi privukli stočarsko stanovništvo sa mletačke, austrijske i dubrovačke teritorije, osmanske vlasti su im dozvolile da koriste ispaše u Bosanskom ejaletu uz plaćanje minimalnih poreza.³⁸ Svi stočari koji su koristili ispaše na teritoriji Bosanskog ejaleta, podjednako su tretirani (bez obzira na konfesiju) u plaćanju poreza.³⁹ Iako je ova praksa započela još 1690. godine, zaživjela je nakon Karlovačkog mira kada je 1700. godine prihod od ovih poreza iznosio 99.620 groša.⁴⁰ Slične mjere

³⁵ Vuk Vinaver, Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII veka, *Godišnjak Istorijskog Društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1954, 250.

³⁶ Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka (s analitičkim inventarom bujuruldija (1643-1807) serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku)*, Dubrovnik 2008, 135.

³⁷ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Sarajevo 1989, 64.

³⁸ Hamid Hadžibegić, Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom XVIII-IX*, Sarajevo 1960, 71.

³⁹ Stočari su porez davali u naturalnom ili novčanom obliku. U naturi su davali: od 300 ovaca jednu ovcu, od srednjeg stada dvisku te od najmanjeg janje. Ukoliko su plaćali u novcu; za stado od 300 ovaca davali su 5 akči. (E. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog mira*, 65).

⁴⁰ H. Hadžibegić, Porez na sitnu stoku, 95.

oživljavanja privrede je provodila i austrijska vlast na graničnim teritorijama koje je kontrolisala nakon Bečkog rata. Na graničnom području Vojvodine dužinom rijeke Save od Gradiške do Rače u posavskoj vojnoj granici stanovništvo je dobijalo zemljište, pašnjake i šume s ciljem ekonomskog jačanja stanovništva koje bi se kasnije uključilo u austrijsku vojnu službu.⁴¹ Trgovci koji su živjeli na austrijskoj graničnoj teritoriji su dodatno bili privilegovani i u plaćanju carina na robu koju uvoze ili izvoze iz Austrije.⁴² Područje Like koja se nakon mira graničila sa Bosanskim ejaletom Austrijanci su naseljavali katoličkim stanovništvom.⁴³ Muslimansko stanovništvo koje se nakon potpisivanja mira zateklo na tom području vjerovatno je bilo uslovljeno promjenom vjere, jer je 1708. godine oko 13.000 muslimana prešlo u katoličku vjeru.⁴⁴ Ponovno uspostavljanje "pokidanih" trgovačkih veza Osmanlije su provodile na način da su korigovali carinske takse širom Osmanskog carstva. To se može vidjeti na osnovu fermansultana Mustafe II: "Svi trgovci koji dolaze na područje našeg Carstva pod zastavom imperije Roma (misli se na Habsburšku monarhiju), a oni su iz te Imperije, mogu slobodno dolaziti na svojim lađama robom, novcem i trgovati. Na ovu robu koju prodaju plaćaju 3% đumruka (carine). Za onu vrstu robe na koju imaju pravo uglednije ličnosti i konzuli, plaćaju 2%."⁴⁵ Ove mjere su imale za posljedicu da se intenzivirala trgovina sa Austrijom. Tako se roba i sirovine poput ruda, stoke, kože, vune i voska iz Bosanskog ejaleta izvozila na austrijsko tržište, dok se iz Austrije uvezio kalaj, luksuzni predmeti i skupocjene tkanine.⁴⁶ U prvoj deceniji XVIII stoljeća pojavili su se sporovi u trgovinskim odnosima između osmanskih trgovaca s jedne, te dubrovačkih i mletačkih s druge. Konkurencija između osmanskih i dubrovačkih trgovaca je bila izražena

⁴¹ Slavko Gavrilović, Društveno ekonomski razvitak Južne Ugarske od kraja XVII do sredine XIX veka, *Istorijski časopis*, XXIX-XXX, Beograd 1983, 244-245.

⁴² Isto, 245.

⁴³ Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. godine*, Zagreb 2003, 413.

⁴⁴ Marko Jačov, *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVIII veka*, Beograd 1983, 186.

⁴⁵ Enes Pelidija, *Banjačučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, Sarajevo 2003, 21.

⁴⁶ Trgovina sa pograničnim austrijskim mjestima odvijala se preko skela na plovnim rijekama. Na rijeci Savi poznate skele bile su Rača, Brčko, Orašje, Šamac, Brod, Dubočac, Kobaš i Gradiška, dok je na Uni bila poznata skela kod Kostajnice. (E. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog mira*, 67.)

naročito kada su Dubrovčani tražili odštetu od osmanskih vlasti, zbog toga što su njihovi objekti bili uništeni za vrijeme pohoda Eugena Savojskog na Sarajevo. Ovi zahtjevi su sarajevskim trgovcima smetalipa su od vlasti tražili da se Dubrovčanima zabrani dolazak u grad.⁴⁷ Znajući kakve bi posljedice bile po privredni i trgovački razvoj, u ovaj spor se umiješao sultan Ahmed III (1703-1730) koji je putem fermana naredio bosanskom beglerbegu Sirke Osmanu da se dubrovačkim trgovcima pruži puna pravna zaštita, te da im se omogući poslovna aktivnost.⁴⁸ Na pijaci u Zadru također je dolazilo do nesuglasica između osmanskih i mletačkih trgovaca. I u ovim slučajevima su se osmanske vlasti iz Istanbula direktno uključili u problematiku, naredivši bosanskom beglerbegu da što prije riješi sporove, jer su prihodi na ovoj skeli bili znatni. Da je zadarska skela bila važna Osmanlijama može se vidjeti na primjeru emina Salih-age, koji je 1711. godine na ime đumruka (carine) ostvario prihod od 1.410.114 akči.⁴⁹ Nakon što su riješeni trgovački sporovi, bosanski trgovci su nastavljali izvoziti iz Bosanskog ejaleta na područje Dubrovnika i Zadra kožu, vunu, vosak, med i rude a uvozili su začine, kafu, tkanine i ostalu luksuznu robu prema skelama.⁵⁰

Kada je Osmansko carstvo od 1711. godine zaratilo protiv Rusije, to su iskoristili Crnogorci koji su se pobunili protiv osmanske vlasti. Njihov ustanak naneo je veliku štetu u Hercegovačkom sandžaku, gdje su ustanici oktobra 1712. godine pod vođstvom Mihajla Miloradovića od pravoslavnih porodica koje su se kretale od Konavla prema Trebinju oteli oko 3.000 grla stoke.⁵¹ Isti slučaj se dogodio i u Bosanskom Grahovu uoči pohoda bosanskog beglerbega Numan Paše Ćuprilića na crnogorske nahije.

⁴⁷ E. Pelidija, *O privredi Sarajeva*, 98.

⁴⁸ U fermanu je sultan posebno naglasio „da se i u prošlosti prema Dubrovčanima lijepo postupalo, pa tako treba da se nastavi i u buduće“. (E. Pelidija, *O privredi Sarajeva*, 98).

⁴⁹ E. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog mira*, 71.

⁵⁰ Seid Traljić, Trgovina Bosne i Hercegovine u lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću, *Pomorski zbornik, I*, Zadar 1962, 342.

⁵¹ Muhamed Hadžijahić, Odnosi Bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku, *Istorijski zapisi*, Istorijski institut SR Crne Gore, god. XXXIII, Titograd 1980, 85.

U prvim decenijama XVIII stoljeća i esnafske organizacije su doživjele izvjesne promjene. Tokom ratova najviše profita su ostvarivali esnafi čiji su proizvodi bili namijenjeni vojnim potrebama. U tome su posebno profitirali *sarači* (sedlari). Godine 1726. zabilježene su u Sarajevu čak 533 saračke radnje.⁵² U želji da steknu što veći prihod, janičari su se počeli baviti zanatima i trgovinom, dok se raja nastojala uključiti u janičarske odžake jer su na taj način izbjegavali poreske obaveze.⁵³ Mnoge zanatlije su počele kršiti esnafske statute jer su se pored primarnog posla uključivali i u trgovačke poslove koji su bili profitabilniji. Zbog toga se od početka XVIII stoljeća povećao broj domaćih trgovaca koji su u odnosu na prethodni period direktno bez posrednika dopremali robu na skele. Najbolji primjer za to je podatak da je prosječni izvoz iz Bosanskog ejaleta u Dubrovnik sredinom XVIII stoljeća na godišnjem nivou iznosio oko 120.000 kilograma voska, 112.300 kozjih i ovčijih koža, 24.200 govedih koža i 940 bala gvožđa.⁵⁴ Na osnovu čestih zabrana izvoza žita može se pretpostaviti da je žito bilo jedno od glavnih izvoznih artikala.⁵⁵ Zbog nemogućnosti kupovine žita prema povoljnim cijenama Dubrovčani su se često žalili osmanskim vlastima u Bosanskom ejaletu. Tako je na primjer 1686. godine hercegovački sandžak-beg pisao kadiji ljubinjskog kadiluka kako "sultanu poslušni i podložni Dubrovčani, koji se nalaze u blizini ljubinjskog kadiluka, poslali su arzuhal da im neke osobe u tom kadiluku ne daju žitarice koje žele kupiti svojim novcem prema važećim cijenama. Neka spomenute osobe natjeraju da puste Dubrovčane da, po važećim cijenama, kupuju žitarice koliko god žele. Nikome ne smiju dopustiti da ih zbog toga zlostavlja."⁵⁶ Od početka XVIII stoljeća zahtjevi Dubrovčana ovakve vrste bili su sve učestaliji.

⁵² E. Pelidija, *Banjačučki boj*, 94.

⁵³ Enes Pelidija, O prilikama u Bosanskom ejaletu prvih godina XVIII stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. XVI, Sarajevo 1979, 203.

⁵⁴ Vuk Vinaver, Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII veka, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. VI, Sarajevo 1954, 255.

⁵⁵ H. Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi*, 209.

⁵⁶ V. Miović, *Dubrovačka republika u spisima*, 135.

Organizacija rudarske proizvodnje se krajem XVII i početkom XVIII stoljeća nije mijenjala u odnosu na prethodni period.⁵⁷ Generalno je proizvodnja u rudnicima od druge polovine XVI bila u padu a od kraja XVII i početka XVIII stoljeća u nekim rudnicima u okolini Olova i Srebrenice proizvodnja je bila obustavljena.⁵⁸ No, bilo je rudnika u kojima je proizvodnja povećana. Osmanlije su još u toku Bečkog rata pokušale oživjeti rudarsku proizvodnju. Godine 1691. izdata je zapovijest za oživljavanje rudnika Samokova i Majdanpeka na području Srbije: "Stanovništvo rudnika gvožđa zvanog Samokov u Rumelijskom ejaletu razbežalo se usled osvajanja hajduka i ratnog neprijatelja a oni koji su ostali u tako su jadnom stanju, da topionice ne rade i gvožđe se ne proizvodi. Zbog toga se, za državu neophodno, gvožđe kupuje po visokoj ceni, čime joj se nanosi šteta, a čak se ni tako nemogu zadovoljiti postojeće potrebe. Zato je najvažnije osnažiti sirotinju raju u mestima u kojima se proizvodi gvožđe, popraviti i kako treba pripremiti topionice i otkloniti nedostatke u proizvodnji gvožđa."⁵⁹ U rudnicima u Varešu i Visokom prihodi u 1731. godini su iznosili 222.000 akči. Osim toga, rast proizvodnje zabilježen je u rudnicima željeza u Fojnici i Kreševu i to povećanje proizvodnje soli u Tuzli.⁶⁰

Mjere koje su osmanske vlasti sprovodile u cilju jačanja privrede pokazale su pozitivne rezultate u prvim godinama XVIII stoljeća, ali su Osmansko-mletački 1716-1718., Osmansko-austrijski 1736-1739. i Dubički rat 1788-1791. dodatno produbili krizu koja se odrazila na cjelokupni državni sistem a time i na privredne i trgovačke prilike. Zbog nemogućnosti osmanske državne strukture da plaća namjesnicima novac za službu i vojne troškove, od 1719. godine uveli su porez *taksit* koji se ubirao dva puta

⁵⁷ Proizvodnja je bila podijeljena po sistemu *mukata* (*zakupa*) koji su se vodili u zasebnim finansijskim odjeljenjima. O načinu organizovanja rudarske proizvodnje: Fehim Spaho, Turski rudarski zakoni, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XXV, broj 1. i 2., Sarajevo 1913, 133-149 i 151-194; A. Handžić, *Rudnici u Bosni*.

⁵⁸ E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 97.

⁵⁹ Srđan Katić, *Osmanski dokumenti o rudniku Majdanpek XVI-XVIII vek*, Majdanpek 2009, 110.

⁶⁰ E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 96.

godišnje.⁶¹ U ratovima koji su vođeni na granicama Bosanskog ejaleta, te na ruskom i persijskom frontu do 1739. godine izginulo je preko 20.000 uglednih muslimana iz Bosanskog ejaleta.⁶² Osim toga, samo za 5 godina u četvrtoj deceniji XVIII stoljeća od kuge je umrlo preko 20.000 stanovnika.⁶³ Rapidno smanjenje broja stanovništva kao i povećanje broja siromašnih negativno se odrazilo na različite sfere društvenog i privrednog života. Zbog toga su se javile sve češće pobune, i to u Sarajevu 1745., u Tuzli 1747/48/49., u Mostaru 1748. i Livnu 1752. godine, ali su sve ugušene surovo do kraja 1757. godine. Nakon ovih pobuna sultan je uputio u Bosanski ejalet nekoliko fermana kojim je nastojao spriječiti zloupotrebe u ubiranju poreza, pa je tako u jednom fermanu iz 1758. godine bilo naređeno: "Mubaširi koji idu ne smiju u mjestima u koja dolaze ni kod koga besplatno hraniti se niti bilo što uzimati."⁶⁴

Zaključak

Na prostoru Bosanskog ejaleta krajem XVII i početkom XVIII stoljeća privreda je generalno bila slabo razvijena. Seoska privreda je doživljavala krizu zbog izraženog procesa čiflučenja, uvođenja vanrednih mirnodopskih i ratnih poreza kao i dugotrajnih ratova. Gradska privreda je slabila zbog manjka otvorenosti esnafskih organizacija za nove načine poslovanja. Sve veće prisustvo janičara u esnafskim organizacijama doprinijelo je slabljenju kvaliteta zanatskih proizvoda. Bečki rat (1683-1699) dodatno je produbio krizu cjelokupnog privrednog stanja prostora kako Bosanskog ejaleta tako i susjeda. Sistematsko povlačenje Osmanlija nakon poraza pod Bečom prouzrokovalo je migracije muslimanskog stanovništva iz Ugarske na područje Bosanskog ejaleta. Sukobi Mletačke republike i Osmanlija na prostoru Hercegovine kao i sve veća prisutnost hajduka i uskoka uticali su na raseljavanje seoskog stanovništva iz

⁶¹ Radi se o porezu *avariz-i divaniye ve tekal orfiye* koji se od ovog perioda manifestovao kroz taksit (rata, obrok): izdržavanje vojske u miru (*imdad-i hazariye*) i u ratu (*imdad-i seferiye*). (A. Sućeska, *Ekonomске i društveno-političke posljedice*, 228).

⁶² A. Sućeska, *Seljačke bune*, 177.

⁶³ Isto, 177.

⁶⁴ Muhamed Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća*, *Historijski zbornik*, god. XXXIII-XXXIV, Zagreb 1980, 135.

hercegovačkih krajeva. Jedan dio seoskog stanovništva, pretežno katoličkog i pravoslavnog, napuštao je domove i naseljavao se na mletačkoj teritoriji dok se muslimansko stanovništvo povlačilo prema unutrašnjosti Bosanskog ejaleta. Osmansko-austrijski sukobi, austrijska propaganda i strah stanovništva od osmanske odmazde zbog saradnje sa Austrijancima uticali su na migracije pravoslavaca i katolika sa područja Smederevskog sandžaka prema austrijskim teritorijama. Napadi Austrijanaca na glavne gradske privredne centre zapadnog Balkana rezultirali su razaranjem čitavih mahala, zanatskih i trgovačkih radnji. Time je gradska privreda kao i seoska bila na rubu potpune propasti. Međutim, nakon potpisivanja mira u Karlovcima 1699. godine gradska privreda je ponovo počela oživljavati zbog otvaranja novog austrijskog tržišta i potiskivanja dubrovačkih trgovaca u trgovačkim poslovima. Bosanski trgovci sve su sve češće sami odlazili u evropske gradove plasirajući tamo svoju a nabavljajući evropsku robu. Na taj način esnafske organizacije su ponovo davale znake oporavka. Osmanske vlasti su povremeno uvodile mjere oživljavanja privrede i nastojale po pitanju trgovine donositi odluke koje su obično išle u smjeru vraćanja povjerenja i zaštite kako domaćih tako i stranih trgovaca. S druge strane, Austrijanci su na graničnim teritorijama uvodili mjere oživljavanja privrede a davali su i trgovačke povlastice trgovcima koji su se naselili u pogranične krajeve koji su bili ratom opustošeni. Rudarska proizvodnja je bila slabo razvijena. Osmanlije su u toku Bečkog rata pokušale uvesti mjere oživljavanja rudarstva ali te mjere nisu uticale na proizvodnju osim u nekim područjima koja su bila od posebnog interesa.

SOME NOTES ON INDUSTRY AND TRADE BETWEEN BOSNIAN EYALET AND ITS NEIGHBORS IN THE LATE SEVENTEENTH AND EARLY EIGHTEENTH CENTURY

Summary

In the area of Bosnian eyalet the economy before the Vienna war was weak. The country's economy experienced a crisis due to the process of

ciftlik, introducing extraordinary taxes and wars in the seventeenth century. The city's economy weakened due to lack of openness of the esnaf organization for new ways of doing business. The increasing presence of janissaries in the esnaf organizations contributed to the weakening of the quality of craft products. Vienna war further deepened the crisis of the overall economic condition of the area of Bosnia eyalet. The systematic withdrawal of the Ottomans after the defeat at Vienna caused a migration of Muslims from Hungary to the area of Bosnian eyalet. The conflicts of the Venetian Republic and the Ottoman Empire in Herzegovina and a growing presence of hajduks and uskoks influenced the displacement of people from rural regions of Herzegovina. Part of the rural population, predominantly Catholic and Orthodox, abandoned their homes and settled and went to the Venetian territory. Muslim population had retreated to the interior of the Bosnian eyelet. The Ottoman-Austrian conflict, Austrian propaganda and fear of the population of the Ottoman reprisals (due to cooperation with the Austrians) influenced the migration of Orthodox and Catholics from Serbia to the Austrian territories. The attacks of the Austrians on the main economic centres of the Western Balkans had negative result. The entire housing parts, craft and shopping outlets were destroyed. Urban economy as well as rural was on the verge of complete collapse. However, after the signing of peace in Karlovci in 1699 economy in the cities again began to revive due to the opening of the new Austrian market and suppression of Dubrovnik merchants in the trade business.

Bosnian merchants were increasingly leaving Bosnian eyalet in order to trade directly in European cities. They offered their own and bought European goods. On that way esnafs organizations showed signs of recovery again. The Ottoman authorities occasionally introduced measures of economic regeneration. The Ottomans were determined to help restore confidence and protection of both domestic and foreign traders. On the other hand the Austrians in the frontier regions also introduced measures of economic regeneration. They gave trading benefits to dealers who had settled in the border areas that had been devastated by the war. Mining production was poorly developed. The Ottomans, even during the Vienna war, tried to introduce measures of revival of mining but these measures did not significantly increase production except in some areas that were of particular interest.

Senaid Hadžić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
senaid.had@hotmail.com

RIMOKATOLIČKE ŽUPE BREŠKE I DONJA TUZLA U 19. STOLJEĆU. OSNIVANJE, TERITORIJALNI OKVIR I OSOBENOSTI STANOVNIŠTVA

Apstrakt: Tokom 19. stoljeća dolazi do značajnih promjena na prostoru Bosanskog ejaleta koje su svoje refleksije imale i u sjeveroistočnoj Bosni. Radi se o vremenu u kojem dolazi do stabilizacije prilika (političkih, ekonomskih, socijalnih, vjerskih) izazvanih čestim ratovima krajem 17. i u 18. stoljeću. Umjesto stalnog migriranja i iseljavanja započinje vrijeme oporavka naselja, domova, bogomolja, između ostaloga, i katoličkog stanovništva na prostore Zvorničkog sandžaka. U isto vrijeme stabiliziraju se vjerske prilike, osnivaju novi vjerski objekti, povećava se broj stanovnika. To je svojstveno i za rimokatoličke župe Breške i Donja Tuzla. To je, u većoj ili manjoj mjeri, dovelo do promjena u strukturi stanovništva navedenih prostora. O tome u radu, na osnovu izvorne građe, rukopisa pohranjenih u franjevačkim samostanima, putopisa, novina, popisa stanovništva, šematizama i relevantne literature donosimo provjerene podatke i pokazatelje.

Ključne riječi: rimokatolici, župa, Breške, Donja Tuzla, franjevci, Bosna i Hercegovina, migracije, promjene, konfesija, stanovništvo.

Abstract: During the 19th century there were significant changes in the area of Bosnian eyalet that had their reflection in northeastern Bosnia. It was a time in which stabilization of the situation took place (political, economic, social, religious), after the frequent wars in the late 17th and 18th centuries. Instead of permanent migration and emigration, there began the time of return of, among others, the Catholic population in the areas of Zvornik province. At the same time the religious situation was being stabilized, along with establishment of new religious buildings and increase of the number of inhabitants. This is specific for the Roman Catholic parish Breške and Donja Tuzla. The above mentioned facts, to a greater or lesser extent, led to changes in the population structure of the mentioned area. This work, based on original sources, manuscripts stored in the Franciscan monasteries, travelogues, newspapers, census, schematism and relevant literature, offers proven data and indicators about the topic of the reserach.

Keywords: Roman Catholics, parishes, Breške, Donja Tuzla, Franciscans, Bosnia and Herzegovina, migration, changes, confessions, population.

Uvodne napomene

Rimokatoličke župe Breške i Donja Tuzla nalaze se na prostoru koji je uvijek bio raskrsnica puteva, mjesto tolerantnog suživota, ali i interesovanja za navedene prostore kako iz susjednih tako i drugih evropskih zemalja. Naime, događaji iz zadnjeg stoljeća osmanske uprave u Bosni i austrougarska okupacija Bosne 1878. bili su povod neobičnom i živom interesovanju Austrije, Mađarske, Srbije, Crne Gore, ali i Engleske, Francuske, Italije, Rusije. Iz navedenih, ali i drugih zemalja jedni su dolazili da bilježe i prikupljaju podatke za potrebe okupacije, drugi kao predstavnici civilnih vlasti, a bilo je i onih koji su dolazili kao putopisci ili dopisnici raznih periodičnih publikacija. Neki od njih su svojim zapažanjima i zabilješkama otkrili i iza sebe ostavili značajne podatke, činjenice o ovim prostorima, narodu, običajima, vjerovanju, nošnji, protivrječnostima sa kojima su se susretali na svakom koraku. Također, značajna su zapažanja o odnosu stanovništva prema posljednjim predstavnicima osmanske vlasti, austrougarskim okupacionim trupama, prihvaćanju ili odbojnosti nove vlasti i slično. Takvi zapisi, često nastajali iz ličnog iskustva i doživljaja, koji se temelje najviše na preciznom, ponekad savjesnom i (ne)objektivnom bilježenju, mogu da posluže kao dragocjena i (ne)pouzdana građa koja i u novije vrijeme nije izgubila svoju naučnu, odnosno informativnu vrijednost. Putopisi, zapažanja, kao i knjige napisane o Bosni ne samo da daju realniju i potpuniju sliku o određenom prostoru nego ponekad predstavljaju jedini izvor o nekim pojavama i događajima.¹ Posebno su značajni izvještaji

¹ Ovdje navodimo samo neke radove: Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972; Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo 1976; Artur Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. godine*, Sarajevo 1965; Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875.-1876.*, Sarajevo 1981; Milenko S. Filipović (priredio), *Memoari Živka Crnogorčevića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, Knjiga XIV, Sarajevo 1966; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836.-1878.) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981; Pavle A. Rovinski, *Zapažanja za vreme putovanja po Bosni 1879. godine, Donja Tuzla*, Časopis

duhovnih lica, te od 1835. štampani šematizmi-statistički podaci o župama redodržave Bosne Srebrene.²Na osnovu nekih od takvih zapisa (posebno rukopisi iz Franjevačkog samostana Kraljeva Sutjeska) nastala je zabilješka o imenu Donje Tuzle, o razvoju rimokatoličke župe Breške i Donja Tuzla i nekim osobenostima stanovništva navedenih župa.

Razvoj župe Breške i njeno stanovništvo

Breške kao naseljeno mjesto nalaze se na južnim obroncima planine Majevice, udaljeno oko 11 kilometara sjeverno od Tuzle.³ Naselje je dobilo ime po brojim brežuljcima od kojih je nastalo. Na jednom od brežuljaka nalazi se i crkva posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije koja je 1839. godine postala sjedište župe Breške. Prvi je župnik bio fra Stjepan Mikić. Od tada Breške neprekidno djeluju kao rimokatolička župa u sastavu Vrhbosanske nadbiskupije.

Na teritoriji današnje župe Breške postojala je ranije stara župa Dragunja koju 1623. godine spominje provincijal fra Marijan Pavlović u svom Izvještaju. Također, župu spominje i biskup fra Marijan Maravić 1655. godine. Zadnji spomen župe Dragunja nalazimo u Izvještaju biskupa Nikole Ogramića-Olovčića iz 1675. koji je posjetio župu u kojoj nije našao crkvu ali navodi da je živio 4.161 stanovnik. U Izvještaju on navodi i slučaj prelaska na islam jednog oca sa sinom, ali je, kako navodi, sin „zadržao ženu katolkinju“.⁴

Tokom Bečkog rata (1683-1699) došlo je do migracije katoličkog stanovništva sa područja župe Dragunja te je ista prestala sa radom.⁵ U 18. stoljeću navedeno područje se nalazilo u sastavu župe Donja Tuzla.⁶

ministarstva narodne prosvete, mart 1880, peta decenija, deo CCVIII, Sankt-Petersburg 1880.

² Od tada su štampani šematizmi 1836., 1840., 1856., 1864., 1877., 1887., 1895., 1906., 1935., 1963., te 1974. godine. Osim zadnjeg svi su štampani na latinskom jeziku.

³ Mijo Franković, *Župa Breške (Ogledi o župi u riječi i slici)*, Breške-Tuzla, 2009, 12.

⁴ Fra Stipo Ikić, *Liber Memorabilium I. Parochiae S.Petri Apostoli in Doljna Tuzla 1892.*, 31.

⁵ Nisu samo migracije i ratovi uzrok smanjenja, između ostaloga, i katoličkog stanovništva u Bosni. Primjera radi tokom 1691. godine u Bosni je samo od kuge pomrlo 3.000 katolika.

Kada se na sjevernoj strani tuzlanske župe počeo povećavati broj vjernika⁷, a tuzlanski župnik rezidirao u južnom kraju, u Husinu, te nije mogao pastorizirati tako prostranu župu, da se pomogne župniku pomišljali su sutješki franjevci na podjelu župe. U sporazumu s apostolskim vikarom uspostavili su lokalnu kapelaniju sa sjedištem u Lipnici, gdje je bila stara kuća. Ova nova lokalna kapelanija pastorizirala je od 1823. godine sjeverni kraj župe i vjernike u Gornjoj Tuzli. Obzirom da Lipnica, sjedište nove lokalne kapelanije, nije bila u središtu nove kapelanije, kupio je fra Marijan Semunović zemljište od Dizdar-age u selu Breške i 1833. godine sagradio kuću s ostalim potrebnim zgradama, te prenio sjedište iz Lipnice u Breške, nakon čega je kapelanija proglašena 1839. godine samostalnom župom.⁸ Tokom 19. stoljeća župu Breške vodilo je ukupno 17 župnika.⁹

Godine 1854. sagradio je fra Dominik Andrić kapelu (crkvu) 22 aršina dužine i 12 aršina širine. Služila je svojoj svrsi sve dok župnik fra

(Zvonimir Baotić, Velika seoba iz sjeveroistočne Bosne u vrijeme Bečkih ratova, *Od Gradovrha do Bača. Radovi sa Znanstvenog skupa u povodu 300. obljetnice preseljenja franjevaca i puka iz Gradovrha u Bač*, Sarajevo 1988, 44-45).

⁶ Marko Karamatić, Pastoralni aspekt franjevačke prisutnosti u sjeveroistočnoj Bosni (1699-1918), *Od Gradovrha do Bača*, 9-15; Julijan Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927.

⁷ Početkom četrdesetih godina 18. stoljeća, prema popisu fra Pave Dragičevića, u župi Donja Tuzla živjelo je 1.392 katolika (u sjeveroistočnoj Bosni 3.844 katolika). Četvrt stoljeća kasnije (1768.), prema popisu fra Marijana Bogdanovića, broj katoličkog stanovništva je gotovo udvostručen te ih je u župi Donja Tuzla živjelo 2.305 (u sjeveroistočnoj Bosni 7.232). Početkom 19. stoljeća (1813.) u župi Donja Tuzla živjelo je 3.779 katolika (u sjeveroistočnoj Bosni 15.114). Vidi: Dominik Mandić, *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae*, Chicago-Roma 1962, 64-73, 198-210; Dragutin Kamber, Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813, *Franjevački vjesnik*, god. XXXIX, br. 4, Sarajevo 1932, 22-28, 57-59, 83-88, 114-116; J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevaca*.

⁸ Fra S. Ikić, *Liber Memorabilium I.*,31.

⁹ Od 1839. do 1900. godine na čelu župe Breške nalazili su se slijedeći župnici: 1. fra Marijan Semunović (1839.), 2. Stjepan Mikić (1839.), 3. Tomo Sočić (1840.), 4. Stjepan Mikić, drugi put (1842.), 5. Bartolomej Krajinović (1847.), 6. Domin Andrić (1849.), 7. Franjo Migić (1855.), 8. Filip Šimić (1859.), 9. Tadija Tepeluk (1861.), 10. Anto Čosić (1865.), 11. Blaž Dominković (1866.), 12. Ivo Oršolić (1867.), 13. Domin Andrić, drugi put (1870.), 14. Franjo Komadanović (1873.), 15. Franjo Pranjković (1879.), 16. Filip Poljaković (1889.), 17. Augustin Pejčinović (1898.). Berislav Gavranović, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, II., 245. Rukopis u Franjevačkom samostanu Kraljeva Sutjeska.

Filip Poljaković nije sagradio novu crkvu 1890. godine, nedaleko od stare na okolnom brdu.¹⁰

U župi Breške živjelo je 1854. godine 518 bračnih parova, 2.439 stanovnika u 367 kuća: Breške 248 stanovnika u 31 kući, Dokanj 241 stanovnik u 27 kuća, Grabovica 353 stanovnika u 60 kuća, Lipnica 519 stanovnika u 73 kuće, Čanići 180 stanovnika u 19 kuća, Obodnica 353 stanovnika u 49 kuća, Drienča 329 stanovnika u 49 kuća, Dragunja Gornja 102 stanovnika u 12 kuća, Dragunja Donja 145 stanovnika u 18 kuća, Drapnići 84 stanovnika u 13 kuća i Jasenica 145 stanovnika u 16 kuća.¹¹

Prema podacima o broju stanovnika u jedanaest naselja župe Breške prosječno je u jednoj kući živjelo 6,65 stanovnika. Prosječno najbrojnije porodice bile su u naselju Čanići gdje je živjelo 9,47 stanovnika po jednom domaćinstvu (kući), zatim u naselju Jasenice sa 9,06 stanovnika po jednoj kući. Najmanje brojne porodice u prosjeku bile su u naselju Grabovica 5,28 stanovnika po jednoj kući, zatim Drapnići 6,46 i tako dalje.

Deset godina kasnije (1864.) broj stanovnika u župi Breške smanjen je na 2.273, a broj kuća 296. Analizirajući po naseljima koja su ulazila u sastav župe Breške broj stanovnika i broj kuća je slijedeći: Breške 284 stanovnika u 35 kuća, Dokanj 250 stanovnika u 28 kuća, Lipnica 263 stanovnika u 36 kuća, Čanići 190 stanovnika u 20 kuća, Obodnica 405 stanovnika u 62 kuće, Drienča 376 stanovnika u 51 kući, Dragunja Gornja 114 stanovnika u 14 kuća, Dragunja Donja 153 stanovnika u 18 kuća, Drapnići 87 stanovnika u 14 kuća i Jasenica 151 stanovnika u 18 kuća.¹²

Tokom jedne decenije (1854-1864) broj stanovnika u deset naselja župe Breške manji je za 164, a broj kuća je smanjen za 71. Nasuprot tome, prosječan broj stanovnika po jednoj kući je povećan za 1,03 člana. Tako je 1864. u jednoj kući prosječno živjelo 7,68 stanovnika. I dalje su najbrojnije porodice živjele u naselju Čanići, gdje je prosječno u jednoj kući živjelo 9,5 članova, zatim u Doknju 8,93 člana, Dragunja Donja 8,5 članova. U

¹⁰ Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska (dalje: FSKS), Fra Mato Mikić, *Arkiva (knjiga četvrta)*, rukopis, 63; *Imenik klera i župa crkvene pokrajine u Bosni i Hercegovini za godinu 1885*; *Imenik klera i župa Nadbiskupije vrhbosanske za godinu 1910*.

¹¹ FSKS, Fra M. Mikić, *Arkiva (knjiga četvrta)*, rukopis, 64.

¹² *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska. Šematizam Provincije za 1864*.

prosjeku najmanje članova jedne kuće bilo je u Obodnici 6,53, te Drapnićima 6,21 član jedne kuće-porodice.

Dalje podatke o broju stanovnika i kuća u naseljima župe Breške donosi šematizam za 1877. godinu. Prema navedenom šematizmu u župi Breške je živjelo 2.507 stanovnika u 308 kuća. Broj naselja je povećan sa 10 na 12. Analizirajući po naseljima koja su ulazila u sastav župe Breške broj stanovnika i broj kuća je sljedeći: Breške 297 stanovnika u 33 kuća, Dokanj 300 stanovnik u 28 kuća, Lipnica 114 stanovnika u 15 kuća, Čanići 167 stanovnika u 18 kuća, Obodnica 470 stanovnika u 66 kuće, Drienča 400 stanovnika u 60 kući, Dragunja Gornja 124 stanovnika u 13 kuća, Dragunja Donja 213 stanovnika u 19 kuća, Drapnići 104 stanovnika u 15 kuća i Jasjenica 174 stanovnika u 16 kuća, Trstje 54 stanovnika u 8 kuća, Tisovac 94 stanovnika u 15 kuća.¹³

U periodu od trinaest godina (1864-1877) došlo je do povećanja prosječnog broja članova jedne porodice sa 7,68 na 8,14 stanovnika po jednoj kući. Također, uočljivo je da su u istom vremenu pojedina naselja, u prosjeku, imala više od deset članova koji su živjeli u jednoj kući (Dragunja Donja 11,21 stanovnik po jednoj kući, Jasenice 10,88, Dokanj 10,71 stanovnik i tako dalje). Nešto drugačija situacija o prosječnom broju stanovnika po naseljima i brojnosti porodica je u župi Donja Tuzla.

O imenu Donja Tuzla

Donja Tuzla se nalazi na južnoj strani rječice Jale, desne pritoke rijeke Spreče, između niskih i pitomih planina koje su djelomično prekrivene šumom, a djelomično su obrađene površine. U dolini leži dio grada, djelomično razbacan i grupisan na padinama brda. Donji grad je većim dijelom kompaktno izgrađen, kuća do kuće, i ograda do ograde. Ostala su samo dva šira prostora s močvarom koja se nikada ne presušuje. Neke kuće su izmiješane s vrtovima, skrivene u uvalama, iza brdskih grebena. Takvom izdvojenošću odlikuje se, prvenstveno, onaj dio grada koji leži na lijevoj obali Jale, preko koje je postavljen jedini most na

¹³ *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska. Šematizam Provincije za 1877.*

kamenim stubovima.¹⁴ S kraja 18. i početkom 19. stoljeća tuzlansko utvrđenje je izgledalo ovako: imalo je dva pojasa, širi i uži. Širi pojas obuhvatao je osim službenih osmanskih zdanja i atik džamiju (šarena džamija), katoličku kapelu, sahat-kulu, te mnoge stambene zgrade i dućane, meraju, tratinu. U zidu šireg pojasa bila su četvora vrata: glavna je bila džindijska kapija, a ostale su se zvale jalska, stara i poljska kapija. Unutar toga nižeg i slabijeg zida bio je sam kastel, utvrda u užem smislu, mnogo manjeg obima, ali s jačim i višim zidovima, sa samo jednim vratima, uz koja se dizala dizdareva kula. Nakon eksplozije u tvrđavi 1857. godine, koja je znatno oštetila bliže zidove, stanovništvo je počelo raznositi kamenja, tako da je osmanska vlast dio vanjskog zida oborila 1871. godine, a ostatak je srušen 1894. godine, jer su zidovi smetali razvoju grada. Od ostatka kamena tvrđave podzidana je obala Jale, sazidan Kameni sud, a pretpostavlja se da je kamen upotrijebljen i za druge građevine.¹⁵

Područje Donje Tuzle pokazuje kontinuitet življenja u jednom dugom vremenskom periodu.¹⁶ U Srednjem vijeku Donja Tuzla je bila mjesto u oblasti Soli. Tako se tada zvao kraj između rijeke Save, Drine, Drinjače i Brke. Ime je izvedeno od slanih izvora oko rijeke Spreče i njenih pritoka. Bizantijski car i pisac Konstantin VII Porfirogenet (912-959) prvi spominje, sredinom 10. stoljeća, ime glavnoga mjesta oblasti Soli u svom djelu *De administrando imperio* pod nazivom „To Salenes“.¹⁷ Kada su Slaveni naselili ovaj kraj, preveli su ime Salinae na svoj jezik i nazvali ga Soli, grad

¹⁴ P. Rovinski, *Zapažanja*, 1-4.

¹⁵ Prvi opis grada Tuzle koji je sagrađen 1760. godine dao je Vaso Glušac (Soli ili Tuzla, *Rad*, br. 3, Tuzla mart 1923). Vidi: Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine (prema opisu zastavnika Brodske graničarske regimente Božića)*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, knj. VII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Sarajevo 1957, 65-66.

¹⁶ O tome više vidi u: Ivan Puš, Neolitsko naselje u Tuzli, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, br. 1, Tuzla 1957, 85-102; Borivoje Čović, Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 15-16, Sarajevo 1961, 79-139; B. Čović, Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1957, 252-253; Milica Baum, Župa Soli, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, br. 1, Tuzla 1957, 9; Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.

¹⁷ Milica Baum, Župa Soli, 7-37.

solli.¹⁸ Tako se narodnim imenom nazivalo mjesto sve do početka 18. stoljeća kada se počelo nazivati osmanskim imenom Tuzla (tuz = so). Prvi put nalazimo osmansko ime Tuzla u sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468. godine, tj. u naknadnim bilješkama u tome popisu datiranim 1477. i 1478., s nazivom Agač Tuzla – Drvena solana. Tuzla se tako naziva i u detaljnom popisu Smederevskog sandžaka iz 1476/1477. godine.¹⁹ Također Tuzla se spominje i u jednom putopisu nepoznatog njemačkog pisca koji je proputovao i opisao ovaj kraj u vrijeme Eugenovih, odnosno Petraševih operacija protiv Bosne. U tom putopisu ukratko se spominje i Tuzla koja ima neznatnu tvrđavu sa malo artiljerije. Stanovnici su, veli, sve sami muslimani (Turci).²⁰ Okolo ima dosta naseljenih sela u kojima su tri dijela kršćani, a ostalo muslimani. Idući iz Gračanice prilaz je u Tuzlu dosta ugodan, a odatle prema Zvorniku može se putovati samo na konju.²¹

Austrijska okupacija preuzela je osmanski naziv Tuzla i učvrstila ga još više nego Osmanlije tako da se narodno ime Soli počelo zaboravljati dok se nije gotovo sasvim potisnulo iz upotrebe. Prije okupacije seosko stanovništvo nazivalo je ovomjesto „Donje Soli“ te se u svakodnevnom razgovoru mogao čuti izraz: „Bio sam dolje u Solima.“²² U katoličkim župskim Maticama umrlih (od 1797. do 1860.) pisalo se mjesto gotovo uvijek „Salinis“. U njima se prvi put nalazi ime Tuzla 28. aprila 1809. godine, a 16. juna 1858. nalazi se narodni naziv Soli Doljne, odnosno Tuzla Donja.²³

¹⁸ Jedini konkretan podatak o jednom naselju u tuzlanskom kraju jeste spomen mjesta Soli, pronađen u Dubrovačkom arhivu, a datiran 1412. godine. Odnosi se na varošicu Donje Soli koju su Osmanlije zatekli kao najznačajnije naselje na tuzlanskom području. (Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 25-26).

¹⁹ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 31-32.

²⁰ Putopisac je koristio termin Turci, ali se on odnosi na muslimane, pripadnike islamske vjere. Mi ćemo u radu koristiti termin muslimani, koji se najčešće upotrebljava u literaturi, ali i u popisima stanovništva, rizikujući da pod ovaj pojam obuhvatimo i jedan broj Turaka, istina neznatan, koji su se nalazili u Donjoj Tuzli. (B. Gavranović, *Rukopis*, 247).

²¹ Gustav Bodenstern, Povijest naselja u Posavini g. 1718.-1739, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX/1908, Sarajevo 1908, 98.

²² B. Gavranović, *Rukopis*, 247.

²³ *Isto*.

Razvoj župe Donja Tuzla u 19. stoljeću

Kada je riječ o župi Donja Tuzla ovdje prije svega treba imati u vidu činjenicu da su franjevci od osnivanja franjevačkog reda,²⁴ preko osnivanja bosanske vikarije,²⁵ gubitka pojedinih samostana i slično prošli brojna iskušenja.²⁶ Bili su osporavani, nerazumijevani, ponekad protjerivani, prihvaćeni, darivani, kuđeni i hvaljeni, ali su ostali dosljedni svojoj misiji. Uvijek su bili u službi stanovnika, čuvari kulturnih i drugih vrijednosti, skromni i nenametljivi ali odani državi.²⁷ U svom organiziranju na prostoru Bosne i Hercegovine prošli su od Bosanske vikarije do provincije Bosne srebrene koja se jedno vrijeme prostirala na teritoriji triju država da bi sredinom 18. stoljeća (1757.) bila svedena u političke granice Bosne i Hercegovine.²⁸

²⁴ Ignacije Gavran, *Fellow-travellers of Bosnian History. Seven Centuries of Bosnian Franciscans*, Sarajevo 2001, 196; *Franjevačka provincija Bosna Srebre* (šematizam), Franjevački provincijalat, Sarajevo 1991, 257-266..

²⁵ Bosanska vikarija osnovana je 1339./40. godine, a prvim vikarom imenovan je fra Peregrin Saksonac. Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, I, Vikarija (1235.-1517.), Zagreb 1881; Julijan Jelenić, Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak Bosanske vikarije, *Nova Revija*, br. 3-4, 1926; *Franjevačka provincija Bosna Srebre*, 257-266.

²⁶ Franjevački samostani u Fojnici, Konjicu, Kreševu, Sutjesci i Visokom porušeni su 1524., u Jajcu 1528., Zvorniku 1533., Modriči 1579., te u Donjoj Tuzli 1580. godine. (*Franjevačka provincija Bosna Srebre*, 257-266).

²⁷ Julijan Jelenić, Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437.-1878.), *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. XXXVI, Zagreb 1918, 81-162.

²⁸ Župom Donja Tuzla (župa sv. Petra i Pavla) upravljali su franjevci Bosne Srebre (Srebreničke). Godine 1209. papa Inoćentije III odobrio je Franjevački red, zatim 1291. godina uzima se kao početak djelovanja bosanskih franjevaca. Nakon toga, 1339-1340. godine, osnovana je Bosanska vikarija (od bosanske vikarije odvojena kustodija u Apuliji 1446., osnovana ugarska vikarija odvajanjem od bosanske 1447., odcijepila se dubrovačko-dalmatinska vikarija sv. Jeronima 1469., bosanska vikarija podijeljena na Bosnu-Hrvatsku i Bosnu Srebre 1514., osnovana bugarska kustodija od provincije Bosne Srebre 1624., od Bosne Srebre odvojila se kustodija Transilvanija 1640., odvojili se prekosavski samostani-Slavonija 1757., uspostavljen apostolski vikarijat u Hercegovini odvajanjem od bosanskog 1847. godine. Vidi: István György Tóth, Franjevci Bosne Srebre kao misionari u Turskoj Ugarskoj (1584.-1716.), *Scrinia Slavonica*, br. 2, 2002, 181; Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini u prvih šest vijekova njihova boravka*, sv. II, Zagreb 1883; Andrija Zirdum, Dioba franjevačke provincije Bosne Srebre 1735. godine, *Bosna franciscana*, br. 12, Sarajevo 2000, 127-151; Jako Baltić

I župom Donja Tuzla upravljali su franjevci ove provincije. Teško je tačno odrediti kada su se franjevci doselili u Tuzlu, ali se pretpostavlja da su na ovome prostoru podigli svoj samostan krajem 14. ili početkom 15. stoljeća. Ukoliko se naprijed navedeno ima u vidu onda se može kazati da je katolička župa u Donjoj Tuzli veoma stara, te da je preuzela djelovanje nekadašnje samostanske župe. Tuzlanska se župa prostirala od planine Konjuha do planine Vjetrenika, od Srebrenika do Vlasenice, Srebrenice i Zvornika. U prvoj polovini 17. stoljeća franjevci su opsluživali tri župe: Tuzla, Gračanica i Pojanje. Ova zadnja je do sredine stoljeća nestala, tako da su kasnije preostale samo dvije. Budući da je krajem 17. stoljeća dosta katolika iz Tuzle i Gračanice preselilo u Slavoniju, sutješki samostan preuzeo je pastorizaciju preostalih vjernika i poslao im za župnika fra Jaku Tomića, koji je 1699. kupio komad franjevačkog zemljišta od Mustafe Mehmedovića na kojem su franjevci podigli kućicu i predali je na čuvanje jednom katoliku. Franjevci su tako iznova započeli s pastoralnim radom među preostalim katolicima, a Tuzla je tako početkom 18. stoljeća bila jedina župa u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni.²⁹ Tuzlanski župnik je morao pastorizirati i Gornju Tuzlu i župu Dragunju. Ove sve tri župe sjedinile su se u jednu. Budući da je i sjedinjenoj župi bilo teško uzdržavati župnika, morao je ovaj, dijelom radi migracija, dijelom radi siromaštva župljana ići od kuće do kuće, gdje bi dobivao ručak i večeru. Kada se broj katolika povećao, i migracije se nešto ublažile, župnici su stanovali u pojedinim mjestima: u Koscima, Grabovici, Lipnici i napokon u Husinu.³⁰

(Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo Andrija Zirdum), *Godišnjak od događaja crkvenih, svetovnih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo, Zagreb 2003, 19.

²⁹ Filip Lastrić, *Epitome vetustatum provinciae bosniensis (Pregled starina bosanske provincije)*, Venecija 1765, 93; R. Barišić, Nekoliko povijesnih crtica o župi u D. Tuzli, *Vrhbosna*, god. V, br. 16, Sarajevo 1891, 263-264.

³⁰ Župnici župe Donja Tuzla u 19. stoljeću (ukupno ih je bilo 35) bili su: 1. Anto Tomić 1800. godine, 2. Marijan Martinović 1801., 3. Anto Tomić 1803. drugi put (prvi put 1800., a bio je neki Anto Tomić župnik i 1752. godine), 4. Tomo Novaković 1804. drugi put (prvi put je bio župnik 1794.), 5. Luka Ćorić 1806., 6. Anđeo Dugonjić 1807., 7. Martin Crvenković 1811., 8. Blaž Pejić 1815., 9. Ivo Jujić 1816., 10. Bono Filipović 1819., 11. Anđeo Dugonjić 1821. drugi put (prvi put 1807.), 12. Franjo Aždajić 1826., 13. Petar Babajić 1828., 14. Bono Benić (mlađi) 1831., 15. Franjo Migić 1836., 16. Marijan Semunović 1842., 17. Luka Terzić 1853., 18. Anto Ćosić 1854., 19. Marijan Matuzović 1856., 20. Mato Mikić 1858., 21. Josip Divković 1861., 22. Stjepan Jurić 1864., 23. Ivo Oršolić 1865., 24. Franjo Komadanović 1867., 25. Augustin Slišković 1869., 26. Grgo (Lovrić) Čanić 1874., 27. Stjepan (Marković) Čanić 1874., 28. Juro Đipić 1875., 29. Pavao

Godine 1852. prenio je fra Marijan Semunović sjedište šupe iz Husina u Donju Tuzlu i od ove godine stanuju ovdje župnici.³¹ Ovdje je Semunović radio kod osmanskih vlasti oko dozvole da može sagraditi komotniju kuću i crkvu na onom starom zemljištu pod tvrđavom, ali to nije postigao radi blizine tvrđave i što je mjesto bilo među muslimanskim kućama. Poslije toga kupio je sutješki samostan, po nagovoru vicekonzula Maričića, 1856. zemljište na Trnovcu sa kućom i još jednom zgradom od nekog Bećir efendije za 150 zlatnika na kojem je fra Augustin Slišković, uz pomoć osmanske vlade, zatim uz pomoć biskupa Štrosmajera, cara Franje Josipa I i dobrovoljnih prinosa župljana, dobivši od Porte ferman, postavio 1872. temelje crkvi sv. Petra.³²

Nekako u isto vrijeme kada je sutješki samostan kupovao zemlju i vršene pripreme za izradnju temelja nove crkve desio se jedan nesretni slučaj (1858.) u Tuzli u kontekstu kojega se spominje i sudbina starog crkvenog zvona koje je preneseno u Kraljevu Sutjesku. O tom slučaju u svojim *Memoarima* Živko Crnogorčević piše sljedeće:

„(...) Godine 1858. puče grom ovde u džebanu (barutanu). Bila je kula nasred grada, gdi je danas Apelov plac, od devet spratova, i na vrhu kule bio je sat čalan (sat koji izbija četvrti, polovine i cijele sate), koji je izbijao satove 'a la turka', tako da je se čuo, možda, svukud unaokolo jedan sat daljine kada izbija. Grom je upravo puko pred večer (...) u samu kulu gdi je bilo baruta okolo 10000 oka, koje u buradima koje savijenog u fišecina. Otac i ja otišli smo u crkvu jer je bila subota, na večernju, a amidža Milovan i Jovo Maksimović ostali su u magazii. Bila su gradska velika vrata zatvorena. Vrata su tako bila velika da su najveća u visinu i

Semunović 1877., 30. Stjepo Ikić 1882., 31. Franjo Komadanović 1888. drugi put (prvi put 1867.), 32. Ivo Grubišić 1889., 33. Stjepo Ikić 1891. drugi put, 34. Rafo Babić 1895., 35. Stjepo Ikić 1900. godine treći put. Usporedi: *Imenik klera i župa ... za 1910. godinu*; Berislav fra Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd 1935, 10-11; Julijan Jelinić, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Sarajevo, 179; O.J. Matković, *Bibliografija bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1896, 28; FSKS, Fra M. Mikić, *Arkiva*, knjiga IV/9, 70; Ambrozije Benković, *Tuzlansko područje negda i sada s posebnim obzirom na vjerske prilike* (Opus posthumum), Županja-Đakovo 1971, 184-196.

³¹ A. Benković, *Tuzlansko područje*, str. 194-196.

³² FSKS, M. Mikić, *Arkiva*, 69; A. Slišković, Crkva u D. Tuzli, na Trnovcu, *Vrhbosna*, god. VI, broj 19, Sarajevo 1892, 313-314.

najšira u širinu kola napunjena sijena proći mogla. Ova ista vrata bila su napravljena od najdeblji rastovije balvana i sva su bila gvoždem pokovana.

Unutra u gradu bilo je u kazamatima još kojekakovi stvari, ali baruta nije bilo. Suviše, bila je u gradu kuća gdi je stanovo Ibrahim dizdar, to će reći čuvar grada, sa familijom, koga ja poznajem. U isti čas kad je grom puko, njegov a se kuća srušila od potresa, i jedna ženska izvana što je došla u posjetu - nju je kuća pritisla i ostala je mrtva, a ostalima nije bilo ništa (...). A gdi je bila kula, nije ostao kamen na kamenu: tolika je ostala jama, rupa, moglo se 100 tovara kreča zavariti (...). Od silnoga baruta uvatio se neko vrijeme mrak nije se ništa vidilo. Kamenje je letilo po vazduhu i padalo četvrt sata daleko od varoši. Jedan kamen udario je u krov kuće Drage Česarevića, probio tavan, i ostao u velikoj sobi u kući, a ono zvono od koje je četvrti udarao kad sahat izbija palo je pol sata daleko u Solini, i neki su seljaci katolici našli i doneli ovđe u Tuzlu paroku. On je pozno da je nekada bilo zvono crkveno te je ukukuruzu u vreći spremio ga u franjevački manastir u Sutjesku. Jednom je seljaku katoliku načaršiji kamen prebio nogu jednu, a više kvara nije bilo nikakva nikome. U našoj magazi, pošto je bila u blizini grada, ona sila od gromovskog pucanja svu je robu iz rafova izbacila dolje na patos, a – puna magaza od izgorenog baruta, patrona i olova.“³³

S obzirom da su zidovi crkve sv. Petra za vrijeme austrijske okupacije dosta popucali i prijetilo joj rušenje, komisija je u jesen 1890. ovu crkvu zatvorila, a mjesto nje, malo niže napravljena je za 300 forinti privremena kapelica u kojoj su vjernici morali u nevoljama vani stajati. Da se ova nevolja izbjegne, srušio je ovu crkvu u Trnovcu u novembru 1891. župnik fra Stipo Ikić i započeo graditi novu crkvu (gradnja je trajala od 1893. do 1896.). Ovim radovima preneseno je sjedište župnika opet u grad Tuzlu.³⁴ Crkvu je blagoslovio 4. oktobra 1896. nadbiskup dr. Josip Štadler. Kod ove crkve podigao je 1898. župnik fra Rafo Babić dosta velik župski stan koji je na kapitulu u Plehanu 25. aprila 1967. proglašen samostanom. Ovim proglasom obnovljen je stari franjevački samostan u Tuzli.³⁵ Broj naselja

³³ M. Filipović, *Memoari*, 47-49.

³⁴ Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla Tuzla, *Matica kršćenih*, knjiga III za godine 1871.-1883.

³⁵ B. Gavranović, *Rukopis*, 295-302.

župe Donja Tuzla kretao se od 12 do 18 iz razloga što je došlo do osnivanja novih župa sa sjedištem u Breškama (1839.)³⁶ i Morančanima (1858.). Godine 1858. župi Donja Tuzla povraćeni su Vareškići, Dolići i Jasici pod jednim imenom tuzlanska Lipnica, a na istoku Kolovrat, Križani, Grabovica, Gornja Tuzla, Tetima, Kosci i Solina.³⁷

O nekim osobenostima stanovništva župe Donja Tuzla

Kada su u pitanju demografske osobenosti stanovništva Donje Tuzle u 19. stoljeću potrebno je istaknuti sljedeće. Broj stanovnika i broj kuća u župi Donja Tuzla tokom navedenog perioda se mijenjao. Tako je naprimjer 1768. godine u župi bilo 237 kuća i 2.305 stanovnika koji su živjeli u 15 naselja; godine 1813. imala je župa 553 obitelji i 3.779 stanovnika koji su živjeli u 14 naselja;³⁸ godine 1827. imala je župa 246 kuća i 1653 stanovnika u 12 naselja; godine 1855. imala je župa 373 kuće i 2856 stanovnika u 18 naselja. Godine 1864. imala je župa 290 kuća i 1977 stanovnika u 12 naselja. Godine 1885. imala je župa 2610 stanovnika u 17 naselja.³⁹

Podatke o broju kuća i stanovnika u pojedinim naseljima župe Donja Tuzla donosimo u sljedećim tabelama.

Biskup fra Augustin Miletić krizmao je 18. i 20. jula 1813. godine u Lipnici za kućarom (župska kuća) na kneževoj njivici. Kućar je ovdje bio,

³⁶ Do osnivanja župe Breške, župi Donja Tuzla pripadala su sljedeća naselja: Husino i Dobrnja, Dubrave i Živinice, Paoč Selo (Par selo) i Poljana, Lipnica (sjedište), Ljepunice i Pogorioce, Kalajevo i Pasci, Dragunja i Obodnica, Drinjača, Drapnići i Tinja, Jasenica, Dokanj i Grabovica, Breške i Udeč, Orašje i Slavinovići, Tuzla grad. Franjevački vijesnik, br. 4, 1932, 114; Fra Stipo Ikić, *Liber Memorabilium I. Parochiae S. Petri Apostoli in Doljna Tuzla 1892*, 31; B. Gavranović, *Rukopis*, 292-293.

³⁷ Na početku 21. stoljeća župi Tuzla pripadaju sljedeća naselja: Tuzla, Bukinje, Divkovići, Grabovica (Gornja i Donja), Kolovrat, Kosci, Križani, Orašje, Simin-Han, Slavinovići, Solina, Svojtina, Šićki Brod i Tetima.

³⁸ Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla Tuzla, *Matica kršćenih*, knjiga I za godinu 1813.

³⁹ *Franjevački vijesnik*, br. 4, 1932, 114; B. Gavranović, *Rukopis*, 305; FSKS, M. Mikić, *Arkiva*, 61; *Franjevački samostan Kraljeve Sutjeske. Šematizam provincije za 1856. godinu; Šematizam provincije za 1864. godinu; Imenik klera i župa za 1885. godinu*; Fra Julijan Jelinić, *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebreničke*, Zagreb 1925, 142.

kao i onaj u Husinu, sagrađen na zemljištu tuzlanskog kapetana.⁴⁰ U Drijenči je biskup obavio krizmu u bašči pred kućarom. Župu su ove godine pastorizirala dva franjevca, a imala je 553 porodica i 3.779 stanovnika, i to:⁴¹

Redni broj	Naselje	Broj kuća	Broj stanovnika
1.	Husino i Dobrnja	92	476
2.	Dubrave i Živinice	51	283
3.	Paoč Selo (Par selo) ⁴² i Poljana	29	195
4.	Lipnica (sjedište)	63	441
5.	Ljepunice i Pogorioce	32	260
6.	Kalajevo i Pasci	31	240
7.	Dragunja i Obodnica	65	453
8.	Drinjača	38	326
9.	Drapnići i Tinja	11	65
10.	Jasenica	11	83
11.	Dokanj i Grabovica	59	440
12.	Breške i Udeč	46	386
13.	Orašje i Slavinovići	13	79
14.	Tuzla grad	12	52

Podaci u tabeli pokazuju da je najveći broj stanovnika živio u naselju Husino i Dobrnja (u kojima je prosjek broja članova po domaćinstvu bio 5,17), zatim Dragunji i Obodnici, a najmanje u naseljima Tuzla (prosječan broj članova domaćinstva iznosio je 4,33), te Drapnići i Tinja (imali su prosječno 5,91 stanovnika po jednom domaćinstvu). Prosječno je u jednom

⁴⁰ A. Benković, *Tuzlansko područje*, 192.

⁴¹ Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla Tuzla, *Matica kršćenih*, knjiga I za godinu 1813; *Franjevački vijesnik*, broj 4, 1932, 114.

⁴² U maticama tuzlanske parohije od 1793. do 1833. godine navedeno naselje se navodi pod nazivom "Paoč Selo", od 1833. do 1836. "Paorselo", 1836. "Paurselo", a od četrdesetih godina 19. stoljeća "Parselo".

naselju župe Donja Tuzla 1813. godine živjelo 269,93 stanovnika, dok je prosječan broj članova jednog domaćinstva iznosio 6,83 stanovnika.

U narednom periodu broj domaćinstava (kuća) i stanovništva župe Donja Tuzla se mijenjao. Tako je godine 1827. u župi bilo 246 kuća u kojima je živjelo 1.653 stanovnika. Podatke o tome, po naseljima, donosimo u slijedećoj tabeli:⁴³

Redni broj	Naselje	Broj kuća	Broj stanovnika
1.	Husino, sjedište	42	337
2.	Živinice	32	206
3.	Paoč Selo (Par selo)	12	62
4.	Dubrave	16	106
5.	Ljepunice	20	141
6.	Pasci	12	69
7.	Pogorioc	18	97
8.	Morančani	23	130
9.	Kalajevo	29	229
10.	Udeč	16	114
11.	Orašje	10	55
12.	Tuzla	16	87

Podaci izneseni u tabeli pokazuju nekoliko bitnih karakteristika. U Husinu je i dalje bilo najviše naselja (42) u kojima je živjelo najviše stanovnika (337), zatim prema broju stanovnika dolazi Kalajevo, Živinice i druga mjesta. Najmanje stanovnika bilo je u Orašju, Par selu, Pascima i Tuzli. Prosječan broj članova porodice u naseljima sa najvećim brojem stanovnika povećan je na 8,02 po domaćinstvu u Husinu, odnosno 7,9 u Kalajevu. I u naseljima sa najmanjim brojem stanovnika došlo je do povećanja prosječnog broja stanovnika po jednom domaćinstvu (Orašje 5,6; Tuzla 5,43). Prosječan broj članova jednog domaćinstva smanjen je 1827. godine u odnosu na 1813. sa 6.83 na 6,72 stanovnika. Također i po prosječnom broju stanovnika po jednom naselju došlo je do značajnog

⁴³ B. Gavranović, *Rukopis*, 305.

smanjenja u odnosu na raniji period (sa 269,93 na 137,75 stanovnika po jednom naselju).⁴⁴

Prema podacima iz godine 1855. imala je župa Donja Tuzla 2.856 stanovnika koji su živjeli u 373 kuće. Podatke o broju stanovnika i kuća po pojedinim naseljima donosimo u slijedećoj tabeli:⁴⁵

Redni broj	Naselje	Broj kuća	Broj stanovnika
1.	Husino	67	515
2.	Živinice	47	295
3.	Paoč Selo (Par Selo)	16	157
4.	Dubrave	20	129
5.	Ljepunice	17	160
6.	Pasci	15	83
7.	Pogorioc	25	183
8.	Morančani	10	65
9.	Kalajevo	39	358
10.	Udeč	13	89
11.	Orašje –Slavinovići	13	99
12.	Tuzla, matica	31	134
13.	Ljubače	20	190
14.	Mramor	6	54
15.	Podbukinje	5	26
16.	Poljana	14	103
17.	Požar-Medojević	10	74
18.	Rapače	5	42

Prema podacima koje nudi tabela može se vidjeti da je u naselju Husino i dalje najveći broj stanovnika i kuća (prosječan broj stanovnika jednog domaćinstva smanjen je na 7,69), zatim slijede naselja Kalajevo

⁴⁴ Jedan od razloga navedenim promjenama bilo je osnivanje župe Breške 1839. godine. Već sredinom 19. stoljeća (1854. godine) u župi Breške bilo je 367 kuća i 2.439 stanovnika koji su živjeli u 11 naselja (Breške, Dokanj, Grabovica, Lipnica, Čanići, Obodnica, Drienča, Dragunja Gornja, Dragunja Donja, Drapnići, Jasenica). *Franjevački vijesnik*, br. 4, 1932., 114; Fra Stipo Ikić, *Liber Memorabilium I. Parochiae S. Petri Apostoli in Doljna Tuzla 1892.*, 31; B. Gavranović, *Rukopis*, 292-293.

⁴⁵ *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska. Šematizam provincije za 1856. godinu.*

(prosječan broj stanovnika jednog domaćinstva iznosio je 9,18) i Živinice (prosječan broj stanovnika jednog domaćinstva je 6,28). Najmanji broj stanovnika imalo je naselje Podbukinje, Rapače, Mramor i Morančani. Najmanji broj stanovnika po jednom domaćinstvu bio je u Tuzli (4,32), zatim Podbukinju (5,2). Prosječan broj članova jednog domaćinstva u župi Donja Tuzla 1855. godine iznosio je 7,66 stanovnika, dok je prosječan broj stanovnika u jednom naselju iznosio 158,67.

Prema podacima iz 1864. godine župa Donja Tuzla imala je 1.977 stanovnika koji su živjeli u 290 kuća. Podatke o stanovništvu i broju kuća po naseljima donosimo u slijedećoj tabeli:⁴⁶

Redni broj	Naselje	Broj kuća	Broj stanovnika
1.	Lipnica	30	300
2.	Bukinje	7	45
3.	Grabovica	63	386
4.	Kalajevo	43	387
5.	Ljepunice	24	178
6.	Mramor	7	60
7.	Pogorioc	30	197
8.	Rapače	8	48
9.	Slavinovići	10	54
10.	Udeč	16	99
11.	Orašje	15	80
12.	Tuzla grad	37	143

Podaci u tabeli pokazuju da je najveći broj stanovnika župe Donja Tuzla prema podacima iz 1864. godine živio u naseljima Kalajevo, Grabovica, Lipnica i Pogorioci. U navedenim naseljima je bilo i najviše kuća. Najmanje stanovnika živjelo je u naseljima Bukinje, Rapače, Slavinovići i Mramor koji su imali i najmanji broj kuća. Prosječno najbrojnija domaćinstva bila su u Lipnici (10 stanovnika u jednom domaćinstvu), Kalajevu (9), dok su prosječno najmalobrojnija domaćinstva bila u naseljima Tuzla (4,20 stanovnika po jednom domaćinstvu), Orašju (5,33), Slavinovićima (5,4). Prosječan broj stanovnika po jednom

⁴⁶ *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska. Šematizam provincije za 1864. godinu.*

domaćinstvu u župi Donja Tuzla iznosio je 6,82, a prosječan broj stanovnika u jednom naselju bio je 164,74.⁴⁷

Na kraju 19. stoljeća (1885. godine) u župi Donja Tuzla živjelo je 2.610 stanovnika raspoređenih u 17 naselja. Prosječno je u jednom naselju živjelo 153, 53 stanovnika što predstavlja smanjenje u odnosu na raniji period. Najviše stanovnika živjelo je u naselju Kalajevo (470), Lipnici (346), Tuzli (298), a najmanje u Vilušićima (24), Brgulama (50), Solini (51), Tetimi (58).⁴⁸

Druga bitna osobnost stanovništva župe Donja Tuzla u 19. stoljeću ogleda se u činjenici da se broj članova porodice, također, mijenjao u smislu da se broj članova porodice konstantno smanjivao. Na osnovu naprijed iznesenih podataka u tabelama može se vidjeti da je na početku 19. stoljeća jedna porodica brojala prosječno oko 10 članova, a da se taj broj u narednom periodu značajno smanjio tako da je prema podacima iz 1864. godine iznosio manje od 7 članova po domaćinstvu.⁴⁹

Zanimljivo je napomenuti da je tokom 19. stoljeća bilo porodica koje su imale 30 i više članova. Tako je naprimjer u Breškama domaćin Mato Stojaković imao 32 člana porodice, u Drinći Marijan Kovač 32, Stipo Jurić iz Dragunje 30, u Jasenici Nikola Pranić 27, Marko Dominković iz Dobrnje 27, Ivo Božić iz Husina 27, u Dragunji Lovro Jurić 27, Anto Tašević iz Doknja 24, Ivo Tomić iz Grabovice 24, Ivo Stipanović iz Dagunje 23, Ivo Marković imao je 22 člana porodice. Prema raspoloživim podacima može se saznati da su porodice živjele u skromnim uslovima, ali u harmoniji i međusobnom uvažavanju. Kada god je bilo prilike našlo se vremena da se zapjeva, rasonodi i razveseli.⁵⁰

⁴⁷ Brojčano smanjenje broja stanovnika u period od 1855. do 1864. godine uvjetovano je osnivanjem samostalne župe Morančani.

⁴⁸ Podaci o broju stanovnika župe Donja Tuzla za 1885. godinu po naseljima: Kalajevo 470 stanovnika, Lipnica 346, Tuzla 298, Pogorioci 230, Ljepunice 190, Grabovica 182, Mramor 123, Orašje 121, križani 120, Udeč 119, Rapače 99, Kosci 74, Slavinovići 66, Tetima 58, Solina 51, Brgule 50, Vilušići 24 stanovnika. (*Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska. Imenik klera i župa za 1885. godinu*; Fra Julijan Jelinić, *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebreničke*, Zagreb 1925, 142).

⁴⁹ Do 2009. godine broj stanovnika župe Tuzla iznosio je 4.968 župljana koji su živjeli u 2.003 porodice. To znači da je prosječan broj članova jedne porodice bio 2,5 stanovnika.

⁵⁰ Dominik Mandić, *Chroati Bosnae et Hercegovinae*, Chicago-Roma 1962, 64-67.

Jedna od karakteristika ogleđa se u činjenici da je stanovništvo župe Donja Tuzla dijelom starosjedilačko, ali je jedan broj doselio iz različitih krajeva. Prema podacima koje donose neki istraživači smatra se da su katolici velikim dijelom doseljenici iz Srednje Bosne, ali da ih ima i iz drugih krajeva, a da je ostao i jedan mali dio starosjedilaca. Stariji stanovnici iz Brešaka i jednog dijela Doknja pripovijedaju (Jeremić je podatke prikupio od Fra Anđela Brkovića župnika iz Brešaka, op.a.) da su im preci izbjegli iz Tuzle zbog progona od Osmanlija.⁵¹ Priča se da su i Tuzlani u općini Donja Mahala i Tuzlani u općini Gornja Tramošnica izbjegli iz Tuzle iz istog uzroka. Jeremić kaže da za tuzlansko selo Marinovići postoji predanje da su starinci i da je njihov predak Marin kazao Osmanlijama tajne opoložaju vojske „kralja mađžarskoga“ pa da su mu oni za tu uslugu dali zemlju i oslobodili ga zauvijek od svih nameta. Marinovići su do skoro bili jedino selo u onom kraju koje nije bilo ukmećeno već su bili „vazda svoji na svome“. I Divkovići su jaka starinska porodica - od Jelašaka - i ima je i danas u devet sela kotara tuzlanskoga. I Banovići su stara porodica koja je u prošlom i pretprošlom stoljeću (17. i 18. stoljeće) živjela u četrnaest sela tuzlanskog kotara, a 1923. godine je bila samo u četiri. Porodica Čanići osnovala je selo koje se nazvalo po njenom imenu. Jeremić kaže da u tuzlanskoj oblasti ima doseljenika iz Vrljike, od Kreševa, sa Kupresa, Duvna, Neretve, iz Tuholja, od Travnika, Bugojna, Livna, Žepča, Vareša, Pdnice, Rame, Donje Hercegovine i Dalmacije.⁵²

Među faktorima koji su imali utjecaja na osobenosti stanovništva župe Donja Tuzla tokom 19. stoljeća potrebno je spomenuti, prije svega, prirodni priraštaj stanovništva. Naime, za period 19. stoljeća karakterističan je razvoj visokog nataliteta, ali upoređo i mortaliteta, tako da je veliki mortalitet, naročito djece, nadoknađivan još većim natalitetom. Trend porasta stanovništva Bosne od 1841. do 1879. iznosio je 1,26. Od 1819. do

⁵¹ Kakav je bio odnos onovremene tzv. kršćanske Evrope prema bosanskohercegovačkim katolicima možda je najslikovitije i najsažetije zabilježio i sačuvao franjevac Ivan Frano Jukić. Naime, on navodi da je jedan franciškani molio nekog ministra da se Austrija zauzme kod osmanskog devleta da bi se „katolike izbavilo od progona i život učinilo podnošljivijim“. Ministar je tada upitao fratra: „Progone li Turke u Bosni“? Fratar odgovara „ne“. Ministar će na to franciškani: „A vi se isturčite, pa će vam bolje biti“. (Ivan Frano Jukić, *Zemljopis i poviesnica Bosne*, Zagreb 1851, 141).

⁵² Risto Jeremić, O poreklu stanovništva Tuzlanske Oblasti, *Glasnik geografskog društva*, br. VII-VIII, Beograd 1922, 141-157.

1879. godine stanovništvo je poraslo za preko četiri puta. Ovako veliki porast daleko je iznad evropskog prirasta, koji je u razdoblju od 1700. do 1800. godine prosječno godišnje iznosio svega 0,6 posto.⁵³ Od ostalih faktora nisu zanemarive ni razne zarazne bolesti (kuga) i epidemije. Naročito su bile katastrofalne epidemije tokom 18. stoljeća, a posebno 1813-1818. godine. Tokom ove posljednje kuge broj katoličkog stanovništva u Bosni smanjen je sa 104.361 koliko je bilo uoči kuge na 50.391 osobe u 1818. godini. Kada je riječ o epidemijama, posebno kugi, na prostoru Tuzle zabilježeno ih je u drugoj polovini 19. stoljeća nekoliko. Jedna od njih bila je 1855. godine. U Tuzli je nekoliko dana umiralo od 5 do 7 stanovnika.⁵⁴ U nešto manjoj mjeri svoj utjecaj na osobnosti stanovništva navedenih župa imali su i drugi faktori: vjerske konverzije,⁵⁵

⁵³ Muhamed Hadžijahić, Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća, *Prilozi*, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 289-300.

⁵⁴ Gustav Bodenstein, Povijest naselja u Posavini godine 1718.-1739, *GZM*, XIX, Sarajevo 1907, 155-190, 359-390, 575-618; M. V. Batinić, Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti, *Starine JA*, knj. XVII, Beograd 1885, 77-150; Luka Đaković, Katoličko stanovništvo BiH u XVIII vijeku – u svijetlu nepoznatih podataka, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1978, 158-166; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854.-1860.*, Landshut 1998, 542; Galib Šljivo, Prilike u zborničkom kajmakamluku i proglašenje Hatihumajuna 1856. godine, *Istorijski zbornik*, IV, 4, Banjaluka 1983, 163-178.

⁵⁵ Istraživanje i praćenje obima konverzije (vjerska preobraćanja) za period 1879.-1900. godine ne predstavlja praktično nikakav problem, zbog toga što su austrougarske vlasti sprovodile precizno prebrojavanje, te njihove cifre daju realnu garanciju za tačnost. S druge strane, od sredine 19. stoljeća do 1878. godine, tj. tokom perioda primjene osmanskih reformi poznatih pod nazivom *Tanzimat*, nailazimo na mnogo veće komplikacije u vezi sa tačnošću cifara, pošto jedine podatke dobijamo ili od konzularnih ili od franjevačkih izvora, a slični podaci ne mogu se naći u kadijskim protokolima, naročito kada govorimo o onim kadijskim protokolima koji su sačuvani i objavljeni u prijevodu, ali i u osmanskim narativnim izvorima. Vidi: Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740.-1752.)*, Sarajevo 2005.; T. Katić, *Maglajski sidžil (1816.-1840.)*, Sarajevo 2005.; Zejnil Fajić, Husein Bračković, Mala historija događaja u Hercegovini. Uvod i prevod s turskog, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 34, Sarajevo 1984, 163-200; Ahmed S. Aličić, Manuskript *Ahvali Bosna* od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX. v.), *POF*, br. 32-33, Sarajevo 1982, 163-198; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Tom 2, Sarajevo 1999; Philippe Gelez, Vjerska preobraćanja u BiH (1800-1918.), *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo 2008, 17-75; Fahd Kasumović, Prijelazi na islam u sidžilima Sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, 1, Sarajevo 2011, 215-238.

ljudski gubici u ratovima, migraciona kretanja,⁵⁶ te osnivanje nekoliko novih župa (Breške 1839., Morančani 1858., Lukavac 1910.).⁵⁷

Zaključak

Za stanovnike župe Breške i Donja Tuzla, katolike, općenito, od posebnog značaja bila je djelatnost franjevacu tokom dužeg vremenskog perioda. Zahvaljujući njima, bez obzira na brojne poteškoće kroz koje su prolazili, katolici navedenih župa su, nekad u većem a nekad u manjem broju, opstali kroz cijelo vrijeme osmanske uprave u Bosni. Po svome teritorijalnom opsegu navedene župe su bile podložne čestim promjenama. Tako je, naprimjer, župa Donja Tuzla početkom 19. stoljeća obuhvatala 18 naselja, da bi tokom stoljeća, uslijed formiranja novih župa, broj naselja bio konstantno smanjivan.

I broj stanovnika navedenih župa se mijenjao, o čemu donosimo relevantne podatke. Analizirajući podatke o broju stanovnika tokom stoljeća uočljivo je da se broj stanovnika u jednom domaćinstvu smanjivao ukoliko posmatramo prosjek, ali isto tako i u naseljima. S vremenom naselje Donja Tuzla je bivalo sve privlačnija sredina za život župljana u odnosu na okolna naselja s obzirom na činjenicu da je u Tuzli početkom stoljeća živjelo svega 52 stanovnika, da bi se taj broj povećao na 143 osobe do druge polovine 19. stoljeća. Za navedeno stoljeće karakteristične su porodice koje su imale znatno veći broj članova (neke i po 32 člana) u odnosu na porodice s početka 21. stoljeća koje imaju u prosjeku 2,5 članova. I pored brojnosti, unutar porodica vladali su patrijarhalni odnosi, uzajamno poštovanje i međusobno razumijevanje.

⁵⁶ Ilustracije radi 1675. godine (prije početka Bečkog rata) u tuzlanskom kraju, od Krivaje do Save, bilo je četiri franjevačka samostana, 12 katoličkih župa i preko 32.000 katolika. U istom kraju 1708. godine zatečen je samo jedan samostan i to onaj u Tuzli koji je bio nenastanjen i obrastao trnjem, jedna župa sa oko stotinu katoličkih porodica. (L. Đaković, *Katoličko stanovništvo*, 158-166).

⁵⁷ Ambrozije Benković, *Naselja Bosne i Hercegovine sa katoličkim stanovništvom. Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII vijeka do danas*, Đakovo 1966.

**ROMAN CATHOLIC PARISHES BREŠKE
AND DONJA TUZLA IN THE 19TH CENTURY.
ESTABLISHMENT, TERRITORIAL FRAMEWORK
AND CHARACTERISTICS OF THE POPULATION**

Summary

For the population of Catholics parishes Breške and Donja Tuzla the activity of Franciscans was of particular importance and significance. Thanks to them, despite of many difficulties, Catholics of Breške and Donja Tuzla survived for a long time of the Ottoman rule in Bosnia. Parishes' territory Breške and Donja Tuzla were subjected to frequent changes. Donja Tuzla, for example, at the beginning of 19th century had eighteen settlements. The population had been constantly changing and on that we brought relevant data. During the time Donja Tuzla attracted many inhabitants from the villages. At the beginning of 19th century in Donja Tuzla lived 52 inhabitants. The number tended to increase. To the second half of 19th century the population grew to 143 person. In this century the characteristic of the population was that some family had about 32 members. Despite of the large number of family members there were harmony, respect and understanding among the population.

Izet Šabotić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
sabota_tuzla@hotmail.com

ODLUKE BERLINSKOG KONGRESA U SVJETLU GUSINJSKO-PLAVSKE AFERE (1878-1880)

Apstrakt: Rad tretira jedno veoma zanimljivo historijsko pitanje, vezano za nepoštivanje odluka Berlinskog kongresa od strane prvaka i stanovništva Plava i Gusinja. Naime, po saznanju da su ova mjesta odlukama čl. 30 Berlinskog kongresa dodijeljena Crnoj Gori, prvaci i stanovništvo su se odlučno suprotstavili takvoj odluci, riješeni da bez obzira na cijenu odbrane svoja ognjišta. U tom smislu prvaci Plava i Gusinja, zajedno sa starješinama albanskih plemena, pripremali su se za pružanje otpora crnogorskim snagama. Pod pritiskom velikih sila formirana je i međunarodna Komisija za razgraničenje, po osnovu odluka Berlinskog kongresa. Komisija nije uspjela završiti posao oko zaposjedanja Plava i Gusinja od strane Crne Gore. Stoga su velike sile i Crna Gora pokrenule snažne diplomatske aktivnosti vršeći pritisak na Portu, kako bi se ovo pitanje riješilo mirnim putem. Diplomatska misija i pritisci Porte na Plavljanu i Gusinjane nisu dali rezultate pa je Crna Gora odlučila da silom zauzme Plav i Gusinje. U dva teška boja, na Nokšićima 4. decembra 1879. i Murinu 8. januara 1880. godine, crnogorske snage su doživjele poraz. To je natjeralo velike sile da promijene odluku Berlinskog kongresa i da umjesto Plava i Gusinja Crnoj Gori dodijele Ulcinj i Bojanu. Na ovaj način, odlučnost prvaka i stanovništva malih mjesta Plava i Gusinja da odbrane svoja ognjišta i svoj vatan bili su važniji od odluka Berlinskog kongresa i interesa velikih sila.

Ključne riječi: Gusinje, Plav, Berlinski kongres, Crna Gora, Osmansko carstvo, velike sile, diplomatske misije, poslanici, Ali-paša Šabanagić, Mehmed Ali-paša, Marko Miljanov, knjaz Nikola, Komisija za razgraničenje, Nokšići, Murino, Ulcinj.

Abstract: The paper is about an interesting historical question related to non-compliance with the decisions of the Berlin Congress by the leaders and citizens of Plav and Gusinje. Specifically, upon learning that these decisions of Art. 30 of Berlin Congress were granted to Montenegro, the leaders and people strongly opposed the decision, resolved to, regardless of price, defend their homes. In this regard, the chiefs of Plav and Gusinje, together with chiefs of the Albanian tribes, were preparing to resist Montenegrin forces.

Under pressure of the Great powers, the international Commission for delimitation was formed, based on decisions of the Berlin Congress. The Commission failed to complete the task of occupation of Plav and Gusinje. Therefore, the Great powers and Montenegro launched a strong diplomatic activity, putting pressure on the Porte, in order to resolve this issue amicably. Diplomatic missions and pressures of the Porte on Plav and Gusinje inhabitants did not give results. So Montenegro decided forcibly to take Plav and Gusinje. Within the two heavy battles, on 4th December 1879 at Nokšić and at Murino on 8th of January 1880, the Montenegrin forces were slaughtered. That forced the Great powers to change the decision of the Berlin Congress and instead of Plav and Gusinje Montenegro had been granted Ulcinj and Bojana. In this way, the determination of leaders and small population of Plav and Gusinje to defend their homes and homeland proved to be more important than decisions and interests of the Great powers.

Keywords: Gusinje, Plav, the Berlin Congress, Montenegro, Ottoman Empire, Great powers, diplomatic missions, envoys, Ali Pasha Šabanagić, Mehmed Ali Pasha, Marko Miljanov, Prince Nikola, the Commission for delimitation, Nokšići, Murino, Ulcinj.

Uvodne naznake

Velika istočna kriza 1875-1878. godine bila je prilika da se zadovolje interesi velikih sila na Balkanu, te konačno okonča sudbina posrnulog Osmanskog carstva na ovim prostorima. Velike sile su ovu krizu vidjele kao šansu u ostvarenju njihovih ciljeva. Austro-Ugarska je srpsku bunu u Hercegovini i ratove Osmanskog carstva sa Srbijom, Crnom Gorom i Rusijom vidjela kao priliku za njen prodor na Balkan i zaposjedanje Bosne i Hercegovine. Crna Gora i Srbija dobile su priliku da svoje viševjekovne težnje ostvare i prošire svoje teritorije na štetu Osmanskog carstva, a Rusija kao neprikosnoveni zaštitnik pravoslavlja na prostoru Osmanskog carstva, da učešćem u ratu konačno ovlada strateškim crnomorskim prostorom i ostvari još snažniji uticaj na Balkanu. U svojim nakanama postojala je dogovorna politika osmanskih neprijatelja. Rusija i Austro-Ugarska su dogovorile u Rajhštatu 1876. i Budimpešti 1877. godine da Austro-Ugarska za neutralnost u osmansko-ruskom ratu bude nagrađena okupacijom Bosne i Hercegovine u pogodnom momentu. Ishod rusko-osmanskog rata označio je kraj osmanske dominacije na Balkanu. Rezultati ratova od 1875. do 1878. godine uticali su na značajne promjene u vjerskoj i nacionalnoj strukturi stanovništva na Balkanu. To je potvrđeno prvo Sanstefanskim mirom, čijim odlukama nisu bile zadovoljne velike evropske sile, pa je izvršena njegova

revizija, sazivanjem novog kongresa u Berlinu od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Berlinskim kongresom Osmansko carstvo je prestalo igrati ulogu velike sile i ostalo je bez ogromnih teritorija. Pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu dobila je Austro-Ugarska, a Srbija i Crna Gora, pored dobijene nezavisnosti, odlukama Berlinskog kongresa su dobili velika teritorijalna proširenja na štetu osmanskih teritorija.¹ Crna Gora se proširila na račun osmanskih teritorija, gdje su uglavnom živjeli Bošnjaci i Albanci i to od mora, preko zetskog područja, Podgorice, Spuža, kučkog kraja, do Prokletija, gdje je dobila pravo da zaposjedne teritoriju Plava i Gusinja.²

Reakcija stanovništva Plava i Gusinja na odluke Berlinskog kongresa

Nakon Berlinskog kongresa, Bošnjake i Albance su na prostoru Gusinjske kaze očekivale nove nevolje. Mimo njihovog pristanka i volje Crnoj Gori je dodijeljena njihova zemlja i imetak. Proširenje Crne Gore dovelo je do brojnih problema, koji su podrazumijevali preseljenje bošnjačkog i albanskog stanovništva sa pripojenih prostora. Iako se Crna Gora članom 30 Berlinskog kongresa obavezala da dotadašnji vlasnici mogu zadržati svoje nepokretnosti i kada se isele iz Crne Gore, dajući ih pod zakup ili predajući ih drugim licima na upravu,³ stanovništvo, poučeno ranijim iskustvima, u to nije vjerovalo. To je posebno bilo izraženo

¹ Odlukama člana 30 Berlinskog kongresa Crna Gora je priznata kao država, a njena teritorija je proširena za novih 3.900 km. To je predstavljalo povećanje za oko 83% u odnosu na do tada raspoloživu teritoriju. Nešto ranije (1858.) ona je putem razgraničenja, posredovanjem Francuske i Rusije, dobila 1.400 km, što je činilo povećanje od 46,7% teritorije. Tako da je u roku od 20 godina teritorija Crne Gore povećana za 5.300 km, čime je crnogorska država više nego udvostručena. Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica, 2001, 158.

² Ova dva mjesta ispod Prokletija nalaze se između Crne Gore, Albanije, Kosova i Novopazarskog sandžaka, na nadmorskoj visini od 950-1000 metara. Prema dr. Jovanu Cvijiću i Andriji Jovićeвиću na ovom prostoru je 1908. godine živjelo 1.785 domaćinstava, sa približno oko 15.000 stanovnika mješovitog nacionalnog i vjerskog sastava. Bošnjaci su činili 65,7%, Albanci 22,5%, a Crnogorci i Srbi 11,8% ukupnog stanovništva. Među Albancima pretežno su bili pripadnici islamske, a manjim dijelom katoličke vjere.

³ Safet Bandžović, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore u XIX vijeku, *Almanah*, br. 7-8, Podgorica 1999, 158; Đorđe Pejović, Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878-1816), *Istorijski zapisi*, br. 2, Titograd 1967, 212.

prilikom zauzimana Kolašina⁴ i Nikšića,⁵ ali i drugih mjesta. Stoga su Bošnjaci i Albanci sa prostora dodijeljenih Crnoj Gori nerado pristajali na napuštanje svojih stoljetnih ognjišta, riješeni pružiti žestok otpor crnogorskim vlastima.

Ogorčenost bošnjačkog i albanskog stanovništva odlukama Berlinskog kongresa bila je evidentna na cijelom prostoru razgraničenja, od mora do Gusinja. Suprotno tome, crnogorska diplomatija je na sve načine pokušala dokazati velikim silama da ih je narod u zaposjednutim krajevima objeručki prihvatio.⁶ Suprotno tome, Bošnjaci i Albanci iskazivali su otvoreno neprijateljstvo prema Crnoj Gori. Njihovo protivljenje bilo kakvim promjenama bilo je izraženo i prije Berlinskog kongresa. To potvrđuju brojni historijski izvori. Stanovnici Gusinja, Peći, Đakovice i Istoka još 10. maja 1878. godine uputili su telegram francuskoj ambasadi u Istanbulu, protestujući protiv odredaba Sanstefanskog ugovora. Telegram je poslan u ime muslimanskog i katoličkog stanovništva. To je bilo 50 dana prije početka rada Berlinskog kongresa.⁷ Negodovanja je bilo i u drugim bošnjačkim i albanskim sredinama. Tako je devetnaest dana kasnije sličan telegram, na sličnu adresu, upućen od strane stanovništva Novog Pazara, Sjenice i Nove Varoši.⁸ Kako bi se bošnjačko i albansko stanovništvo oduprlo daljnjim nasrtajima Crnogoraca, te kako bi očuvalo svoju

⁴ Kolašin je konačno osvojen od strane Crne Gore 3. oktobra 1878. godine. Kolašinski kajmakam Nuri-beg je s predstavnicima kolašinskih Bošnjaka potpisao sporazum o predaji Kolašina. Dan kasnije osmanska vojska je napustila Kolašin i uputila se prema Akovu (Bijelo Polje). Tada počinje egzodus bošnjačkog stanovništva, koje se raselilo sa ovog područja. Vidjeti više: S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore u XIX vijeku*, 155.

⁵ Prije napada na Nikšić, 9. jula 1877. godine, u Nikšiću je živjelo 410 bošnjačkih i 40 crnogorskih porodica, koje su bile mahom sirotinjske, u službi bogatih Bošnjaka i zanatlija.⁵ Grad je više od mjesec pod opsadom držalo 15 crnogorskih i hercegovačkih bataljona. Grčevitu odbranu grada je sačinjavalo 700 nizama, 300 kordunaša i 300 građana. Prema izvještaju nikšićkog naiba, Crnogorci su prilikom opsade Nikšića imali blizu 3.000 mrtvih i ranjenih, a Nikšićani oko 220 mrtvih i ranjenih branioca. Vidjeti više: Hamid Hadžibegić, *Opsada Nikšića 1877. godine prema izvještaju nikšićkog naiba, Istorijski zapisi*, 1-3, Cetinje 1949, 60.

⁶ Dr. Novak Ražnjatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979, 68.

⁷ M. Memić, *Bošnjaci*, 158. Također: Akademija nauka Republike Albanije, Institut za historiju, *Akte te rilindes Kombetare Shqiptare, 1978-1912*, Tirane 1978, dok. 12.

⁸ M. Memić, *Bošnjaci*, 158-159.

teritoriju, nezadovoljno iskazanom nemoći Osmanskog carstva da ih zaštiti, riješilo se samoorganizirati i pružiti otpor svim snagama koje su na bilo koji način planirale teritorijalne promjene na ovim prostorima. Najznačajniji iskorak na tom planu desio se 10. juna 1878. godine, kada je održana skupština Prizrenske lige.⁹ Bošnjačko i albansko stanovništvo je iskazalo nezadovoljstvo i protivljenje odlukama Berlinskog kongresa i u drugim mjestima. Stanovništvo Podgorice, Spuža, Žabljaka kod Skadarskog jezera te pripadnici plemena Kuča i Gruda uputili su osmanskoj vlasti protest 15. juna 1878. godine.¹⁰

S druge strane, na stanovništvo ugroženih krajeva vršeni su brojni pritisci kako bi prihvatilo odluke Berlinskog kongresa. Tako su osmanske vlasti na stanovništvo Podgorice, Spuža i Žabljaka vršile pritisak da prihvate crnogorsku vojsku i crnogorsku vlast, koristeći vjerska osjećanja stanovništva. U džamijama su se održavali skupovi i sugerirali da se narod pomiri sa sudbinom i prihvati crnogorsku vlast. Time su se služili i u Kolašinu. U ovom gradu su se nalazila i dva bataljona osmanske vojske. Poznavajući raspoloženje stanovništva, vojni komandant je potajno stupio u pregovore sa crnogorskom vojskom i omogućio im ulazak u grad, dovodeći na taj način bošnjačko lokalno stanovništvo pred svršen čin,¹¹ koje je nakon toga bilo prinuđeno na iselj enje. Poučeno takvim iskustvom, stanovništvo Plava i Gusinja je bilo odlučno i po cijenu sopstvenih života suprotstaviti se odlukama Berlinskog kongresa o dodjeli istih Crnoj Gori. Taj otpor je

⁹ O Prizrenskoj ligi u historiografiji ima dosta napisanih tekstova koji imaju i određene protivrječnosti. Prva skupština Prizrenske lige održana je 10. juna, a nakon toga održane su još dvije skupštine 2. jula i 27. septembra 1878. godine. Na Skupštini su pored Albanaca kao delegati učestvovali i Bošnjaci. Iz Pljavalja muftija Mehmed Nurudin Vehbi Šemsekadić, iz Novog Pazara, Ejubegović Ejub i Abdi-beg, Ali-paša Šabanagić, Ibrahim Lutvi i Mađar Nurudin iz Gusinja, Jakub Ferović iz Plava, Mustafa Abdulah i Zejnil Abidin iz Sjenice. (M. Memić, *Bošnjaci*, 160).

¹⁰ Kao predstavnici Podgorice na telegramu se potpisalo 39 Bošnjaka i 3 Albanaca katoličke vjere. Kao predstavnici Spuža protestni telegram je potpisalo 17 Bošnjaka, u Žabljaku 10, u Baru 23 građanina sa barjaktarom Hasanom Memićem, iz Dobre Vode, iz Mrkojevića 5, iz Tudemila 1, iz Ulcinja 7, iz Anemala (Vladimira) 12, iz Šestana 6, te iz plemena Gruda 1 musliman i 2 katolika, a od emigranata iz Kuča 3 pravoslavne i po 1 muslimanska i katolička porodica. Ovi protesti od strane crnogorske vlasti nisu uvaženi. Nema se pouzdanih saznanja da li su razmatrani, ali je volja građanstva ovih krajeva izražena i ona pokazuje raspoloženje tamošnjeg stanovništva. (M. Memić, *Bošnjaci*, 159).

¹¹ Mitrofan Ban, Oslobođenje Kolašina, *Pobjeda*, Titograd, 13. 9. 1981.

prevazišao lokalne okvire te je ovo pitanje, poznato kao plavsko-gusinjska afera, bilo predmetom rasprava i diplomatskog djelovanja velikih sila.

Odluka da se Plav i Gusinje dodijele Crnoj Gori prethodno je donijeta Sanstefanskim mirom,¹² a članom 30 Berlinskog kongresa ista je samo potvrđena. To je uznemirilo stanovništvo Plava i Gusinja, koje je jasno dalo do znanja da istu neće prihvatiti i da će se organizirano suprotstaviti crnogorskoj vlasti, što se i dogodilo. Otpor je trajao godinu i pol. U ovom problemu pored osmanske i crnogorske vlasti umiješale su se i velike sile, vršeći pritisak i insistirajući na poštivanju odluka Berlinskog kongresa. Od donošenja odluke posebno je vršen pritisak na prvake Plava i Gusinja da prihvate istu, ali to nije dalo rezultata. Razni pritisci i diplomatska presija su na kraju rezultirali ratom između crnogorske vojske i samoorganiziranog stanovništva Plava i Gusinja.

Odmah nakon što se saznalo za odluke Sanstefanskog mira održan je sastanak prvaka ova dva mjesta i njihove okoline i donijeta odluka da se Plav i Gusinje brane po svaku cijenu. Među ondašnjim prvacima ovih krajeva, vojvoda Gavro Vuković, sin vojvode Miljana Vukova, kasnije ministar inostranih djela Crne Gore, spominje 15 prvaka.¹³ No prema dostupnim podacima, najuže rukovodstvo pokreta sačinjavali su: Ali-beg Šabanagić, kasnije Ali-paša Gusinjski, Jahja ef. Mula Jaho Musić, Jakup Ferović (Jakup Feri) i Husein-beg Redžepagić. Za Ali-bega Šabanagića Gusinjskog kaže se da se on, kao gusinjski kajmakam, poznati junak i dokazani komandant u bici na Previji, u početku kolebao da li da pristupi pokretu i stavi mu se na čelo, jer su naredbe koje je dobijao od Porte upućivale da se ne treba boriti. O tome ukazuju i neki historijski izvori, poput pisma kapetana andrijevničke kapetanije Protića, koji je pisao Vladi na Cetinju o navodnom sukobu Ali-bega Šabanagića sa lokalnim stanovništvom. Navedeno potvrđuje i osmanski historičar Kulce, koji je o Ali-begu Šabanagiću napisao da je izjavio: „Do sada sam bio podanik Osmanske imperije, ali sada nisam više. Braniću svoju otadžbinu (svoj

¹² Članom 1 i 2 Sanstefanskog mirovnog ugovora granice Crne Gore prema Plavu i Gusinju utvrđene su pravcem „vrhovima brda Koprivnik, Baba i Bor do najveće kose Prokletija“, ostavljajući čitavu plavsko-gusinjsku kotlinu u sastavu Crne Gore.

¹³ Gavro Vuković, *Vojvoda Miljan Vukov i Vasojevići 1820-1836*, Cetinje 1932.

vatan).¹⁴ Nešto kasnije, u jesen 1879. godine, na skupštini prvaka Gusinja i Plava formiran je Komitet narodnog spasa, koji je rukovodio cjelokupnim otporom vezanim za predaju Crnoj Gori. Komitet je formirao Vojni štab na čijem čelu je bio Ali-beg Šabanagić.¹⁵ Zadatak Komiteta je bio odbrana „vatana“,¹⁶ zbog straha da će dolaskom crnogorske vojske biti fizički likvidirani, da im se neće dozvoliti vršenje vjerskih obreda, da će im biti oduzeta zemlja i da će biti primorani da napuste svoja ognjišta.¹⁷

Prva odluka novoformiranog Komiteta odnosila se na slanje Jakupa Ferovića među susjedna albanska plemena da ih obavijesti o opasnostima koje su se nadvile nad Plavom i Gusinjem, o odluci naroda ovih karajeva da brane ove domove i da se albanskim prvacima u ime građana ovih krajeva ponudi savez o zajedničkoj odbrani, prihvatajući smještaj i ishranu njihovih dobrovoljaca. Uz to, odlučeno je da Jakup Ferović ponese sa sobom sva raspoloživa novčana sredstva plavskog vakufa koja su se odnosila na sakupljene prihode po osnovu korištenja ispaše na plavskim planinama, koja su bila dosta značajna, te da sa ovim sredstvima nagradi albanske prvake kako bi ih lakše privolio da prihvate ovu saradnju. Prihvaćeno je da se po tamošnjim običajima prihvati Savez u formi „bese“,¹⁸ koji je po svim propisima obavezivao učesnike sporazuma.¹⁹ Jakup Ferović je obišao albanska plemena: Gaši, Krasniće, Reku, Drenicu, Istok, Rugovu, kao i gradove Peć i Đakovicu, i nije mu bilo teško da postigne dogovor, jer je obostrani interes bio da se Plav i Gusinje brane. Dolazak crnogorske vojske na ove prostore ugrozio bi bezbjednost i ovih plemena i ona su bila zainteresirana da učestvuju u odbrani Plava i Gusinja. Tokom jula 1878. godine u Plav i Gusinje su stigli Albanci organizirani u 12 bajraka (bataljona), sa oko 2.500 dobrovoljaca.²⁰ Oni su prema odluci Komiteta raspoređeni u kuće ljudi svih konfesija, koje su bile obavezne ne samo da smjeste albanske dobrovoljce, već i da ih hrane. Ovu obavezu su

¹⁴ Sulejman Kulce, *Osmanli Tariindndle*, Izmir 1964, 247-249.

¹⁵ Daut Deda, *Kosova*, br. 1, Tirana 1995, 3.

¹⁶ Domovina-otadžbina.

¹⁷ Hamdija Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Podgorica 2012, 72.

¹⁸ Besa je značila čvrsto obećanje, koje se nije smjelo pogaziti.

¹⁹ M. Memić, *Bošnjaci*, 167.

²⁰ H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 72.

dobrovoljno prihvatila i neka srpsko-crnogorska domaćinstva, jer im je više bilo u interesu da prihvate lojalan odnos prema lokalnoj vlasti, nego da zbog ratnih uslova budu primorani da napuste svoje domove i pređu na teritoriju Crne Gore. To im je preko tamošnjeg pravoslavnog sveštenika Riste Vujoševića saopštio Ali-beg Šabanagić.²¹

Diplomatska misija i pokušaj vojnog zaposjedanja Plava i Gusinja

Kako bi se imala što bolja spoznaja o ovom pitanju, bitno je imati saznanja o diplomatskim i drugim brojnim aktivnostima koje su vođene nakon Berlinskog kongresa između Porte i crnogorskih vlasti, te brojnih poslanika velikih sila. Po nalogu Visoke Porte već 19. augusta 1878. godine, a pod pritiskom velikih sila, krenuo je prema Gusinju osmanski mušir Mehmed Ali-paša kako bi shodno odlukama Berlinskog kongresa predao Gusinje i Plav Crnoj Gori. Glavni odbor Prizrenske lige nije prihvatio prijedlog Mehmed Ali-paše.²² Zadatak Mehmed Ali-paše bio je da sa sedam četa regularne vojske i jednom četom albanskih vojnika dođe u Gusinje i Plav i prisili glavare i stanovništvo ovih krajeva da prihvate odluke Berlinskog kongresa. Komitet narodnog spasa održao je vanrednu sjednicu 26. augusta, posvećenu dolasku mušira Mehmed Ali-paše u Đakovicu. Na sastanku ovog Komiteta zahtjev mušira Mehmed Ali-paše jednoglasno je odbijen i o tome je obaviješten i Glavni odbor Prizrenske lige. Protiv njihovog ustupanja Plava i Gusinja Crnoj Gori najviše su se zalagali pododbori u Plavu i Gusinju, koje je predvodio Ali-beg Šabanagić Gusinjski.²³ U Glavnom odboru u tom pogledu nije postojao jedinstven stav. Ali-beg Šabanagić Gusinjski je uspio da na svoju stranu pridobije istaknute prvake Đakovice, Ahmeda Korenicu i Sulejmana Vokšija,²⁴ a Abdulah-paša Dreni opredijelio se da muširu Mehmed Ali-paši pruži

²¹ M. Memić, *Bošnjaci*, 168.

²² H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 73.

²³ Dr. Ali Hadri, Prilog rasvjetljavanju Prizrenske lige (1878-1881), *Piriparimi*, Časopis za kulturu i nauku, br. 1, Priština 1967, 45.

²⁴ Dr. Ali Hadri, *Prilog rasvjetljavanju Prizrenske lige*, 47.

gostoprimstvo u svojoj kući i time mu i svojim životom garantuje sigurnost. Ali-beg Šabanagić, sa grupom plavsko-gusinjskih prvaka, sa oko 5.000 albanskih dobrovoljaca, stigao je u Đakovicu da Mehmed Ali-paši spriječi dolazak u Gusinje još na prostorima Đakovice. Kako ovaj nije odustajao od svog pohoda, a Gusinjani, Plavljeni i Albanci mu nisu dozvoljavali da pođe prema Plavu i Gusinju, došlo je do oružane borbe u kojoj su poginuli Mehmed Ali-paša i Abdulah-paša Dreni, u čijoj je kući ovaj bio smješten. Prema austrougarskim procjenama, u ovim borbama bilo je angažovano 8.000-15.000 boraca, a prema albanskim, bilo ih je znatno manje, oko 3.500 boraca.²⁵

Ubistvo Mehmed Ali-paše je dovelo do dodatnih zaoštavanja odnosa između Porte i ostalih potpisnika Berlinskog kongresa na jednoj i plavsko-gusinjskog pokreta za odbranu i Prizrenske lige na drugoj strani. Crna Gora je bila spremna da silom zaposjedne Plav i Gusinje. Delegacija knjaza Nikole stigla je na Murinu. Tu je ona očekivala dolazak Mehmed Ali-paše sa svojim jedinicama. Pošto njega nije bilo pokušavala je da neposredno uspostavi bilo kakav kontakt sa prvacima pokreta u Gusinju i Plavu, ali u tome nije uspjela. Odgovoreno im je da niko živ ne može doći do Plava, „već neka kurir ide od kuda je i došao“.²⁶

Poslije ubistva Mehmed Ali-paše došlo je do relativnog smirivanja situacije. Albanski dobrovoljci su i suviše opterećivali položaj plavsko-gusinjskih domaćinstava u vezi sa njihovom ishranom i smještajem, pa je dogovoreno da se oni vrate kućama, uz davanje čvrste obaveze (bese) da će se, ako Marko Miljanov sa svojim odredom bude izvršio napad, vratiti na teren u roku od 24 sata. Prema običajima i zakonima Leke Dukadžina, ostavili su svojih 12 bajraka u plavskoj džamiji, što je bio znak sigurnosti da će doći kada budu pozvani.²⁷

Pošto je nastao snažan otpor provođenju odluka Berlinskog kongresa po pitanju zaposjedanja Plava i Gusinja, velike sile, Crna Gora i Osmansko carstvo su pokrenuli široke diplomatske aktivnosti, kako bi se ispoštovale odredbe Berlinskog kongresa. U maju mjesecu 1879. godine otpočela je sa

²⁵ Kristo Frasheri, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit 1878-1888*, Tirane 1988, 30.

²⁶ Dr. Novak Ražnjatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, 90; M. Memić, *Bošnjaci*, 169.

²⁷ M. Memić, *Bošnjaci*, 169.

radom Međunarodna komisija za razgraničenje između Crne Gore i Osmanlija. Oko predaje Plava i Gusinja, pored članova Komisije koju su činili predstavnici Crne Gore i Osmanskog carstva, značajno su bili uključeni i poslanici Rusije, Njemačke, Italije, Austro-Ugarske, Engleske i Francuske u Istanbulu. Kako su sva ostala mjesta koja su bila predmet razgraničenja bila nesporna za stavljanje pod crnogorsku kontrolu, akcent rad Komisija je stavila na rješavanje pitanja Plava i Gusinja. Crna Gora je predložila da Komisija počne svoj rad upravo od ova dva mjesta. Ovakvom stavu i insistiranju predstavnika crnogorske vlade suprotstavio se delegat osmanske vlade, ističući da u Plavu i Gusinju nema osmanske vojske, te da „Crnogorci, ako hoće, neka slobodno okupiraju ta mjesta“. Suprotstavio mu se delegat Crne Gore u Komisiji Simo Popović, sekretar knjaza Nikole, ističući poznate činjenice „da osmanska država nije imala svoju posadu u Plavu i Gusinju ni u vrijeme Berlinskog kongresa, ali je ipak augusta 1878. godine uputila Mehmed Ali-pašu da izvrši predaju ovih krajeva, jer su to od nje tražile velike sile“²⁸ i da je Mehmed Ali-paša u toj nakani i stradao.

Komisija je bila svjesna da je najveću težinu upravo imao ovaj dio zadatka. Ona je u tom vremenu dobila više pisanih predstavki koje su im dolazile iz Plava i Gusinja, upoznala se sa brojnim napisima iz štampe, koja je ove događaje svakodnevno pratila te sa određenim diplomatskim aktima, a onda je 9. augusta 1879. godine dobila službeno pismo od Komiteta narodnog spasa iz Gusinja, potpisano od predstavnika Gusinja, Plava, kaza Đakovice, Peći i okoline, Prizrena i okoline, Debra i okoline. U ime Gusinja i Plava predstavku je potpisao Komitet narodnog spasa. U predstavci se kategorički ističe da se bez predstavnika ovih krajeva i volje naroda nikako ne može riješiti pitanje Plava i Gusinja. U njoj, između ostalog, stoji kako „nikako neće moći biti izvršeno razgraničenje bez prisustva spomenutih poglavara i plemenskih bajraktara i bez povjerenja koje bi im zato dao narod koji predstavljaju“, ističući dalje da „kada bi se izvršilo razgraničenje prema željama jedne strane, onda ta granica nebi bila nikakva granica (...) bez bajraktara i poglavara ovo se pitanje ne može urediti“, te da oni ne mogu dati saglasnost za razgraničenje koje Komisija priprema da izvrši.²⁹

²⁸ M. Memić, *Bošnjaci*, 169.

²⁹ Arhiv Crne Gore (dalje: ACG), Fond: Ministarstvo inostranih djela Crne Gore (dalje: MIDCG). 1,2, Vrbica-Radonjiću (10) 22. 8. 1879. Prepis ovih dokumenata sačinio je

Koliko je provođenje odluka Berlinskog kongresa bio složen i težak proces i za velike sile, a posebno za Osmansko carstvo i Crnu Goru, pokazuju široke diplomatske aktivnosti između Crne Gore i Osmanskog carstva, te poslanika velikih sila koji su bili u Istanbulu. Ovi procesi su praćeni prepiskom crnogorskih i osmanskih zvaničnika te predstavnika velikih sila. Razgraničenje je išlo veoma otežano, sa brojnim poteškoćama i neslaganjima. Spor oko razgraničenja se vodio na cijelom prostoru od mora do Gusinja, gdje je bilo nekoliko izuzetno osjetljivih tačaka. Među najosjetljivijim bile su one u zetskom području između Crnogoraca i albanskog plemena Gruda, u Kučkoj krajini između Crnogoraca s jedne, te Kuča, Gruda i Klimenta sa druge strane. No, svakako najsloženija situacija je bila na području Gusinjske kaze. Brojni su primjeri međusobnog neslaganja članova Komisije te nepremostivih problema sa kojima su se susretali na terenu. Stoga, član Komisije za razgraničenje ispred Crne Gore Stevo Popović u više navrata ukazuje Vladi na Cetinju na poteškoće oko razgraničenja. U jednom izvještaju on između ostalog predlaže „da se popravi granica u korist Crne Gore kod Dinoša, a za uzvrat da Crna Gora da teritoriju kod Mokre“.³⁰ Prema ovim izvještajima složena situacija je bila i u Kučkoj krajini, gdje su se članovi Komisije sporili oko mjesta Lipić, koje je osporavano Crnoj Gori.³¹

Zbog složenosti pitanja razgraničenja, Stevo Popović, kao član Komisije, predložio je crnogorskim vlastima da se pitanje Plava i Gusinja zbog osjetljivosti ostavi po strani. Crnogorski članovi Komisije su u augustu po ovom pitanju insistirali da se ispoštuju odluke Berlinskog kongresa i da linija bude izložena onako kako je pripremljena na austrijskoj karti, kod utvrđivanja granice od mora do Gusinja.³² Sredinom augusta 1879. predstavnik Crne Gore u Međunarodnoj komisiji Stevo Popović izvijestio je knjaza Nikolu „da za Plav i Gusinje Komisija neće ni da zna“. On je dalje obavijestio ministra spoljnih dijela Plamenca da izaslanik Crne

Derviš Korkut, koji je tridesetih godina XX stoljeća bio kustos Muzeja na Cetinju, a navedene kopije rukopisa se danas čuvaju u Historijskom arhivu Sarajevo. (H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 73; M. Memić, *Bošnjaci*, 170).

³⁰ ACG, MIDCG. *Protokol pisama crnogorskih komisara*. Pismo Sretena Popovića od 27. jula 1879. godine.

³¹ ACG, MIDCG. Pismo Sretena Popovića od 8. augusta 1879. godine.

³² ACG, MIDCG. Pismo člana komisije Matanovića od 7. augusta 1879. godine.

Gore u Istanbulu vojvoda Stanko Radonjić „pregovara da se odluka Berlinskog kongresa u vezi Gusinja izmijeni“. O pismu iz Gusinja, javio je Niko Martinović, opširno obavještavajući o njegovom sadržaju i pojedinačno navodeći potpisnike pisma. Vojvoda Mašo Vrbica, tadašnji ministar inostranih djela Crne Gore, izaslaniku Crne Gore u Istanbulu Radonjiću javio je sljedeće: „Mi smo iznenađeni time što je ovo jako ugrožavajuće pismo potpisano poglavarima: Đakovice, Peći, Prizrena i Debra, koji zvanično pripadaju Osmanskoj državi“, da bi zatim zaključio: „Nećemo nikako dopustiti da se u tijema okruzima radi u ime nekakve Albanije, egzistiranje koje mi ne priznajemo“. ³³ Crnogorski članovi Komisije su se posebno žalili na Husein-pašu Skadarskog, koji je imao poseban uticaj na razgraničenje, pa su tražili njegovu smjenu. I Safet-paša je svu krivicu svalio na Husein-pašu, obećavši da će ga ubrzo smijeniti. Nešto kasnije je od strane osmanske vlasti isti smijenjen, a na njegovo mjesto došao je Ali Hajdar-paša. ³⁴ No, i nakon toga, situacija se nije značajnije promijenila, jer korijeni pokreta nisu bili u pašama i vezirima, već u narodu koji se ni po koju cijenu nije mogao odvratiti od toga da brani „svoj vatan“. ³⁵

Koliko su navedeni odnosi bili opterećenje i Crnoj Gori i Osmanskom carstvu pokazuje dinamika diplomatskog djelovanja, pisma i izvještaji koje je slao vojvoda Stanko Radonjić, izaslanik Crne Gore u Istanbulu, vojvodi Maši Vrbici ministru unutrašnjih djela Crne Gore. U navedenim izvještajima pitanje Plava i Gusinja je bilo glavno pitanje, koje je crnogorski predstavnik Radonjić postavljao pred Portu. Po osnovu toga, Radonjić je obavljao brojne razgovore, prije svega sa Safet-pašom, ministrom inostranih djela Osmanskog carstva, ali i sa poslanicima velikih sila. Razgovaralo se posebno o uticaju na rad Komisije od strane Husein-paše, te o ušančavanju osmanske vojske u Zeti, što je uticalo na razgraničenje i ukupne odnose na ovom području. U razgovorima sa Safet-pašom Radonjić je dobijao uvjerenja da će se sva ova pitanja riješiti na najbolji način. U pregovorima sa osmanskim stranom Radonjić se uglavnom držao instrukcija koje je dobio kada je pošao sa Cetinja. A glavno

³³ ACG, MIDCG. *Protokol pisma crnogorskih komisara*, 1,2; M. Memić, *Bošnjaci*, 170.

³⁴ ACG, MIDCG. Pismo Sretena Popovića od 11. augusta 1879. godine.

³⁵ M. Memić, *Bošnjaci*, 171.

pitanje i razlog njegovog dolaska u Istanbul bilo je pitanje predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori. Stoga je Radonjić bio veoma uporan u insistiranju da se riješi ovaj problem. Kako je za Portu ovo bio složen problem, Safet-paša mu nije mogao garantovati brzo rješenje, pa je shodno tome odgovorio: „Visoka Porta bi odavno to pitanje završila, saglasno zaključcima Berlinskog ugovora, ali se od vaše strane iskazala želja o promjeni Plava i Gusinja za neke druge krajeve, i to posebno za Kučku krajinu“. Radonjić ga je uvjeravao da to nije stav crnogorske strane, te da se Plav i Gusinje nikako ne mogu usporediti sa krševitom Kučkom krajinom. Stoga je Safet-paša kazao Radonjiću da o pitanju predaje Plava i Gusinja treba da raspravlja Ministarski savjet i da treba sačekati odluku istog. Radonjić nije bio uopće zadovoljan takvim odnosom, a posebno radom Komisije za razgraničenje, ukazujući na otvoren otpor osmanskih članova Komisije. Uvjeravanja Porte, odnosno Safet-paše, išla su u smjeru da će se navedeno pitanje riješiti i da će isto rješavati Ministarski savjet. No, Radonjić je od samog početka bio poprilično rezervisan prema obećanjima Porte i Safet-paše i nije se uopšte nadao nekom brzom rješenju ovog pitanja, o čemu je obavijestio vojvodu Mašu Vrbicu.³⁶

Odnosi oko pitanja Plava i Gusinja su se sve više usložnjavali i zapadali u krizu. Toga je i Radonjić bio svjestan, pa je jasno stavio do znanja Porti da ukoliko se ne ispoštuju odredbe Berlinskog kongresa, da će knjaz Nikola biti prinuđen drugim sredstvima riješiti ovo pitanje, što bi nanijelo veliku štetu Porti kod velikih sila. Radonjić je tražio da se Plav i Gusinje predaju Crnoj Gori po uzoru na Podgoricu.³⁷ Kao glavni razlog nepoštivanja odluka Berlinskog kongresa, a u vezi predaje Plava i Gusinja, Safet-paša je isticao strah od reakcije Albanije, odnosno Albanske lige (Prizrenske lige). Prizrenska liga je svoj stav prema plavsko-gusinjskom sporu pokazala u pismu koje je uznemirilo Portu i Safet-pašu. Radonjić nije

³⁶ ACG, MIDCG, n=1329. Pismo Sretena Radonjića vojvodi Maši Vrbici od 11. augusta 1879. godine.

³⁷ Stanovništvo Podgorice, Spuža i Zete se suprotstavljalo predaji ovih područja Crnoj Gori, ali bez uspjeha. Nakon što ju je osmanska vojska napustila početkom februara 1879. godine, crnogorska vojska je ušla u Podgoricu. U međuvremenu iz Podgorice, Spuža i Zete iselilo je nekoliko stotina bošnjačkih porodica, uglavnom prema krajevima današnje Albanije. Prema nekim podacima samo u Skadru je bilo oko 3.500 izbjeglica sa ovog područja. (S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore u XIX vijeku*, 160).

bio zadovoljan sa ovakvim odgovorom Safet-paše i odnosom Porte, o čemu je izvijestio druge izaslanike u Istanbulu. Posebno se žalio na to da ga sultan još uvijek nije primio.³⁸ On nije bio optimista kod rješavanja ovog pitanja, jer su Porta, kao i strani predstavnici u Istanbulu, daleko više bili opterećeni i zauzeti „Grčkim pitanjem“.³⁹

Ovakav razvoj situacije u vezi predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori sve više je opterećivao crnogorsku vlast. Stoga je knjaz Nikola tražio od Radonjića da upozna strane poslanike u Istanbulu sa problemom Plava i Gusinja, te da insistira kod Porte predaju istih bez odlaganja. Radonjić je postupio po uputstvima knjaza Nikole. Upoznao je strane poslanike o navedenom problemu, te je ponovo insistirao kod Safet-paše da mu da garancije kako misli riješiti navedeno pitanje. Safet-paša je još jednom ukazao na složenost ovog problema, te se pozvao na izvještaj prizrenskog valije da u Albaniji zbog Gusinja i Plava vlada velika uzrujanost, te da su albanska plemena riješila krvlju braniti ova mjesta. Zbog toga se Porta ne može sada miješati u tako osjetljive poslove. Zato je spremna zatražiti od knjaza Nikole da se pitanje Plava i Gusinja odloži za neko bolje vrijeme. Radonjić se nije složio sa takvim stavom Safet-paše i uvjeravao ga da Porta lako može završiti navedeni posao predaje Plava i Gusinja, kao što je uradila sa nekim drugim mjestima, ali da to neće. O ovakvom stavu Porte Radonjić je još jednom upoznao strane poslanike u Istanbulu, te tražio da isti utiču na Portu i članove Komisije da se predaja Plava i Gusinja izvrši bez odlaganja. U prilog crnogorskoj strani u ovom vremenu nije išlo ni to što je ruski poslanik Lobanov, koji je bio upoznat detaljno sa ovim pitanjem i koji je Crnu Goru bezrezervno podržavao, otišao privremeno iz Istanbula, a zamijenio ga je Soburov, ruski poslanik iz Atine.⁴⁰

Knjaz Nikola je u septembru 1879. godine donio odluku da se Plav i Gusinje zauzmu silom. U pismu koje je uputio Iliji Plamencu stoji: „Turci nam ga moraju predati i mi nećemo zato poharčiti ni jednog čojka ni fišeka ... trebaće nam s oružjem to pitanje svršiti pa pošto-potom bilo, no počem da krajna nužda skopčana je s velikim žrtvama i mukama ali u isto sa čašću

³⁸ ACG, MIDCG. *Protokol pisama crnogorskih komisara*. Radonjić izvještava da je svečano primljen kod sultana 24. augusta 1879. godine.

³⁹ ACG, MIDCG, n=1328. Pismo Radonjića vojvodi Maši Vrbici od 17. augusta 1879.

⁴⁰ ACG, MIDCG, n=* 1306. Pismo Radonjića vojvodi Maši Vrbici od 19. septembra 1879.

našega oružja, treba je dobro i vješto ukriti.“⁴¹ Radonjić u Istanbulu nastavlja svoju misiju i vrlo uporno djeluje, pokušavajući izdjeystvovati kod Porte rješenje ovog pitanja o čemu izvještava vojvodu Mašu Vrbicu. On ističe da pokušava na sve načine privoliti Portu na to, idući od paše do paše, od poslanika do poslanika, ali nije bilo rezultata. Porta se pravdala da je za rješenje ovog pitanja, te da su izdali naredbu valiji kosovskom, docnije Muktar-paši skadarskom, da preduzme nužne mjere o izvršenju predaje Plava i Gusinja. Međutim, Radonjić je ovo smatrao samo izgovorom i odugovlačenjem Porte, te je bio ubijeđen da se Plav i Gusinje ne mogu uzeti bez vojne sile. On posebno nije vjerovao u postojanje nekakve „Arbanaške lige“, čije se reakcije navodno Porta posebno plašila, jer da postoji „Arbanaška liga“ ona bi branila okupaciju Novopazarskog sandžaka u koji je ušla austrougarska vojska.⁴² Porta se pravdala činjenicom da ni u jednom od ovih mjesta nema niti carske vojske, niti činovnika. Poslanik Radonjić je posebno bio nezadovoljan statusom crnogorskih podanika od strane osmanske vlasti, o čemu izvještava vojvodu Mašu Vrbicu. On ističe da su crnogorski i srbijanski trgovci u nezavidnom položaju u odnosu na trgovce drugih država, pri čemu se ne poštuje član 31 Berlinskog kongresa. Crnogorski trgovci su izloženi brojnim problemima, jer nemaju konzulstvo koje bi ih zastupalo na ovdašnjim sudovima. Neznajući jezik, oni ne razumiju optužbu, pa su uglavnom gubili sporove i proglašavani kao krivci. Stoga, Radonjić predlaže osnivanje crnogorskog konzulata u Istanbulu, bar u najskromnijem obliku, jer ovakav njegov status kao predstavnika Crne Gore u Istanbulu je bez smisla i nema ni političkog ni juridičkog značaja. „Glavna misija za koju sam poslat, ne samo da nije svršena, nego nema nikakvog izgleda da može biti svršena.“ Stoga je Radonjić zamolio Vrbicu da ih pozovu da se vrate u Crnu Goru.⁴³

U daljnjem periodu stvari su se sve više zakomplicirale, te je bilo sve izvjesnije da se pitanje predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori neće riješiti mirnim putem. Toga su bili svjesni i Porta i crnogorska strana. Posebno što

⁴¹ H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 73-74.

⁴² Austra-Ugarska je u tri sandžačka grada Pljevljima, Priboju i Prijepolju bez ikakvih problema uspostavila svoje vojne garnizone.

⁴³ ACG, MIDCG, n=1303. Pismo Radonjića vojvodi Vrbici od 22. septembra 1879. godine.

je raspoloženje stanovništva Plava i Gusinja bilo sve odlučnije da se isti brane po svaku cijenu, pri čemu su imali podršku albanskih plemena. O tome Porta izvještava Radonjića, te ga upoznaje sa izvješćima iz Manastira (Bitolja), Skadra i Prištine od osmanskih vlasti, da će se Albanci suprotstaviti oružjem ulasku crnogorske vojske u Gusinje i Plav. Porta očigledno nije bila spremna spriječiti taj otpor i ući u sukob sa ovim snagama, pa je knjazu Nikoli još jednom predložila Kučku krajinu u zamjenu za Gusinje i Plav, ostavljajući Crnoj Gori sva ona područja na kojima su živjeli hrišćani. S druge strane, Portu je jako uznemirila vijest koja je došla do Istanbula da je crnogorska vojska sa topovima došla u blizinu Gusinja. Sam Safet-paša je tražio objašnjenje od Radonjića zbog ovoga.⁴⁴ O ovim problemima i zaoštavanju odnosa Crne Gore i Porte Radonjić je razgovarao za knezom Labanovim, koji se u međuvremenu vratio u Istanbul, upoznavši ga o odbijanju Porte da preda Gusinje i Plav.⁴⁵

Krajem septembra 1879. godine komandant rumelijske osmanske vojske Muktar-paša dobio je naredbu svoje vlade da sa svojih 11 bataljona pođe u Plav i Gusinje i da na bilo koji način, pa i vojnim putem, riješi pitanje predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori. Dolaskom u Prizren i Đakovicu, poučeni iskustvom mušira Mehmed Ali-paše, Muktar-paša je shvatio svu složenost situacije. Strahujući od pobune među vojnicima koji nisu spremni da krvare za ono što im je naređeno, a to se nije moglo izbeći, Muktar-paša je sve učinio da problem riješi dogovorom i obećanjima stanovništvu Plava i Gusinja da će im, ako ne žele da žive u sastavu Crne Gore i ako se opredijele da se isele iz svog rodnog kraja, obezbijediti da izvrše izbor novog mjesta naseljenja. U tom pogledu im je predložio da izaberu neko mjesto na Kosovu, u južnoj Albaniji ili Makedoniji, obećao im je dovoljno ziratne zemlje, pomoć u vučnoj stoci, sjemenu i svemu drugom što je nužno da oni u novom mjestu naseljenja mogu da razviju normalan način

⁴⁴ Marko Miljanov je krajem oktobra 1879. godine zauzeo karaulu iznad sela Pepića, a početkom novembra drugu karaulu kod sela Ržanica. U novembru je prema Plavu stiglo još šest bataljona kombinovanih od po 250 vojnika. Tako da je odred pod komandom Marka Miljanova brojao 6.000 vojnika. H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 74; G. Vuković, *Vojvoda Miljan Vukov i Vasojevići*, 22-24.

⁴⁵ ACG, MIDCG, n=1302. Izvještaj Radonjića vojvodi Maši Vrbici od 27. septembra 1879. godine.

življenja. U tom smislu uputio im je proklamaciju u kojoj je, pored ostalog, stajalo:

„Teritorija Gusinjskog kajmakama prestala je biti dio države njegovog carskog veličanstva sultana (...). Usljed toga, svaki otpor bi bio nezakonit, te vas i vaše porodice izlagao bi zlu, od kojeg vas je carska vlada željela poštediti. Poslednji put zaklinje visoka Porta da se pokorite, ili pak prihvatite očinske odredbe da se osigura sudbina onima među vama koji će se okaniti otpora i ostaviti ustupljeno zemljište (...). Da bi vam olakšali iseljenje, dobićete badava u vlasništvo, prikladne zemlje za življenje u Manastirskom, Kosovskom i Skadarskom vilajetu, te u Beratskom sandžakatu, daće vam se kola i konji da bi vam se olakšalo iseljenje. Carska vlada obećava vam da će vas pomoći besplatnim sjemenom za vaše njive i da će vam činjati olakšice u početku dok ne uredite vaša imanja. Nakon toga, bićete nekoliko godina oslobođeni svake discipline i zemljarine. Ako se pak oglušite ovom razumnom savjetu, tada će visoka Porta biti bezuslovno prisiljena da se okani svakog nastojanja da vas pomogne u ovom udesu. Tada ćete vi sami sebi nanijeti tešku sudbinu i nesreću, što će se na vas oboriti.“⁴⁶

Glavari Plava i Gusinja oglušili su se o ovu proklamaciju, pa je otpor predaje Plava i Gusinja bio još izraženiji kod tadašnjeg bošnjačkog i albanskog stanovništva, spremnog i odlučnog da svim sredstvima odbrani svoje domove. To su potvrdili i prvaci Bošnjaka i Albanaca Gusinja, Peći i Đakovice, koji su razgovarali sa Muktar-pašom. Oni su bili izričiti da neće predati Plav i Gusinje. Toga je bio svjestan i Muktar-paša, koji je imao u svojoj pratnji 11 bataljona, no nije uopće razmišljao da silom zauzme Plav i Gusinje i preda ih Crnoj Gori. Bio je uvjeren da su Bošnjaci i Albanci bili spremni pružiti otpor. Za ovakav stav Muktar-paša je kao opravdanje naveo sljedeće: “Ja ne govorim da mi ne želimo ispuniti obaveze Berlinskog kongresa, ali mi nijesmo obavezni da po svaku cijenu predamo Crnoj Gori te zemlje, koje su joj dodijeljene Berlinskim kongresom. Mi smo se od njih odrekli, a nismo dobili nikakvu odštetu za izgublenu zemlju. Poznato je, da od tih zemalja mi nijesmo imali nikakve koristi, trošili smo samo pare na izdržavanje činovnika kako u Gusinjskoj, tako i Đakovačkoj kazi. Ako je

⁴⁶ *Bosanskohercegovačke novine*, 15. januar 1880, br. 5.

stanovništvo Gusinjske, Pečke i Đakovačke kaze ustalo protiv odluka Berlinskog kongresa, nemoguće je da se ne saglasimo sa tim, da je u Berlinu učinjena velika pogreška, što je od Bošnjaka i Arnauta oduzeta zemlja u korist Crne Gore. Ne gledajući na to, mi se ne protivimo vama, po osnovu odredaba Berlinskog kongresa, odrekli smo se tih zemalja, neka ih sad Crnogorci sami uzmu. U svoje vrijeme kad smo mi pokoravali ove krajeve niko nam nije pomagao, pa zašto bi mi opet pokoravali iste, da bi ih poklonili Crnoj Gori. Mi se nismo obavezali“, kazao je Muktar-paša, „da kokošku koju smo ustupili, očupamo, ispečemo i poprigamo, pa da je tako gotovu stavimo Crnogorcima u usta.“⁴⁷ Muhtar-paša je istakao dvostruke aršine, koje su velike sile imale, posebno kada je riječ o prostoru Balkana, gdje nije Porti dozvoljeno da zaštiti muslimane, a traži se da se predaju Plav i Gusinje. „To se ne može učiniti bez prolivanja muslimanske krvi.“ Crnogorci su smatrali da je ovakav stav Muktar-paše dao još veći podsticaj Bošnjacima i Albancima u pružanju otpora. Ukoliko Porta ne bude imala razumijevanja za njihov otpor, postoji opasnost da se oni otvoreno okrenu protiv same Porte, iako su bezbroj puta i Bošnjaci i Albanci ovoga kraja pokazali odanost sultanu. Crnogorci su smatrali da Muktar-paša smišljeno ne želi sukob sa Bošnjacima i Albancima i odugovlači ovaj problem do proljeća, vjerujući da će Evropa promijeniti odluku Berlinskog kongresa u vezi Plava i Gusinja.⁴⁸ Muktar-paša je bio siguran da bi bilo kakav njegov pohod na Plav i Gusinje doveo do otpora bošnjačkog i albanskog stanovništva i neželjenih posljedica. Stoga on nije bio ni zainteresiran za poduzimanje mjera na tom planu.

Crna Gora je sve više iskazivala nezadovoljstvo u vezi predaje Plava i Gusinja, pa je reagirala donošenjem memoranduma Kneževine Crne Gore koji je upućen velikim silama, potpisnicama Berlinskog kongresa. U njemu je osmanska vlada optužena da namjerno i svjesno sabotira predaju Plava i Gusinja Crnoj Gori, iako je ova bila nemoćna, jer da bi to ostvarila trebalo je krvlju da uguši revolt naroda koji je odlučio da brani svoje domove, koji je u tom pogledu imao široku podršku građana Osmanskog carstva. Ovaj problem je toliko intrigirao knjaza Nikolu da se on odlučio da probleme koji su se odnosili na Plav i Gusinje prati putem posebnog djelovodnog

⁴⁷ ACG, MIDCG, n=71. S Raporta jastrebova, od 10. decembra 1879. godine.

⁴⁸ ACG, MIDCG, n=1345. S Raporta jastrebova, od 10. decembra 1879. godine.

protokola, kojim je neposredno rukovodio. U njemu su sadržane depeše izaslanika u Istanbulu.

Kako se stvari u vezi predaje Plava i Gusinja nisu mijenjale, Crna Gora se pripremala da sa vojskom okupira ova mjesta. Memorandum crnogorske vlade i optužbe imali su za cilj da prikriju pripreme Crne Gore za oružani napad na Plav i Gusinje, da se ovaj problem riješi vojnim putem. U vezi sa tim, na Cetinju su postojale dvije struje. Knjaz je bio pod uticajem ruskog konzula Jonina i sa njim se slagao i ministar inostranih djela Mašo Vrbica. Oni su zagovarali rješenje plavsko-gusinjskog pitanja oružanom silom, te su vršili snažan uticaj na knjaza Nikolu.⁴⁹ Suprotno njima, taj prijedlog su s rezervom prihvatili Ilija Plemenac, ministar vojni i vojvoda Simo Popović, knjažev sekretar, koji su smatrali da za Plav i Gusinje treba angažovati vojne snage i ekonomski potencijal kojim Crna Gora nije raspolagala. Ipak, preovladalo je raspoloženje za koje su se zalagali ruski konzul i ministar spoljnih djela, pa je već 5. oktobra izdato naređenje načelniku vrhovne komande Vučiniću da se izvrši mobilizacija 12 bataljona, sa 4.800 boraca.⁵⁰ Tako su vojne aktivnosti već krenule. Marko Miljanov je krajem oktobra 1879. godine zauzeo karaulu iznad sela Pepića, a početkom novembra drugu karaulu kod sela Ržanica. U novembru je prema Plavu stiglo još šest bataljona kombinovanih od po 250 vojnika, tako da je odred pod komandom Marka Miljanova brojao 6.000 vojnika.⁵¹ Nasuprot njima, Plavljeni i Gusinjani raspolagali su sa oko 2.500 boraca i približno toliko rezervnih boraca, a računali su i na pomoć susjednih albanskih plemena. Istovremeno, javila su se i dva bošnjačka odreda iz sektora Mojkovca i Donjeg Kolašina, pod komandom Fejza Kalića i hodže Gušmira, koji su najavili mogućnost da bi se mogli uključiti u borbu, ako bi Crnogorci napali na Plav i Gusinje, ali do toga tokom borbi nije došlo.⁵²

Pod kraj 1879. godine odnosi su se sve više zaoštravali i samo je bilo pitanje dana kada će doći do oružnog napada. Stanovništvo Plava i Gusinja se spremalo za pružanje otpora crnogorskoj vojsci. U tom smislu

⁴⁹ Gavro Vuković, *Memoari*; M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 162.

⁵⁰ N. Ražnjatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, 185.

⁵¹ H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 74; Gavro Vuković, *Memoari*.

⁵² M. Memić, *Bošnjaci*, 171.

uspostavljena je dobra saradnja sa snagama u Peći, Prizrenu i Đakovici. Nakon saznanja da je eventualni vojni pohod na Plav i Gusinje bio povjeren Marku Miljanovu iz Kuća i da je udarna snaga napada bila upravo iz ovog plemena, odnosno iz pravca Velipolja, Rikavačkog jezera, Vrmoše i Grnčara, Ali-paša Šabanagić je naredio da se u dužini od 12-15 km iz pravca sjever-jug, od Vrmoše do Kršle (iza Gusinja), gdje je bilo sjedište kajmakama, iskopa odbrambeni rov širine oko 2 metra, koji se kontinuirano prostirao čitavim pravcem. Kasnije se pokazalo da je ovo bio uzaludan trud, jer je napad izvršen iz suprotnog pravca, iz Gornje Ržanice i Pepića prema Nokšiću i Plavu, najvjerovatnije zato što su na drugoj strani bili obaviješteni o kopanju kanala.⁵³ Ratne prilike su bile sve izvjesnije. Početkom decembra 1879. godine iz Peći u Gusinje je dotjerano oko dvije hiljade tovara tajine i džebane, a došlo je i nešto dobrovoljaca.⁵⁴ Ovi događaji se uopšte nisu dopali crnogorskoj vlasti, a posebno vojvodi Maši Vrbici, koji je tražio od Gavra Vukovića, koji je u međuvremenu otišao u Istanbul, da Porta, pošto nema namjeru da interveniše u Plavu i Gusinju, povuče svoje snage koje su u decembru 1879. godine došle u Gusinje.⁵⁵ Bošnjaci i Albanci Gusinja i Plava, iako neuporedivo malobrojniji, izrazito slabo naoružani, bez prave organizacije, opredijelili su se da svojim životima brane prostore ova dva mala mjesta, svoje domove i obitelji, običaje i način života, tradiciju i sve ono što ih je činilo posebnim, računajući na vlastitu svijest, nacionalnu i vjersku opredijeljenost, spremnost da se bore i da izdrže, potpuno svjesni rizika koje takvo opredjeljenje nosi. Kao i prije Berlinskog kongresa, sve do kraja 1880. godine na ovim područjima nije bilo osmanske vojske. Umjesto nje gradove su obezbjeđivale dobrovoljne domorodačke jedinice, koje su se u osmanskim izvorima tretirale kao *koloni militer*.⁵⁶ Ova je organizacija proizilazila iz aginskog statusa, prema kojem je na području Plava i Gusinja bilo 12 agaluka, pa prema tome i 12 bajraka (bataljona). Međutim, age su

⁵³ M. Memić, *Bošnjaci*, 169.

⁵⁴ ACG, MIDCG, n=bbr. Šifrovana depeša vojvode Maše Vrbice nekome u Skadru od 18. decembra 1879. godine.

⁵⁵ ACG, MIDCG, n =1347. Šifrovana depeša vojvode Maše Vrbice Gavru Vukoviću u Istanbulu 19. decembra 1879. godine.

⁵⁶ Gliša Elezović, Ahmed Dževdet-paša. Iz posmrtnih ostataka Ahmed Dževdet-paše, *Prilozi*, OIS, II, Sarajevo 1951, 121.

bile nosioci prava, ali je svaki bajrak imao svog bajraktara iz jednog od tamošnjih plemena, odnosno bratstva. Ova organizacija je praktično primjenjivana u vrijeme odbrane Plava i Gusinja 1879. i 1880. godine.⁵⁷

Kako bi se izbjegle žrtve, Porta je tražila od Plavljana i Gusinjana da predaju Plav i Gusinje bez krvi. Gusinjani i Plavljeni na skupštini održanoj 3. decembra 1879. godine nisu prihvatili ovu poruku Porte. O tome je Ali-paša Šabanagić obavijestio kosovskog valiju Hafiz-pašu, visoku Portu i mušira Muktar-pašu. Suočen sa svom težinom problema Muktar-paša se opredijelio da se na kraju obrati i ruskom konzulu u Prizrenu Jastrebovu, da mu realno predoči stvarnu situaciju i da zamoli da on preko svoje vlade pomogne rješenju problema na drugačiji način. Jastrebov u vezi s tim objašnjava da mu je Muktar-paša predočio kako „raspoloženje ljudi u pomenuta tri okruga toliko je uzbuđeno da se on ne usuđuje krenuti tamo s vojskom, koja se neće boriti protivu braće po vjeri u korist crnogorskih hrišćana, koji su bili vječni naši neprijatelji. Ja ne govorim da u meni nema dosta vojske radi ostvarenja postignutog cilja, ali ja ne mogu da ne kažem svoju bojazan da bi u današnjem momentu bila dovoljna dvojica ulema (muslimanskih duhovnika) i da mi zaustave svu moju vojsku i da me sasvim razoružaju. Kao što vam je poznato, da se to dogodilo sa našim komandirima u Bosni, pred okupacijom Austro-Ugarske. Takođe i primjer ubistva Mehmed Ali-paše, živo se hrani u mojem pamćenju.“⁵⁸

Među suprotstavljenim snagama sve više je bilo nestrpljenja i samo je bilo pitanje početka sukoba. U historiografiji imamo različitih podataka o tome. Međutim, vojvoda Mašo Vrbica u svojoj šifrovanoj depeši upućenoj vojvodi Stanku Radonjiću u Istanbulu piše „da u srijedu udariše Arnauti na naše straže. Broj je bio veliki i naših je mlogo poginulo i Arnauti su sa velikim gubitcima. Saopštite ovo poslasticima i Porti uz izraz velikog sažaljenja Knjaževske vlade, što mora da podnosi velike žrtve, budući da po savjetima sila i po uvjerenju Porte osuđena na ovoliko čekanje i na ovolike žrtve“.⁵⁹

⁵⁷ M. Memić, *Bošnjaci*, 166.

⁵⁸ ACG, MIDCG, n=1345. 10. decembra 1879. godine.

⁵⁹ ACG, MIDCG, n=1349. Šifrovana depeša vojvode Maše Vrbice Stanku Radonjiću u Istanbulu od 23. decembra 1879. godine.

Već 4. decembra 1879. godine Marko Miljanov je sa svojim kombinovanim odredom otpočeo iznenadni napad prema Plavu. Napad je izvršen iz pravca Gornje Ržanice, a ne kako je očekivano iz pravca Veli Polja i Vrmoše. Iznenadni napad omogućio je napadaču prednosti koje su se izrazile prvenstveno u tome što je bez nekog značajnijeg otpora uspio da uđe u selo Nokšiće i da stigne na oko 5 km od Plava, gdje su ga dočekali Plavljeni i gdje je došlo do odlučujuće bitke. Saznavši da je Marko Miljanov krenuo sa vojskom prema Plavu, Plavljeni su u grupama, kako se gdje ko našao, bez kolebanja i predumišljaja odlazili prema Nokšiću. Tako su pripadnici plemena Hot, bez naredbe i saglasnosti, krenuli prema mjestu gdje su se vodile borbe, mada ih je član Komiteta narodnog spasa Jakup Ferović opomenuo da sami ne treba da odlaze, već da treba organizirano poći i prihvatiti borbu, našto su Hoti odgovorili „[...] ne vjerujemo mi vama glavarima, nego odosmo“, i zapjevaše hotsku pjesmu *Puška e Hotit –nima e zotit* (Hodska puška Božja pomoć) i sami pođoše u boj.⁶⁰

Na bojište su stizali nezavisno jedni od drugih. Jedni sa desne strane Lima, a drugi preko Ječmišta, gdje je Marko Miljanov propustio da izvrši obezbjeđenje svoje bočne strane. Vojske su se izmiješale i sukobile „prsa u prsa“. U međuvremenu iz pravca Gornje Ržanice, istim putem odakle su stigli borci Marka Miljanova, dolazili su i Rugovci, pa su se na taj način Crnogorci našli u okruženju. Ostala albanska plemena nisu mogla biti obaviještena o početku borbe, jer su bila udaljena oko 50 km, a borba je trajala svega četiri sata. Nisu uspjeli da se u borbu uključe ni Gusinjani, koji su od Plava bili udaljeni 11 km. Bila je to nemilosrdna i krvava borba, koja je na kraju vođena jataganima i hvatanjem „grlo za grlo“. U takvom stanju, jedan drugom u zagrljaju, padali su u nabujali Lim koji je nosio sve pred sobom. Jedan broj boraca ostao je u zagrljaju sve dok Lim nije splasnuo i voda se povukla, pa su „u zagrljaju nalaženi oko Prijepolja, Priboja i Rudog“. U narodu ovoga kraja je do današnjih dana sačuvana pjesma vezana za ovaj događaj: „Lim se muti, vojvoda se ljuti, što mu nosi mrke Crnogorce...“. Za četiri sata krvave borbe sa jedne i sa druge strane, poginulo je oko 1.000 boraca, mada neki historičari ovu brojku povećavaju

⁶⁰ H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 75; Č. Čulafić, *Prokletijski meterizi*. Neobjavljena monografija Plava i Gusinja, jedan primjerak pripada ličnoj zaostavštini porodice Mustafe Memića, bb; M. Memić, *Bošnjaci*, 173.

i do 3.000,⁶¹ što se smatra nerealnim. Sa preostalom svojom vojskom Marko Miljanov je uspio da se povuče preplivajući Lim, zahvaljujući konjima. Da je ova borba bila veoma teška i krvava vidljivo je iz izvještaja engleskog konzula u Skadru Grina, koji je javio u London da je vođena veoma žestoka borba „prsa u prsa“.⁶² O porazu crnogorskih snaga govori i vojvoda Mašo Vrbica, gdje ističe „da su Kuči i Bratonožići stradali i da je na stotine mrtvih i isto toliko ranjenih. Da je među „turscima“ bilo oko hiljadu stradalih. „Turske vojske“ je bilo oko 7.000 do 8.000 i svaki čas pristižu. U Rožaju se prikuplja velika vojska, a muhtara nema“. Veliku su sumnju imali i na Portine snage, jer, kako tvrdi Vrbica, među vojnicima je bilo onih sa turbanima, a vojska se vladala vojnički. Ovo treba saopštiti Porti. Knjaz Nikola je imao namjeru da na Gusinje i Plav pošalje dodatnih 8.000 ljudi.⁶³ Ovim porazom Crnogoraca značajno se bavio dr. R. Vešović, koji je o istom iznio zanimljiv stav.⁶⁴

Cilj Plavljana i Gusinjana bio je da odbrane svoje domove, vjeru i način života, običaje i tradiciju i svakako teritoriju. Koliko je važna ova

⁶¹ „Neki albanski historičari tvrde da su Crnogorci ostavili na bojištu oko 3.000 mrtvih i ranjenih, dok knjaz Nikola u svojim Memoarima piše da je na suprotnoj (plavskoj) poginulo više od 1.000 Plavljana, Rugovaca i Pećana“. (Nikola I Petrović Njegoš, Autobiografija, *Memoari-putopisi*, Cetinje 1969, 563; M. Memić, *Bošnjaci*, 174).

⁶² Ovu priliku engleski konzul je iskoristio da skrene pažnju svojoj Vladi da predstavi i strukturu stanovništva ovoga kraja. Po njemu, od 1.262 domaćinstva Plava i Gusinja, 230 su bila albanske narodnosti, ili 18,2%, a ostalo su bili Bošnjaci. Također da ukaže na nerealnost odluka Berlinskog kongresa da ova dva mjesta dodijeli Crnoj Gori. Crna Gora je imala cilj da proširi svoje teritorije i da dobije obradivo zemljište. „Crnu Goru trebalo je prema njenim zaslugama toliko proširiti (...) da ima dovoljno ravnica, gora, mora, kako bi se materijalno mogla razvijati (...). Od Crne Gore treba stvoriti jednu samostalnu državu na Balkanu.“ Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari*; M. Memić, *Bošnjaci*, 174.

⁶³ ACG, MIDCG, n=1348. Šifrovana depeša Maše Vrbice vojvodi Stanku Radonjiću u Istanbulu od 8. decembra 1879. godine.

⁶⁴ „Crna Gora je trebala da sama okupira Plav i Gusinje. Pored Vasojevića, koji su tu čekali, ona je poslala za taj posao svega šest bataljona. Knjaz je odredio vojvodu Božu Petrovića i vojvodu Vrbicu da vode stvari, i oni su došli u Andrijevicu. Komanda je bila data vojvodi Marku Miljanovu, a vojvoda Miljan Vukov bude uklonjen. Vojvoda Kuča je svratio u prolazu kod vojvode Miljana Vukova. Zapaženo je iz razgovora dvojice vojvoda da se Marko Miljanov jako oduševljavao svojom vojskom od dva najača plemena Crne Gore i Brda i krenuo s punim uvjerenjem da će kazniti Ali-bega Gusinjskog i Plavljanu. Na to mu je vojvoda Miljan, predviđajući neuspjeh, primijetio: „Idi Marko, ali pazi da Ali-beg ovoga puta ne postane paša“. I to se naposljetku i ostvarilo. (Dr. Radomir V. Vešović, *Pleme Vasojevića*, Sarajevo 1935, 313-314).

bitka najbolje pokazuje veliki broj historičara koji se bavio ovom problematikom.

Trideset dana kasnije, 8. januara 1880. godine, dogodila se još jedna bitka. Ovom prilikom na Murinu oko 5 km sjevernije od Nokšića, gdje se crnogorska vojska bila povukla i čekala da se stabilizuje. Ova je bitka bila organizovanija. U njoj su pored Plavljana učestvovali i Gusinjani, a također i albanski dobrovoljci. Na osnovu zarobljene dvije ruske zastave pretpostavlja se da su na crnogorskoj strani u borbama bile i ruske jedinice ili makar savjetnici. Broj žrtava je bio manji jer se borbe nijesu vodile „prsa u prsa“. I u ovoj bici poražene su crnogorske snage, koje su na kraju shvatile da se Plav i Gusinje ne mogu zauzeti.

Ova bitka je bila još jedan dokaz da se odredbe Berlinskog kongresa vezane za Plav i Gusinje ne mogu sprovesti ni mirnim ni vojnim putem. Prema izvještajima Gavra Vukovića u samom Istanbulu su se vodile žestoke diplomatske borbe oko plavsko-gusinjske afere. Nastavljeni su pritisci na Portu te predlagana neka nova rješenja ovog složenog pitanja. Austrougarska i engleska vlada su preko svojih poslanika u Istanbulu tražile od Porte da povuče svoje snage iz Gusinja i Plava.⁶⁵ Francuski, engleski i italijanski poslanici su se plašili austrougarsko-osmanske intervencije u Albaniji i tražili da se plavsko-gusinjska afera riješi ili zamjenom teritorija ili predajom Plava i Gusinja.⁶⁶ Poslanici su imali više prijedloga za izmjenu granica. Predložili su da se Crnoj Gori u zamjenu za Plav i Gusinje daju Bojana i Ulcinj. Prema dostupnim informacijama Porta je pristajala na prvo.⁶⁷ I sile potpisnice su na kraju shvatile da se mora naći drugačije rješenje.

Rijedak je slučaj poput ovoga da su otporom stanovništva malog mjesta, kakva su Plav i Gusinje, poništene odluke velikih sila. Tako su se morale mijenjati odluke jednog velikog kongresa. Inicijativu za to je pokrenula Austro-Ugarska, a potom je preuzela Francuska, tražeći da se Crnoj Gori umjesto Plava i Gusinja dodijeli neki novi prostor. Prvobitno opredjeljenje je bilo na Kučku krajinu, sa dijelovima teritorije plemena

⁶⁵ ACG, MIDCG. Depeša Gavra Vukovića iz Istanbula od 20. januara 1880. godine.

⁶⁶ ACG, MIDCG. Depeša Gavra Vukovića iz Istanbula od 21. januara 1880. godine.

⁶⁷ ACG, MIDCG. Depeša Gavra Vukovića iz Istanbula od 29. januara 1880. godine.

Hota iz Gruda, pored Skadarskog jezera. Crnoj Gori je ovo odgovaralo jer bi se na taj način približila Skadru. Međutim, Ulcinj je bio pristupačan međunarodnoj floti i velike evropske sile su se opredijelile za ovu soluciju. Od strane Austro-Ugarske, Francuske i Engleske vršen je strašan pritisak i prijetnja da Osmansko carstvo mora predati Ulcinj. Austro-Ugarska je tim povodom dala jasnu instrukciju admiralu Krameru, od koga je tražila da pomogne crnogorskoj vojsci da zauzme Ulcinj.⁶⁸ On je sa svojom flotom isplovio iz Gruža kod Dubrovnika i usidrio se pokraj Ulcinja. Osmanska država je bila primorana da pošalje svoju vojsku koja je izvršila predaju. To je uradio komandant skadarskog garnizona Derviš-paša. Tako je 26. novembra 1880. godine crnogorska vojska ušla u Ulcinj.⁶⁹ Bio je to krajnji ishod gusinjsko-plavskog suprotstavljanja odlukama Berlinskog kongresa i odbrane ovih krajeva od njihovog pripajanja Crnoj Gori.

Umjesto zaključka

Odredbama Berlinskog kongresa donijeta je odluka da se područja Plava i Gusinja dodijele Crnoj Gori. Takvoj odluci su se odlučno suprotstavili prvaci ovih mjesta, ali i starješine albanskih plemena, iskazujući spremnost da se po svaku cijenu odbrani ovaj prostor i ne preda Crnoj Gori. Svoje negodovanje ovakvim odlukama Berlinskog kongresa iskazivalo je stanovništvo ovoga kraja upućujući brojne proteste prema Porti, ali i evropskim silama. Kako bi se osporile odluke Berlinskog kongresa, Plavljeni i Gusinjani su formirali Komitet nacionalnog spasa, a u okviru istog formiran je i Vojni štab na čelu sa Ali-begom Šabanagićem. Komitet nacionalnog spasa je uspostavio blisku saradnju sa plemenskim prvacima i bajraktarima albanskih plemena od Gašija i Krasnića do Drenice i Rugove i postigli dogovor o odbrani ovih prostora. Za rješavanje razgraničenja između Osmanskog carstva i Crne Gore formirana je mješovita Komisija, a uporedo sa istom u Istanbulu su se vodile žive diplomatske aktivnosti i pritisci na Portu od strane velikih sila, da se odredbe Berlinskog kongresa provedu bez odlaganja. Porta je za rješenje

⁶⁸ ACG, MIDCG. Bez oznake. Instrukcija izdata kontraadmiralu Kremeru od strane Bečkog dvora 17. augusta 1880. godine.

⁶⁹ ACG, MIDCG. Bez oznake. Instrukcija izdata kontraadmiralu Krameru od strane Bečkog dvora 17. augusta 1880. godine.

plavsko-gusinjske afere uputila prema Gusinju mušira Mehmed Ali-pašu. Njegovim prijedlogom da se Plav i Gusinje bez odlaganja predaju Crnoj Gori nisu bili saglasni ni članovi Prizrenske lige ni plavsko-gusinjski prvaci, pa su mu pošli u susret likvidiravši ga u Đakovici.

Pitanje predaje Plava i Gusinja postaje posebno aktuelno sredinom 1879. godine, kada Crna Gora zahtijeva od Međunarodne komisije da se predaja Plava i Gusinja završe bez odlaganja. U radu Komisije je bilo dosta otpora, o čemu je crnogorska vlast obavještavana od strane svojih članova u Komisiji. Kako bi se ovaj proces doveo do kraja Crna Gora je uputila u Istanbul u misiju vojvodu Sretena Radonjića, koji je vodio žive aktivnosti sa predstavnicima Porte, posebno sa Safet-pašom, ali i sa poslanicima velikih sila u Istanbulu. Radonjić je redovno izvještavao crnogorsku vlast o stavovima Porte i velikih sila. No, njegova misija nije dala značajne rezultate. Plavljeni i Gusinjani su bili odlučni u odbrani svojih ognjišta. To su pokazali i Muktar-paši, koji je dobio nalog od Porte da završi pitanje predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori. Nakon neuspjelih diplomatskih pokušaja, knjaz Nikola je odlučio silom provesti odluke Berlinskog kongresa i zauzeti Plav i Gusinje. Stoga je u pravcu Plava pod vodstvom Marka Miljanova uputio vojsku. Ista se u dva navrata sukobila sa snagama Plavljana i Gusinjana. Prvi sukob se desio u mjestu Nokšići, nedaleko od Plava 4. decembra 1879. godine, gdje su Plavljeni nanijeli težak poraz crnogorskim snagama, natjeravši ih u bjekstvo. Drugi boj se odigrao na Murinu 8. januara 1880. godine, gdje su crnogorske snage od strane Plavljana, Gusinjana i albanskih plemena doživjele još jedan poraz. Na taj način, Plavljeni i Gusinjani su odbranili svoje domove i uprkos odlukama Berlinskog kongresa, i pritiscima velikih sila sačuvali svoja mjesta.

To je natjeralo velike sile da promijene odluke člana 30 Berlinskog kongresa, te umjesto Plava i Gusinja Crnoj Gori dodijele Ulcinj i Bojanu. Ovaj događaj predstavlja rijedak primjer, gdje se stanovništvo malih mjesta suprotstavilo odlukama velikih sila i uspjelo promijeniti iste. To je urađeno najviše zahvaljujući odlučnom stavu prvaka i stanovništva Plava i Gusinja, koji su bili odlučili da i po cijenu svojih života brane svoja ognjišta i svoj „vatan“, u čemu su i uspjeli.

DECISIONS OF THE BERLIN CONGRESS IN THE LIGHT OF GUSINJE-PLAV AFFAIR (1878-1880)

Summary

By the decisions of the Berlin Congress the area of Plav and Gusinje were supposed to be delivered to Montenegro. Such a decision was firmly opposed by the leaders of these places, but also by the Albanian tribes, expressing willingness to defend their homeland and prevent its occupation by Montenegro by all costs. After unsuccessful diplomatic attempts, Montenegro decided forcibly to take Plav and Gusinje. Within the two heavy battles, on 4th December 1879 at Nokšić and at Murino on 8th of January 1880, the Montenegrin forces were slaughtered. That forced the Great powers to change the decision of the Berlin Congress and instead of Plav and Gusinje Montenegro had been granted Ulcinj and Bojana. In this way, the determination of leaders and small population of Plav and Gusinje to defend their homes and homeland proved to be more important than decisions and interests of the Great powers.

Omer Zulić
JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla
omer.arhiv@gmail.com

KULTURNO-PROSVJETNO DJELOVANJE „GAJRETA“ U OKRUGU TUZLA U AUSTROUGARSKOM PERIODU

Apstrakt: Značajan iskorak na planu prosvjetnog i kulturnog uzdizanja bošnjačkog muslimanskog stanovništva u Tuzli i njenoj okolini u austrougarskom periodu donijelo je Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“. Naime, za razliku od čitaonica, pjevačkih i drugih društava koja su djelovala lokalno, značaj „Gajreta“ se, između ostalog, ogledao u činjenici da je isti izašao iz lokalnih okvira i djelovao na nivou cijele Bosne i Hercegovine. Stoga su rezultati djelovanja na kulturno-prosvjetnom planu bili izuzetno značajni i veliki.

Ključne riječi: kulturno-prosvjetna društva, „Gajret“, kulturno-prosvjetno djelovanje, Bošnjaci, Okrug Tuzla.

Abstract: „Gajret“ made a significant step forward in the field of educational and cultural development of the Bosniak population in Tuzla and its surroundings during the Austro-Hungarian period. Namely, in contrast to the reading rooms, singing and other associations, which operated locally, the importance of „Gajret“, among other things, reflected in the fact that it was out of the local frame and operated at the level of the whole of Bosnia and Herzegovina. Therefore the results of its action on cultural field were extremely important and large.

Keywords: cultural and educational societies, „Gajret“, cultural and educational activity, Bosniaks, District Tuzla.

Osnivanje kulturno-prosvjetnih društava u austrougarskom periodu

Početni oblici organizovanja i djelovanja stanovništva Bosne i Hercegovine, kroz čitaonice, pjevačka i druga društva imali su značajan uticaj na prosvjeđivanje i kulturno uzdizanje stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Ispunivši svoju prvobitnu ulogu, čitaonice i pjevačka društva, jačajući domaće građanstvo, kroz prosvjetno-kulturne aktivnosti, izlaze iz lokalnih okvira i organizuju se na nivou cijele zemlje. Na taj način se osnivaju kulturno-prosvjetna društva. Naglašena vjersko-nacionalna izdiferenciranost stanovništva u Bosni i Hercegovini izražavala se i kroz zasebno osnivanje i djelovanje kulturno-prosvjetnih društava pojedinih nacionalnih zajednica. Poseban značaj u ovoj oblasti djelovanja imala su društva s kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima i to srpska "Prosvjeta", osnovana 1902. godine, zatim muslimanski/bošnjački "Gajret" 1903., te hrvatski "Napredak" 1904. godine.

Osnivanje kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini bilo je u skladu sa kulturnom politikom austrougarske uprave prema domaćem stanovništvu, jer se na taj način onemogućavala tješnja međusobna saradnja i zajednički rad. Ne prekidajući ni u jednom trenutku obavljanje svoje prvobitne funkcije, navedena društva su postepeno proširivala djelatnost i na druga područja, tako da su se društva za pomaganje đaka i šegrta razvila u kulturno-prosvjetna društva sa širokim dijapazonom aktivnosti. Za razliku od pjevačkih i tamburaških društava, te čitaonica, formiranih na nacionalnoj ili konfesionalnoj osnovi, koja su sva, bez izuzetka, djelovala na lokalnom nivou, "Prosvjeta", "Gajret" i "Napredak" su izašli iz lokalnih okvira, te djelovali na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Cjelokupnim svojim djelovanjem navedena kulturno-prosvjetna društva su postigla zapažene rezultate na organizovanju analfabetskih tečajeva, potpomaganju u školovanju značajnog broja đaka, a od njih su potekle i inicijative za formiranje biblioteka. Na taj način su spomenuta društva odigrala veoma značajnu ulogu u formiranju posebnih kulturnih identiteta u Bosni i Hercegovini.

Značaj osnivanja "Gajreta" na planu kulturno-prosvjetne emancipacije bošnjačkog stanovništva

Najznačajniji prvobitni oblici udruživanja i djelovanja Bošnjaka¹ na kulturno-prosvjetnom polju bili su u formi čitaonica. Ustanova čitaonice

¹ Termin „Bošnjak“ u ovom radu se odnosi na bosanskohercegovačke muslimane u etno-nacionalnom smislu. Ukoliko se u radu koristi termin „muslimani“, onda se on prevashodno odnosi na konfesionalnu, odnosno vjersku pripadnost stanovništva. Identičan

nije tekovina austrougarske politike, nego je ona i prije, u osmanskome periodu, imala znatnu tradiciju među bošnjačkim stanovništvom i kao takva predstavljala najpodesniju formu okupljanja i razvijanja društvenog, kulturnog, prosvjetnog, ali svakako i političkog djelovanja. Međutim, unatoč mnogobrojnim osnovanim čitaonicama, nije se moglo postići zajedničko kulturno-obrazovno djelovanje bošnjačkog stanovništva na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. Uglavnom se djelovanje čitaonica svodilo na lokalni prostor. Do kraja XIX stoljeća čitaonice kod muslimanskog, te pjevačka društva kod pravoslavnog² i katoličkog³ stanovništva bile su glavne i jedine forme kulturne aktivnosti i žarišta kulturnog života, ali će njihovu ulogu kasnije preuzeti kulturno-prosvjetna društva. Ta naglašena vjersko-nacionalna izdiferenciranost stanovništva u Bosni i Hercegovini izražavala se i kroz zasebno osnivanje i paralelno egzistiranje i djelovanje kulturno-prosvjetnih društava, na konfesionalnoj, odnosno nacionalnoj osnovi.

je primjer i sa navođenjem pravoslavaca i katolika (u konfesionalnom), odnosno Srba i Hrvata u etno-nacionalnom smislu.

U XX stoljeće, prema Šaćiru Filandri, Bošnjaci su ušli bez dovoljno razvijene nacionalne svijesti. Svijest o vjerskoj, kulturnoj i političkoj vlastitosti oni donekle imaju i izražavaju, ali svijest o nacionalnoj posebnosti im nedostaje. Ponašaju se i osjećaju kao vjerska, a ne nacionalna skupina. Svoj kulturno-nacionalni preporod Bošnjaci počinju sa pokretanjem lista *Behar*. Istovremeno, bošnjaštvo se kao politička kategorija razara i satanizira od narastajuće srpske i hrvatske nacionalne inteligencije, s ciljem onemogućavanja nacionalnog ustrojstva Bošnjaka. Najsigurnija brana "nacionaliziranju" i asimiliranju Bošnjaka, od strane Srba i Hrvata, bila je vjera, te je to razlog zašto se bošnjački narod u ukupnoj društvenoj ravni poistovjećuje s njom. Islam je bio najsigurnija i najdublja *differentia specifica* i od Srba pravoslavaca i od Hrvata katolika. Stoga Bošnjaci većinu nacionalnih potreba izražavaju putem vjerskog iskazivanja, a vjersko udruživanje je na početku XX stoljeća bilo jedino moguće. (Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998, 16-20).

² Već od sredine XIX stoljeća kod bosanskih pravoslavaca se pod uticajem iz Srbije razvijaju srpske nacionalne ideje, u cilju nacionaliziranja pravoslavnog stanovništva u srpskom nacionalnom duhu. Bosanski Srbi ulaze u XX stoljeće kao dio već jedinstvenog srpskog nacionalnog bića. Naslonjenost na Srbiju pogoduje razvoju svijesti o njihovoj vlastitoj posebnosti, tako da od cjelokupnog bosanskog stanovništva, oni tada imaju najizrađenije političke stavove i najzrelije nacionalne odrednice. (Isto, 16).

³ I kod katoličkog stanovništva se sistemski od druge polovine XIX stoljeća unose nacionalne ideje "hrvatstva", s tim da je proces nacionalnog sazrijevanja bosanskih katolika (Hrvata) tekao znatno sporije, nego kod pravoslavaca. (Isto, 14).

Osnivanje kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" 1903. godine bilo je rezultat rada i djelovanja muslimanske inteligencije, koja se već afirmisala radom u *Beharu*⁴ kao i nizom drugih akcija na polju kulturnog uzdizanja i prosvjećivanja muslimanskog stanovništva.⁵ "Na pomenuti dan [20. februar 1903., op. a.], odmah iza podne, iz džamije, počelo je da se skuplja u Kiraethanu [na Bentbaši u Sarajevu, op.a.] sve što je bilo prožeto idejom 'Gajreta', sve što je bilo za kulturni rad".⁶ Iz navedenog je vidljivo u kolikoj mjeri su postojeća društva, odnosno čitaonice, kao i ljudi koji su u njima djelovali, aktivno i sinhronizovano radili na planu povezivanja svih Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, u cilju sistematičnijeg djelovanja na prosvjetnom i kulturnom polju. Dotadašnji prosvjetno-kulturni rad, koji se odvijao uglavnom preko čitaonica, bio je lokalnog karaktera, te u razmjerama na nivou Bosne i Hercegovine on nije mogao postići značajnije rezultate.

Kulturno-prosvjetna i humana svrha društva "Gajret" predstavljala je osnovicu na kojoj se odvijala saradnja sa drugim bošnjačkim udruženjima, sportskim, zanatskim, trgovačkim, kao i čitaonicama, koje su u svojim programima imale slične ciljeve. Ta saradnja i podrška Gajretovom programu konkretizovala se kroz pružanje materijalne pomoći društvu "Gajret", a koje su ostvarivane na zabavama ovih udruženja. U tome su u prvo vrijeme naročito prednjačile čitaonice, koje su skoro pola prihoda, sa svojih zabava, dostavljale "Gajretu". Kroz ovaj vid saradnje izražavala se uzajamna povezanost ovih udruženja sa "Gajretovim" programom, koji je

⁴ *Behar* je prvi nezavisni bošnjački list, koji je po svojim osnovnim obilježjima, književno umjetničkim i uopšte kulturnim, težio tome da pomoću pouke i zabave, ne samo populariše bogatu tradiciju islama, nego i da je poveže sa savremenim kulturnim tekovinama zapadnog svijeta. *Behar* je odigrao značajnu ulogu u nacionalnom osvještavanju muslimanskog stanovništva. Svojom pojavom *Behar* je probudio interesovanje za nauku i školu, te odigrao značajnu ulogu u kulturnom i socijalnom razvoju muslimanskog stanovništva. (Todor Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978, 380-383).

⁵ Pokret svjetovne, zapadnjački obrazovane, građanski usmjerene inteligencije dovodi do prvog Bošnjačko-muslimanskog kulturnog preporoda. Naglašavajući slavenstvo i islam kao temelje bošnjačke kulturno-nacionalne osobenosti, istražuje se, predstavlja i poetski tematizira vlastita narodnost, udaraju osnove latiničnoj pismenosti i bošnjačkoj književnosti, pokreću književni časopisi i novine, osnivaju kulturna društva. (Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 21).

⁶ *Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta 1903-1928*. Izdao Glavni odbor Gajreta u Sarajevu 1928. Uredio Hamza Humo, 70.

predstavljao dio zajedničke akcije usmjerene na kulturno-prosvjetno uzdizanje stanovništva. Naime, od osnivanja pa sve do 1907. godine, "Gajret" je djelovao uglavnom na kulturno-prosvjetnom polju među bošnjačkim stanovništvom u Bosni i Hercegovini."⁷

Značajan vid kulturno-društvenog rada među Bošnjacima predstavljale su zabave i diletantske priredbe, organizovane u početku u okviru čitaonica (kitaethana), da bi nakon osnivanja "Gajreta" postale sastavni dio u programu njegove kulturno-prosvjetne i društvene aktivnosti. Ovaj vid ispoljavanja društvenog i zabavnog života prihvatila je i uvela bošnjačka omladina po uzoru na druge nacionalne grupe u Bosni i Hercegovini. Tako je ovaj oblik društvenog života postepeno postigao pravo građanstva i do osnivanja "Gajreta" već stekao priličnu tradiciju među muslimanima.⁸

Nakon osnivanja "Gajreta" prva zabava u njegovu korist održana je 1904. godine u Tešnju, na godišnjicu osnivanja, 20. februara. Prisustvo uglednih gostiju iz Sarajeva, Mostara, Doboja, Maglaja i drugih mjesta svjedočilo je o velikom interesu koji je ova zabava izazvala. "Tako je eto prva Gajretova zabava prelijepo i presjajno na radost, diku i ponos svih prijatelja Gajreta i našeg muslimanskog življa, u javnosti pokazala da smo i mi za kulturni napredak dorasli".⁹ Ohrabreni uspjehom prve "Gajretove" zabave u Tešnju, već 1906. godine (2. aprila) upriličena je druga „Gajretova“ zabava u Sarajevu, koja je predstavljala prvorazredan kulturni i društveni događaj "na koji način je muslimanska omladina demonstrirala svoj napredak na polju zapadno-evropske civilizacije".¹⁰

⁷ Muhamed Preljubović, Kulturna i nacionalna uloga Gajreta, *Gajret*, List Gajreta, društva za kulturno i ekonomsko podizanje Muslimana, br. 20, 16. oktobra 1930, 506. Spomenuti autor navodi kako do 1907. godine "Gajret nije imao nikakvih drugih ciljeva [osim kulturno-prosvjetnih, op. a.], naročito iredentističkih, kao slična bratska društva naših drugih nacionalnih delova".

⁸ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941.)*, Sarajevo 1986, 135.

⁹ Izet Pertev, Nekoliko epizoda u prilog istoriji „Gajreta“, *Gajret*, br. 20, 16. oktobra 1929, 316-318.

¹⁰ Izet Pertev, Nekoliko epizoda u prilog istoriji Gajreta (Gajretove zabave), *Gajret*, br. 24, 16. decembra 1929, 379-380. Ibrahim Kemura navodi da je druga „Gajretova“ zabava održana 1905. godine. (I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 136).

Uspjeh "Gajretove" zabave u Sarajevu dao je podstreka bržem usvajanju ove društvene aktivnosti, koju prihvataju i ostala mjesta u Bosni i Hercegovini, naročito ona u kojima je rad za društvo "Gajret" već bio afirmisan. Korisna strana ovih zabava ogledala se i u tome što se iz razloga praktične prirode začela misao i osjetila potreba osnivanja stalnih pjevačkih, tamburaških i diletantskih zborova. Već 1906-1907. godine izvedeno je 17 zabava u raznim mjestima u Bosni i Hercegovini: Stolac, Donja Tuzla, Dubica, Trebinje, Prijedor, Ključ, Kulen Vakuf, Rogatica, Petrovac, Zvornik, Brčko, Zavidovići, Višegrad, Tešanj, Sanski Most, Sarajevo, a ostvareni prihod je iznosio 4.547 K.¹¹

Osnivanje "Gajreta" bilo je sudbonosno sa aspekta potrebe usvajanja novih znanja i savremenog obrazovanja, odnosno prihvatanja određene društveno-političke i kulturne realnosti Bošnjaka s kojom su bili suočeni. Pokretanje "Gajreta" i rad za "Gajret" predstavljalo je konačnu prekretnicu i pobjedu savremenih nad tradicionalnim shvatanjima. Osnivanje "Gajreta" predstavljalo je i svojevrsnu probu bošnjačke svijesti i jedan od značajnijih zaokreta u novijoj historiji Bošnjaka, koji je bio u znaku prijelaza i smjene civilizacija i to iz orijentalno-islamsko-osmanske u zapadno-evropsko-kršćansku. S druge strane, osnivanje "Gajreta" označava samostalno istupanje mlađe generacije bošnjačke inteligencije, oslobođene režimskog uticaja, koji je bio prisutan u gotovo svim ranijim aktivnostima Bošnjaka na polju kulturnog i prosvjetnog djelovanja. Stoga osnivanje "Gajreta" u poređenju sa osnivanjem čitaonica, kao prvih društava muslimana, predstavlja vidnu emancipaciju od režimskog uticaja.¹²

Osnivanje i podržavanje "Gajreta" predstavljalo je opredjeljenje Bošnjaka u smislu orijentacije i potrebe usvajanja tekovina zapadnoevropske kulture i civilizacije, prevladavanje tradicionalnih shvatanja i perspektivnije sagledavanje budućnosti u kojoj se kao imperativ nametalo usvajanje savremenog školovanja i usvajanja znanja, te izučavanje modernih zanata.

¹¹ I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 137.

¹² Ibrahim Kemura, Osnivanje kulturno-prosvjetnog društva "Gajret", *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XXV, Sarajevo 1985, 171-172.

***Osnivanje povjereništava i pododbora “Gajreta”
u Okrugu Tuzla¹³ i njihov doprinos
kulturno-prosvjetnom radu***

Osnivanjem “Gajreta“ osnivana su povjereništva, a 1908. godine organizaciona struktura “Gajreta” proširena je novim organima upravljanja – pododborima. Iako se javlja relativno kasno, osnivanje pododbora ukazuje na to da je Društvo vremenom proširilo svoju djelatnost, steklo veći broj članova, te učvrstilo svoje aktivnosti. Za razliku od “Prosvjete” koja je ubrzo nakon osnivanja započela sa osnivanjem pododbora,¹⁴ u praksi se vidjelo da „Gajret“ nije u dovoljnoj mjeri osnažen, da bi se mogao odmah organizaciono proširiti na niže, lokalne nivoe. Usljed toga su novoosnovani pododbori u znatnom broju slučajeva bili ugašeni.

Tek nakon organizacionog jačanja “Gajreta” i stabilizacije njegovog članstva uslijedila je potreba za uvođenjem pododbora. “Cilj osnivanja istih jeste približavanje stanovništvu na lokalnom nivou, te pomaganje Glavnom odboru u obavljanju naraslih i sve raznovrsnijih zadataka društva”.¹⁵

Formalni prijedlog o osnivanju pododbora iznio je tadašnji sekretar društva, Osman Đikić, na redovnoj skupštini 1908. godine. U namjeri da podstakne članstvo na što brže usvajanje skupštinskog zaključka o osnivanju pododbora, Glavni odbor je uputio pozive u Banja Luku, Brčko, Cazin, Donju Tuzlu, Gradačac, Gračanicu, Ključ, Konjic, Mostar, Nevesinje, Prijedor, Rogaticu, Tešanj, Trebinje, Travnik, Vlasenicu i Zenicu, kojim ih poziva da pristupe što skorijem osnivanju pododbora.¹⁶ U praksi se prilikom osnivanja pododbora naišlo na vladine prepreke, budući da se za osnivanje pododbora tražilo da svaki pododbor dostavi Pravila na odobrenje. Iako je Pitneru upućena delegacija koju su činili Šerif

¹³ Okrug Tuzla, odnosno Okružna oblast Tuzla (Kreisbeherde Tuzla) obuhvatala je pored Tuzle (Donje Tuzle) slijedeće kotare: Bijeljina, Brčko, Gračanica, Gradačac, Kladanj, Maglaj, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik. (*Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Zagreb 1906, 23-25).

¹⁴ Do 1903. godine, pododbori „Prosvjete“ su osnivani samo u mjestima gdje je bilo najmanje 100 članova. Tada je izmijenjen Statut, kojim je određeno da se pododbor može birati i u mjestu gdje ima najmanje 50 članova, što je omasovilo osnivanje pododbora.

¹⁵ I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 85.

¹⁶ Isto, 85-86.

Arnautović i dr. Hamdija Karamehmedović, s ciljem da se odobri osnivanje pododbora u predloženoj formi, odnosno na osnovu već odobrenih Pravila "Gajreta", u tome se nije uspjelo.¹⁷

Slijedeći intencije Glavnog odbora, prvi pododbor u Bosni i Hercegovini osnovan je u Konjicu 1908. godine. Do sredine 1911. godine (do maja) osnovano je svega deset pododbora, i to u Mostaru, Tuzli, Gračanici, Gackom, Zenici, Stocu, Trebinju, Konjicu, Jajcu i Čapljini.¹⁸ Naredne godine "Gajret" je imao svega 16 pododbora, sa 25 povjerenika, naspram "Prosvjete" koja je iste godine imala 81 pododbor i 279 povjerenika.¹⁹ U listu *Gajret* nailazimo na apele za uspostavu novih pododbora u Bosni i Hercegovini. "Pozdravljamo srdačno već osnovane pododbore, očekujemo s veseljem što skorije obrazovanje onih koji su u osnutku i apelujemo na svjesnu braću muslimane ostalih mjesta naše domovine, da bi što prije takogjer poradili na osnivanju pododbora ove opće i najkorisnije narodne ustanove."²⁰ U praksi je osnivanje pododbora bilo u nadležnosti povjerenika, ukoliko su u određenom mjestu isti postojali, ili odbora čitaonice, te vakufsko-mearifskih tijela. Ovaj podatak govori u kolikoj mjeri je "Gajret" uspješno uvezoa djelovanje svih do tada osnovanih kulturno-prosvjetnih ustanova, prije svega čitaonica. Naime, u organizaciji čitaonica najznačajniji vid kulturno-prosvjetnog djelovanja ogledao se u držanju popularnih predavanja, priređivanju zabava i sl. Na taj način su aktivnosti čitaonica djelimično dopunjavane i s radom "Gajreta", te na taj način činile organsku cjelinu u pogledu obrazovanja i kulturnog uzdizanja bošnjačkog stanovništva. Podršku programskom djelovanju "Gajreta" u njegovim naporima na planu školovanja i obrazovanja čitaonice su davale i jednim dijelom svojih prihoda namijenjenih društvu "Gajret"

¹⁷ Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (dalje: ATK), Zbirka: Kulturno i prosvjetno društvo Gajret (dalje: KPD "G" TZ). Zbirka sadrži fotokopije dokumenata koji se odnose na rad Uprave Gajretovog konvikta Tuzla i Glavnog odbora „Gajreta“ Sarajevo, kao i zapisnike odborskih sjednica. Zapisnik sa Pete redovne sjednice, održane 13. novembra 1910. godine, u kome je predsjednik izvijestio da Zemaljska vlada neće da odobri Pravila po pitanju pododbora.

¹⁸ *Gajret*, IV, br. 10, 15. maja 1911, 159. U navedenom periodu, u osnivanju su bili poddbori u Bosanskoj Krupi, Cazinu, Bileći i Vlasenici.

¹⁹ Kulturna društva u Bosni, *Bosanska vila*, List za zabavu, pouku i književnost, XXVII, br. 13. i 14, 30. jula 1912, 207.

²⁰ *Gajret*, IV, br. 10, 15. maja 1911, 159.

koji su ostvarivani putem zabava.²¹ Osim čitaonica i druga bošnjačka društva su davala svoj doprinos djelovanju i snaženju “Gajreta”. Tako je 22. aprila 1911. godine u Tuzli Prvi islamski “Soko” priredio zabavu, čiji je sav prihod bio namijenjen “Gajretovoj” blagajni.²²

Povjereništvo “Gajreta” osnovano je u Donjoj Tuzli, ubrzo po osnivanju kulturno-prosvjetnog društva “Gajret”. Prvi povjerenik “Gajreta” u Tuzli bio je Ahmed Gluhić, učitelj, koji je na tu dužnost imenovan na drugoj sjednici od 27. marta 1903. godine, a dužnost povjerenika obavljao je do 27. januara 1906. godine. Nakon njega za povjerenika je imenovan Ibrahim Čokić, profesor Velike gimnazije u Tuzli, koji je preuzeo dužnost povjerenika 27. januara 1906. godine.²³ Kao povjerenici, naročito su se isticali svojom agilnošću spomenuti Ibrahim ef. Čokić,²⁴ te Nedžib-aga Bekić, trgovac, koji je dužnost povjerenika preuzeo od Ibrahima ef. Čokića. Njihov rad se sastojao u prikupljanju članarina, te nastojanju da se djeca školuju. Vrlo zaslužan čovjek u potpomaganju školovanja muslimanskih đaka bio je Murad-beg Zaimović, posjednik, koji je ličnim, obimnim priložima za siromašne đake u Donjoj Tuzli mnogima omogućio nastavak školovanja, te na taj način podupirao “Gajretovu” ideju prosvjećivanja.²⁵

²¹ I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 18-19.

²² *Gajret*, IV, br. 9, 1. maj 1911, 141. Ova zabava donijela je „Gajretu“ prihod od 88 K.

²³ *Kalendar Gajret* (od 25. februara 1906. do 13. februara 1907.), God. I, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1906, 37-39. Utemeljitelji „Gajreta“ u Donjoj Tuzli bili su: Azabagić Mustaj-beg, Bekić Nedžib-aga, H. Efendić Mujaga, H. Halilović Mehaga, H. Prcić Abdurrahman-aga, Kunosić Muharem-aga, Midžić Jusuf-Zija ef., Mutevelić-Babić Nurhanuma, Telalbašić Suljaga i Osmanbeg Džindo. Isto, 45.

²⁴ Ibrahim ef. Haki Čokić, najstariji sin hadži Muhameda, rođen je u Brčkom gdje je završio osnovnu školu, medresu u Tuzli, a Šerijatsko-sudačku školu u Sarajevu 1897. godine. Godine 1904. je položio profesorski ispit iz grupe arapski jezik i književnost na Univerzitetu u Beču. U tuzlanskoj gimnaziji je radio kao profesor islamske vjeronauke, arapskog jezika i književnosti i turskog jezika. Na Behrambegovoj medresi, kao redovan profesor, nekoliko godina je besplatno predavao arapski, turski jezik i islamsku dogmatiku, stilistiku arapskog jezika i šerijatsko nasljedno pravo. Od 1933-1936. bio je tuzlanski muftija. (Muhidin Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, Tuzla 2012, 27-28).

²⁵ Murad-beg Zaimović, sin hadži Husein-bega, rođen je u Tuzli 1882. godine. Bio je istaknuti društveni i javni radnik u vrijeme austrougarske okupacije, učesnik Prvog svjetskog rata, istaknuti kulturni radnik i humanista, bavio se politikom, bio gradonačelnik Tuzle (1931-1935.), sportista, lovac, industrijalac, učesnik Drugog svjetskog rata i član ZAVNOBiH-a. (Ismail Hadžiahmetović, *Muradbeg Zaimović, istina i legenda*, Tuzla 1997, 7-127).

Velike zasluge za rad "Gajreta" te pomoć za siromašne đake imao je i posjednik Ćazim-beg Gradašćević. Povjereništvo "Gajreta" u Donjoj Tuzli svetsrdno je radilo i na prikupljanju novaca za "Gajret", odnosno potpomaganje đaka. Poveće sume novaca sakupljane su na raznim svečanostima, kao što su svadbe, sunećenje djece i sijela. Međutim, glavna zadaća „Gajreta“ u to vrijeme, a to je slanje djece u škole i na zanate, u najmanjoj mjeri je izvršavana. Naime, Donja Tuzla je mjesto u kome su Bošnjaci uglavnom bili posjednici, dok se manji broj njih bavio trgovinom i obrtom. Prema tadašnjem tradicionalnom shvatanju, za dječiju budućnost nije se trebalo naročito brinuti. "Ta ostaće djeci iza oca imetak, pa neka žive kao i babo, ostaće jaka trgovina, pa neka sinovi nastave očev posao."²⁶ Kao posljedica takvog, tradicionalnog shvatanja i neprihvatanja potrebe i značaja školovanja djece, građani Donje Tuzle, i pored velike agilnosti pojedinih povjerenika i pododbora, slali su vrlo mali broj djece u škole. U takvim prilikama razumljivo je da je rad "Gajretovih" organa bio otežan i sa malo efekata. Tako se nastavilo sve do Prvog svjetskog rata, kada je nastala potpuna stagnacija na kulturnom i prosvjetnom planu.²⁷

Povjereništvo "Gajreta" u Bijeljini osnovano je u godini osnivanja "Gajreta" 1903. godine. U *Spomenici Gajreta* je navedeno da je za povjerenika izabran Hasan-beg Salihbegović, koji je ostao na toj funkciji sve do 1906. godine.²⁸ Međutim, u Kalendaru „Gajreta“ za 1906. godinu navodi se da je za prvog povjerenika "Gajreta" u Bijeljini izabran Said ef. Softić, šerijatski sudija, koji je povjerenikom imenovan na jedanaestoj

²⁶ *Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta 1903-1928*. Izdao Glavni odbor Gajreta u Sarajevu, Sarajevo 1928, 104. U Donjoj Tuzli je u periodu od osnivanja povjereništva 1903. pa do juna 1905. godine prikupljeno tek 1.132,32 krune, dakle daleko manje nego li u Brčkom ili Bijeljini. Međutim, u narednom godišnjem periodu (juni 1905. – juni 1906. godine) Tuzla je gotovo jedino povjereništvo u tuzlanskom okrugu koje je bilježilo porast, i to znatan, ukupno prikupljenih sredstava, koji je iznosio 1.636,68 kruna. Značajno veća prikupljena sredstva u periodu 1905/06. imala je još jedino Vlasenica, koja je od početnih svega 1,20 kruna (1903/05.) u 1905/06. godini prikupila čak 197,60 kruna. (*Kalendar Gajret* [od 14. februara 1907. do 3. februara 1908.], II, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1907, 156).

²⁷ Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 26. jula 1914. godine obustavljene su pojedine odredbe Zemaljskog ustava od 17. februara 1910. godine. Spomenutom naredbom, između ostaloga, obustavljen je rad gotovo svih društava u Bosni i Hercegovini, osim vojno-veteranskih i vatrogasnih. (*Sarajevski list*, XXXVII, br. 155, 26. juli 1914, 2).

²⁸ *Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta*, 118.

sjednici od 25. decembra 1903. godine. Također se navodi da ga je na toj dužnosti zamijenio Omer-beg Salihbegović, posjednik, imenovan na šestoj sjednici od 14. decembra 1905. godine.²⁹ Prema informacijama navedenim u *Spomenici Gajreta* u Bijeljini je 1906. godine osnovan pododbor za čijeg je predsjednika također imenovan pomenuti povjerenik Salihbegović, koji je ostao na toj funkciji sve do 1914. godine.³⁰ Međutim, podatak vezan za osnivanje pododbora ne može biti tačan, jer su pododbori ustanovljeni tek od 1908. godine. Naime, uvidom u zapisnike odborskih sjednica „Gajreta“ utvrđeno je da je 1907. godine doista imenovan Hasan-beg Salihbegović, ali kao povjerenik, a ne predsjednik pododbora.³¹ Ovo nas upućuje na zaključak da je kod korištenja dostupnih historijskih izvora neophodan komparativni metod, kako bi se utvrdile historijske činjenice. U Kladnju je povjereništvo “Gajreta” osnovano 1903. godine, a dužnost povjerenika od 27. marta 1903. godine vršila su braća Hasić, sve do 1911. godine. Broj članova “Gajreta” u tom periodu kretao se između deset i dvadeset. Godine 1911. za povjerenika je izabran Ćazim Ručuklija, posjednik iz Kladnja. Isti je marljivo vršio dužnost povjerenika, ali je ipak Glavni odbor imenovao još jednog povjerenika, Ibrahima ef. Gojačića, šerijatskog suca u Kladnju, “da bi lakše i sigurnije ideju Gajretovu raširili u Kladnju, jednom zabitom mjestu”.³²

Za prvog povjerenika “Gajreta” u Brčkom imenovan je Mehmed-aga Kučukalić, trgovac, 27. marta 1903. godine, ali ga je ubrzo zamijenio Mehmedalija Edhemović, trgovac, koji je izabran za povjerenika 12. septembra 1903. godine. On je ostao na dužnosti do 20. oktobra 1904.

²⁹ *Kalendar Gajret* (od 25. februara 1906. do 13. februara 1907.), I, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1906, 37.

³⁰ *Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta*, 118.

³¹ ATK, KPD “G” TZ, Zapisnik sa Pete odborske sjednice održane 5. avgusta 1907. godine.

³² *Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta*, 123-125. Osnivanjem povjereništva, ideja “Gajreta” je svesrdno prihvaćena i u Kladnju, a što se vidi i po sumi novca prikupljenog za „Gajret“ u periodu od 1903. do 1905. godine, koji je iznosio 601,91 krunu. Međutim, u narednom godišnjem periodu (juni 1905. – juni 1906. godina) ukupan iznos sredstava prikupljen za “Gajret” iznosio je svega 10 kruna. (*Kalendar Gajret* [od 14. februara 1907. do 3. februara 1908.], II, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1907, 156).

godine, kada ga je naslijedio Omer ef. Mehić, učitelj.³³ Djelovanje povjereništva "Gajreta" u Brčkom u početnom periodu je imalo izuzetne rezultate što se može pratiti i po iznosu sredstava prikupljenih za "Gajret". Naime, od osnivanja povjereništva pa do sredine 1905. godine povjereništvo u Brčkom je prikupilo čak 3.144,50 kruna, što je gotovo trostruko veći iznos, od onog koji je prikupljen u Donjoj Tuzli.³⁴ Međutim, već naredne godine znatno je manje prikupljenih sredstava u Brčkom. Na taj način je nakon početnog poleta i uspjeha na polju ne samo prikupljanja sredstava, već i značajnog rada za "Gajret", uslijedilo znatno opadanje, ne samo u prikupljenim sredstvima, nego i u realizaciji same ideje "Gajreta". Tako je od sredine 1905. do sredine 1906. godine u Brčkom prikupljeno gotovo šest puta manje sredstava.³⁵ Naravno, radi se i o manjem vremenskom periodu, ali izrazito mali procenat prikupljenih sredstava, nije samo posljedica manjeg vremenskog perioda, koji je obuhvaćen navedenom analizom. U Gradačcu je dužnost povjerenika obnašao tadašnji načelnik Bećir-beg Hadži Ibrahimović (od 27. marta 1903.), a u Gračanici Osman-beg Muftić, posjednik.³⁶ Na primjerima Gračanice i Gradačca je evidentno izuzetno dobro djelovanje na polju širenja ideje "Gajreta", a prije svega kroz početne uspjehe na polju prikupljanja sredstava, koji su, kao i u slučaju Brčkog, rezultirali stagnacijom u narednom periodu.³⁷

Ukoliko posmatramo sveukupno djelovanje "Gajreta" u Okrugu Tuzla, možemo konstatovati da je ono imalo dobre rezultate u većini kotara, što se vidi i na osnovu prikupljenih sredstava za "Gajret". Tako je u periodu od osnivanja "Gajreta" 1903. godine, do sredine 1905. na području Okruga Tuzla prikupljeno oko 20% ukupnih sredstava "Gajreta" za navedeni

³³ *Kalendar Gajret* (od 25. februara 1906. do 13. februara 1907.), I, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1906, 37.

³⁴ *Kalendar Gajret* (od 14. februara 1907. do 3. februara 1908.), II, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1907, 156.

³⁵ *Kalendar Gajret, 1906-1907*, 38.

³⁶ Isto, 38.

³⁷ Tako su u periodu od osnivanja do juna 1905. godine u Gradačcu prikupljene 698,50 kruna, a u Gračanici 306,10 kruna, dok je u narednom godišnjem periodu (juni 1905. - juni 1906. godine) taj iznos pao na 341,50 kruna u Gradačcu, te samo 59 kruna u Gračanici. (*Kalendar Gajret, 1907-1908*, 156).

vremenski period.³⁸ Uspjeh na polju prikupljanja sredstava je, kao što je to prikazano i na primjeru nekoliko povjereništava, naglo opao u periodu 1905/1906. godine. Tada je procenat sredstava prikupljenih na tuzlanskom okrugu opao na 14,5% ukupno prikupljenih sredstava „Gajreta“ u cijeloj Bosni i Hercegovini.³⁹ Tačni razlozi naglog pada u prikupljanju sredstava nisu sa sigurnošću utvrđeni.

Broj članova “Gajreta” prve godine po osnivanju u Okrugu Tuzla nije bio naročito veliki, te je po broju članova bio iznad travničkog okruga (107 članova), dok su po broju članova prednjačili Bihać (630 članova), zatim sarajevski okrug sa 280, mostarski sa 270, banjalučki sa 202, dok je u Okrugu Tuzla broj članova iznosio 122. Sljedeće godine došlo je do blagog povećanja broja članova u tuzlanskom okrugu, kojih je bilo 141. Pomenute 1904. godine došlo je do blagog povećanja broja članova i u mostarskom okrugu, dok je u svim ostalim došlo do blagog pada broja članova.⁴⁰

Praćenjem broja članova u Okrugu Tuzla, po kotarima, možemo zaključiti da je njihov broj u 1905. i 1906. godini bio relativno mali, te da je on blago rastao, a u nekim mjestima se čak i smanjivao. Tek 1907. godine doći će, kao posljedica preuzimanja “Gajreta” od strane Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije, do enormnog povećanja broja članova. Na prostoru Donje Tuzle broj članova iz 1905. (34 člana) u narednoj godini se smanjio na 29, da bi u 1907. godini (zajedno sa Gornjom Tuzlom) broj članova porastao na 93. Broj članova “Gajreta” u Okrugu Tuzla 1905. godine iznosio je 159, da bi se naredne godine taj broj smanjio

³⁸ *Kalendar Gajret, 1906-1907*, 64. Ukupna sredstva “Gajreta” za navedeni vremenski period iznosila su 47.027,98 kruna, a na području tuzlanskog okruga prikupljeno je ukupno 8.714,91 kruna, odnosno 18,53%. Analizirajući prikupljena sredstva po povjereništva, evidentno je da su najveća sredstva prikupljena u Brčkom (3.144,50 kruna), u odnosu na Tuzlu u kojoj je prikupljeno ukupno 1.132, 30 kruna. To na posredan način govori i o brojnosti povjereništva, kao i aktivnostima povjerenika. Znatna sredstva prikupilo je i povjereništvo u Bijeljini (1.555 kruna), dok su u povjereništva u Gračanici, Gradačcu, Kladnju, Maglaju, Srebrenici i Zvorniku prikupljena znatno manja sredstva. Cjelokupni prihod povjereništva u Vlasenici u navedenom periodu iznosio je svega jednu krunu i 20 helera.

³⁹ *Kalendar Gajret, 1907-1908*, 156. Ukupno prikupljena sredstva u Okrugu Tuzla u periodu 1903. do juna 1905. godine iznosila su 8.714,91 kruna, a u narednom godišnjem periodu (juni 1905.- juni 1906. godine) iznosio je svega 3.632,36 kruna.

⁴⁰ I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 94. Ukupan broj članova “Gajreta” 1903. godine iznosio je 1.582, a naredne 1904. godine taj broj je povećan na 1.613 članova.

na 105. Značajan porast članstva "Gajreta" u Okrugu Tuzla je bio 1907. godine, kada je, usljed pomenutih razloga, iznosio 276.⁴¹ (tabela br. 1.).

Kotar	Broj članova 1905.	Broj članova 1906.	Broj članova 1907.	Prikupljena sredstva za „Gajret“ u krunama	
				od 20.2.1903. do 30.6.1905.	od 1.7.1905. do 31.12.1906.
Bijeljina	21	19	22	1.555	605,20
Brčko	22	19	49	3.144,50	561,90
Donja Tuzla	34	29	93	1.132,30	1.636,68
Gornja Tuzla	3	3	Broj iskazan pod: D. Tuzla	-	-
Gračanica	18	2	4	306,10	59
Gradačac	19	5	53	698,50	341,50
Kladanj	10	3	6	601,91	10
Maglaj	12	15	28	880,80	81,88
Srebrenica	1	2	19	50	52
Vlasenica	16	2	-	1,20	197,60
Zvornik	3	6	22	174	16
Ukupno	159	105	276	8.714,91	3.632,36

Tabela 1. Broj članova "Gajreta" u Okrugu Tuzla, za 1905., 1906. i 1907. godinu,⁴² te prikupljena sredstva za "Gajret" od strane povjereništava Okruga Tuzla⁴³

Na prostoru Okruga Tuzla osnivanje pododbora uslijedilo je znatno kasnije. Naime, tek 1911. godine uslijedilo je osnivanje pododbora "Gajreta" u Tuzli, Gračanici i Vlasenici.⁴⁴ Godinu dana kasnije uslijedilo je

⁴¹ I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 96-101.

⁴² Isto, 96-101.

⁴³ *Kalendar Gajret, 1907-1908*, 156.

⁴⁴ Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvjetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske vladavine*, Sarajevo 1930, 95-99. Također: ABH, Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), Statistički izvještaji za 1912. godinu. Navedene 1911. godine

osnivanje pododbora i u Brčkom.⁴⁵ Pododbor “Gajreta” osnovan je i u Zvorniku, iako se isti ne spominje u radu Đorđa Pejanovića, Statističkim izvještajima Zemaljske vlade, niti drugim dostupnim naučnim radovima. Tačan datum osnivanja istog nije poznat, ali se zasigurno zna da je ukinut 1914. godine i to na prijedlog njegovog dotadašnjeg predsjednika Muhameda Ševketa ef. Kurta. Isti je predložio “da se mjesto pododbora, koji u radu za 'Gajret' veoma slabo uspijeva, imenuje povjerenik”.⁴⁶ Prijedlog je usvojen, pododbor ukinut, a za povjerenika je imenovan dotadašnji predsjednik pododbora spomenuti Muhamed Ševket ef. Kurt.⁴⁷ Godine 1911. na prostoru Bosne i Hercegovine osnovano je ukupno 16 pododbora. Međutim, pododbori “Gajreta” nisu bili brojni kao što je to bio slučaj sa pododborima “Prosvjete”. Nažalost, historijski izvori koji bi svjedočili o radu pomenutih pododbora sa prostora Okruga Tuzla nisu sačuvani, tako da je nemoguće u potpunosti istražiti i rekonstruisati rad i djelovanje istih na pomenutom području. U nedostatku historijskih izvora, značajne podatke daje nam dostupna štampa, list *Gajret*, te Kalendari “Gajreta”.

Očekivani rezultati na polju osnivanja pododbora, prije svega na planu proširenja i omasovljenja društva te njegove bolje organizacije su izostali. Naprotiv, pokazalo se da je osnivanjem pododbora, u nekim slučajevima, kao na primjer u Donjoj Tuzli, društvo postizalo zavidan uspjeh dok je postojao povjerenik. Međutim, osnivanjem pododbora, rezultati su bili u stagnaciji. Razlozi za takvo stanje, ne samo u Donjoj Tuzli, ležali su u neslaganju pojedinih članova odbora. Te slabosti pododbora iskazale su se u činjenici da je sav teret poslova padao na jednog čovjeka, bez sudjelovanja ostalih. Ako se tome dodaju politička

pododbor je prvenstveno osnovan u Gračanici 18. februara, zatim u Vlasenici 27. februara, te u Tuzli 27. marta 1911. godine.

⁴⁵ Zvanično, Pravila Gajretovog pododbora u Brčkom, odobrena su 24. januara 1912. godine. (ABH, ZVS, br. dok. 13396/I.B. od devetog januara 1912., K- br. 54, Š 18-278).

⁴⁶ ATK, KPD “G” TZ, Zapisnik redovne odborske sjednice društva „Gajret“ održane dana 20. aprila 1914. godine.

⁴⁷ ATK, KPD “G” TZ, Zapisnik redovne odborske sjednice društva „Gajret“ održane dana 20. aprila 1914. godine. Nije poznat tačan datum i godina uspostavljanja povjereništva u Zvorniku, ali se sa sigurnošću može utvrditi da je na čelu istog od 1907. godine bio Ahmedaga H. Mustafić, koji je za povjerenika imenovan na Šestoj odborskoj sjednici, održanoj 21. augusta 1907. godine.

razmimoilaženja i stranačka opredjeljenja pojedinih članova u pododboru, onda su razumljive konstatacije Glavnog odbora o neuspjehu u radu pododбора.⁴⁸

Nesuglasice su osim u djelovanju pododбора postojale i u mjestima gdje su djelovali povjerenici. Analizirajući dostupne historijske izvore može se zaključiti da su lični interesi često uticali i na ukupne rezultate i rad povjerenika i povjereništava, ali i njihove smjene. To najbolje ilustruju zaključci i odluke sa odborskih sjednica, u kojima se navodi potreba da na dužnosti povjerenika ostaju ranije izabrani povjerenici. "U svim mjestima gdje je bio stari povjerenik ostavljen je, da i na dalje vrši tu dužnost s razloga što možda stari članovi ne bi htjeli uplaćivati novom povjereniku, kao što novi neće da se obraćaju starom".⁴⁹ Iz navedenog je vidljivo u kolikoj mjeri je postojalo rivalstvo u borbi za pozicije povjerenika i predsjednika, u kolikoj mjeri je to uticalo na homogenost i jedinstvenost članstva, te krajnje rezultate rada na terenu. Na taj način su lični, sebični interesi pojedinaca vodili razjedinjavanju povjereništava i pododбора „Gajreta“. Djelovanje na kulturnom polju, potpomaganju siromašnog stanovništva, ali i radu za "Gajret", odnosno ideju "Gajreta", provodila su i mnoga druga muslimanska društva na području Tuzle i njene okoline. Tako bilježimo u Tuzli 1911. godine dobrotvornu zabavu, koju je priredio Prvi islamski „Soko“ u Tuzli, uz sudjelovanje đačkog tamburaškog zbora.

Dobrotvorna zabava je održana u prostorijama novootvorenog hotela „Bristol”.⁵⁰ Prihod od zabave podijeljen je na tri dijela i to trećina

⁴⁸ I. Kemura, *Uloga Gajreta*, 89.

⁴⁹ ATK, KPD "G" TZ, Zapisnik sa Devete odborske sjednice, održane 28. augusta 1907. godine.

⁵⁰ Hotel Bristol izgrađen je 1911. godine. Pero Stokanović, započeo je gradnju hotela u mjesecu martu 1910. godine. Zgrada je bila duga 38 metara, a građena je pod nadzorom dr. Jove Simića, arhitekta. Zgrada je dobila naziv "Hotel Bristol", a sastojala se od tri sprata sa 62 sobe za pašažere. U prizemlju je bila jedna sala za sjedenje, a pozadi zimska bašta i sala za zabave sa galerijom. Navedeni hotel je imao i lift. "Da se ne mora u skaline gore uzlaziti, te opet dolje silaziti, ima električna uspinjača". Hotel je imao i parno grijanje. "Hotel je dovršen u januaru 1911. godine, te je otvoren 21. o. p. n. [januara, op. a.], u podne sa svirkom Somborskih cigana, a isti dan u večer je bio koncert, koji je izvršno posjećen, razliježući se veselje do zore". Hotel je preuzela firma F. J. Vajs, a hotel je u kasnijem periodu bio značajno mjesto za realizovanje mnogobrojnih zabava, sijela i drugih kulturnih sadržaja. (Nov hotel u Tuzli, *Sarajevski list*, XXXIV, br. 24, srijeda 19. januar/1. februar 1911, 2-3).

društvenoj blagajni, trećina za siromašno stanovništvo “bez razlike vjere”, a jedna trećina društvu “Gajret” i “Islamskom sirotištu”.⁵¹ Ovaj primjer nas navodi na puno zaključaka. Prije svega činjenicu povezanosti muslimanskog stanovništva, budući da se prihod podjednako dijelio i na društvenu blagajnu, ali i “Gajret” i “Islamsko sirotište”. S druge strane nam ukazuje na multietničnost i suživot građana Tuzle, Bosne i Hercegovine, te pozitivne primjere potpomaganja stanovništva, bez razlike vjere, odnosno konfesionalne ili nacionalne pripadnosti.

Zaključak

Djelovanje kulturnih i pjevačkih društava i čitaonica, i pored svih rezultata, nije moglo napraviti značajnije iskorake na planu kulturno-prosvjetnog rada. Značajan broj, uglavnom seoskog, a dobrim dijelom i gradskog stanovništva, nije kroz formu čitaonica i pjevačkih društava mogao biti pokrenut na djelovanje u značajnijoj mjeri. Naime, samo obrazovano, prosvječeno i nacionalno osviješćeno stanovništvo moglo je u potpunosti dokučiti značaj i potrebu kulturnog djelovanja i prosvjećivanja stanovništva. Usljed toga dolazi do osnivanja kulturno-prosvjetnih društava, na nacionalnoj osnovi, koja su izašla izvan lokalnih okvira, te postigla značajne uspjehe na polju prosvjećivanja i kulturnog uzdizanja, na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Osnivanjem “Gajreta” uspjelo se, uprkos mnogobrojnim problemima, podvojenostima i neslaganjima, ujediniti bošnjačko stanovništvo na nivou Bosne i Hercegovine, te u tom sistemskom organizovanju i djelovanju postići značajne rezultate na kulturno-prosvjetnom planu. U Okrugu Tuzla također su djelovanjem „Gajreta“ napravljeni značajni pomaci i rezultati na planu kulturnog uzdizanja i prosvjećivanja stanovništva.

⁵¹ Muslimanska dobrotvorna zabava, *Sarajevski list*, XXXIV, br. 82, 1/14. april 1911, 2. U Tuzli su osnovana tri sokolska društva: Hrvatski sokol, osnovan 1905, zatim Srpski soko osnovan 1906. i Islamski soko osnovan 1907. godine. Islamski soko je osnovao Enver Muftić, profesor. Tehnički rukovodilac mu je bio Hasan Hadžiefendić. Starješina društva bio je prvo Enver Muftić, zatim Adem Kurbegović, a pred Prvi svjetski rat Jusuf Midžić. (D. Trifković, *Tuzlanski vremeplov*, 90-91).

THE CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY OF „GAJRET“ IN TUZLA DISTRICT DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD

Summary

The activity of cultural and singing societies and reading rooms, despite all their results, could not make a significant step forward in educational and cultural field. A significant number of both rural and urban population remained outside of any effective cultural and social activity. Only educated, culturally enlightened and nationally conscious population was able to grasp fully the importance and necessity of cultural activity and education of the population. That resulted the establishment of cultural and educational associations on an ethnic/national level -the organizations that came out beyond their own locality and had made significant achievements in the field of enlightenment on the whole territory of Bosnia and Herzegovina. By the establishment of "Gajret", despite many problems, ambivalences and disagreements, it was possible to unite the Muslim population in Bosnia and Herzegovina and to achieve significant results in cultural and educational field. In the district of Tuzla "Gajret" made significant progress and results in enlightenment and education of the Bosniak population.

Salkan Užičanin
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
salkan.uzicanin@gmail.com

STRANI KAPITAL U PRIVREDI BOSNE I HERCEGOVINE (1918–1941)

Apstrakt: Autor u radu analizira učešće stranog kapitala u privredi Bosne i Hercegovine, kao i privredni i politički ambijent u kojem je djelovao, te njegov utjecaj na privrednu aktivnost zemlje u periodu od 1918. do 1941. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevina Jugoslavija, strani kapital, privreda, industrija, banke, dionice

Abstract: The author analyzes the participation of foreign capital in the economy of Bosnia and Herzegovina, as well as economic and political environment in which it operated, and its impact on economic activity of the country in the period from 1918 to 1941.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, foreign capital, economy, industry, banks, stocks.

Uvod

Angažman stranog kapitala u bosanskohercegovačkoj privredi započeo je krajem prve polovine XIX stoljeća i odvijao se duži vremenski period.¹

¹ Prema dostupnim podacima, među prvim stranim ulagačima bili su Austrijanci E. A. Schönefeld, K. W. Andre i tršćanski trgovac Rudolf Kugler, koji su 1846. godine podigli pilanu industrijskog tipa u Zatonu na rijeci Buni. (Branislav Begović, Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine, *Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu*, br. 5, Sarajevo 1960, 217–227).

Pojačani interes stranih investitora uslijedio je nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878–1918). Neposredno nakon okupacije Bosna i Hercegovina je uključena u austrougarski privredni sistem, kao ekonomski najnerazvijenija zemlja unutar Monarhije. Finansiranje vojske i državne uprave morala je osiguravati iz vlastitih prihoda, što je bilo uređeno Zakonom o upravljanju od 22. 2. 1880. godine, a samo za vanredne izdatke i trajne investicije (željeznice itd.) mogla je tražiti pomoć od Zajedničke vlade Monarhije. Međutim, i od toga je Zajednička vlada ubrzo odustala, a Bosna i Hercegovina je oslonac tražila u vlastitim sredstvima. To je imalo velikog utjecaja na privredni razvitak zemlje, jer je pitanje bosanskih financija, a s tim u vezi i razvitak privredne moći zemlje postalo centralnim problemom bosanske politike Monarhije.²

Osnovni preduvjet za razvoj i modernizaciju privrede, sposobne da osigura dovoljan priliv budžetskih sredstava i finansijsku stabilnost Bosne i Hercegovine, bio je izgradnja putne infrastrukture, a naročito željezničke mreže.³ Taj zadatak Zemaljska vlada je ostvarila uz pomoć zajmova, koji su išli na teret zemaljskog budžeta.⁴ Gradnja željezničkih pruga imala je dvostruki karakter. U početku su pruge građene isključivo za vojne potrebe, a potom za iskorištavanje bosanskohercegovačkih prirodnih bogatstava.⁵

² Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo, 2002, 11–47; Ferdo Hauptmann, *Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika*, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XII–XIII, br. XII–XIII, Sarajevo 1972/73, 59.

³ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (dalje: ABH), Fond Trgovinska komora NR BiH (dalje: FТОK), K–1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро–Угарске монархије у Босни и Херцеговини*.

⁴ Prema zvaničnim podacima bosanskohercegovačka vlada imala je 295,468.400 kruna (K) zajma, od čega je 244,961.878 K bilo utrošeno za izgradnju željeznica. Od ukupnog zajma za izgradnju pruge Sarajevo–Metković bilo je utrošeno 58,260.000 K, dok je za dionicu Gabela–Gruž–zemaljska granica (inkluzivno Hum, Trebinje, Sutorina) bilo izdvojeno 22,000.000 K. Za igradnju pruge Sarajevo–granica sa Sandžakom bilo je utrošeno 78,000.000 K, dok je za dionicu Bihać–Novi bilo izdvojeno 30,000.000 K. (ABH, FТОK, K–1, omot br. 7. *Iskaz stanja zajmova koncem 1918. g. podignutih od strane BiH erara*).

⁵ Иван Оровић, *Жељезничке пруге у Босни и Херцеговини*, u: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938, 331.

Glavna orijentacija saobraćajnica bila je usmjerena prema Austro–Ugarskoj monarhiji.⁶

Strani kapital se u početku, zbog nestabilnih političkih prilika, uzdržavao od investicija, a aktivnije se uključuje tek pošto je zavladao pravna sigurnost u Bosni i Hercegovini.⁷ Prva investiranja u industriju nakon austrougarske okupacije vršila je Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine i to uglavnom u rudarstvo. Razvojem ekstraktivne industrije Vlada je stvarala preduvjete za podizanje prerađivačke industrije, a uz to je stranim ulagačima radi privlačenja davala razne pogodnosti.⁸ Tako su uporedo sa razvojem rudarstva uz pomoć stranog kapitala podizane i tvornice lahke industrije, odnosno prerađivačka preduzeća koja su investitorima u kratkom razdoblju osiguravala visoke profite. Za njihov rad postojala je bogata sirovinna baza. Šumska bogatstva Bosne i Hercegovine činila su oko polovine cjelokupne teritorije zemlje i dala su drvnoj industriji dominantno mjesto u zemlji.⁹ Slično drvnoj, zahvaljujući dobroj sirovinskoj bazi, razvile su se hemijska, metalurškijska i prehrambena industrija, uz učešće njemačkog, austrijskog, mađarskog, te manjim dijelom belgijskog i italijanskog kapitala.

⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 144.

⁷ Od austrougarske okupacije pa do 1899. godine bilo je osnovano 76 tvornica prerađivačke industrije u kojima je uglavnom bio investiran strani kapital. Međutim, usljed nestabilnih političkih prilika u Bosni i Hercegovini i okruženju tokom narednog desetljeća (1899–1908), došlo je do naglog pada stranih investicija. U tom periodu podignuto je samo 19 tvornica. Aneksijom Bosne i Hercegovine (1908), te stabilizacijom političkih prilika u zemlji, dolazi do jačeg angažiranja stranog kapitala i novog zamaha u osnivanju industrijskih preduzeća. Tokom austrougarske uprave osnovano je ukupno 138 tvornica u Bosni i Hercegovini. (*Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд 1941, 73).

⁸ Strane firme drvne industrije austrijskog, njemačkog i mađarskog porijekla dobile su ogromne šumske komplekse u Bosni i Hercegovini po veoma povoljnim cijenama, koje su se kretale od 60 helera do dvije krune i 80 helera po kubnom metru. Industriji željeza u Zenici bilo je garantirano da će duži niz godina dobijati željezo iz Vareške tvornice, koja je bila pod Zemaljskom upravom, a ugljen iz erarskih ugljenika u Zenici uz cijenu koja je jedva pokrivala režijske troškove proizvodnje. (ABH, FТОК, К–1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро–Угарске монархије у Босни и Херцеговини; Godišnji izveštaj Privremene radničke kotore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, Sarajevo 1923, 9).

⁹ Arhiv Jugoslavije Beograd (dalje: AJ), Zbirka Vojislav Jovanović Marambo (335), fascikla 19, jedinica opisa 18. *Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини*.

Historijsko naslijeđe

Strani kapital je tokom austrougarske uprave zauzeo krupne pozicije u privredi Bosne i Hercegovine i odigrao važnu ulogu u njenoj modernizaciji. Uz njegovu pomoć osnovane su banke i uveden moderan način poslovanja, a stranim investicijama je podignut krupni industrijski sektor. Upravo je i najjači utjecaj ostvario u industriji i bankarstvu, odnosno najrentabilnijim privrednim poslovima.¹⁰ Njegov angažman u rudarstvu, pak, bio je neznan. Iako je nakon austrougarske okupacije oživjela rudarska djelatnost, zbog neriješenog državno–pravnog statusa Bosne i Hercegovine privatni kapital se veoma malo angažirao na poslovima rudarstva. Glavni finansijer otvaranja, razvoja i eksploatacije rudnika bila je bosanskohercegovačka Zemaljska uprava. Nema sumnje da neriješen državno–pravni status nije bio pravi razlog zašto privatni kapital nije ulagan u bosanskohercegovačke rudnike. Stvarni razlog nalazi se u privrednoj politici Austro–Ugarske monarhije, koja nije mogla dozvoliti prepuštanje tako važnog energenta (uglja) u privatne ruke, čime je moglo doći do ograničenja njene privredne politike i kontroliranja privrednih tokova od strane određenih lica, s obzirom da je uglj bio glavno pogonsko gorivo. S tim u vezi, osnivanje rudnika je i prenijeto na teret Zemaljskog erara, a privatnom kapitalu omogućeno podizanje drugih industrijskih grana i neznatno učešće u bosanskohercegovačkom rudarstvu.¹¹

Najvažniji zastupnik stranog kapitala u rudarstvu Bosne i Hercegovine tokom austrougarske uprave bilo je Gornjo–Ugarsko rudarsko

¹⁰ „Gorka je činjenica, da se strani kapital laćao samo posla, koji će mu se višestruko isplatiti, i bacao se na ona industrijska vrela i poduzeća koja a priori imaju najljepših izgleda za veliki rentabilitet. [...] Poznato je nadalje, da se naša privreda nije racionalno iskorištavala, da su mnoga poduzeća, naročito šumska, nastojala i radila u smjeru čim većeg dobitka; išlo se je za eksploatacijom prirodnih bogatstava, a ne za investiranjem suvišnog kapitala.” (Strani kapital i naša industrija, *Bosanski Lloyd*, II, br. 3, Sarajevo, 14. januara 1920, 1).

¹¹ ABH, FTOK, K–1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро–Угарске монархије у Босни и Херцеговини*; Kemal Hrelja, *Industrija u Bosni i Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd, 1961, 48. O austrougarskoj industrijskoj politici opširnije vidi u: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*; F. Hauptmann, *Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika*, 59–84.

dioničarsko društvo.¹² Njegov osnivač bila je Ugarska Komercijalna banka, a eksploatisalo je željeznu rudaču koja je sadržavala zlato (limonit) i sumporni kučadan iz rudokopa Bakovići kod Fojnice.¹³ Strani kapital (austrijsko–njemačko–mađarski) učestvovao je u osnivanju (1887.) i radu rudarske zadruge Bosnia. Zadruga je eksploatisala rudnike manganske rude u Semizovcu – Čevljanovićima, hromove rude u Duboščici, bakarne rude u Sinjakovu, sinjevca u Maškari, antimonove rude u Čemernici kod Fojnice, te srebronosno–olovne rude u Srebrenici.¹⁴

Najviše stranog kapitala tokom Austro–Ugarske uprave bilo je investirano u drvnoj industriji Bosne i Hercegovine. Prema zvaničnim podacima Zemaljske vlade stranci su u drvnoj industriji imali investiranih 116,800.000 kruna.¹⁵ Od toga je najviše bilo austrijskog, potom njemačkog, mađarskog, italijanskog i grčkog kapitala.¹⁶ Prema nekim grubim

¹² *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*, Сарајево 1913, 65.

¹³ Gornjo–ugarsko rudarsko društvo imalo je dioničku glavnicu od 1,322.133 K. (ABH, FТОК, К–1, omot br. 12. „*Sadašnje privredno stanje u BiH*“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.).

¹⁴ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Загреб 1906, 461; ABH, FТОК, К–7, omot br. 10. *Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu Trgovačkoj i obrtničkoj komori u Sarajevu*, br. 12.666/26, Sarajevo, 7. jula 1926. U dioničkoj glavnici zadruge (1,720.000 K), stranci su učestvovali sa 31%, a Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine sa 69% kapitala.

¹⁵ ABH, FТОК, К–1, omot br. 12. „*Sadašnje privredno stanje u BiH*“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god. Kemal Hrelja daje nešto drugačije podatke, navodeći da je u drvnoj industriji Bosne i Hercegovine krajem 1916. godine bilo investirano 49,367.816 K. (K. Hrelja, *Industrija u Bosni i Hercegovini*, 69).

¹⁶ U posjedu Austrijanaca bile su firme Eissler & Ortlieb iz Zavidovića (20,000.000 K), M. Lisska iz Tuzle (2,000.000 K), Ugar šumsko–industrijsko d. d. Braća Hegenbuher iz Turbeta (6,000.000 K), Bosansko d. d. za iskorištavanje drveta i pogon parnih pilana iz Banje Luke (8,000.000 K). Pored njih imali su još pet preduzeća u koje su investirali 2,150.000 K. Austrijski kapital imao je ukupno investiranih 38,150.000 K. Nijemci su bili angažirani u dva preduzeća. Samo u firmi Destilacija drva iz Teslića imali su 25,000.000 K investicija, te 50.000 K u drugom preduzeću. Mađari su kontrolirali tri firme u koje su imali uloženo 6,300.000 K. Italijanski kapital učestvovao je u preduzeću Đuzepe Feltrineli iz Sjetline sa 4,000.000 K. S grčkim kapitalom od 1,200.000 K radila je firma Societe Helenik, Pale. Njemački i austrijski kapital nastupali su zajednički u jednoj firmi čiji dionička glavnicu je iznosila 1,000.000 K. Hrvatski kapital učestvovao je u dvije firme i to u jednoj sa 200.000 K i drugoj sa 800.000 K. S pretežno bosanskim, a dijelom austrijskim kapitalom radila je firma Begov Han, 2,000.000 K. U firmi Butazzoni i Venturini čiji kapital je iznosio 3,000.000 K učestvovali su zajednički italijanski, austrijski i bosanski kapital.

procjenama, strani kapital je kontrolirao oko 75 % drvne industrije u Bosni i Hercegovini.¹⁷

Naročito krupne investicije strani kapital je imao u hemijskoj industriji. U četiri najveća preduzeća hemijske industrije bio je investirani austrijski i njemački kapital. To su bile Fabrika za elektrinu iz Jajca, Tvornica amonijak sode iz Lukavca, rafinerija nafte Danica iz Bosanskog Broda i Tvornica za suhu destilaciju drva iz Teslića.¹⁸

Dva najvažnija predstavnika crne metalurgije u Bosni i Hercegovini bila su podignuta uz pomoć stranog kapitala. Željezara u Zenici izgrađena je njemačkim kapitalom, dok je željezara u Varešu podignuta kapitalom novčanih zavoda Unionbanke i Wiener Bank–Vereina.¹⁹

Bosanski i hrvatski kapital učestvovali su u radu firme Šmucez i Brabec sa 2,000.000 K. Slovenački kapital bio je angažiran u jednoj firmi sa 700.000 K. (ABH, FTOK, K–1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ - predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.).

¹⁷ Bosanskohercegovački državni kapital učestvovao je zajednički sa austrijskim u preduzeću Otto Steinbeiss iz Drvara. Dionički kapital preduzeća iznosio je 30,000.000 K, od čega je država raspolagala 93,34%, a Austrijanci 6,66%. (ABH, FTOK, K–1, omot br. 7. *Iskaz stanja zajmova koncem 1918. g. podignutih od strane BiH erara*). Sa čisto bosanskim kapitalom radilo je šest firmi i to jedna sa kapitalom od 700.000, dvije sa 300.000, a preostale dvije sa kapitalom od 200.000 K. U drvnoj kao najvažnijoj industrijskoj grani u Bosni i Hercegovini, ne uzimajući u obzir preduzeće Otto Steinbeiss, učestvovao je domaći kapital (računajući tu i kapital Slovenije i Hrvatske) sa 6,100.000 K. (ABH, FTOK, K–1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ - predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.).

¹⁸ U Fabriku za elektrinu iz Jajca bilo je investirano 9,000.000 K, Tvornicu amonijak sode iz Lukavca 5,000.000 K, rafineriju nafte Danica iz Bosanskog Broda 4,000.000 K i Tvornicu za suhu destilaciju iz Teslića 3,000.000 K. U navedene četiri firme stranci su investirali ukupno 21,000.000 K. (ABH, Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu [dalje: FM TI], K–26, dok. br. 30A/1922; dok. br. 31A/1922; dok. br. 32A/1922; dok. br. 33A/1922; dok. br. 34A/1922; dok. br. 35A/1922; dok. br. 36A/1922).

¹⁹ Na mjestu starih primitivnih duvnica sagrađena je 1891. godine u Varešu visoka peć. Da bi omogućila veću proizvodnju sirovog željeza za potrebe novoosnovane industrije željeza u Zenici i time skopčane investicije, izdala je zemaljska uprava 1895. godine rudnik i topioniku strancima u zakup na 50 godina novoosnovanom preduzeću u Varešu, a zadržala 49% dionica. Istovremeno je preuzela preduzeće u eksploataciju uz godišnju zakupninu od 280.000 K. Rudnik i topionica sa cjelokupnim postrojenjima trebali su prijeći u posjed države nakon amortizacije glavnice u zakupnom roku (do 1945). (ABH, FM TI, K–26, br. 31A/1922; ABH, FM TI, K–16, br. 4526/1922; Industrija Drinske banovine, *Народно јединство*, Илустровани званични алманах – календар Дринске бановине за просту 1930/31. годину, Год. I, Сарајево, 1930, 154). Željezara u Zenici osnovana je 1892.

U prehrambenoj industriji razvijalo se više preduzeća. Međutim, sva krupna bila su podignuta stranim kapitalom. Među njima su najznačajnije bile tvornice šećera u Usori, špirita u Tuzli i piva u Sarajevu.²⁰ Dakle, u svim krupnim industrijskim preduzećima do kraja austrougarske uprave dominirao je strani kapital.

Ulaskom Bosne i Hercegovine u sastav Austro-Ugarske monarhije započeo je razvoj privrede na novim osnovama. Međutim, razvoj privrede nije pratio razvoj finansijskih institucija, tako da je u zemlji bilo malo banaka sposobnih da finansiraju njenu privrednu aktivnost. Nacionalno bankarstvo raspolagalo je malim sopstvenim sredstvima, zbog čega je poslovalo sa ulozima i kreditima dobijanim od stranih novčanih zavoda. Pred Prvi svjetski rat bilo je u Bosni i Hercegovini nekoliko stranih banaka koje su imale jako zaleđe u Beču i Budimpešti. To je u prvom redu bila Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu iza koje je stajao Wiener Bank-Vereina, potom Agrarna komercijalna banka iza koje se nalazila Pesti Ungarische Kommerzbank, Bosanska banka iza koje je stajao Bodencredit, a pred rat i Niederoestereichische Eskomptgesellschaft koja je osnovala svoju afilaciju u Sarajevu pod nazivom Bosanska industrijska i trgovačka banka.²¹ Nadmoć stranog kapitala najbolje se uočava u nesrazmjeru broja domaćih i stranih banaka i iznosa njihova obrtnog

godine pod nazivom Eisen und Stahlgewerkschaft Zenica, sa glavnicom od 2,600.000 K. Preduzeće je 1899. pretvoreno u dioničko društvo pod nazivom "Eisen-industrie-Aktiengesellschaft Zenica". Kasnije je dionička glavnica povećavana najprije na 3,000.000 K, a potom na 5,000.000 K. (Arhiv Srednjobosanskog kantona, Travnik [dalje: ASBKT], Fond Željezara Zenica [dalje: FŽZ], Sekretarijat. *Izvadak iz trgovačkog registra okružnog suda u Travniku za društvene tvrtke za firmu „Eisen Industrie actien Gesellschaft u Zenici“*; ASBKT, FŽZ, Akta 1921–1929. *Жељезара Зеница. Оснивање, дионичарска главница и национализација*).

²⁰ Jedina fabrika šećera u Bosni i Hercegovini izgrađena je u Usori austrijskim kapitalom 1892. godine. Njena proizvodnja bila je ograničena ugovorom sa austrougarskom industrijom šećera, kojim je potrošnja šećera u Bosni i Hercegovini bila kontingentirana u razmjeru Austrija 1.800 t, Ugarska 3.700 t, Bosna i Hercegovina 3.200 t. (*Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*, Сарајево, 1913, 101). Pivara u Sarajevu se do završetka Prvog svjetskog rata nalazila u vlasništvu Wiener Bank-Vereina iz Beča. (ABH, FMTH, K-5, br. 908/1922. *Zemaljskoj vladi za B. i H. Sarajevo*, Sarajevo, 1. juna 1921; O национализацији сарајевске пиваре, *Bosanski Lloyd*, III, br. 35, Sarajevo, 31. 8. 1921, 1).

²¹ Novčarstvo Sarajeva, *Анализа биланса, додатак „Народном благостању“*, II, бр. 38, Београд, 20. септембар 1930, 165.

kapitala. Navedene četiri strane banke raspolagale su obrtnim kapitalom od 88,000.000 zlatnih K, dok je 50 domaćih radilo sa 43,100.000 K, tj. dvostruko manje kapitala. Finansiranje privrednih preduzeća vršili su uglavnom austrijski i mađarski bankarski krugovi, koji su ujedno bili i najjači i najuvedeniji posrednici u kreditnim poslovima sa zapadnoevropskim finansijskim tržištama.²²

Strani kapital u novom privrednom i političkom okruženju

Ulaskom Bosne i Hercegovine u sastav novoformirane jugoslavenske države (1. 12. 1918.)²³ za strani kapital nastale su sasvim druge prilike. Uopće, cjelokupna atmosfera poslije Prvog svjetskog rata, koja je bila izraz velikih ekonomskih i političkih promjena, bila je nepovoljna za održavanje i razvijanje privrede.²⁴ Novoformirana jugoslavenska država bila je zahvaćena jakom nacionalnom euforijom, zbog čega je nastojala pored nacionalne države formirati i nacionalnu privredu. Kako bi isključila učešće stranaca u privrednim tokovima zemlje, država je provela nacionalizaciju privrednih subjekata u vlasništvu državljana ili društava država koje su tokom Prvog svjetskog rata bile na neprijateljskoj strani. Osnovu za to

²² Ljubomir St. Kosier, Vaso Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb 1924, 11–12. Do Prvog svjetskog rata bilo je u Bosni i Hercegovini:

- 26 srpskih samostalnih zavoda, koji su raspolagali sa 10,000.000 K glavnice, 5,000.000 K rezervi i 8,000.000 K uloga;

- 10 hrvatskih posjedovalo je 3,000.000 K glavnice, 600.000 K rezervi i 3,000.000 K uloga;

- osam muslimanskih radilo je sa 4,000.000 K glavnice, 800.000 K rezervi i 3,500.000 K uloga;

- šest mješovitih imalo je 1,500.000 K glavnice, 500.000 K rezervi i 3,200.000 K uloga;

- četiri strane (austrijske i mađarske) raspolagale su sa 20,000.000 K glavnice, 8,000.000 K rezervi i 60,000.000 K uloga.

²³ Službeni naziv novoformirane jugoslavenske države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja Vidovdanskog ustava 28. 6. 1921. godine, kada je država dobila novi naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 3. 10. 1929. godine Kraljevina Jugoslavija. U ovom radu će se radi jednoobraznosti koristiti naziv Kraljevina Jugoslavija za cijeli period koji se obrađuje.

²⁴ *Godišnji izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, Sarajevo 1923, 10.

davali su međunarodni pravni akti, a radilo se o imovini državljana Njemačke, Osmanskog carstva, Bugarske, Austrije i Mađarske.²⁵ Do provođenja postupka nacionalizacije nad navedenom imovinom je postavljan sekvestar, odnosno prisilna uprava.²⁶ Postupkom sekvestra bila su obuhvaćena 84 privredna subjekta u Bosni i Hercegovini.²⁷ U pitanju su bile banke, osiguravajuća društva, industrijska preduzeća, zanatske i trgovačke radnje, kuće, posjedi i sl.²⁸ Nametnuti sekvestar stvarao je ozbiljne probleme preduzećima i bankama, otežavajući priliv svježeg kapitala neophodnog za proizvodnju, nabavku sirovina, novih mašina, repromaterijala.²⁹ Ubrzo je nakon sekvestra jedan dio tvornica bio zatvoren zbog potpune nesposobnosti državnih komesara (raznih policajaca i oficira) da vode ta preduzeća. Prema nekim mišljenjima, zbog sekvestra je „предратна индустрија у Босни умрла за својих 60 процената“.³⁰

²⁵ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1919*, Sarajevo 1920, 73–74.

²⁶ АВН, ФМТИ, К–23, док. бр. 8533/1922. Министарство трговине и индустрије, број 6717, Београд, 30. априла 1919; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1919*, Sarajevo 1920, 73–74. Секвестрација је привремено одузимање управе над cjelokupnom imovinom (tvornice, banke, zanatske radnje, trgovine itd.) ili nad jednim dijelom imovine osobi protiv koje se vodi sudski postupak, a imovina, čija je sudbina još neizvjesna, predaje se trećem licu (sekvestru) na čuvanje, koji sa imovinom postupa kao depozitar. Imovina se trećem licu predaje odlukom suda, organa uprave ili na osnovu sporazuma stranaka. (Grupa autora, *Privredni leksikon*, Zagreb 1961, 612).

²⁷ Prema podacima kojima je raspolagala Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine, vrijednost imovine državljana neprijateljskih država iznosila je preko 300,000.000 K. (АВН, ФТОК, К–1, омот бр. 12. „*Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*“).

²⁸ АВН, ФМТИ, К–79, док. бр. 3684/1925. *Именик старатеља*; АВН, ФМТИ, К–79, док. бр. 3684/1925. Земаљска влада за Босну и Херцеговину, *Исказ секвестара постављених на наређење министарства трговине и индустрије од 30. 4. 1919. бр. 6717*, бр. 94.632, Сарајево, 14. маја 1919.

²⁹ Među nekim privrednim krugovima postupak sekvestracije i nacionalizacije okarakteriziran je kao „hajka da industrijska preduzeća stranih kapitalista što pre pređu u 'domaće ruke'. Taj proces oko prelaženja stranih preduzeća bilo u državne ruke bilo u ruke domaće buržoazije vrši se na takav način da će, na kraju krajeva, imati kao rezultat uništenje tih preduzeća. Jer cilj naše buržoazije nije podizanje produkcije, nego spekulacija i brzo bogaćenje. Danas se već sa sigurnošću može tvrditi da su sva industrijska preduzeća u Bosni na putu propasti. Ni država, ni privatni kapitalisti nemaju ni volje ni sposobnosti da ta preduzeća održavaju i razvijaju“ (Konsolidovanje države u Bosni, *Глас слободе*, X, бр. 53, Сарајево, 2. марта 1920, 1).

³⁰ Упропаштавање индустрије, *Глас слободе*, X, бр. 243, Сарајево, 9. новембра 1920, 1.

Projekat nacionalizacije je u konačnici doživio neuspjeh, zbog nemogućnosti substitucije domaćim kapitalom i odsustva unutarnje političke podrške tom projektu, te političke i finansijske nadmoći zapadnoevropskog kapitala toga vremena. Ispostavilo se da je nacionalizacija, odnosno prisilna likvidacija izvršena samo nad imovinom njemačkih državljana, bez obzira da li je ona bila u posjedu pravnih ili fizičkih lica.³¹ Zakonsku osnovu tom postupku davale su odluke Pariške mirovne konferencije, prema kojima se mogla provesti prisilna likvidacija njihove imovine, ali je bila zabranjena nasilna likvidacija imovine austrijskih i mađarskih državljana i mogla se provoditi samo sporazumnim otkupom.³² Nacionalizacijom je u određenoj mjeri bila izmijenjena vlasnička struktura u privredi Bosne i Hercegovine, jer je domaći kapital došao u posjed dijela imovine koja je ranije bila u rukama stranaca.³³ Međutim, nakon nacionalizacije bilo je otežano finansiranje privrede, jer je strani kapital postao veoma nepovjerljiv prema ulaganju i kreditiranju u bosanskohercegovačku privredu, a domaći bankarski krugovi nisu bili sposobni za samostalno finansiranje. Ispostavilo se da je nacionalizacijom napravljeno više štete nego koristi.

Problem stranog kapitala bio je aktualan tokom cijelog perioda postojanja Kraljevine Jugoslavije. O tome su među političkim i privrednim krugovima zemlje postojala dva potpuno oprečna mišljenja, koja su izazivala oštre prepirke između pristalica i protivnika stranog kapitala. Protivnici stranog kapitala isticali su da je on anacionalan, nemoralan i defetistički. Da su sa njim u zemlju dolazili stranci rukovođeni egoističnim ciljevima, koji su formirali stranačka središta, govorili tuđim jezikom i podržavali tuđi mentalitet. Prema njihovom mišljenju, stranci nisu imali nacionalnih ni humanih obzira, korumpirali su sredinu u kojoj su živjeli, naročito činovnike i žene, eksploatisali radnike i demoralisali okolna sela,

³¹ АВН, FMТI, К-79, док бр. 3684/1925. *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца Министарство правде Одсек за секвестере Земалској влади за Босну и Херцеговину Сарајево*, бр. 12801/919., Београд, 15. 1. 1920.

³² Национализација индустрије, *Народно јединство*, III, бр. 240, Сарајево, 17. 11. 1920, 2.

³³ Опширније о национализацији види у: Salkan Užičanin, Adnan Velagić, Nacionalizacija industrijskih preduzeća na području Bosne i Hercegovine u prvom godinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Saznanja*, 4/2013, br. 4, Tuzla 2013, 89–115.

potkradali državna potraživanja, poreze, prevozne tarife, takse, a nisu čuvali ni državne tajne.³⁴ Eksploitalisali su najbolje i najrentabilnije privredne poslove i na taj način oduzimali zaradu domaćem kapitalu, te nastojali da za kratko vrijeme izvuku što veću dobit.³⁵ Ove optužbe su u velikoj mjeri tačne, samo što se one mogu pripisati kapitalu uopće, bez obzira na njegovo porijeklo. Naročito su interesantna stajališta o učešću stranog kapitala u industriji pojedinih službenika državne vlade, koji su smatrali „да пласирање страних капитала у [...] индустријска предузећа не треба дозвољавати, или у случајевима када и без страних капитала не може проћи, ограничити њихова учешћа на минимум“.³⁶

Zastupnici, pak, stajališta o nužnom učešću stranog kapitala iznosili su da „u principu, ne može biti, držimo, debate o tome, da je nama strani kapital od neminovne potrebe, i da bi se ta potreba što pre imala podmiriti. Naročito je stvar i briga države, da se obilno snabde inozemnim kreditima. Nerazumljivo je, da još ima ljudi na istaknutim mestima koji ovu potrebu ne uvidjaju te propagiraju suprotno stajalište. Jedni od njih iznose kao argument za to svoje mišljenje: da smo okruženi neprijateljima, te da ovi šalju svoje trgovce kao 'avangardu' za ostvarenje subverzivnih ciljeva. Drugi argumentišu, da nas fabrikanti Češkoslovačke, Austrije, i Nemačke poplavljaју svojim produktima, da su to većinom ljudi koji nemaju čiste namere da rade već da hoće da brže–bolje zarade, te da 80% njih ima na umu antidržavne i protunacionalne aspiracije“, što su prema njihovom mišljenju, bile deplasirane i neosnovane tvrdnje „merodavnih“ lica.³⁷ „Naša bojazan pred inostranim kapitalom nerazumljiva je i njome mi sebi sami dajemo svjedodžbu siromaštva, da nismo u stanju koristiti se tuđom saradnjom i tuđim kapitalom i emancipovati se od obadvoga kad budemo za to dosta snažni. Ta naša bojazan koja se opaža na vrhovima naše uprave i u nekim našim privrednim redovima, treba da prestane. Valja ukloniti sve

³⁴ Jovo Zubović, Strani i domaći kapital. (Jedno mišljenje), *Nova Evropa*, Књ. XVI, Zagreb 1927, 271.

³⁵ Strani kapital i naša industrija, *Bosanski Lloyd*, II, br. 3, Sarajevo, 14. januara 1920, 1.

³⁶ AJ, Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65), fascikla 398, jedinica opisa 1978. Министарство трговине и индустрије, бр. 15097, Београд, 23. 10. 1922.

³⁷ Hugo Holzmann, Strani kapital u našoj industriji, *Nova Evropa*, Knj. X, Zagreb, 1924, 483.

dosadanje prepone koje stoje na putu dolaženja inostranog kapitala i inostranih intelektualnih saradnika te manualnih radnika. [...] Valja ukidati ili bar ublažiti zabrane, koje se odnose na eksport naših akcija, prioritetnih obligacija i sličnih papira i valja prestati sa tutorisanjem od strane vlasti u pogledu majoriteta i opreme akcija u našim dioničkim društvima, jednom riječi, valja pozdraviti svako nastojanje naših privrednika, koje ide za usavršavanjem naše produkcije i za stvaranjem zdravih preduzeća bez razlike kako i od kuda dolazi kapital”.³⁸ Stoga su smatrali, da stranom kapitalu treba uraditi izvjesna ograničenja, odnosno, da se on kao i domaći kapital podvrgne državnoj trgovinskoj, socijalnoj i drugim razboritim zahtjevima domaće politike uopće.³⁹

U periodu od 1918. do 1941. godine moguće je razlikovati nekoliko odvojenih perioda u razvoju privrede, tokom kojih je strani kapital imao različito djejestvo. Prvi poslijeratni period nosi obilježje stabilizacije državnog aparata i inflacije (1918–1923), kada su stvarani nezdravi, često, i vrlo nepovoljni odnosi u privrednom razvitku. Međutim, to je period kada je nastala povoljna konjunktura, a u skladu s tim i velika potražnja kredita.⁴⁰ Domaće tržište kapitala bilo je nedovoljno, pa se strani kapital više angažirao u kreditiranju, ponajprije banaka a potom industrije, dok se rjeđe upoštao u nove investicije. Za vrijeme drugog perioda (1924–1926), došlo je do kratkotrajne privredne krize u Bosni i Hercegovini, koja je naročito pogodila industriju. Treći period (1926–1929) vrijeme je oporavka i rasta industrijske proizvodnje.⁴¹ Četvrti period (1930–1934) obilježila je svjetska ekonomska kriza, kada je došlo do privredne malaksalosti i djelimičnog povlačenja stranog kapitala iz zemlje. I u posljednjem petom periodu

³⁸ ABH, FTOK, K–3, omot br. 12. Nekoliko pogleda na našu oskodicu novčanica. Ekspoze izložen u konferenciji banaka u Zagrebu, 23. oktobra 1923.

³⁹ ABH, FTOK, K–3, omot br. 12. Nekoliko pogleda na našu oskodicu novčanica. Ekspoze izložen u konferenciji banaka u Zagrebu, 23. oktobra 1923.

⁴⁰ U 1922. godini bila su „vrlo obilna nova osnivaња акционарских друштава (банака, индустријских, трговачких, рударских, грађевинских и других предузећа). Рачуна се да је за уплату нових акција, као и за повећање капитала код старих предузећа, за шест месеци ове године мобилисано око пола милијарде динара. Тај новац набављан је поглавито кредитом“. (Никола, Станаревић, Новчана криза, *Српски књижевни гласник*, Књ. VII, бр. 1, Београд, 1. септембар 1922, 227).

⁴¹ Strani kapital i naša privreda, *Rudarski i topionički vesnik*, Glasilo udruženja jugoslovenskih rudarskih i topioničkih inženjera, VI, br. 2, Beograd, februara 1934, 38–39.

(1935–1941), došlo je do usporenog privrednog oparavka i manjeg priliva stranog kapitala.

Industrijski polet za vrijeme inflacionog perioda (1918–1923), koji je bio nesrazmjerno veliki za privredne prilike u Bosni i Hercegovini, nije privukao u većoj mjeri strani kapital da se direktno angažira. Iako se na osnovu dostupnih izvora ne može utvrditi tačan iznos pristiglog stranog kapitala u ovom periodu, po svim pokazateljima on nije bio veliki. Najočitiiji dokaz ovoj tvrdnji je činjenica da od 1918. do 1923. godine nije došlo do osnivanja niti jednog većeg preduzeća stranim kapitalom.⁴² Iako je tada vladala dobra konjunktura u industriji, ipak, strani kapital se uzdržavao od novih investicija.⁴³ “Inostrani kapitalista se ne jagmi za našim preduzećima i on sebi ne da propisati pod kojim će nam pogodba dati svoj kapital i svoju saradnju, njega treba mamiti i maziti, da nam dogje i da nam ostane”, izjavljivali su privrednici.⁴⁴ Osim stranih vrijednosti primanih za izvjesnu robu, koje u prvim godinama nakon Prvog svjetskog rata nisu bile velike, strani kapital i ukoliko je dolazio, onda je dolazio kao finansijski kapital putem banaka i državnih zajmova. Prvenstveno mu je bila privlačna dividendna politika tadašnjih banaka, a pogodovala su mu i velike valutne fluktuacije. I tu je strani kapital bio veoma oprezan i išao samo u dobro fundirane banke, koje su mu morale plaćati riziko–premiju za ulazak i ostajanje u Bosni i Hercegovini.

Kada je krajem 1923. godine presječen inflacioni privredni polet i kada je cjelokupna privreda zapala u kratkotrajnu krizu (1924–1926), “пресечен је потпуно и прилив страног капитала у индустријска предузећа наше земље. Још и више, један се део страног капитала повукао тада из индустрије услед ликвидација, јер је снажење динара

⁴² „Нова индустрија се није подизала јер странци не долазе нити треба да долазе под старим условима да долазе, а домаћи се нису довољно обогатили, нити су довољно послове испекли, нити има своје људе који су послове код страних предузећа научили“. (Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занати и трговина њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VII. део, Сарајево, 1929, 333–334).

⁴³ Тодор Крушевац, Ангажовање страног капитала у нашој индустрији, *Преглед*, Књ. III, Год. III, св. 66, Сарајево, мај 1929, 288.

⁴⁴ АВН, ФТОК, К–3, омот бр. 12. *Nekoliko pogleda na našu oskodicu novčanica. Ekspozice izložen u konferenciji banaka u Zagrebu, 23. oktobra 1923.*

као последица дефлационе политике имало рђавих последица нарочито у индустрији, које су се кроз низ година осећале да још ни данас не ишчезну. Познато је да се страни капитал повлачи, према његовој основној тежњи, из послова где су му слаби изгледи за рентабилне пласмане. А индустриска је радиност тада код нас – и поред добре заштите коју је уживала, имала тешку борбу за своје одржање, и није била ради многих специјалних разлога који су на њу неповољно дејствовали а и ранијег неповерења нимало привлачна за страни капитал“.⁴⁵ Dakle, u ovom periodu je nabavka kredita bila otežana, a ukoliko se uspjelo doći do stranih kredita, oni su zbog velikog rizika bili uvjetovani veoma visokim kamatnim stopama.⁴⁶ I domaće banke su zbog krize prilikom davanja kredita bile strožije i opreznije. Rigorozno provođenje kreditne politike, još više je pojačavalo krizu. Finansijski strani kapital u ovom vremenu priticao je kroz nove bankovne kreacije, ali u znatno manjim sumama nego ranije. Austrijski i mađarski bankarski krugovi preuzeli su u periodu od 1923. do 1926. godine 25% odnosno 10% dioničke glavnice bosanskohercegovačkih banaka. Pored toga, posredovali su u plasiranju kapitala drugih zemalja u Bosnu i Hercegovinu za šta su bogato nagrađivani.

U period od 1926. do 1929. godine potražnja stranog kapitala bila je slabija nego u periodu od 1918. do 1926. godine, iako privredni razvoj nije bio usporen.⁴⁷ Osnivana su nova preduzeća, a dobar dio starih preduzeća proširio je svoje kapacitete i investicije u ovom periodu, mada u znatno manjem obimu nego ranije.⁴⁸

Jači angažman stranog kapitala u Bosni i Hercegovini osjetio se pred veliku ekonomsku krizu. Međutim, krajem 1929. godine svjetsku privredu zahvatila je kriza koja je prouzročila slomove banaka, obustave rada velikih industrija, nelikvidnost i pomanjkanje novca kod velikih i malih, povećano

⁴⁵ Т. Крушевац, *Ангажовање страног капитала у нашој индустрији*, 288–289.

⁴⁶ I. Belin, *Novi zajmovi*, 220–221.

⁴⁷ ”То интересовање од рата [...] није било велико, нарочито не у форми директног ангажовања страног капитала“ (Т. Крушевац, *Ангажовање страног капитала у нашој индустрији*, 288).

⁴⁸ Strani kapital i naša privreda, *Rudarski i topionički vesnik*, VI, br. 2, Beograd, februar 1934, 39.

nepovjerenje u cijelom svijetu, te postepenu pauperizaciju.⁴⁹ Jedan od najmarkatnijih znakova krize bilo je usколеbano povjerenje u dotadašnji novčani sistem. Nepovjerenje u novac pojavilo se u svim državama bez obzira na njihovo finansijsko stanje, i to u takvom opsegu i sa tolikom žestinom da je zahvatilo najveći dio nosilaca privrednog života. Ono se ponajprije ispoljilo u vidu panike, a dalji događaji su pokazali da se ne radi o panici već o trajnom stanju koje je iziskivalo najveću pažnju.⁵⁰ Prelomnica se desila 1933. godine, kada je kriza u najvećem broju država bila savladana i njihove privrede ušle u period oporavka.⁵¹

Velika ekonomska kriza imala je jako dještvo na kretanje međunarodnog kapitala kao i na ostale ekonomske faktore privrednog razvitka i međunarodne razmjene. Pored opadanja proizvodnje privreda se susrela sa velikim problemom osiguranja obrtnih sredstava usljed sloma međunarodnog tržišta kapitala. To je naročito došlo do izražaja 1931. godine, kada se evropska kriza kapitala nakon kraha austrijskog Credit Anstalta prenijela na jugoslavenske banke.⁵² Naime, ovaj bankarski kolos imao je ogroman kapital uložen u jugoslavensku privredu. Računa se da je njegovim krahom u prvoj polovini 1931. godine izašlo iz Kraljevine Jugoslavije oko 300,000.000 dinara deviznih sredstava, što je imalo nesagledive posljedice na privrednu aktivnost zemlje.⁵³

Svjetska finansijska kriza (1929–1934) indirektno je dovela do pogoršanja opće privredne situacije u Bosni i Hercegovini, jer je izazvala povlačenje stranog kapitala i „juriš“ privrednika na domaće banke. Novčana kriza naročito je zahvatila banke u Sarajevu, koje je bilo centar

⁴⁹ Salkan Užičanin, *Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme velike ekonomske krize (1930–1934)*, *Arhivska praksa*, 16/2013, br. 16, Tuzla 2013, 384.

⁵⁰ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci Šumsko–industrijskog preduzeća Dobrljin–Drvar a. d. i njegovog generalnog direktora, dr. Milana Ulmanskog, po raznim važnim pitanjima preduzeća*, Sarajevo 1933, 35.

⁵¹ *Народна привреда у 1933. години*, Топчидер 1934, 3.

⁵² S. Užičanin, *Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme velike ekonomske krize*, 386; *Народна привреда у 1931. години*, Београд 1932, 3.

⁵³ Vladimir V. Rozenberg, Jovan Lj. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu država – banke –inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd 1940, 34–35.

bosanskohercegovačkog bankarstva.⁵⁴ Povlačenje stranog kapitala slabim domaćim novčanim zavodima, oduzelo je mogućnost daljeg samostalnog finansiranja privrede.⁵⁵ Nedostatak kapitala doveo je do smanjenja iznosa kredita, povećanja kamata i pooštavanja mjera pri dodjeli i isplati novčanih sredstava. Bankarska i kreditna kriza pojačale su krizu u privredi, jer je bila prisutna stalna opasnost da novčani zavodi u interesu smanjenja svojih angažmana svakog momenta obustave kreditiranje industrijskih pogona koje su finansirali, ili koji su u cijelosti bili njihovo vlasništvo (što se u više slučajeva i obistinilo).⁵⁶ Radilo se uglavnom o malim i srednjim industrijskim preduzećima, koja su bila u daleko nepovoljnijem položaju u odnosu na krupni industrijski sektor koji je finansirao strani kapital. Preduzeća koja su finansirali stranci slabije su osjetila krizu, i za razliku od preduzeća finansiranih domaćim kapitalom lakše savladavala teškoće kod nabavke deviza za plaćanje stranih sirovina.⁵⁷

Period od 1935. do 1941. godine obilježen je sporim oporavkom privrede i slabijim prilivom stranog kapitala. U cijelosti uzevši u ovom periodu finansijski i kreditni novčani sistem se konsolidovao i bio je sigurniji u odnosu na period od 1930. do 1935. godine, jer su nesolidne banke tokom krize prestale sa radom. I dok je od 1929. do 1935. godine bosankoshercegovačku privredu ugrožavala kriza hiperprodukcije koju je Vlada nastojala riješiti deflacijom, jer je bilo malo novca u opticaju, a kamata je bila visoka, dotle je od 1935. godine bilo lakše doći do kredita koji su bili i puno jeftiniji. Međutim, od 1935. godine u svijetu su vladali narušeni politički odnosi, koji su za posljedicu imali pojačani tempo naoružavanja, što je pogodovalo snažnom industrijskom razvoju.⁵⁸ Industrijski prosperitet u ovom periodu međutim, nije imao veliki učinak na

⁵⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1931*, Sarajevo 1932, 88; *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci*, 35; *Strani kapital i naša privreda*, *Rudarski i topionički vesnik*, VI, br. 2, Beograd, februar 1934, 39.

⁵⁵ *Podnesci, referati, izveštaji i ekspozeci*, 35.

⁵⁶ Udublivanje procesa raspadanja fašizma, *Klasna borba (1930–1934, 1937)*, Beograd 1984, 956.

⁵⁷ AJ, Zbirka Milan Stojadinović (37), fascikla 38, jedinica opisa 635.

⁵⁸ ABH, Fond Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu (dalje: FRKBiH), K–3, dok. br. 156/9. Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.

ukupne privredne prilike u svijetu. Tipičan pokazatelj privrednog stanja bilo je derutno stanje svjetske trgovine. Dok je industrijska proizvodnja, kao posljedica naoružavanja, u mnogim zemljama porasla za dva i više puta, svjetska trgovina je po podacima Društva naroda bila u stalnom opadanju. Opadanje razmjene dobara među narodima bilo je prouzročeno jačanjem nacionalnih privreda. Svjetska privreda bila je opterećena autarhijskim težnjama država, prisilnim deviznim politikama, te monopolima i kontrolama nad vanjskom trgovinom. Prividno jačanje nacionalnih privreda slabilo je svjetsku trgovinu. Pad trgovine oslabio je međunarodnu kreditnu službu do te mjere da za neke države uopće i nije postojala. Od 1933. godine veći dio zemalja odustao je od slobodne razmjene dobara sa ostalim narodima. Prestalo se izvoziti u zemlje u kojima su se dobijale najbolje cijene za izvozne proizvode i da se kupuje u zemljama gdje se najjeftinije moglo kupiti. U međunarodnoj trgovini su nastale anomalije, da su agrarne zemlje poljoprivredne proizvode prodavale iznad svjetskog pariteta cijena, a industrijske izvezile industrijske proizvode pod damping cijenama i obratno. To je narušilo odnos između poljoprivrednih i industrijskih zemalja.⁵⁹

Pobjeda nacionalsocijalizma 1933. godine u Njemačkoj značajno je poremetila ravnotežu sila u Evropi i izazvala nova međunarodna pregrupisanja. Stupanjem na vlast nacionalsocijalisti su se usmjerili na to da države jugoistočne Evrope vežu sa sebe preko trgovinske politike. Smatrali su da su intenzivne privredne veze najbolji način osvajanja političkog utjecaja, uz stalno podrivanje francuskog sistema sigurnosti uspostavljenog u Versaju. Rukovođena tom politikom, Njemačka se klirinškim⁶⁰ bilateralnim trgovinskim ugovorom sklopljenim sa Kraljevinom Jugoslavijom 1. 5. 1934. godine obavezala na otkup njenih poljoprivrednih proizvoda po cijeni većoj od tadašnjih tržišnih cijena u

⁵⁹ ABH, FRKBiH, K-3, dok. br. 158/14. Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.

⁶⁰ Kada je za vrijeme velike ekonomske krize zastala međunarodna trgovina, naročito među zemljama sa nedovoljnim zalihama zlata i deviza za međusobna plaćanja, onda je Austrija, u sporazumu sa Jugoslavijom (1931), nastojala oživjeti međunarodnu razmjenu dobara klirinškim načinom plaćanja, tj. međusobnim podmirivanjem bez plaćanja zlatom i devizama. Takav način međusobnih podmirivanja ubrzo su prihvatile i druge zemlje u sličnom položaju, poimence zemlje s deviznim ograničenjem zbog oskudice u zlatu i devizama.

svijetu, u zamjenu za njemačke izvozne proizvode.⁶¹ Stalno radeći na učvršćivanju privrednih veza sa Kraljevinom Jugoslavijom,⁶² Njemačka je do 1941. godine postala njen najvažniji trgovinski partner. Međusobno približavanje dviju zemalja istovremeno je dovelo do naglog priliva njemačkog kapitala u jugoslavensku privredu. U izvozu Kraljevine Jugoslavije u periodu od 1931. do 1935. Njemačka je učestvovala sa 14,1%, 1936. sa 25,44%, a 1939. godine apsorbirala je čak 45,9% njena izvoza. Na taj način Kraljevina Jugoslavija je došla u opasnu privrednu i političku zavisnost prema Njemačkoj. Nakon njemačkog anšlusa Austrije 1938. godine, nastupio je energičniji politički i privredni pristup Njemačke prema cijelom Balkanu, pa i Kraljevini Jugoslaviji, a što je bilo u direktnoj vezi sa njenim pripremama za rat. Za Njemačku je Kraljevina Jugoslavija bila prostor bogat sirovinama bitnim za naoružanje (gvožđe, bakar, boksit), kao i životnim namirnicama.⁶³

Pored Njemačke, Kraljevina Jugoslavija imala je klirinške trgovinske ugovore i sa Italijom, Austrijom, Mađarskom, Grčkom i Rumunijom. U jugoslavenskom izvozu 1938. godine učestvovala su klirinške zemlje sa 67%, a neklirinške sa 33%, a u uvozu klirinške sa 69%, a neklirinške sa 31%.⁶⁴ Spoljnotrgovinska zavisnost Kraljevine Jugoslavije prvenstveno od Njemačke, a potom i Italije, odrazila se i na eksportnu trgovinu Bosne i Hercegovine kao njena sastavnog dijela. Njemačka je 1938. godine u bosanskohercegovačkom izvozu učestvovala sa 35,9%, a u uvozu sa 32,5%,

⁶¹ Мари-Жанин, Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 161.

⁶² Jugoslavenska vlada je jula 1939. godine potpisala tajni trgovački protokol sa Njemačkom, po kojem je polovinu iznosa za uvezeno oružje morala platiti izvozom strateških sirovina i ustupiti Njemačkoj koncesiju za eksploataciju nafte u Jugoslaviji. Oktobra 1939. godine dvije zemlje su potpisale novi tajni protokol u Beogradu, prema kojem se Njemačka obavezala na novu isporuku naoružanja za koje je Jugoslavija imala obavezu isporučiti joj do kraja mjeseca 3.000 t bakra, 500 t olova, 1.000 t olovnog koncentrata, 100 t aluminijuma, 100 t antimona, 10.000 t konoplje i specijalnu drvenu građu u vrijednosti od 2,3 miliona maraka. Jugoslavija je također, redovno mjesečno od novembra iste godine morala isporučivati Njemačkoj 1.500–2.000 t bakra. Pogledati: Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd 1986, 283.

⁶³ М. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 162.

⁶⁴ *Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u prvom polугоду 1939*, Beograd 1939, 26–31; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo 1939, 96.

dok je Italija još od ranije bila najveći kupac drvene građe, odnosno glavnog izvoznog artikla iz Bosne i Hercegovine.⁶⁵

U privredi Bosne i Hercegovine najslabiji element bio je finansijski kapital, što je donekle i razumljivo, s obzirom na činjenicu da je bila pretežno agrarna zemlja i da stanovništvo zbog nerazvijenog agrara nije uspijevalo ostvariti višak kapitala kojeg bi investiralo. Država zbog teške finansijske situacije nije sprovođila politiku jačanja domaće privrede. Pod utjecajem finansijskih teškoća bila je okrenuta svojim fiskalnim interesima, dovodeći na taj način pojedine privredne djelatnosti u težak položaj. Cjelokupna bosanskohercegovačka privreda tokom međuratnog perioda bila je suočena s velikim teškoćama oko finansiranja, odnosno nabavljanja novčanih sredstava neophodnih za proizvodnju.

Privredna aktivnost u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji bila je u velikoj zavisnosti od kredita. Značaj kredita, naročito za industriju, bio je ogroman, što se može vidjeti iz upoređivanja njenih vlastitih kapitala sa zajmovima. Od 6,3 milijardi sopstvenih sredstava bilo je 5,9 milijardi dinara pozajmljenih ili 94% sredstava. Ovaj odnos je po pojedinim i to krupnim granama industrije bio mnogo veći od prosječnog. Kod industrije drva iznos kredita prema vlastitom kapitalu dostizao je 265%, tekstilne 151%, cementne 154%. Najmanje kredita koristile su hemijska (48%), rudarska (58%) i kožarska industrija (81%).⁶⁶

Domaći novčani zavodi posvećivali su nešto više pažnje privredi prvih godina nakon rata, uključivši se u proces nacionalizacije industrijskih, trgovačkih, transportnih i osiguravajućih preduzeća, a istovremeno osnivajući i nova industrijska preduzeća.⁶⁷ Međutim, domaći (bosanskohercegovački) kapital nije bio u stanju da omogući nesmetan rad privrednih preduzeća, a angažman stranog kapitala bio je ekonomski neizbježan i prijeko potreban. To se uostalom vidi i iz ukupne bilanse novčanih zavoda u Bosni i Hercegovini za 1929. godinu, koji je iznosio 1.217,000.000 dinara, od čega je bilo 300,000.000 vlastitih, a 900,000.000

⁶⁵ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo 1939, 105.

⁶⁶ Vladimir Rozenberg, Kako se finansira naša industrija i rudarstvo, *Rudarski i topionički vesnik*, VIII, br. 15, Beograd, 1. oktobra 1936, 16.

⁶⁷ Lj. Kosier, V. Ristić, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu*, 17.

dinara tuđih, što je bio omjer 1:3 u korist pozajmljenih sredstava.⁶⁸

Ukoliko je kredit bio dostupan i povoljan, utoliko je privredna radinost bila veća. U Kraljevini Jugoslaviji prilikom dodjeljivanja kredita, Bosna i Hercegovina je bila stalno zapostavljena, što je stvaralo ozbiljne probleme u funkcionisanju njene privrede.⁶⁹ Bosanskohercegovački novčani zavodi i njihovi komitenti su prilikom nacionalizacije stranih preduzeća uložili većinu svojih sredstava za kupovinu njihovih dionica, zbog čega su ostali bez dovoljno obrtnog kapitala.⁷⁰ Poslije Prvog svjetskog rata podizane su zgrade za industrijska preduzeća i stanovanje, ponekad sopstvenim sredstvima, ali najviše i najčešće putem kredita. Za te poslove bilo je potrebno imati razne vrste kredita, za kratkoročne poslove kratkoročne, a za poslove dugog roka dugoročne kredite.⁷¹ Međutim, u Kraljevini Jugoslaviji naročito je bio izražen nedostatak dugoročnih kredita, pa se većina kratkoročnih kredita iskoristila za dugoročne poslove gradnje, instalacija, osnivanja preduzeća, nacionalizovanja itd., čime se narušila ravnoteža i stvorili novi problemi.⁷² Problem bosanskohercegovačkoj privredi, pored nedostatka dugoročnih kredita, stvarale su i visoke kamate.⁷³

⁶⁸ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929*, Sarajevo 1930, 29.

⁶⁹ ABH, FTOK, K-3, omot br. 6. Zapisnik sa XXXII Plenarne sjednice održane 18. X 1923. god.

⁷⁰ Ogromna besposlica u bosanskoj industriji, *Glas slobode*, XI, br. 10, Sarajevo, 14. jula 1921, 3.

⁷¹ Mada oblici kreditiranja mogu biti raznovrsni, ipak, zajmovi i avansi se dijele na dvije glavne vrste: kratkoročne i dugoročne. Za prvu vrstu banke putem kredita daju preduzećima potrebna sredstva za obrt, dok krediti druge vrste imaju za cilj stvaranje osnovnog kapitala preduzeća. (V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 35).

⁷² Dragoljub Novaković, Kreditna politika Narodne banke, i kriza kredita, *Nova Evropa*, Knj. VIII, Zagreb, 1923, 541. Ivo Belin viceguverner Narodne banke jednom prilikom je izjavio: „Naši novčani zavodi sticajem prilika nisu davali industrijskim preduzećima kredite samo za nabavku sirovina i polufabrikata ili za isplatu nameštenicima, nego u mnogim slučajevima naročito kod velikih preduzeća kreditirali i samo podizanje ili proširenje tih preduzeća. Davali su ne samo prometni nego i investicioni kredit“. (V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 37).

⁷³ U poslovnom izvještaju Šipada za 1925. godinu između ostalog navedeno je: „Овде истичемо, да смо до сада плаћали 18% камата на наше дуговање банковним заводима и то квартално, што према томе претставља укамаћење од 20%“. (ABH, FŠIPAD. Izvještaј Управног одбора Шумско-индустриског предузећа Добрљин Дрвар а. д. о раду и стању послова Предузећа за време од 1. X 1925. до 31. III 26); Kamatna stopa bila je najniža kod Narodne banke Kraljevine Jugoslavije i kretala se 1919–1920. od 6,5 do

Posebno teška situacija nastupila je nakon stabilizacije dinara 1925. godine i deflacije, zbog čega je bilo teško doći do kredita.⁷⁴

Bosanskohercegovački privrednici nisu imali puno izbora u nabavljanju finansijskih sredstava, jer država nije bila u stanju da sama finansira privredu. Visoka kamatna stopa i nedostatna kreditna politika domaćih banaka, prisiljavali su ih da novčana sredstva potražuju u inostranstvu. Međutim, osiguranje ino kredita bilo je iznimno teško.⁷⁵ Zaduženje u stranoj valuti bilo je jako rizično, zbog čega su se privrednici, industrijalci i bankari teško odlučivali na taj potez. Nastojali su da inostrane kredite dobijaju u dinarskoj vrijednosti, a to je opet bilo moguće jedino učešćem stranaca kao dioničara u preduzećima ili preduzetim poslovnim dijelovima.⁷⁶

Prilikom potraživanja kapitala u inostranstvu, privrednici su nailazili na ozbiljne probleme. „У иностранству нам не дају новац, који нам је потребан како за развијање индустрије, тако и за остале ствари, зато што ми код нас немамо у томе правцу правну сигурност. Код нас се

7,5%; 1921. od 10 do 14,5%; 1922–1923. od 14,5 do 16,5%; 1924. od 20 do 25% i 1925. od 15 do 18%, dok je kod privatnih banaka kamatna stopa išla i do 40%. (*Prilog proučavanju izvoza i uvoza šumskih produkata u Kraljevini SHS*, LXIII; Живко, Топаловић, Наш финансиски капитал, *Radnički pokret*, Социјалистички месечни часопис, I, sv. 1 i 2, Sarajevo, januar–februar 1926, 28; К. Петровић, *Наша народна банка*, 65).

⁷⁴ Cilj deflacije bio je da se vrijednost dinara dovede u određenu relaciju sa zlatom. Deflacija dinara značila je da se novčanice koje su inflacijom puštene u opticaj, i dovele do smanjenja njegove vrijednosti u odnosu prema zlatu, dovede u poziciju da jedna papirna novčanica odgovara vrijednosti jedne zlatne novčane jedinice. Devalvacijom je trebalo utvrditi da deset, dvadeset, trideset itd. – već prema situaciji – papirnatih novčanica odgovaraju vrijednosti jedne zlatne novčane jedinice. Jednu formu devalvacije valute Kraljevina Jugoslavija, provela je prilikom reforme novčane valute, odnosno zamjene krune u dinar (omjer 4:1). (Ivo Belin, Devalvacija dinara, *Нова Европа*, Knj. IX, Zagreb, 1924, 198).

⁷⁵ „Nama ne preostaje, već da pribjegnemo u zgodnoj formi [podvučeno u dokumentu, op. a.] inostranom kapitalu“, izjavljivali su privrednici. (ABHS, FТОК, К–3, omot br. 12. Nekoliko pogleda na našu oskodicu novčanica. Ekspoze izložen u konferenciji banaka u Zagrebu, 23. oktobra 1923).

⁷⁶ ABH, FТОК, К–3, omot br. 12. Nekoliko pogleda na našu oskodicu novčanica. Ekspoze izložen u konferenciji banaka u Zagrebu, 23. oktobra 1923.

мењају закони свакога дана“, изјављивали су привредници.⁷⁷ Dakle, otežano osiguranje inostranih kredita stvarala je pravna nesigurnost izazvana lošim političkim prilikama u zemlji. “Država u kojoj se nesmetano i nekažnjeno operiše ‘amputacijom’ i sličnim planovima nije zrela za velike zajmove, i ne izaziva povjerenja u njen kredit”, izjavljivali su privrednici.⁷⁸ Ukoliko se uspijevalo doći do stranih kredita, oni su zbog velikog rizika bili uvjetovani veoma visokim kamatnim stopama.⁷⁹

Udio stranog kapitala u bosanskohercegovačkoj privredi

Sudjelovanje stranog kapitala u privredi bilo je direktno (investiranjem, kreditiranjem i putem državnih zajmova) i indirektno. Direktno sudjelovanje bilo je kroz posjedovanje vlastitih banaka, industrijskih preduzeća, vlastitih nepokretnosti ili posjedovanjem dionica nekih preduzeća.⁸⁰ Strana preduzeća bila su filijale, afilacije ili preduzeća sa određenim učešćem stranog kapitala.⁸¹ Pored direktnog angažmana sudjelovanje stranog kapitala u privredi bilo je i indirektno, preko banaka i kartela, te preko utjecajnih domaćih ličnosti uključenih u uprave stranih

⁷⁷ Шести редовни годишњи Конгрес привредних комора и организација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржан на дане 8. и 9. септембра 1928. год. у Београду, Београд 1928, 154.

⁷⁸ Ivo Belin, *Novi zajmovi, Nova Evropa*, Knj. XVIII, Zagreb 1928, 219–220.

⁷⁹ I. Belin, *Novi zajmovi*, 220–221.

⁸⁰ Dionica nije ništa drugo do jedan udio u preduzeću. Posjed izvjesnog broja dionica odgovara, u razmjeru posjeda tih dionica, posjedu jednog dijela preduzeća. (Ivo Belin, *Strani kapital u našoj privredi, Nova Evropa*, Knj. VIII, Zagreb 1923, 199).

⁸¹ U prvom slučaju filijala je raspolagala sa dotacijom od svoje centrale, tj. cijeli njen kapital 100% na 100% bio je inostranog porijekla. U afilliranim preduzećima dio glavnice pretstavljao je paket dionica koje je posjedovalo matično preduzeće. Afillacija liči na preduzeće, sa ili bez predikta jugoslavenski, sa ili bez ikakvih dodataka. U pravnom smislu, ove organizacije na području Bosne i Hercegovine nisu bile podružnice, već samostalna preduzeća osnovana po propisima zakona Kraljevine SHS, koji su važili za taj tip preduzeća. Finansijski odnosi između matičnog i afilliranog preduzeća bili su veoma složeni i konstruirani na različite načine. Kada je strani kapital matičnog preduzeća u vidu glavnice ili kredita imao pretežni značaj, onda je afillirano bilo zavisno preduzeće. Ovo međutim, nije bilo pravilo, jer je bilo slučajeva da matično preduzeće nije bilo isključivi finansijer, nego se finansiranje afilliranog preduzeća obavljalo drugim putem. Bosanska Solvay tvornica u Lukavcu bila je afillacija preduzeća Robert Hankar, Solvay iz Brisela. (V Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 61, 84, 85).

dioničkih društava.⁸²

Stranci su, kao uostalom i domaći kapitalisti, svoje učešće nastojali prikriti, tako da nije moguće sa matematičkom preciznošću utvrditi obim stranog kapitala u privredi Bosne i Hercegovine. Pored onih firmi koje su bile protokolirane kao filijale stranih preduzeća radi lakšeg plasmana akcija u inostranstvu, postojala su i domaća preduzeća čije je samo ime ukazivalo na učešće stranaca u njima, ali kod kojih učešće domaćeg kapitala nije bilo potpuno isključeno. Neka preduzeća su imala neutralno ime, ili čak sa atributom domaćeg, a pripadala su, međutim, interesnoj sferi stranog kapitala. Kod nekih firmi se, na osnovu izvora, pouzdano zna da je strani kapital bio zainteresiran za njih, ali nije bilo moguće ustanoviti u kojoj mjeri. Sami vlasnici su često izbjegavali da daju obavještenja o tom pitanju, a u nekim slučajevima je bilo veoma komplikovano doći do pravog stanja stvari. Takav je npr. slučaj kod davanja kredita firmama od strane domaćih banaka, koje su djelimično poslovale sa stranim kapitalom.

Prema raspoloživim podacima, u jugoslavenskim akcionarskim industrijskim preduzećima 1934/35. godine bio je uložen kapital u vidu sopstvenih i pozajmljenih sredstava u ukupnom iznosu od 11.743,000.000 dinara. Od toga je na domaći otpadalo 6.398,000.000 ili 54,48%, a 5.345,000.000 dinara, odnosno 45,52% na strani kapital. Pored akcionarskih (industrijskih) preduzeća postojalo je još 2.000 drugih privatnih (neakcionarskih) industrijskih preduzeća sa kapitalom (sopstvena sredstva i krediti) od oko 2.000,000.000 dinara. Domaći kapital je od toga posjedovao 1.500,000.000, a strani oko 500,000.000 dinara, jer je većina ovih preduzeća bila u domaćem vlasništvu. Kada se uzmu u obzir svi navedeni podaci, onda je u industriji Kraljevine Jugoslavije bilo 13.743,000.000 dinara uložениh sredstava, od čega 7.898,000.000 (57,47%) domaćeg, a 5.845,000.000 dinara ili 42,53% stranog kapitala.⁸³

U odnosu na državni industrijski sektor učešće stranaca u industriji Bosne i Hercegovine bilo je skoro dvostruko manje. To je, između ostalog, bila i posljedica provedene nacionalizacije koja je smanjila udio stranog

⁸² I. Belin, *Strani kapital u našoj privredi*, 200; Stjepan Lovrenović, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Sarajevo 1956, 55.

⁸³ AJ, 37–38–625; Cvetko Gregorić, *Udeo domaćeg i stranog kapitala u jugoslovenskoj industriji i mogućnosti njegovog daljeg razvoja*, Beograd 1939, 5.

kapitala u industriji. Prema podacima iz 1938. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 299 industrijskih tvornica, od čega 12 čisto stranih, 19 pretežno stranih, a u osam je kapital bio podjednako podijeljen na domaći i strani sektor. Stranci su, dakle, direktno učestvovali u svakoj osmoj tvornici, odnosno kontrolirali 8,36% industrijskih kapaciteta. U industriju je bilo investirano 1.199,036.000 dinara, od čega je na strani sektor otpadalo 309,271.000 dinara ili 25,79%. Strani kapital se služio sa 29.155 KS ili 31,06% (od ukupno 93.877 KS) instalirane pogonske snage, a pojavljivao se kao poslodavac 1/6 radnika (4.164 ili 13,37% od ukupno 31.158 radnika). Postojao je ogroman nesrazmjer u broju tvornica, investiranog kapitala, pogonske snage i broja radnika koji su bili u rukama stranog kapitala u odnosu na tvornice koje su bile u vlasništvu domaćih ljudi. Stranci su u odnosu na ukupan broj tvornica imali tri puta više investiranog kapitala, držali su oko četiri puta više pogonske snage i zapošljavali 1,5 puta više radnika u odnosu na domaći kapital.⁸⁴ Dakle, krupni industrijski sektor nalazio se u rukama stranaca, dok je domaći kapital držao srednja i sitna preduzeća.

Najveća koncentracija kapitala u industriji Bosne i Hercegovine nalazila se u dioničkim društvima, gdje se strani kapital najčešće i pojavljivao kao dioničar. Analizirajući angažman po pojedinim industrijskim granama strani kapital je najkrupnije pozicije na nivou Kraljevine Jugoslavije imao u elektroprivredi. Prema dostupnim podacima stranci su imali 1.200,000.000 dinara investiranih u elektroprivredu i kontrolirali 6/10 cjelokupne proizvodnje električne energije u državi.⁸⁵ Elektroindustrija u Bosni i Hercegovini bila je slabo razvijena. U pogonu je 1931. godine bila 71 električna centrala, uglavnom male snage. Najviše postrojenja radilo je sa parnim, dizel i vodenim pogonom, dok je zanemarljiv broj centrala imao plinski i pogon na benzin.⁸⁶ Sve centrale proizvodile su godišnje oko 100,000.000 kWh, a sama hidrocentrala Bosanskog d. d. za elektrinu iz Jajca, koja se nalazila u većinskom vlasništvu Dynamit Nobela i Niederoesterreichische Escomptgesellschaft

⁸⁴ *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 45.

⁸⁵ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958, 35–41.

⁸⁶ *Statistika električnih centrala Kraljevine Jugoslavije*, (uredio Reich Felix), Zagreb 1933, 2–177.

(posebne organizacije bečkog Credit Anstalta za finansiranje preduzeća iz elektrotehničke industrije), proizvodila je polovinu od toga. Pored ovog velikog proizvođača električne energije strani kapital je držao i nekoliko elektrana lokalnog karaktera, te centrale velikih industrijskih preduzeća koja su bila u njegovom posjedu.⁸⁷

Preradu nafte u Kraljevini Jugoslaviji obavljale su rafinerije u Capragu i Bosanskom Brodu. Rafinerija u Bosanskom Brodu osnovana je stranim kapitalom 1893. godine,⁸⁸ a nakon provedene nacionalizacije 1920. godine većina dionica prešla je u domaće ruke, odnosno u posjed d. d. Danica iz Zagreba. S obzirom na veliku moć i raspoložive izvore prirodne nafte koje su imale tadašnje naftne industrije u svijetu, rafinerija u Bosanskom Brodu je bila izložena jakoj konkurenciji.⁸⁹ Kako bi preduzeću osigurala neophodne uvjete da se ravnopravno nosi sa konkurencijom, uprava rafinerije predlagala je vladi Kraljevine Jugoslavije da joj pruži neophodnu finansijsku pomoć uzimanjem učešća u njenom vlasništvu. Pri tome je naglašavala, da bi država kao suvlasnik kroz uspješan rad preduzeća mogla ostvarivati veliku zaradu, s obzirom da je u Kraljevini Jugoslaviji postojao monopol na naftu. Međutim, ovaj prijedlog Vlada nije prihvatila, a većinski vlasnik (d. d. Danica iz Zagreba) odlučio je prodati rafineriju, jer se bez finansijske pomoći države nije mogao izboriti sa stranom konkurencijom, čija je finansijska moć bila ogromna. Rafineriju je krajem 1928. godine od Danice za 40,000.000 dinara otkupila Američka korporacija Standard Oil company.⁹⁰ Ulaskom u sastav ove moćne kompanije rafineriji je bilo omogućeno da proširi, poveća i modernizuje

⁸⁷ *Statistika električnih centrala*, 2–177; ABH, FMTI, K–26, dok. br. 30A/1922; dok. br. 31A/1922; dok. br. 32A/1922; dok. br. 33A/1922; dok. br. 34A/1922; dok. br. 35A/1922; dok. br. 36A/1922. Gradska centrala u Travniku nalazila se u vlasništvu češkog kapitala.

⁸⁸ ABH, FMTI, K–16, br. 4526/1922. *Izveštaji o industrijskim kapacitetima u Bosni i Hercegovini*.

⁸⁹ Joso Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda*, Glava V, Zagreb 1929, 90.

⁹⁰ Arhiv Republike Srpske, Banja Luka (dalje: ARSBL), Fond Velikog župana vrbaske oblasti (dalje: FVŽVO), K–53, šifra 60/1–21. Записник састављен 26. јуна 1928. у канцеларији дионичарског друштва за петролејске производе „Даница“ у Бос. Броду. ARSBL, FVŽVO, K–53, šifra 60/1-21. „Danica“ dioničko društvo za petrolejske proizvode tvornica proizvoda mineralnih ulja Bosanski Brod Gospodin Veliki župan Vrbaske oblasti, Zagreb, 22. septembra 1928.

postrojenja.⁹¹

Crna metalurgija u Bosni i Hercegovini bila je podignuta uz pomoć stranog kapitala i nalazila se uglavnom u njegovim rukama do kraja Prvog svjetskog rata. Rudnik i željezara u Varešu osnovani su 1895. godine kapitalom Wiener Bank–Verein i bosanskohercegovačkog erara koji je posjedovao 49% dioničkog udjela. Prema ugovoru koju je erar sklopio sa Wiener Bank–Verein, rudnik i topionica su sa cjelokupnim postrojenjima trebali preći u posjed države nakon amortizacije glavnice u zakupnom roku od 50 godina (do 1945). Nakon stvaranja Kraljevine Jugoslavije dionički dio koji se nalazio u rukama bosanskohercegovačkog erara prešao je u posjed državne vlade, a ostatak je ostao kod Austrijanaca. Druga željezara u Zenici osnovana 1892. godine bila je u većinskom vlasništvu novčanog zavoda Niederoesterische Eskomptgesellschaft, odnosno austrijskog kapitala. Željezara je nakon rata stavljena pod sekvestar, koji je ostao na snazi do decembra 1924. godine, kada je državno industrijsko preduzeće Šipad kupilo 54% njenih dionica.⁹² Sa ranije valoriziranih 10% koje su se nalazile u posjedu državnog erara, Kraljevina Jugoslavija je sa 64% dionica postala većinski vlasnik željezare.⁹³ Austrijanci su ostali vlasnici 36% dionica firme sve do 1935. godine. Te godine je uprava željezare glavnice preduzeća sa 1,250.000 dinara povećala na 15,000.000 dinara, puštajući u opticaj novu tranšu dionica. Sve nove dionice otkupila je država, čime je došla u posjed 95% dioničkog kapitala, dok je u rukama stranaca ostalo neznatnih 5% dionica željezare.

Veliki napredak metalna industrija Bosne i Hercegovine i cijele

⁹¹ ARSBL, FVŽVO, K–53, šifra 60/1–21. „Danica“ dioničko društvo za petrolejske proizvode tvornica proizvoda mineralnih ulja Bosanski Brod gospodin Veliki župan Vrbanske oblasti, Zagreb, 22. septembra 1928; ABH, FТОК, K–11, oмот br. 9. Привредне прилике у Босни и Херцеговини.

⁹² ABH, Fond ŠIPAD (dalje: FŠIPAD). Извештај управног одбора поднет XXIV. редовној Главној годишњој скупштини за пословну 1923/24. годину.

⁹³ Индурија гвозда и челика у Југославији, *Rudarski i topionički vesnik*, XI, br. 4, Beograd, 1939, 6; ABH, FŠIPAD. Извештај Управног одбора Шумско–индустриског предузећа Добрљин–Дрвар а. д. о раду и стању пословања Предузећа у посл. години 1925/1926. поднешен XXVI. Редовној главној скупштини акционара на дан 14. априла 1926. Акције željezne индустрије у Zenici, које је ŠIPAD а. д. купио у пословној 1924/25. години, према рјешењу Министра шума и рудника предузеће је 1926. године продало Rudarsкој дирекцији у Сарајеву за износ од 18,000.000 динара.

države postigla je 24. juna 1938. godine, kada je Uredbom Ministarskog savjeta bio osnovan Jugoslavenski čelik a. d. U njegov sastav ušli su željezara Zenica, rudnik željeza Vareš, državno preduzeće Ljubija i rudnik uglja Breza, dok se fuzija željezare Vareš trebala ostvariti 1945. godine, odnosno nakon isteka ugovorenog roka sa Wiener Bank–Verein.⁹⁴ Osnivanje Jugočelika, opremanje i modernizovanje postrojenja predstavljalo je veliki nacionalni projekat, koji je, međutim, bio podignut zahvaljujući stranom, prvenstveno njemačkom kapitalu. Izgradnju grube pruge u Zenici, koja je bila jedan od glavnih stubova te nove jugoslavenske teške industrije, izvršila je njemačka firma Krupp.⁹⁵ I mada je formalno bila u rukama domaćeg kapitala, s obzirom da je to zakon izričito predviđao, veliko je pitanje u čijim rukama se stvarno nalazila željezara u Zenici, kojoj je Krupp davao velike kredite.⁹⁶ Prema nekim mišljenjima, veliki doprinos u podizanju teške industrije u Zenici imao je njemački generalštab, koji je Jugoslaviju smatrao svojim stratezijskim zaleđem. Takav stav temeljen je na činjenici da je njena izgradnja vršena u vrijeme neposrednih ratnih priprema, pa je podizanje jednog takvog preduzeća za Njemačku značilo stvaranje pretpostavke za iskorištavanje balkanske sirovinske baze i plansko proširenje njemačkog vojno–industrijskog potencijala.⁹⁷

Dominantnu ulogu u rudarstvu Kraljevine Jugoslavije imali su Englezi, Francuzi, Nijemci i Belgijanci sa 1.100.000.000 dinara investicija.⁹⁸ U rudarstvu Bosne i Hercegovine, pak, učešće stranaca bilo je neznatno u odnosu na njeno rudno bogatstvo. Jači interes stranog, prvenstveno njemačkog kapitala, javio se nekoliko godina pred početak Drugog svjetskog rata. Najveći predstavnik strane privatne rudarske inicijative u Bosni i Hercegovini, Gornjo–Ugarsko rudarsko i topioničarsko društvo, prestalo je sa radom nakon završetka Prvog svjetskog rata i potpalo pod

⁹⁴ Akcionarski kapital novoosnovanog društva Jugočelik iznosio je 500.000.000 dinara. (*Izvjestaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 123).

⁹⁵ Opširnije o tome vidi u: Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd 1986, 213–239.

⁹⁶ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 149; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 55.

⁹⁷ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 80.

⁹⁸ АВН, ФТОК, К–11, omot br. 9. Привредне прилике у Босни и Херцеговини; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 52–59.

sekvestar. Poslije ukidanja sekvestra 1927. godine društvo nije obnovilo rad. Rudnik u Bakovićima koji je bio u njegovom vlasništvu mirovao je do 1934. godine, kada je jedna engleska grupa u sporazumu sa društvom otpočela nove istražne radove. Nakon detaljnih ispitivanja u januaru 1936. godine formirano je u Londonu akcionarsko društvo Trosnyk Mines Limited, koje je protokoliralo filijalu u Sarajevu sa kapitalom od 10,000.000 dinara. Prvih mjeseci 1936. godine Englezi su podigli fabriku i instalacije za izlučivanje zlata iz oksidne rude (liminita) koja je vađena u rudniku Bakovići. Kasnije je iz rudnika vršena eksploatacija i sulfidno-piritne rude.⁹⁹

Svjetska potrošnja boksita tridesetih godina XX stoljeća stalno je rasla, jer se u metalurgijskoj proizvodnji (naročito automobilskoj) uvela upotreba legura od aluminijuma. U tijesnoj vezi sa porastom naoružanja a naročito razvitkom vazduhoplovstva, aluminijum je sve više dobijao na značaju i postajao sve traženiji. S tim u vezi od 1935. godine strani, prvenstveno njemački, kapital počinje iskazivati sve više interesa za eksploataciju boksitne rude u Bosni i Hercegovini, čija su glavna ležišta bila u Hercegovini. Već u 1936. godini intenzivirano je iskopavanje i izvoz boksita, uglavnom u sirovom stanju.¹⁰⁰ U Njemačku je išlo 92,6% ukupnog izvoza boksita iz Kraljevine Jugoslavije, a ta količina pokrivala je svega 32% njenih potreba.¹⁰¹ Stranci su držali najvažnije rudnike boksita u Bosni i Hercegovini i to u Bosanskoj Krupi, Jajcu i Širokom Brijegu.¹⁰² Nekoliko godina pred početak Drugog svjetskog rata njemačka firma Ericha Francka uspjela je da dobije rudničke koncesije u Sasama kod Srebrenice, odakle je

⁹⁹ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo 1937, 129–130.

¹⁰⁰ Godine 1933. iz Kraljevine Jugoslavije bilo je izvezeno 52.129 t boksita, 1936. (253.085 t), a slično je bilo 1937. i 1938. godine. (Opširnije o tome vidi u: *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo 1937; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, Sarajevo 1938; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo 1939; V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 120).

¹⁰¹ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 119–120.

¹⁰² АВН, ФТОК, К–11, омот бр. 9. Привредне прилике у Босни и Херцеговини; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 52–59.

eksploatisala olovo, antimon, cink i srebro.¹⁰³

Tekstilna industrija u Bosni i Hercegovini bila je općenito slabo razvijena, iako je u Kraljevini Jugoslaviji ova industrijska grana doživjela pravu ekspanziju u periodu od 1918. do 1941. godine.¹⁰⁴ Uglavnom je bila zastupljena sa neakcionarskim preduzećima u koje je bio uložen mali kapital.¹⁰⁵ Od većih preduzeća koja su bila u posjedu stranaca najpoznatije je bilo Tvornica za preradu kokosovih proizvoda iz Sarajeva, koju su podigli Česi Otto V. Roubiček i Pavel Winternitz.¹⁰⁶

Najvažnija preduzeća za proizvodnju hemijskih proizvoda (sode, hlora, karbida, formaldehida, acetona, ferosilicija, feromangansilicija, šibica, celuloze i dr.) nalazila su se u rukama stranaca.

Tvornica amonijak sode iz Lukavca, po važnosti svojih proizvoda, bila je jedno od najznačajnijih i najrentabilnijih industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁷ Izrađivala je sodu i druge artikle koji su se dobijali iz sone rastopine.¹⁰⁸ Sa godišnjim kapacitetom od 2.400 vagona amonijak sode, 350 vagona ljutog natrona, 150 vagona kristalne sode i 120 vagona

¹⁰³ ABH, Fond Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu (FRKBiH), K-3, dok. br. 156/9. Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine.

¹⁰⁴ Југочешка југословенско-чешка текстилна индустрија д. д. – Крањ, *Анализа Биланса*, додатак Народном благостању, II, бр. 30, Београд, 26. јули 1930, 133.

¹⁰⁵ Razvoju tekstilne industrije u Kraljevini Jugoslaviji indirektno je pomogla kriza češke i poljske tekstilne industrije. U vrijeme naglog razvoja jugoslavenske tekstilne industrije u Čehoslovačkoj je vladala kriza zbog hiperprodukcije proizvoda koji se nisu mogli prodati, pa su mnoge tvornice bile prinuđene obustaviti rad. „Ми смо се баш у оно доба појавили у Чехословачкој тражећи кредите и текстилна постројења, то су послови брзо били свршени и много чешких предузимача ступило је у ортаклук са нашим индустријалцима и једноставно пренели своје фабрике у нашу државу [Кралјевину Југославију, ор. а.]“ (Југочешка југословенско-чешка текстилна индустрија д. д. – Крањ, *Анализа Биланса*, додатак Народном благостању, II, бр. 30, Београд, 26. јули 1930, 133; Поповић Новак, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда – фактори – стање – унапређење*, Београд 1929, 444).

¹⁰⁶ Srđa Đokić, *Deset godina privrede Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo 1929, 116.

¹⁰⁷ Vladimir Njegovan, *Naša kemijska industrija, Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb, 1924, 441–442.

¹⁰⁸ Bosanska Solvay tvornica d. d., Lukavac, *Анализа биланса*, додатак „Народном благостању“, I, бр. 44, Београд, 7. децембар 1929, 729.

čistog bikarbonata, daleko je nadmašila potrebe Kraljevine Jugoslavije.¹⁰⁹ Najveći dio proizvodnje tvornica je izvozila u inostranstvo.¹¹⁰ Međutim, Bosanska tvornica sode bila je u većinskom vlasništvu čuvenog koncerna za proizvodnju sode i drugih hemijskih proizvoda Solvay iz Brisela. Koncern je imao više afiliranih preduzeća u svim važnijim zemljama svijeta. Posjedovao je i vlastitu banku. U dioničkoj glavnici tvornice iz Lukavca učestvovao je i češki kapital.¹¹¹

Bosansko d. d. za elektrinu iz Jajca bavilo se proizvodnjom kalcijevog karbida, ferosilicija, feromangansilicija, kaustične sode i klornih derivata kao trikloretina, terakloretana, dekloretana i dr. Ipak, tvornica je najviše proizvodila ferosilicij.¹¹² Od ranije je (1902.) imala ugovor o iskorištavanju vodene snage rijeke Plive,¹¹³ koji je u Kraljevini Jugoslaviji obnovljen na insistiranje Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine.¹¹⁴ Društvo je posjedovalo vlastitu električnu centralu sa 10 vodenih turbina građenu za

¹⁰⁹ ABH, FMTI, K-43, dok. br. 7293/1923.

¹¹⁰ Dušan Jagodić, *Razvoj hemiske industrije u Bosni i Hercegovini 1893-1953*, Sarajevo 1954, 24.

¹¹¹ Dionička glavnica Tvornice sode iz Lukavca iznosila je 80,000.000 dinara. Od toga je firma Soci t  Solvay de Bruxelles (Belgija) kontrolirala 65,8%, Spolek hemisky a hutny virobya iz Aussiga ( echoslova ka) 32,5%, dok je vlasnik 1,7% dionica bio nepoznat. (ABH, Fond Inspekcija rada za tuzlansku oblast [FIRTO], K-21, br. 6/1921. *Nota o tvornici amonia ne sode u Lukavcu*, mart 1921; Ацо Деспић, Занати, трговина и индустрија“, u: *Bosna i Hercegovina*, Izdala sarajevska sekcija udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekta, Sarajevo 1922, 201; Dušan Jagodić, *Razvoj hemiske industrije*, 5).

¹¹² J. Lakatoš, A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 123-126; Bosansko dioničko društvo za elektriku – Jajce, *Анализа биланса*, додатак „Народном благостању“, II, бр. 32, Београд, 9. августа 1930, 142).

¹¹³ ABH, FMTI, K-5, dok. br. 908/1922. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu poljoprivrede, Odsjeku za vode u Beogradu, *Bos. d. d. za elektrinu u Jajcu, koncesija za vodenu snagu*, br. 3718 prez./1921, Sarajevo, 19. IV 1921.

¹¹⁴ Vlada je u zahtjevu za obnovom ugovora o koncesiji između ostalog naglašavala da je „Tvornica karbida u Jajcu jedna od najvažnijih [...] industrija, te je u interesu naših radnika, naše privrede i naše државе, da se rad fabrike ne obustavi, usuprot je u našem interesu, da ova industrija čim više napreduje, uzevši ali u obzir pri tome, naše nacionalne interese“. (ABH, FMTI, K-5, dok. br. 908/1922. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu poljoprivrede, Odsjeku za vode u Beogradu, *Bos. d. d. za elektrinu u Jajcu, koncesija za vodenu snagu*, br. 3718 prez./1921, Sarajevo, 19. IV 1921).

10.000 KS ukupne snage.¹¹⁵ Električna energija koju je centrala proizvodila upotrebljavana je za potrebe tvornice, a manji dio je prodavan gradu Jajcu za javnu i privatnu rasvjetu.¹¹⁶ Dionička glavnica firme iznosila je 13,500.000 dinara, a većina se nalazila u posjedu Dynamit Nobela i Niederoesterreichische Escomptgesellschaft iz Beča. Vlasnik je u Beču imao jedan biro u kojem se obavljala većina poslova, dok se u Jajcu obavljala samo proizvodnja.¹¹⁷ Bosansko d. d. za elektrinu iz Jajca uglavnom je radilo za izvoz i bilo je poznato širom svijeta.¹¹⁸

Krupni politički događaji u Evropi 1938. i 1939. godine (njemački anšlus Austrije i uspostavljanje njemačkog protektorata nad Češkom), odrazili su se na prilike u bosanskohercegovačkoj hemijskoj industriji. U momentu uspostave češkog Protektorata, džinovski njemački hemijski koncern I. G. Farbenindustri zagospodario je velikim hemijskim trustom Spolek hemisky a hutny virobya iz Ausiga. Nešto ranije je preuzeo kontrolu i nad velikom hemijskom kompanijom Dynamit Nobela iz Beča, koji je bio centar za Jugoslaviju. S obzirom da su navedeni trustovi bili većinski vlasnici Bosanskog d. d. za elektrinu iz Jajca i Bosanske tvornice sode iz Lukavca, njihovim preuzimanjem koncern I. G. Farbenindustri je preuzeo kontrolu i nad njima.¹¹⁹ Od tada je gotovo cjelokupna proizvodnja ferosilicijuma Bosanskog d. d. iz Jajca odlazila u Njemačku.¹²⁰

Destilacija drva iz Teslića je imala veoma širok asortiman

¹¹⁵ ABH, FMTI, K-5, dok. br. 908/1922. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu, *Dion. dr. za elektrinu Jajce, nadziranje imovine*, br. 6149 prez./19, Sarajevo, 1919.

¹¹⁶ Bosansko dioničko društvo za elektriku, Jajce, *Анализа биланса*, додатак „Народном благостању“, I, бр. 44, Београд, 7. децембар 1929, 711.

¹¹⁷ Bosansko dioničko društvo za elektriku, Jajce, *Народно благостање*, I, бр. 43, Београд, 30. 11. 1929, 711.

¹¹⁸ Vladimir Njegovan, *Naša kemijska industrija, Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb, 1924, 441–442.

¹¹⁹ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 101.

¹²⁰ Udio Njemačke u izvozu ferosilicijuma iz Kraljevine Jugoslavije porastao je sa 18,9% u 1937. na 93% u 1939. godini. (S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 101–102).

proizvoda.¹²¹ S obzirom na slabo razvijenu industriju u Bosni i Hercegovini, prodaja robe destilacije iz Teslića bila je vrlo ograničena na domaćem tržištu, na koje je uspjevala plasirati skromne količine svojih proizvoda. Tu je uglavnom prodavan retorni ugalj visokim pećima u Varešu, te ugalj za loženje parnih motora u industrijskim postrojenjima širom zemlje. Najveći dio robe tvornice iz Teslića prodavan je na stranom tržištu, zbog čega je bila orijentirana uglavnom na izvoz.¹²² U periodu od 1918. do 1941. godine u više navrata mijenjala je vlasnika. Do nacionalizacije 1922. godine firma se nalazila u rukama njemačkog kapitala, nakon čega je prešla u posjed Prve hrvatske štedionice iz Zagreba. Država je nacionalizacijom postala vlasnik 20% dioničkog kapitala firme. Međutim, Prva hrvatska štedionica je u aprilu 1929. godine, zbog dobre cijene, prepustila sve svoje akcije Destilacije drva iz Teslića (77%) jednoj engleskoj grupi koju je predvodila „Chemical and Wood industry Co etd.“ iz Londona.¹²³ U povodu prelaska većine dionica Destilacije u ruke Engleza, došlo je i do promjene naziva preduzeća u „Englesko–Jugoslavansku destilaciju drva d. d“. Međutim, neposredno nakon kupovine nastupila je velika ekonomska kriza (1929–1934), usljed koje je firma došla u veoma teško stanje. Septembra 1931. godine Prva Hrvatska štedionica je ponovo preuzela 83% akcija od engleske grupe, čime je postala većinski vlasnik. Nešto kasnije štedionica je preuzela sve akcije od engleskog

¹²¹ Destilacija drva u Tesliću proizvodila je bukovi drveni ćumur, drveni kreč i njegove derivate (acetone, acetonska ulja i ketone), metilni alkohol i njegove produkte (metilene type regin, formaldehyd, paraformaldehyd, sredstva za rastapanje, woodnaphtha, drvenu žestu za pogon, denatžestu, denatulja), drveni katran (kreozot, drveni lak, karbolineum), paljeni kreč, umjetnu smolu, a od 1925. godine destilacijom je iz sirovog katranskog ulja proizvodila kreozir i umjetne smole iz formaldehida. (ABH, FMTI, K–5. *Iskaz pordukata, koje proizvagja firma Destilacija Drva d. d. u Tesliću*; ARSBL, FVŽVO, K–53, šifra 57/1–63. Destilacija drva d. d. Teslić Великом жупану Врбаске области у Бањој Луци, *Молба за техничко–полицијски увиђај ново–направљених радња*, бр. 6253, Теслић, 12. августа 1925).

¹²² Godišnja potrošnja drvenog uglja u Kraljevini SHS iznosila je oko 40.000 tona, od toga je 50% podmirivala destilacija u Tesliću. (Josko Lakatoš, Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924, 138; *Izvjestaj o privrednim prilikama i radu komore u 1929*, 33).

¹²³ Akcije su procijenjene na 250.00 funti sterlinga, što je odgovaralo iznosu od oko 77,000.000 dinara, iako je akcijski kapital preduzeća iznosio 20,000.000 dinara. (Божидар Поповић, Суха дестилација дрвета, *Технолошки преглед*, I, бр. 9–10, Београд, 1933, 33–34; Т. Крушевац, *Ангажовање страног капитала у нашој индустрији*, 287).

društva, pa je na taj način Englesko–Jugoslavensko društvo likvidirano. Prva Hrvatska štedionica postala je većinski vlasnik, osim državnog udjela i malog udjela privatnih posjednika (oko 3%), a preduzeće je promijenilo naziv u Jugoslavenska destilacija drva d. d.¹²⁴

Jedina tvornica celuloze, glavne sirovine za proizvodnju papira, u državi bila je u Drvaru.¹²⁵ Ona je pri radu sa punim kapacitom prerađivala godišnje do 100.000 m³ drveta i proizvodila 1.800 vagona celuloze. Sa 1/3 proizvodnje mogla je pokriti potrebe svih tvornica papira u Kraljevini Jugoslaviji i izvesti u inostranstvo još 1.000–1.200 vagona celuloze.¹²⁶ Tvornica je, dakle, radila isključivo za izvoz, usljed čega je i obim rada prilagođavala mogućnostima izvoza.¹²⁷ Međutim, proizvodnju celuloze u Bosni i Hercegovini kontrolirao je švajcarski kapital, koji je bio većinski vlasnik tvornice iz Drvara od 1918. do 1937. godine.¹²⁸ U 1937. godini tvornica je fuzijom sa Šipadom u potpunosti prešla u ruke domaćeg kapitala.¹²⁹

Šibice su u Kraljevini Jugoslaviji bile monopolski artikal. Proizvodile su se u pet preduzeća, čiji kapacitet je pokrивao potrebe domaćeg tržišta.¹³⁰ Industrija šibica nalazila se u rukama domaćeg kapitala do 1928. godine, kada je Kraljevini Jugoslaviji švedski trust šibica Staba ponudio zajam u iznosu od 22,5 miliona dolara sa 6,5% kamate, ali uz uvjet da mu se preda u

¹²⁴ Б. Поповић, *Суха дестилација дрвета*, 33–34.

¹²⁵ V. Njegovan, *Naša kemijska industrija*, 440–441.

¹²⁶ АЈ, 335–19–18. *Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини*.

¹²⁷ *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 53.

¹²⁸ Fabrike celuloze iz Drvara imala je 1,500.000 dinara dioničke glavnice od čega su Švajcarci raspolagali sa 765.000 dinara ili 51% kapitala. (ABH, FZVBIH, K–19, prez. br. 5981. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu, *Otto-Steinbeiss, šumska industrija i tvornica celuloze, nadziranje imovine*, br. 5981/prez., Sarajevo, 26. 6. 1919; Branislav Begović, *Šumska privreda Bosne i Hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941), s posebnim osvrtom na eksplataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Sarajevo 1985, 280–281).

¹²⁹ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 141.

¹³⁰ Fabrike za proizvodnju šibica nalazile su se u Osijeku, Vrbovskom (Gorski kotar), Dolcu kod Travnika (Bosna i Hercegovina), Vrbasu (Bačka) i Rušama u Sloveniji. (Produkcija šibica, *Bosanski Lloyd*, IV, br. 39, Sarajevo, 15. novembra 1922, 1; H. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда*, 413).

eksploataciju monopol šibica.¹³¹ U nemogućnosti da pod povoljnijim uvjetima dođe do neophodnih kreditnih sredstava, država je isključivo pravo na proizvodnju i prodaju šibica prepustila navedenom trustu. Na taj način se i jedina bosanskohercegovačka Fabrika šibica iz Doca, koja je raspolagala sa 13,500.000 dinara kapitala našla pod njegovim patronatom.¹³² Švedski trust je raspolagao sa 87,24%, Uprava monopola sa 6,03% akcijskog kapitala tvornica šibica, dok je ostatak pripadao domaćim bankama. Dividenda tvornice šibica iz Doca, koja se nalazila u sferi švedskog trusta iznosila je na nominalnu vrijednost akcija 23% poslovne 1935, 21% 1936, i 18% 1937. godine. Ove dividende bile su neznatne u odnosu na ukupan dobitak švedskog trusta, koji je 1937. godine iznosio 14,800.000 dinara.¹³³

Krupne pozicije strani kapital je imao i u prehrambenoj industriji Kraljevine Jugoslavije. Od sedam šećerana koje su bile u pogonu, pet se nalazilo u njegovim rukama. Na inostrani sektor otpadalo je oko 76% proizvodnje šećera.¹³⁴ Najstarije preduzeće u cijeloj državi, bosanskohercegovačka šećerana u Usori, koja je bila van pogona i u likvidaciji od 1931. godine, nalazila se također u većinskom vlasništvu stranog kapitala.¹³⁵ Formalno je većinu dionica šećerane držalo Prvo-hrvatsko slavonsko d. d. iz Osijeka. Međutim, glavninu dioničkog kapitala osiječkog društva držala je Jugoslavenska banka, koja se nalazila u vlasništvu stranog kapitala.

Sarajevska pivara bila je jedna od najvećih u Kraljevini Jugoslaviji. U njenom vlasništvu bile su i pivare u Tuzli, Brodu, Petrovaradinu, jedna tvornica slada i dvije tvornice leda. Prema dostupnim podacima, u dioničkom kapitalu pivare, Austrijanci su preko Kreditanstalt Bank-Verein učestvovali sa 1,689.600 dinara ili 15,36%, a Švajcarci sa 1,100.000 dinara

¹³¹ Ivo Belin, *Novi zajmovi, Nova Evropa*, Knj. XVIII, Zagreb, 1928, 219–221.

¹³² Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша народна привреда*, 443.

¹³³ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 170–171.

¹³⁴ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 108.

¹³⁵ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1930*, Sarajevo 1931, 73; *Народна привреда у 1932. години*, Београд 1933, 13; *Народна привреда у 1933. години*, Београд 1934, 18.

ili 10%, dok se ostatak nalazio u rukama domaćih banaka i privatnih lica.¹³⁶ Ukupna vrijednost pivare iznosila je 11,000.000 dinara. Međutim, prema mišljenju stručnjaka, taj iznos nije odgovarao stvarnoj vrijednosti pivare i bio je veći za najmanje 100%.¹³⁷

U proizvodnji špiritusa, ugljične kiseline i kvasca njemački i češki kapital nastupali su jedinstveno u Bosni i Hercegovini. Najočitiiji primjer je njihov zajednički angažman u akcionarskom društvu Kreka i tvornici M. Fischla i sinovi iz Tuzle, koje su se bavile tim poslom.¹³⁸

Najveća preduzeća drvne industrije u Kraljevini Jugoslaviji nalazila su se u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Do 1918. godine oko 75% šumske industrije u Bosni i Hercegovini nalazilo se u rukama stranog kapitala. Nakon Prvog svjetskog rata izvršena je djelimična nacionalizacija stranih preduzeća pomoću koje je nastala državna šumska industrija Kraljevine Jugoslavije. Država je nacionalizacijom došla u posjed najvećeg preduzeća drvne industrije Šipad (ranije Otto Steinbeiss) iz Drvara. Ako izuzmemo Šipad, dominacija stranog kapitala ostala je i dalje prisutna u krupnim preduzećima drvne industrije u Bosni i Hercegovini. Vlasnici velikog preduzeća Gregersonova šumska industrija iz Zavidovića bili su Norvežani Nil i Bela Gregerson sve do 1927. godine, kada su preduzeće prodali domaćem a. d. Našice iz Zagreba. Međutim, centrala Našičke firme nalazila se u Budimpešti, a njeni većinski vlasnici bili su Švajcarci.¹³⁹ Veliku firmu drvne industrije d. d. Bosna iz Banje Luke kontrolirao je austrijski, engleski i francuski kapital. Formalno je u dioničkom kapitalu preduzeća učestvovao i domaći kapital preko d. d. Slaveks iz Zagreba (49%). Međutim, većinski vlasnici u dioničkom kapitalu Salveksa bili su Austrijanci.¹⁴⁰ Ostatak dioničkog kapitala d. d. Bosna nalazio se u rukama

¹³⁶ Дионичка пивара – Сарајево (Краљевски дворски добављачи), у: *Спомен књига. Десет година Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1929, 132; Nacionalizacija sarajevske pivovare, *Bosanski Lloyd*, V, br. 9, Sarajevo, 18. 4. 1923, 3.

¹³⁷ Dionička pivara Sarajevo, *Народно благостање*, I, бр. 37, Београд, 19. октобар 1929, 608.

¹³⁸ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 113.

¹³⁹ Norvežani su firmu prodali za iznos od 30,000.000 dinara. (Продаја дрвне индустрије Грегерсен, *Преглед*, I, бр. 8, Сарајево, 27. фебруара 1927, 18).

¹⁴⁰ D. D. Bosna za proizvodnju drveta i parna pilana iz Banja Luke raspolagalo je dioničkim kapitalom od 10,000.000, od čega je 4,900.000 (49%) bilo u posjedu d. d.

engleskog društva Freeman, koji je jedno izvjesno vrijeme posjedovao i Krivaju iz Zavidovića,¹⁴¹ te Hrvatske sveopće kreditne banke iz Zagreba, kojom je upravljao francuski kapital.¹⁴² Velikog udjela u bosanskohercegovačkoj drvnoj industriji imao je i italijanski kapital. Italijani su posjedovali 55% dioničke glavnice velikog industrijskog preduzeća Ugar iz Turbeta.¹⁴³ Također su držali firmu Buttazzoni & Venturini, te Giuseppe Feltrineli & Co.¹⁴⁴ Švajcarski trust OFA, Soci  t   pour l'industrie de bois, Gen  ve posjedovao je u potpunosti veliko drvno preduzeće Varda iz Sarajeva.¹⁴⁵ Značajan udio u bosanskohercegovačkoj drvnoj industriji imao je i češki kapital. Češki državljanin Oskar pl. K  rner bio je većinski vlasnik (53%) Dnoluka šumske industrije d. d., te u cjelosti preduzeća Heim i Mešić iz Trnovače. Također je učestvovao i u dioničkom kapitalu Ugara iz Turbeta kod Travnika.¹⁴⁶

Saleveks iz Zagreba, odnosno Austrijanaca, dok se 5,100.000 dinara (51%) nalazilo u rukama Engleza i Francuza. („БОСНА“ дионичарско друштво за производњу дрвета и парна пилана у Бањој Луци, *Привреда*, II, бр. 56, Сарајево, 4. 6. 1921, 1).

¹⁴¹ Krivaja šumska industrija a. d. (ranije Eissler i Ortlieb) – Zavidovići, *Анализа биланса*. додатак „Народном благостању“, II, бр. 31, Београд, 2. 8. 1930, 137; АВН, FMТИ, К–76, бр. 3132/1925. Okružni sud Travnik, *Oglas*, бр. 8/10-37, Travnik, 5. 6. 1925; АВН, FMТИ, К–76, бр. 3132/1925. Министарство трговине и индустрије Одјелjenje за Босну и Херцеговину Министарству правде, 5. секцији, Одјелjenju за руковање непријат. имовином у Београду, *Bos. šumska industrija Eisler & Ortlieb, garantno pismo Zemaljske banke*, бр. 2518/25, Сарајево, 15. 7. 1925; V. Ristić, „Krivaja“ *šumska industrija a. d.*, 10, 14.

¹⁴² БОСНА дионичарско друштво за производњу дрвета и парна пилана у Бањој Луци, *Привреда*, II, бр. 56, Сарајево, 4. 6. 1921, 1.

¹⁴³ Ukupna donička glavnica firme iznosila je 30,000.000, od čega je 16,500.000 dinara bilo u posjedu Austrijanaca. (АВН, Фонд Дирекција шума Сарајево [FDŠS], К–117, бр. 22/1925. Шумска управа у Турбету Дирекцији шума у Сарајеву, *Денационализација домаћих предузећа*, бр. 3. повј. ех 1925, Турбе, 12. јануара 1926.

¹⁴⁴ U firmi Buttazzoni & Venturini Italijani su imali investiranih 5,000.000, a u preduzeću Giuseppe Feltrineli & Co 1,000.000 dinara. (АВН, FMТИ, К–26, док. бр. 30А/1922; док. бр. 31А/1922; док. бр. 32А/1922; док. бр. 33А/1922; док. бр. 34А/1922; док. бр. 35А/1922; док. бр. 36А/1922).

¹⁴⁵ Veliko šumsko industrijsko preduzeće Varda raspolagalo je dioničkim kapitalom od 10,000.000 dinara. (АВН, FMТИ, К–26, док. бр. 30А/1922; док. бр. 31А/1922; док. бр. 32А/1922; док. бр. 33А/1922; док. бр. 34А/1922; док. бр. 35А/1922; док. бр. 36А/1922).

¹⁴⁶ АВН, FMТИ, К–44, бр. 7330/1923. *Шумске индустрије: надзирање непријатељске имовине*; АВН, FMТИ, К–79, бр. 3684/1925. Земаљска влада за Босну и Херцеговину, *Исказ секвестара постављених на наређење министарства трговине и индустрије од 30. 4. 1919. бр. 6717, бр. 94.632*, Сарајево, 14. маја 1919.

Veoma zanimljivo je pitanje vlasništva nad Krivajom ranije Eissler & Ortlieb iz Zavidovića, drugim najvećim preduzećem drvne industrije u Bosni i Hercegovini. Naime, do kraja Prvog svjetskog rata njen kapital bio je podijeljen između Čeha braće Eissler (50%), Nijemca Richarda von Ortlieba (25%) i Austrijanca Fritza Regenstreifa (25%). Po završetku rata firma je pala pod sekvestar koji je bio na snazi do 1925. godine, kada je provedena njena nacionalizacija. Nakon nacionalizacije bivša firma Eissler & Ortlieb zadržala je 74% dionica, dok je država dobila 26% dioničkog kapitala kao protuvrijednost za korištenje šumskih kompleksa. Preduzeće je promijenilo i naziv u "Krivaja" a. d. iz Zavidovića. Zbog loših poslovnih prilika i raznih malverzacija u Krivaji, većinski vlasnici (Eissler & Ortlieb) prodali su 1929. godine polovinu svojih dionica engleskoj grupi Victor Freeman, zadržavši za sebe 37% od ukupne glavnice društva. Posebno teško vrijeme za Krivaju nastupilo je tokom velike ekonomske krize, kada je firma pala pod stečaj i prestala postojati kao samostalno preduzeće.¹⁴⁷ Njena imovina je 1937. godine prešla u ruke državnog preduzeća Šipad.¹⁴⁸

Prema analizi strukture kapitala po industrijskim granama, strani kapital je najviše učestvovao u hemijskoj (166,405.000 dinara), potom drvnoj (129,100.000 dinara), te rudarstvu, prehrambenoj i metalnoj industriji. Pored navedenog, učešće stranog kapitala bilo je prisutno i indirektno preko banaka i akcionarskih društava iz drugih dijelova države, koja su bila dioničari industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini, a bila su dijelom ili u potpunosti u stranim rukama.¹⁴⁹

Prema porijeklu najviše stranog kapitala bilo je iz Čehoslovačke (58,500.000). Češki kapital učestvovao je u elektro-hemijskoj, drvnoj, tekstilnoj i prehrambenoj industriji. Austrija je bila na drugom mjestu sa 54,639.000 dinara investicija. Ipak, najviše investiranog kapitala imala je u drvnoj i hemijskoj industriji, dok je u prehrambenoj i metalnoj bila slabije zastupljena. Nakon Austrije slijedila je Belgija sa 52,640.000 dinara investiranog kapitala. Za razliku od Austrije, bila je prisutna samo u hemijskoj industriji. Švajcarska je bila četvrta zemlja po visini investiranog

¹⁴⁷ V. Ristić, *Krivaja šumska industrija*, 15–21.

¹⁴⁸ *Izveštaj o prvrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, Sarajevo 1938, 53.

¹⁴⁹ „БОСНА“ дионичарско друштво за производњу дрвета и парна пирана у Бањој Луци, *Привреда*, II, бр. 56, Сарајево, 4. 6. 1921, 1.

kapitala. Kao i prve dvije, bila je prisutna u svim industrijskim granama. Imala je 41,865.000 dinara investiranih sredstava u industriji. Poslije njih slijedile su Sjedinjene Američke Države (40,000.000), Engleska (35,100.000), Italija (22,500.000) i Švedska (13,500.000).

Dominacija austrijskog i češkog kapitala donekle je i razumljiva, s obzirom da je najviše industrijskih postrojenja bilo podignuto uz njihovu pomoć. Zanimljivo je da se u ovom periodu javlja interes američkog i engleskog kapitala, kojih ranije nije bilo. Engleski kapital je uzeo znatno više učešća u industriji i kao dioničar i kao kreditor, ne samo u Bosni i Hercegovini nego u cijeloj državi. Također, italijanski kapital je ojačao svoje pozicije u ovom periodu, mada je i ranije bio prisutan u industriji Bosne i Hercegovine. Od 1935. godine njemački kapital uzima aktivnijeg učešće naročito u hemijskoj i ekstraktivnoj industriji.

Stranci su učestvovali i u neakcionarskim preduzećima u Bosni i Hercegovini, ali nam nisu bili dostupni podaci s koliko kapitala. Prema procjeni Trgovačko-obrtničke komore Bosne i Hercegovine, strani kapital u neakcionarskim preduzećima na području Komore nije iznosio „нити једну четвртину уложеног капитала у овим предузећима, него мање“, a tačan iznos ni njoj nije bio poznat.¹⁵⁰

Učešće u vlasništvu i finansiranju privrede u Bosni i Hercegovini imale su dobrim dijelom domaće i banke iz drugih dijelova države, koje su bilo u rukama domaćeg ili stranog kapitala. Uloga stranog kapitala u domaćem bankarstvu nije se ograničavala samo na banke sa direktnim akcijskim učešćem, nego je preko njih učestvovala i u drugim domaćim novčanim institucijama. Koliko je strani kapital bio involviran u bankarstvo Kraljevine Jugoslavije najbolji primjer je Jugoslovenska udružena banka u kojoj je uzimalo dioničkog udjela 11 najkrupnijih evropskih banaka, koje su preko nje učestvovala u dioničkom kapitalu 30 drugih novčanih zavoda i osiguravajućih društava u zemlji. U bosanskohercegovačkom bankarstvu nastupao je finansijski kapital iz Austrije, Mađarske, Njemačke, Belgije, Švajcarske, Čehoslovačke, Italije, Engleske, Francuske i Holandije.

Zemaljska banka iz Sarajeva bila je najveći novčani zavod u Bosni i Hercegovini. Zbog veza sa bankama iz inostranstva bila je oslonac mnogim

¹⁵⁰ *Izvyještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1937*, Sarajevo 1938, 147.

manjim bankama, čak više i od Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, koja nije rado ulazila u poslove sa manjim bankama.¹⁵¹ Dakle, banka je bila ne samo glavni izvor kredita bankama, nego preko njih i industriji, odnosno cjelokupnoj privredi.¹⁵² Nacionalizirana je 1922. godine sa 60% domaćeg kapitala, a ostatak se nalazio u rukama austrijskih, mađarskih i švajcarskih banaka. Banka je, dakle, djelimično pripadala koncernu inostranih banaka kao i Opšte jugoslavenskom bankarskom društvu, u kojem su opet strane banke (Anglo-internacional banka, Soci  t   g  n  rale de Belgique i Trgovačka banka iz Bazela) imale svoje akcijske pakete.¹⁵³ U jednom dopisu o svom angaჟmanu u industrijskim preduzećima na području Bosne i Hercegovine banka je navela da „po pravilu nijedan novčani zavod ne bi smio kazati, u kojem procentu ima učešća u kojem drugom trgovačkom i industrijskom preduzeću, budući da taj detalj nije samo tajna zavoda, koji negdje učestvuje, nego što više tajna preduzeća u kojem ko učestvuje. Takovo preduzeće moჟe imati vrlo vaჟnog interesa, da ta okolnost ostane u izvjesnom času sasvijem pod strogom diskrecijom“.¹⁵⁴ Zemaljska banka je, kao uostalom i druge banke, nastojala prikriti angaჟman kapitala u industrijskim preduzećima. Međutim, na osnovu godišnjih izvještaja banke, bilo je moguće rasvijetliti njene poslovne veze. Imala je pravo veleprodaje duhana i suhe šljive.¹⁵⁵ Poslovima vezanim za šljivu, bavila se i ranije. Bila je angaჟirana, odnosno posjedovala je nekoliko etivaჟa šljiva.¹⁵⁶ U sferu interesa ove banka spadala je Sarajevska pivara u kojoj je posjedovala određeni broj dionica, potom štamparija Bosanska pošta, Butazoni i Venturini, industriji drva d. d., te Bosansko-hercegovačko građevinsko

¹⁵¹ ABH, FТОK, K-3, omot br. 4. Informacije o nekim novčanim zavodima, br. 1396, Sarajevo, 28. IV 1923.

¹⁵² ABH, FMTI, K-63, dok. br. Zapisnik sjednice ravnateljskog i nadzornog odbora dioničkog društva za industriju ųeljeza Zenica, Sarajevo, 28. februara 1922.

¹⁵³ ABH, FТОK, K-3, omot br. 4. Informacije o nekim novčanim zavodima, br. 1396, Sarajevo, 28. IV 1923.

¹⁵⁴ ABH, FТОK, K-3, omot br. 4. Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu Trgovačkoj i obrtničkoj komori za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Sarajevo, 2. maja 1923.

¹⁵⁵ ABH, FMTI, K-91, dok. br. 3196/26. Dvadeset i peta redovna glavna skupština Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, drჟana 31. maja 1924.

¹⁵⁶ Земаљска банка за Босну и Херцеговину – Сарајево, *Анализа биланса*, додаток „Народном благостању“, II, бр. 22, Београд, 31. мај 1930, 99.

preduzeće iz Sarajeva.¹⁵⁷

Agrarna i komercijalna banka za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, prije Prvog svjetskog rata bila je kreacija mađarske Komercijalne banke. Njenu nacionalizaciju provele su 1920. godine Hrvatska eskontna banka iz Zagreba, Prometna banka iz Beograda i Savez Srpskih zemljoradničkih zadruga iz Sarajeva na bazi 55% domaćeg kapitala.¹⁵⁸ Banku je i dalje dobrim dijelom finansirala Mađarska komercijalna banka. Učestovala je u preduzećima Buttazzoni i Venturini d. d., Sarajevo, Union građevnom društvu iz Sarajeva i Bosanskoj industriji špirita iz Brčkog. Njeno učešće u navedenim firmama kretalo se od 25% do 100% vlasništva, a finansirala ih je sa najmanje 50, a najviše 100% kredita. Osim toga imala je u vlasništvu i sopstvenu etivažu šljiva, te manji broj akcija u drugim industrijskim preduzećima.¹⁵⁹

Bosanska industrijalna i trgovačka banka, Sarajevo–Zagreb, imala je direktnog udjela u velikom šumskom industrijskom preduzeću Ugar iz Travnika.¹⁶⁰ Centrala banke bila je u Zagrebu. Imala je jake finansijske veze sa Niederoesterreichische Eskompte–Gesellschaft iz Beča, Comptori d'Escompte de Genove, Pester Erster Vaterländischer Sparkasse Verein, Budimpešta, Banque de Bruxelles, te sa Češkom eskontnom bankom i kreditnim zavodom iz Praga, koje su ujedno imale oko 35% dionica

¹⁵⁷ АВН, FMТI, К–91, dok. br. 3196/26. Dvadeset i peta redovna glavna skupština Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, držana 31. maja 1924; АВН, FMТI, К–69, br. 5438/1924; Дионичка пивара–Сарајево (Краљевски дворски добављачи), u: *Спомен књига. Десет година Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1929, 132; J. Lakatoš, A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 175.

¹⁵⁸ Domaći kapital je držao 92.000 od ukupno 150.000 dionica, a 82.000 dionica nalazilo se u rukama tri navedene banke. (АВН, FТOK, К–3, omot br. 4. Agrарна и комерцијална банка за Босну и Херцеговину Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину Сарајево, Сарајево, 1. маја 1923; АВН, FТOK, К–3, omot br. 4. Информације о неким новчаним заводима, br. 1396, Сарајево, 28. IV 1923).

¹⁵⁹ АВН, FТOK, К–3, omot br. 4. Agrарна и комерцијална банка за Босну и Херцеговину Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину Сарајево, Сарајево, 1. маја 1923; АВН, FТOK, К–3, omot br. 4. Информације о неким новчаним заводима, br. 1396, Сарајево, 28. IV 1923.

¹⁶⁰ АВН, FMТI, К–116, dok. br. 847/1928. Izvještaj upravnog odbora „Ugara“.

banke.¹⁶¹

Pored banaka koje se imala svoje sjedište u Bosni i Hercegovini postojalo je nekoliko novčanih zavoda iz drugih pokrajina, koji su imali direktnog učešća u bosanskohercegovačkoj privredi, a bili su povezani sa stranim kapitalom. Među njima su Hrvatska sveopća kreditna banka, Zagreb, koja je imala učešća u Bosanskom d. d. za iskorištavanje drveta iz Banje Luke. Njen većinski vlasnik bila je Ugarska sveopća kreditna banka, koja je bila ekspozitura francuskog kapitala.¹⁶² Hrvatska eskontna banka Zagreb bila je dioničar u Bosanskom d. d. za elektrinu iz Jajca.¹⁶³ Ljubljanska kreditna banka, podružnica Sarajevo, učestvovala je sa 10% dionica u preduzeću Jadran d. d. za željezne proizvode, Sarajevo.¹⁶⁴

Zaključak

U privrednom razvitku Bosne i Hercegovine strani kapital je odigrao važnu ulogu. Uz njegovu pomoć izvršena je privredna modernizacija, podizanje krupne industrije i uveden savremeni način poslovanja. Ulaskom Bosne i Hercegovine u sastav jugoslavenske države za strani kapital nastupila su teška vremena. Privredna preduzeća i banke u njegovu vlasništvu stavljena su pod državni sekvestar, nakon čega je izvršena njihova nacionalizacija. Tim postupkom došlo je, jedno izvjesno vrijeme, do obustave proizvodnje u najproduktivnijim privrednim subjektima. Uz to nacionalizacija je stvorila loš poslovni ambijent i veliko nepovjerenje kod

¹⁶¹ АВН, FТОК, К-3, omot br. 4. Информације о неким новчаним заводима, br. 1396, Сарајево, 28. IV 1923; Босанска индустријална и трговачка банка Сарајево-Загреб, Анализа биланса, додатак „Народном благостању“, II, бр. 14, Београд, 5. април 1930, 62.

¹⁶² „БОСНА дионичарско друштво за производњу дрвета и парна пилана у Бањој Луци“, Привреда, II, бр. 56, Сарајево, 4. 6. 1921, 1.

¹⁶³ АВН, FMТI, К-5, br. 908/1922. Земаљска влада за Босну и Херцеговину Министарству трговине и индустрије одјелјенју за кредит. установе и осигурања у Београду, Дионичко друштво за електрину у Јајцу, нова емисија акција, br. 125.934/1921, Сарајево, 29. 8. 1921; АВН, FPUBIH, pov. br. 6222/1923. Среско поглаварство Јајце, Списак података о индустријским предузећима у срезу Јајце, бр. 117 през./23, Јајце, 19. II 1923; J. Lakatoš; A. Despić, Industrija Bosne i Hercegovine, 123.

¹⁶⁴ АВН, FТОК, К-3, omot br. 4. Podružnica Ljubljanske kreditne banke u Sarajevu Trgovачка i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, Sarajevo, 2. maja 1923.

stranih ulagača. Loše poslovno okruženje smanjilo je priliv svježeg kapitala iz inostranstva. Odsustvo stranih investicija imalo je dalekosežne posljedice po privrednu aktivnost zemlje. Država je, umjesto nastojanja da eliminiira i svede na najmanju moguću mjeru strana ulaganja, trebala kroz zakonske propise tražiti zaštitu svojih interesa, a stranom kapitalu omogućiti nesmetan priliv u zemlju. Na taj način je mogla izvršiti sanaciju privrednih prilika na dva fronta i to u valutnom smislu, poboljšanjem bilanse plaćanja, i povećanjem proizvodnje. Tim mjerama mogla je poboljšati kupovnu moć domaće valute, povećati novčani opticaj i osigurati neophodan obrtni kapital privredi, što bi otvorilo nova radna mjesta i podiglo životni standard.

Strani kapital se u periodu od 1918. do 1941. godine angažirao više kao finansijski nego investicijski. Nastojao je uglavnom zadržati ranije stečene pozicije u krupnim industrijskim preduzećima, koja su radila za izvoz i ostvarivala dobre poslovne uspjehe. Najveće investicije u Bosni i Hercegovini stranci su imali u hemijskoj, drvnoj, elektro-hemijskoj, prehrambenoj i tekstilnoj industriji, dok su znatno slabije bili zastupljeni u rudarstvu. Industrijski sektor kojim je upravljao strani kapital raspolagao je sa tri puta više investiranog kapitala, četiri puta više pogonske snage, a zapošljavao je 1,5 puta više radne snage od domaćeg. Radilo se uglavnom o austrijskom, češkom, belgijskom, švajcarskom, engleskom, američkom, italijanskom i švedskom kapitalu. Od 1935. godine sve više je nastupao njemački kapital, koji je preuzeo kontrolu nad nekoliko ključnih hemijskih preduzeća, te eksploataciju boksitnih ležišta u Bosni i Hercegovini.

U agrarnim zemljama, kakva je bila i Bosna i Hercegovina, zbog nedostatka vlastitih sredstava privredna aktivnost zemlje zavisila je u velikoj mjeri od kredita. Međutim, bosanskohercegovačka privreda se u periodu od 1918. do 1941. godine borila s velikim teškoćama da dođe do neophodnih kredita. Domaće finansijske institucije nisu bile u stanju da osiguraju neometano funkcioniranje privrede, zbog čega je angažman stranog finansijskog kapitala bio prijeko potreban. Međutim, osiguranje stranih kredita bilo je iznimno teško, jer su banke postavljale teške uvjete, a pravna nesigurnost, izazvana lošim političkim prilikama u zemlji, bila je otežavajuća okolnost u tom poslu. Ukoliko je kredit bio dovoljan utoliko je privredna aktivnost bila veća i obrnuto. To je najjače bilo izraženo tokom velike ekonomske krize (1929–1934), kada je došlo do povlačenja stranog

kapitala koji je operirao kao bankarski kratkoročni kredit, odnosno kapitala koji je imao blagotvorno djejestvo na privrednu aktivnost zemlje.

FOREIGN CAPITAL IN THE ECONOMY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918–1941)

Summary

Foreign capital has played an important role in the economic development of Bosnia and Herzegovina. Economic modernization was made with its help, large-scale industry was raised, and the modern way of doing business was introduced. By entering Bosnia and Herzegovina in the composition of the Yugoslav state, the tough period for foreign capital has come into existence. Enterprises and banks in its property were placed under sequestration of the state, after which their nationalization was completed. That procedure created, for a certain period of time, the suspension of production in the most productive economic undertakings. In addition, nationalization has created bad business environment and great distrust among the foreign investors. Poor business environment reduced the inflow of fresh capital from abroad. The lack of foreign investment had far-reaching consequences for the economic activity of the country. The state instead of trying to eliminate and reduce to a minimum foreign investment, should have sought protection of its interests through the legislation, and should have made possible unimpeded influx of foreign capital into the country. By doing so, it could carry out the reclamation of economic opportunities on two fronts, that is, in foreign currency terms through improving the balance of payments, as well as by the means of increasing production on the other hand. These measures could improve the purchasing power of the domestic currency, increase cash circulation and provide necessary working capital for economy, which could create new jobs and raise living standard.

Foreign capital was engaged more as a financial than investment capital in the period from 1918 to 1941. It tried to keep, by and large, previously acquired positions in large industrial enterprises, which have

worked for exports and achieved good business results. The foreigners has the largest investments in Bosnia and Herzegovina in the chemical, wood, electro-chemical, food and textile industries, while they were significantly less represented in the mining industry. The industrial sector driven by foreign capital had three times more the invested capital, four times more propulsive power, and employed 1.5 times more labor than domestic. It was mainly the Austrian, Czech, Belgian, Swiss, English, American, Italian and Swedish capital. Since 1935, German capital has been increasing, and it took over control over chemical enterprises, as well as the exploitation of bauxite sites in Bosnia and Herzegovina.

In agrarian countries, as it was the case of Bosnia and Herzegovina, economic activity of the country depended largely on credit, due to the lack of own resources. However, the economy of Bosnia and Herzegovina fought with great difficulty to find the necessary credits in the period from 1918 to 1941. Domestic financial institutions have not been able to ensure the smooth functioning of the economy, which is why the involvement of foreign financial capital was desperately needed. However, securing foreign loans was extremely difficult, since banks raised the stern conditions, as well as the legal uncertainty, due to poor political situation in the country, having been an aggravating circumstance in that business. If the loan was sufficient enough, economic activity was higher and vice versa. It was most expressed during the Great Depression (1929–1934), when the withdrawal of foreign capital took place, which operated as a bank short term loan, or equity which had a beneficial effect on economic activity of the country.

Sead Selimović
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
sead.selimovic20@gmail.com

**ŠKOLSTVO U POLITIČKOJ DJELATNOSTI POSLANIKA
JUGOSLAVENSKE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE
U NARODNOJ SKUPŠTINI KRALJEVINE
SRBA, HRVATA I SLOVENACA**

Apstrakt: Jugoslavenska muslimanska organizacija predstavljala je najveću političku partiju u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Poslanici te stranke su bili vrlo aktivni u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Oni su, između ostaloga, ukazivali i na probleme školstva u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Jugoslavenska muslimanska organizacija, narodni poslanici, politička djelatnost, Bosna i Hercegovina, Kraljevina SHS, integralno jugoslaventstvo, školstvo

Abstract: The Yugoslav Muslim Organization was the largest political party in Bosnia and Herzegovina during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The deputies of this party were very active in the National Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. They often pointed out the problems of education in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Yugoslav Muslim Organization, deputies, political activity, Bosnia and Herzegovina, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, integral Yugoslavism, education

Uvod

Bosna i Hercegovina je 1. decembra 1918. godine ušla u sastav prve zajedničke države južnoslavenskih naroda, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U novom državnom okviru – unatoč autohtonosti nacionalnih struktura – postojala je tendencija unifikacije i stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog kulturnog prostora, ponesena idejom jugoslavenskog

zajedništva. Nakon uspostave Kraljevine SHS počinju se očitavati razlike u njihovom shvatanju, ne samo nacionalnog i državnog, nego i kulturnog jedinstva. Neravnopravan politički položaj naroda u zajedničkoj državi manifestirao se i na kulturnom polju.¹

Nove vlasti koristile su sva sredstva šireći ideju o „jednom troimenom narodu“. Važno mjesto u ostvarivanju postavljenih ciljeva imalo je školstvo. U nastavnim planovima i programima kao i u drugim oblicima rada uklanjani su oni dijelovi koji su neposredno odražavali odgojne ciljeve ranijega austrougarskog režima. Izvršene su korekture u grupi nacionalnih predmeta (historija, geografija, srpski ili hrvatski jezik) tako što je akcent stavljen na historiju i geografiju Srba, Hrvata i Slovenaca, a za školsku lektiru su propisana djela iz srpske, hrvatske ili slovenačke književnosti. Sve ono što je u nastavnim planovima i programima isticalo i veličalo Habsburšku dinastiju zamijenjeno je veličanjem i odanošću dinastiji Karađorđevića. Ciljevi i zadaci pojedinih predmeta određivani su u skladu sa interesima postojeće političke elite. Posebnu pažnju trebalo je posvetiti „razvijanju i njegovanju građanske svijesti, ljubavi i dužnosti prema domovini i vladarevoj kući“. Važno mjesto u širenju ideje o „jednom troimenom narodu“ imali su nastavnici koji su morali da odgovaraju „duhu vremena“, ali i udžbenici koji su bili strogo kontrolirani od vladajućih krugova jugoslavenske države.

Školstvo u političkoj djelatnosti narodnih poslanika JMO

Bosna i Hercegovina je ulaskom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca imala nerazvijenu i neravnomjernu mrežu osnovnih škola, te visok procenat nepismenoga stanovništva.² Uzroci takvoga stanja su

¹ Više o tome vidi: Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991): Hrvatski pogled*, Zagreb 1998, 215-230. Vidi radove: Sead Selimović, Organizacija i rad učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini u periodu 1918-1929, *Arhivska praksa*, br. 12, Tuzla 2009, 442-453; Sead Selimović, Mjesto i uloga školstva Bosne i Hercegovine u širenju ideje integralnog jugoslavenstva između dva svjetska rata, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozija: Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas*, Tuzla 2011, 626-643.

² Po podacima koje su u novinama iznosili predstavnici Vlade, u Bosni i Hercegovini je na dan ujedinjenja 1. decembra 1918. godine bilo 320 osnovnih škola. Njih je pohađala jedna desetina za školu dorasle djece. Od ukupnoga broja stanovništva bilo je 87 % nepism(en)ih

mnogobrojni: naslijeđeno stanje iz prethodnoga perioda, nedovoljno ulaganje u školstvo, nerazvijena privreda, nedostatak svijesti o značaju školstva itd.

Vlasti Kraljevine SHS nastojale su da, između ostaloga, i školstvo stave pod svoju punu kontrolu. Međutim, to nije išlo onom dinamikom kako su to vladajuće strukture željele. Osnovno školstvo u Bosni i Hercegovini bilo u nadležnosti Zemaljske vlade u Sarajevu, u čijem je sastavu bilo Odjeljenje za prosvjetu. U kotarevima (srezovima) su radili referenti za prosvjetu koji su po naređenjima pretpostavljenih organa prikupljali i obrađivali razne podatke koji su se ticali školstva.

Koliki je značaj zauzimalo školstvo najbolje pokazuje činjenica da je ono imalo svoje mjesto i u prvome ustavu Kraljevine SHS. Član 16 Vidovdanskog ustava odredio je pitanje školstva na sljedeći način:

„Nastava je državna. U celoj zemlji nastava počiva na jednoj istoj osnovi, prilagođavajući se sredini kojoj se namenjuje. Sve škole moraju davati moralno vaspitanje i razvijati državljansku svest u duhu narodnog jedinstva i verske trpeljivosti. Osnovna je nastava, državna opšta i obavezna. Verska nastava daje se po želji roditelja, odnosno staralaca, podvojeno po veroispovestima, a u saglasnosti sa njihovim verskim načelima (...). Državna se nastava daje bez upisnine, školarine i drugih taksa (...)³

iznad sedme godine života. Vidi: Osnovne škole u Bosni i Hercegovini, *Narodno jedinstvo*, br. 255, 12. decembra 1921, 1; *Narodno jedinstvo*, br. 256, 13. decembra 1921, str. 1. Na osnovu historijskih izvora prvoga reda utvrdili smo da je školske 1918/19. godine u Bosni i Hercegovini bilo 426 osnovnih škola. Pogledati: Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), Fond: Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS (dalje: fond 66), fascikl broj 2528, jedinica opisa broj 2326. Statistički podaci o nastavi u Bosni i Hercegovini za školsku godinu 1918/1919. i 1919/1920. Sarajevo, 21. maja 1921. godine; Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (dalje: ABH), Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (2), kutija 46, šifra 67/120/29. Izveštaj Zemaljske vlade o školstvu u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 4. 6. 1919. godine. O rasporedu škola po okruzima BiH vidi u: Adnan Velagić, *The Education System in Herzegovina during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1929)*, *Bosnian studies*, Journal for research of Bosnian thought and culture, Vol. I, No. 1, Sarajevo 2007.

³ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prihvaćen na Ustavotvornoj skupštini na Vidovdan dne 28. lipnja 1921*, Zagreb 1921, 8-9.

U cilju centralizacije države ukinuta je 1921. godine Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, a formirana Pokrajinska uprava. Tako je nadležnost nad osnovnim školstvom bilo u rukama ove institucije koja je u svome okviru imala „Prosvjetno odjeljenje Ministarstva prosvjete za Bosnu i Hercegovinu“. Prosvjetno odjeljenje imalo je zadatak koordiniranja poslova sa oblastima, dok je Ministarstvo prosvjete zadržalo centralnu službu obrazovanja za cijelu zemlju. Od 1925. godine nadležnosti Ministarstva prosvjete – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu proširile su se, tako da se ono od toga vremena staralo o kadrovskim pitanjima osnovnih škola, nastavnim planovima i programima itd.⁴

U Bosni i Hercegovini je bilo i primjera da roditelji nisu školovali djecu zato što nastavno lice nije pripadalo njihovoj vjeroispovijesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravnike škola iz reda „vlastitog naroda“.⁵

Razlozi neravnomjernoga rasporeda učitelja u školama Bosne i Hercegovine su bili mnogobrojni, a najznačajniji su: preferiranje učitelja pravoslavne vjeroispovijesti, favoriziranje učitelja koji su odgovali „duhu vremena“ i miješanje političkih stranaka u poslove raspoređivanja učitelja u škole. Međutim, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je takvo stanje pravdala činjenicom da u ovoj zemlji ima 825.418 stanovnika pravoslavne, 612.137 muslimanske i 434.061 katoličke vjeroispovijesti, te da s obzirom na to ima 1.126 učitelja narodnih osnovnih škola koji pripadaju spomenutim konfesijama i da bi trebalo srazmjerno broju stanovnika da bude 497 učitelja pravoslavne, 368 muslimanske i 261 katoličke vjere. U praksi je bila sasvim drugačija situacija, tako da je bilo 464 učitelja pravoslavne, 148 muslimanske i 514 učitelja katoličke vjeroispovijesti. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da kod takvoga stanja nije bilo moguće

⁴ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo 1984, 38.

⁵ Tako je ogranak Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) iz Kladanja tražio da u tome mjestu upravitelj škole bude musliman. To je pravdano činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 učenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovijesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija. (AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere Beograd. Beograd, 11. 10. 1921. godine).

poštovati konfesionalni ključ prilikom postavljanja učitelja. Također, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je smatrala da je stanovništvo Bosne i Hercegovine po gradovima većinom muslimanske i katoličke vjeroispovijesti dok je pravoslavno stanovništvo tek na trećem mjestu, jer je ono većinom bilo naseljeno po selima. Tako bi kod postavljanja učitelja, ukoliko bi se ispoštovao vjerski kriterij, pravoslavni učitelji po mišljenju Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu bili osuđeni da provode sav svoj radni vijek u školama koje su bile na selu, dok bi oni ostalih konfesija „uživali sve blagodati većih mjesta“. Ali, ipak, Pokrajinska uprava se obavezala da će nastojati, ukoliko to okolnosti budu dozvoljavale, da postavlja učitelje iste konfesije koje je bila i većina njihovih učenika.⁶

Međutim, pravi razlozi „viška učitelja“ pravoslavne vjere u gradovima leže u činjenici da su ti učitelji imali zadatak da provode politiku širenja ideje integralnog jugoslavenstva i da rade na slabljenju i eliminiranju nacionalnih, vjerskih, kulturnih, političkih i drugih identiteta koji su unešeni u zajedničku jugoslavensku državu.

Jugoslavenska muslimanska organizacija je, kao najsnažnija politička partija u Bosni i Hercegovini, u svome programu tretirala i “prosvjetnu politiku“. Istaknuto je sljedeće:

„Tražimo što izdašnije povećanje budžeta za javnu nastavu i uvođenje praktičnih reforma na javnoj nastavi. Osnovna je nastava obligatna za svu djecu obojega spola. Nastavni program za osnovne, srednje i velike državne škole imade se uvesti prema najsavršenijoj savremenoj metodi. Na osnovnim i srednjim školama biće za sve vjeroispovijesti obavezna nastava u nauci vjere. - Zahtijevamo otvorenje što većeg broja raznih stručnih škola i tečajeva sa prekičnim zadatkom, da svojim polaznicima uz dobru stručnu spremu omoguće, da se privredno što brže oslone na svoje noge. – Društvo i država treba da upru sve sile na suzbijanje nepismenosti i da zato potrebna novčana sredstva stave na raspolaganje. To isto vrijedi i za osnivanje domova za ratnu i drugu siročad. Za odgojem zanemarenu, pokvarenu i stramputici zagrezlu djecu i mladež imadu se otvoriti državna popravilišta, a pošto će boravak u njima biti

⁶ AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. Postavljanje učitelja-ca narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini s obzirom na konfesiju njihovu i učeničku. Beograd, 9. juli 1923. godine.

prisilan, moći će smještanje u njih uslijediti istom na sudski pravorijek i ovlaštenje.“⁷

Narodni poslanici iz Bosne i Hercegovine u Skupštini Kraljevine SHS vrlo često su tražili da se stanje u oblasti osnovnoga školstva popravi. Tako je narodni poslanik JMO Džafer Kulenović 24. maja 1921. godine uputio dopis ministru prosvjete Kraljevine SHS u kome je tražio da se u Bihaćki okrug pošalje više nastavnika jer se neke škole zbog njihovog nedostatka zatvaraju.⁸

Ministar prosvjete je, nakon što je od Zemaljske vlade u Sarajevu dobio relevantne podatke o školstvu u Bihaćkome okrugu, odgovorio na pitanje narodnoga poslanika Džafera Kulenovića 23. juna 1921. godine. U odgovoru je ministar istakao kako su učitelji u Bosni i Hercegovini „pravilno raspoređeni i da se o opštim interesima vodi računa na prvom mestu“.⁹ Osim Džafera Kulenovića i drugi narodni poslanici upućivali su poslanička pitanja ministru prosvjete vezana za školske prilike u Bosni i Hercegovini. U toku 1922. godine svoje pismene zahtjeve ministru

⁷ Program JMO, *Pravda*, I, br. 2, 25. februara 1919, 1. Vidi i: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1999, 421-422.

⁸ On je istakao: „(...) Uslijed pomanjkanja nastavnika zatvoreno je u okrugu bihaćkom više pučkih škola, tako npr. u kotaru petrovačkom četiri, a u nekim mjestima, kao npr. u Kulen – Vakufu, predaje samo jedan učitelj, koji radi preopterećenosti poslom nije u stanju sva četiri razreda svaki dan poučavati, nego jednoga dana pohađaju školu prva dva razreda, a drugoga dana druga dva razreda i tako djeca, mjesto da idu u školu godišnje po 10 mjeseci, pohađaju istu samo po 5 mjeseci. Naprotiv u samome gradu Bihaću nalazi se – u koliko mi je poznato – 17 pučkih učitelja, koji vrlo lako svoju službu obavljaju predavajući neki od njih tek po 2 – 3 sata. Osim toga kod okružne oblasti u Bihaću zaposlena su u školskom odelenju 3 učitelja, a u koliko sam obavješten, do sada je taj posao obavljala samo jedna sila. Pitam stoga Gospodina Ministra: 1./ Kako opravdava, da se neke škole uslijed pomanjkanja nastavnika zatvaraju, u nekim opet, da se nalazi samo po jedan nastavnik, dok u nekima ima ih i previše? 2./ Misli li Gospodin Ministar shodno odrediti, da se takovim zloporabama stane već jednom na put, uvažujući pri tome, da su interesi opći jači od interesa i udobnosti pojedinaca? (...)“ (AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. Interpelacija narodnog poslanika Džafera Kulenovića o zatvorenim školama u okrugu bihaćkom. Sarajevo, 11. juna 1921. godine).

⁹ AJ, fond 66, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. Interpelacija narodnog poslanika Džafera Kulenovića.

Svetozaru Pribičeviću uputili su Fehim Kurbegović,¹⁰ Hamzaliya Ajanović,¹¹ Toša Lazarević,¹² Halid-beg Hrasnica,¹³ Hamid Kurbegović,¹⁴

¹⁰ Poslanik u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Fehim Kurbegović uputio je, 29. marta 1922. godine pitanje ministru prosvjete koje se odnosi na gradnju školskih zgrada u selima Rakovčani (Prijedorski srez), Lukavica (Gračanički srez), Suhača (Bosanskonovski srez), Kreča (Fočanski srez) i Turija (Tuzlanski srez). Na postavljeno pitanje narodni poslanik je dobio odgovor u kome se ističe da mještani sela Rakovčana, Suhače i Kreče nisu tražili gradnju školskih zgrada, pa zbog toga ta sela nisu ni uvrštena u program gradnje školskih zgrada u Bosni i Hercegovini. Što se tiče školskih zgrada u Lukavici i Turiji, tu je stanje nešto drugačije. Za gradnju školskih zgrada u ovim mjestima dat je plan i predračun, a mještanima je bilo preporučeno da obezbijede materijal. Građu za školsku zgradu mještani su mogli odsjeći u državnoj šumi bez plaćanja takse. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Fehima Kurbegovića. Beograd, 29. marta 1922. godine).

¹¹ Narodni poslanik Hamzaliya Ajanović uputio je 3. maja 1922. godine poslaničko pitanje u pisanoj formi ministru prosvjete i tražio da se otvori škola u selu Lišnji u Prnjavorskome srezu, koja je zatvorena 1916. godine u vrijeme Prvoga svjetskog rata. Pokrajinska uprava je, na zahtjev ministra prosvjete, navela razloge zbog kojih ta škola nije radila. To su: mali broj djece i neuvjetna školska zgrada. Po mišljenju Pokrajinske uprave, školsku zgradu je trebalo da grade mještani toga sela, a ako nisu u mogućnosti, treba da traže pomoć od državnih institucija. Vidi: AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Hamzaliye Ajanovića. Beograd, 3. maja 1922. godine. Hamzaliya Ajanović je, kroz poslaničko pitanje 26. maja 1922. godine, tražio od ministra prosvjete da se popravi ili sagradi nova školska zgrada u Miljanovcima u Tešanjškome srezu. Međutim, ni ovoga puta nije udovoljeno njegovome zahtjevu. U odgovoru na poslaničko pitanje piše da je zgrada osnovne škole u Miljanovcima sagrađena 1895. godine od slabijeg materijala, ali da je 1921. godine popravljena, tako da se nastava može nesmetano izvoditi. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Hamzaliye Ajanovića. Beograd, 26. maja 1922. godine).

¹² Toša Lazarević je tražio gradnju školskih zgrada u Bosanskonovskome srezu. Poslanik je dobio odgovor da će se pristupiti gradnji kada se za to steknu uvjeti. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Toše Lazarevića. Beograd, 15. juna 1922. godine).

¹³ Halid-beg Hrasnica je 19. oktobra 1922. zatražio da se u Turskim Janjarima (Bijeljinski srez) otvori škola i imenuje učitelj. Narodni poslanik je dobio odgovor da je škola otvorena i da je za rad u njoj imenovan učitelj Uzeir Berberović. Dekret kojim je on imenovan stalnim učiteljem u Turskim Janjarima potpisan je 7. oktobra 1922. godine. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Halid-bega Hrasnice. Beograd, 19. oktobra 1922. godine).

¹⁴ Narodni poslanik Hamid Kurbegović tražio je 8. novembra 1922. godine da se otvori škola u Pruscu (Bugojanski srez). Međutim, njegovome zahtjevu nije udovoljeno. Razlog za to je nedostatak materijalnih sredstava. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Hamida Kurbegovića. Beograd, 8. novembra 1922. godine).

Risto Đokić¹⁵ i Husejn Alić.¹⁶ Oni su tražili da se otvore ranije zatvorene osnovne škole, da se sagrađe nove ili poprave postojeće školske zgrade i da se u osnovne škole, posebno seoske, imenuju stalni učitelji. Međutim, iz nadležnih državnih institucija je gotovo redovno dolazio odgovor kako država nema dovoljno sredstava za gradnju školskih zgrada ili adaptaciju postojećih, kako nema dovoljno učitelja itd. Vrlo često je isticano i kako mještani pojedinih sela treba da grade školske zgrade ličnim sredstvima. Činjenicu da u Bosni i Hercegovini nema dovoljno učitelja vlasti su opravdavale na više načina, posebno ističući naslijeđeno stanje. Tako su odgovorni u državnim institucijama opravdavali postojeće stanje u oblasti osnovnoga školstva i umanjivali svoju odgovornost.

U Bosni i Hercegovini su se okružne ili sreske političke vlasti miješale u stručni rad učitelja. To je izazivalo oštre reakcije učitelja. Oni su reagirali i protestirali preko svojih strukovnih udruženja i od Pokrajinske uprave tražili zaštitu svoga digniteta.¹⁷

¹⁵ Risto Đokić je 17. novembra zatražio od ministra prosvjete da mu odgovori šta je stvarni uzrok da se po seoskim osnovnim školama u Bosni i Hercegovini ne imenuju učitelji. Kao primjer, narodni poslanik je naveo sela u Bosansko-petrovačkome srezu. U odgovoru na postavljeno pitanje istaknuto je da u Bosni i Hercegovini nema dovoljno učitelja i da su školske zgrade neuvjetne za izvođenje nastave. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Riste Đokića. Beograd, 17. novembra 1922. godine).

¹⁶ Narodni poslanik Husejn Alić je 27. novembra 1922. godine u svome poslaničkome pitanju tražio da se otvori osnovna škola u selu Hripavac (Ključki srez). Za potrebe te škole tražio je da se kupi gotova zgrada. U odgovoru na postavljeno pitanje istaknuto je da Sresko načelstvo u Ključu treba da podnese izvještaj o zgradi koja je namijenjena za školu. U izvještaju, prije svega, treba da bude plan kuće i finansijski plan utroška sredstava za adaptaciju i namještaj. Također je neophodno da i mještani Hripavca učestvuju sa određenim sredstvima kako bi škola bila što prije otvorena. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Husejina Alića. Beograd, 27. novembra 1922. godine).

¹⁷ Tako je načelstvo Tuzlanskoga okruga 28. februara 1922. godine uputilo akt svim sreskim načelstvima u kome se od njih traži da kontrolišu rad učitelja u narodnim osnovnim školama. Na ovaj akt reagiralo je Učiteljsko društvo Brčanskog sreza i preko Povjereništva Učiteljskoga društva za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu zatražilo od Pokrajinske uprave da spriječi naredbe sreskih i okružnih političkih vlasti koje nisu u njihovoj nadležnosti. Učitelji su istakli da pojedine naredbe „vrijeđaju osjećaje, poništavaju autoritet i ponižuju učiteljsvo do običnog nevjernog sluga.“ Iz Učiteljskog društva su, također, istakli da učitelji ne mogu da dozvole da pojedini lokalni političari utvrđuju da li učitelj „vrši tačno i savjesno svoju dužnost“. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je reagirala na zahtjeve učitelja i načelstvu Tuzlanskog okruga uputila dopis u kome se,

Narodni poslanici su kroz poslanička pitanja negodovali zbog, po njihovome mišljenju, odnosa pojedinaca zaposlenih u državnim institucijama prema narodu iz kojega su oni potjecali. Tako je profesor Juraj Puljić 31. marta 1922. godine uputio ministru prosvjete pismo u kojem je istakao „nebratsko raspoloženje prema Hrvatima u opšte, a katolicima napose“.¹⁸

U odgovoru na upit profesora Juraja Puljića ministar prosvjete je vrlo kratko odgovorio kako njegovi navodi jednostavno nisu tačni. Međutim, bez obzira na to ovo pismo izazvalo je različite reakcije. Kod jednoga broja učitelja bila je stvorena predstava o neobjektivnosti dr. Koste Krsmanovića i neprijateljskome raspoloženju prema Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Sam dr. Krsmanović je isticao kako u spornome izvještaju nema apsolutno ničega što bi ukazalo na njegovo klevetničko držanje prema Hrvatima niti ima tvrdnji da su katolici najnepouzdaniji element, na koji se državna uprava ne može osloniti.¹⁹ U okolnostima neriješenih političkih, socijalnih i

između ostaloga, ističe „da nadzor nad područnim školama u stručnom pravcu spada jedino u kompetenciju školskih nadzornih stručnih organa“. (ABH, Fond: Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu, kutija 77, šifra 67/43/1. Nadzor političkih vlasti nad stručnim radom nastavnika. Sarajevo, 24. 7. 1922. godine).

¹⁸ Pismo je slijedećeg sadržaja: “Kod školskog odelenja u Bosni i Hercegovini vidi se od dolaska g. Ščepana Grdića i njegova naslednika g. dr. Koste Krsmanovića u pravom smislu riječi nebratsko raspoloženje u najmanju ruku prema Hrvatima u opšte, a katolicima napose. Ovo držanje načelnika i prijašnjega, a osobito sadašnjega upravo je neprijateljsko raspoloženje i klevetničko držanje prema Hrvatima iz Bosne i Hercegovine. Dnevna štampa donosi neko povjerljivo pismo kojega je upravio povjerljivo g. dr. Kosta Krsmanović pod broj 40 u Beograd i naziva Hrvate-katolike: 1. da su Marijine kongregacije klerikalna politička udruženja, koja moraju ostati svakako zabranjena; 2. da su katolici najnepouzdaniji elemenat, na koji se državna uprava ne može nikako osloniti, premda uživaju široku autonomiju i premda ih vlada pomaže. Ovako Vami podređeni načelnik školskog odelenja g. dr. Kosta Krsmanović kleveće Hrvate-katolike u Bosni i Hercegovini. Imajući ovo pred očima i smatrajući ovo klevetanjem hrvatskog katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini, slobodan sam na Vas, Gospodine Ministre staviti ovo pitanje: 1. Je li Vam poznat ovaj klevetnik povjerljivi akt g. dr. Koste Krsmanovića, kojim se kleveću Hrvati-katolici u Bosni i Hercegovini. 2. Ako Vam je poznat ovaj akt, pitam Vas, Gospodine Ministre, kakovu ste kaznu odredili za g. dr. Kostu Krsmanovića radi nanesenih uvreda Hrvatima-katolicima Bosne i Hercegovine. (AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje profesora Juraja Puljića. Beograd, 31. marta 1922. godine).

¹⁹ AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Pokrajinska uprava Ministarstvu prosvjete Kraljevine SHS. Puljić Juraj, narodni poslanik, interpelacija. Sarajevo, 10. 4. 1922. godine.

drugih pitanja radile su škole u Bosni i Hercegovini i u toku 1922. godine. Broj škola se vrlo sporo povećavao, pa je krajem navedene godine radila 571 osnovna škola.²⁰

Na ovakvo stanje u oblasti školstva reagirali su mnogi narodni poslanici, među kojima je posebno bio agiln Husejn Alić. On je u nizu svojih primjedbi isticao i sljedeće:

„U cijeloj Bosni i Hercegovini iza našeg narodnog ujedinjenja najmanje se je učinilo od strane kraljevske vlade na prosvjetnom polju, i ako ovde živi najnepismeniji svijet u cijeloj našoj državi. Koliko mi je poznato, čak su se neke škole i zatvorile, dok ste Gospodine Ministre u svom ekspozeu prilikom specijalne debate o budžetu Ministarstva Prosvete izjavili u Narodnoj Skupštini, da se je u Srbiji i Crnoj Gori broj od 4000 predratnih učitelja povisio danas na 10.000 što znači, da se je u Srbiji i Crnoj Gori otvorilo od prilike 2000 škola, dok su se u Bosni i Hercegovini na žalost zatvorile 32 osnovne škole iza našega ujedinjenja. Mene veseli da se je na prosveti izilazilo u susret našem nastradalom narodu u Srbiji i Crnoj Gori, ali me žalosti da se je prema Bosni i Hercegovini loše postupalo, i ako se od strane cijelog bosanskohercegovačkog pučanstva vapi za školom, i ako je ovo u prosvjeti najzaostaliji kraj (...).“²¹

Međutim, na njegove primjedbe niko se nije obazirao. Tvrđilo se da je stanje u Bosni i Hercegovini daleko bolje nego što ga narodni poslanik prikazuje, te da je broj osnovnih škola od ujedinjenja do kraja 1922. godine povećan sa 320 na 571, a broj učitelja sa 900 na 1.232. Iz Pokrajinske uprave su, također, tvrdili da zbog nedostatka učitelja ne mogu da otvore još četiri škole koje su bile potpuno spremne za nastavu. Krajem 1922. i početkom 1923. godine na području Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca vladala je teška socijalna situacija. Prijetila je glad, posebno u Bosni i

²⁰ AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Husejna Alića. Beograd, 27. novembra 1922. godine.

²¹ AJ, fond 66, fascikl broj 114, jedinica opisa 368. Poslaničko pitanje Husejna Alića. Beograd, 27. novembra 1922. godine.

Hercegovini, u područjima Bileće i Gacka. Zbog toga je Ministarski savjet održao sjednicu 2. januara 1923. godine, ali konkretnih prijedloga za prevazilaženje takvog stanja nije bilo.²² Osim toga, zabilježen je pad dinara u odnosu na švicarski franak. Dinar je u Cirihu, Trstu, Pragu i drugim inozemnim gradovima strmoglavo padao.²³

Stanje u oblasti školstva na području Bosne i Hercegovine nije bilo zadovoljavajuće u toku 1923. godine. To se vidi iz akata koje je Pokrajinska uprava slala Ministarstvu prosvjete Kraljevine SHS u kojima je isticano kako Bosna i Hercegovina ima površinu kao i predratna Srbija, a da ima najmanji broj škola i najveći broj nepismenih u cijeloj Kraljevini. Osim toga, uzroci ovakvoga stanja bili su i u činjenici da su u Bosni i Hercegovini bile samo tri državne i jedna privatna učiteljska škola. Zbog niskih plaća, rada u najzabačenijim mjestima i drugih razloga bio je veoma slab interes za upis u učiteljske škole, tako da je godišnje iz ovih škola izlazilo prosječno 70 pripravnika. Mnogi učitelji napuštali su Bosnu i Hercegovinu i odlazili u druge dijelove jugoslavenske države gdje su imali bolje uvjete za rad, dok je jedan dio odlazio u penziju, a jedan napuštao struku. Ipak, najveći razlog smanjenja broja učitelja bio je udaja učiteljica za neučitelje.²⁴ Zbog navedenih razloga Pokrajinska uprava je 30. oktobra 1923. godine zatražila od Ministarstava prosvjete da pošalje iz Srbije 50 učitelja u Bosnu i Hercegovinu. Istaknuto je da treba poslati muškarce jer bi od njih bila dvostruka korist, „prvo što se oni mogu prilagoditi i najtežim klimatskim i terenskim prilikama, a drugo što su oni oprobaniji radnici na nacionalno-kulturnom polju. Osim toga, ova pokrajina ima znatno veći broj učiteljica od učitelja (...).“²⁵

²² Vlada i muslimani, *Politika*, br. 5280, 3. januara 1923, 2.

²³ Sadašnjost i budućnost dinara, *Politika*, br. 5283, 6. januara 1923, 2.

²⁴ AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. Popunjenje učiteljskih mjesta u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 30. oktobra 1923. godine. Po Zakonu o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 29. marta 1913. godine (član 28), učiteljica koja se uda za neučitelja smatra se da je dala ostavku na učiteljsku službu. U toku godine dešavalo se da po 40 učiteljica na taj način ostane bez službe. (*Školski glasnik za 1913. godinu*, Sarajevo 1913, 115).

²⁵ AJ, fond 66, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. Popunjenje učiteljskih mjesta u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 30. oktobra 1923. godine.

Veliki problem u školama predstavljao je i nedostatak adekvatnih udžbenika. Školske 1923/24. godine ni do kraja oktobra nisu bili gotovi svi udžbenici za osnovnu školu. I oni udžbenici koji su se pojavili bili su skupi i puni grešaka. U pojedinim novinama poput *Pravde* izražavan je žal za prošlim (austrougarskim) vremenom, pa je, u jednom članku, konstatirano sljedeće:

„Prije prevrata u našim se školama radilo kao u američkim fabrikama. Ono škola, što smo ih imali, bile su uređene i na vrijeme opskrbljene sa svim potrebnim knjigama, bez pogrešaka, a naša su djeca u tom ropstvu dobivala knjige i sav potrebni pribor ban-badava! Učitelji su savjesno vršili svoju dužnost i u najzabitijim selima, kao da im je uvijek nadzornik nad leđima. Naše su se škole brojile među najbolje u bivšoj monarhiji. Sve je išlo glatko i točno kao najtočniji sat. Sad u našoj državi naša sirotinja mora da skupo plaća loše knjige sa stotinama pogrešaka. Pa da nijesu divni ti naši zakupnici države, pedagozi, književnici i rodoljubi! No glavno je da su oni za svoj rad dobili pare, a ne pita se, da li taj loš rad vrijedi toliko para. (...) Škole nemaju knjiga, naročito u provinciji. (...) Zar ne, kako nam je lijepo uređeno školstvo, kako u prosvjeti napredujemo? (...).“²⁶

Nedostatak školskih zgrada predstavljao je veliki problem za normalno organiziranje nastave. Narodni poslanici iz Bosne i Hercegovine uporno su tražili od centralne vlasti u Beogradu da pristupi gradnji školskih objekata jer veliki broj djece, zbog nedostatka školskih prostorija, nije pohađao osnovnu školu. Tako je ministar prosvjete 27. septembra 1924. godine donio odluku da se iz državnoga budžeta izdvoje sredstva u visini od 3.950.000 dinara radi gradnje školskih zgrada za osnovne škole u 58 školskih općina u Bosni i Hercegovini.²⁷

²⁶ Knjige za naše osnovne škole, *Pravda*, br. 230, 20. oktobra 1923, 3.

²⁷ Ministarstvo prosvjete je odobrilo sredstva za gradnju školskih zgrada u sljedećim mjestima: Kosijerevu - srez Bosanska Gradiška 25.000 dinara, Kramu - srez Vlasenica 50.000, Kalenderovcima - srez Derвента 50.000, Trstencima - srez Derвента 20.000, Dubačcu - srez Derвента 20.000, Majevcu - srez Derвента 60.000, Kladarima - srez Derвента 30.000, Kulini - srez Derвента 30.000, Dragotinji - srez Prijedor 50.000, Šipragu

Međutim, bilo je i primjera da su škole u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine, kakav je bio slučaj u Mostarskoj oblasti, zatvarane zbog maloga broja djece.²⁸

Školske prilike u Bosni i Hercegovini lakše je razumjeti ako se one usporede sa školstvom u ostalim zemljama (pokrajinama) koje su činile Kraljevinu SHS (tabela br. 1) školske 1924/25. godine.²⁹

- srez Kotor Varoš 50.000, Milkovcu - srez Tešanj 50.000, Podgracima - srez Bosanska Gradiška 20.000, Grbovcima - srez Bosanska Gradiška 50.000, Bronzanom Majdanu - srez Banja Luka 50.000, Srednjem - srez Sarajevo 70.000, Šetićima - srez Rogatica 50.000, Okruglici - srez Visoko 50.000, Đedićima - srez Trebinje 80.000, Zagori - srez Trebinje 50.000, Konjskom - srez Trebinje 80.000, Zaplaniku - srez Trebinje 80.000, Blizancima - srez Mostar 40.000, Medni - srez Varcar Vakuf 100.000, Gerzovu - srez Varcar Vakuf 20.000, Volarima - srez Jajce 50.000, Eminovcima - srez Sanski Most 100.000, Buševiću - srez Bosanska Krupa 100.000, Previji - srez Ključ 180.000, Gorancima - srez Mostar 15.000, Mamićima - srez Mostar 15.000, Brežičanima - srez Prijedor 60.000, Dumi - srez Trebinje 10.000, Han Kumpaniji - srez Travnik 20.000, Čardak Gostoviću - srez Žepče 100.000, Solunu - srez Kladanj 60.000, Hrgama - srez Maglaj 100.000, Boću - srez Brčko 20.000, Kakmužu - srez Gračanica 80.000, Rogolji - srez Bosanska Gradiška 80.000, Žuljevici - srez Bosanski Novi 80.000, Gorici - srez Brčko 80.000, Velinom Selu - srez Bijeljina 60.000, Gorini - srez Konjic 100.000, Počitelju - srez Stolac 100.000, Zaušju - srez Bileća 100.000, Odžaku - srez Bugojno 100.000, Herama - srez Prozor 100.000, Rudanki - srez Tešanj 100.000, Podstuparima - srez Kladanj 100.000, Ševarlijama - srez Maglaj 100.000, Krivaji - srez Maglaj 100.000, Klotijevcu - srez Srebrenica 100.000, Teočaku - srez Zvornik 100.000, Novoj Kasabi - srez Vlasenica 100.000, Vranićima - srez Foča 100.000, Vikoču - srez Foča 100.000, Ustibaru - srez Višegrad 100.000 i Župi - srez Konjic 65.000 dinara. (AJ, fond 66, fascikl 1304, jedinica opisa 1546. Pomoćza podizanje zgrada za osnovne škole u Bosni i Hercegovini. Beograd, 29. septembra 1924. godine).

²⁸ U školskoj 1924/25. godini u školi u Vrbi je bilo upisano 30 djece, a dolazilo je na nastavu njih 12, u školi u Dobreljima bio je isti slučaj kao i u Vrbi, u Krstačama je školu redovno pohađao 21 učenik, a Donjem Vrbnu 17 učenika. Pošto u školskoj 1925/26. godini u ovim školama nije bilo ni 20 učenika, to je prosvjetni inspektor predložio da se rad u njima obustavi. Navedene škole nalazile su se u mjestima u kojima su 1914-1918. godine vođene ratne operacije. Predloženo je i da se učitelj iz Vrbe premjesti u Ljubinje, učitelj iz Dobrelja u Kazance, učitelj iz Krstača u Bileću i učitelj iz Donjeg Vrbna u Crnač. (AJ, fond 66, fascikl broj 1330, jedinica opisa 1563. Zatvaranje škola zbog malog broja djece. Mostar, 8. septembra 1925. godine).

²⁹ AJ, fond 66, fascikl broj 1291, jedinica opisa 1531. Osnovne škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca po oblastima u školskoj godini 1924/25.

Tabela br. 1									
Osnovne škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca po pokrajinama u školskoj 1924/25. godini									
Pokrajina	Broj škola	Broj učitelja	Broj učenika	Površina na km ²	Broj stanovnika	Učenika na km ²	Jedan učenik na stan.	Jedna škola na km ²	Jedna škola na stan.
Srbija	3.364	7.375	319.224	112.383	5.397.490	2,8	16,9	33,4	1.604,40
Hrvatska	1.688	3.884	218.908	42.533	2.613.938	5,1	11,9	25,1	1.548,50
Slovenija	957	3.087	138.353	17.058	1.161.200	8,1	8,3	17	1.213,30
Bosna	601	1.191	69.968	51.199	1.889.929	1,3	27	35,1	3.144,60
Dalmacija	530	898	47.604	12.485	605.809	3,8	12,7	23,5	1.143,00
Crna Gora	323	612	23.472	13.326	348.957	1,7	26,1	41,2	1.080,30
SVEGA	7.463	17.047	817.529	248.984	12.017.323	3,2	14,7	33,3	1.610,20

Statistički podaci u tabeli jasno pokazuju nekoliko karakteristika u pogledu stanja školstva u Kraljevini SHS. Jasno se vidi da je Srbija (sa Vojvodinom, Kosovom i Makedonijom) bila zemlja sa najviše škola (45,07 % ukupnoga broja škola u državi), zatim slijede Hrvatska (bez Dalmacije) sa 22,62 % i Slovenija sa 12,82% ukupnoga broja škola. Bosna i Hercegovina je po broju škola zaostajala za te tri zemlje. U njoj je bila 601 škola, što je činilo 8,05 % ukupnoga broja škola u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Iza Bosne i Hercegovine bile su jedino Dalmacija sa 7,10 % i Crna Gora koja je učestvovala sa 4,32 % u ukupnome broju škola.

Srbija, Hrvatska i Slovenija imale su i najviše učitelja, učenika i odjeljenja. U Sloveniji je jedna škola dolazila na 17 km² i 1.213 stanovnika, a u Bosni i Hercegovini na 35 km² i 3.144 stanovnika. U Sloveniji je 8 učenika dolazilo na 1 km², a u Bosni i Hercegovini 1,3 učenika.

Podaci prezentirani u tabeli pokazuju da je Bosna i Hercegovina u svim segmentima zaostajala za Hrvatskom, Slovenijom i Srbijom. Uzroci takvoga stanja su mnogobrojni. Među najznačajnijim je nedovoljno ulaganje u ovu djelatnost, zatim naslijeđeno shvatanje da školstvo nije važan segment u društvu, zapostavljenost Bosne i Hercegovine od centralne vlasti itd.

Određeni parametri osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini, po oblastima, u školskoj 1924/25. godini predstavljeni su u tabeli broj 2.³⁰

Tabela br. 2									
Osnovne škole u Bosni i Hercegovini po oblastima u školskoj 1924/25. godini									
OBLAST	Broj škola	Broj učitelja	Broj. Odjelj.	Površ. u km ²	Broj stanovnika	Jedna škola na stan.	Jedna škola na km ²	Jedan učitelj na stan.	Jedan učitelj na km ²
Bihačka	59	112	112	5.603	217.023	3.678,3	94,9	1.937,7	50,0
Vrbaska	141	245	245	9.018	423.240	3.001,7	63,9	1.727,5	36,8
Mostarska	121	208	208	9.139	265.330	2.192,8	75,5	1.275,6	43,9
Sarajevska	87	252	252	8.405	287.214	3.301,2	96,6	1.139,0	33,3
Travnička	70	146	146	10.116	280.709	4.010,1	144,5	1.922,6	69,2
Tuzlanska	123	228	228	8.918	416.413	3.385,4	72,4	1.826,0	39,1
BiH	601	1.191	1.191	51.199	1.889.929	3.144,6	85,19	1.586,8	42,9

Podaci prezentirani u tabeli pokazuju da je najviše škola bilo u Vrbaskoj oblasti. Tu je radilo 23,46 % ukupnog broja škola u Bosni i Hercegovini. U Tuzlanskoj oblasti bilo je 20,46 %, Mostarskoj 20,13 %, a u Sarajevskoj 14,47 % ukupnoga broja škola. U Travničkoj oblasti bilo je 11,64 % ukupnog broja škola u Bosni i Hercegovini, dok je najmanje škola, 9,81 % od ukupnog broja škola, bilo u Bihačkoj oblasti. U Travničkoj je oblasti jedna škola dolazila na 144,5 km² i 4.010 stanovnika, u Sarajevskoj na 96,6 km² i 3.301 stanovnika, a u Bihačkoj na 94,9 km² i 3.678 stanovnika. Nešto bolje stanje bilo je u Mostarskoj oblasti, gdje je jedna škola dolazila na 75,5 km² i 2.192 stanovnika, zatim Tuzlanskoj (jedna

³⁰ AJ, fond 66, fascikl broj 1291, jedinica opisa 1531. Osnovne škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca po oblastima u školskoj godini 1924/25.godine.

škola na 72,4 km² i 3,385 stanovnika) i Vrbaskoj (jedna škola na 63,9 km² i 3.001 stanovnika).

Najviše učitelja bilo je u Sarajevskoj (21,15 %), zatim Vrbaskoj (20,57 %), Tuzlanskoj (19,14 %) i Mostarskoj oblasti (17,46 % ukupnog broja učitelja u Bosni i Hercegovini). Najmanje učitelja bilo je u Bihaćkoj (9,40 %) i Travničkoj oblasti (12,25 % ukupnog broja učitelja). U Bihaćkoj oblasti jedan učitelj je dolazio na 50 km² i 1.937 stanovnika, u Travničkoj na 69, 2 km² i 1.922 stanovnika, a u Mostarskoj na 43,9 km² i 1.275 stanovnika. Nešto bolje stanje bilo je u Tuzlanskoj oblasti, gdje je jedan učitelj dolazio na 39,1 km² i 1.826 stanovnika, zatim Vrbaskoj (jedan učitelj na 36,8 km² i 1.727 stanovnika), te Sarajevskoj oblasti (jedan učitelj na 33,3 km² i 1.139 stanovnika.).

Školske prilike bile su nešto bolje u Sarajevskoj, Vrbaskoj, Tuzlanskoj i Mostarskoj oblasti, nego u Travničkoj i Bihaćkoj. Razlozi za to su mnogobrojni, a jedan od glavnih je činjenica da su prve četiri navedene oblasti bile privredno razvijenije. U njima su se nalazili gradovi poput Sarajeva, Banjaluke, Tuzle i Mostara, koji su važili kao važni politički, privredni i kulturni centri u Bosni i Hercegovini. Osim toga, ove oblasti su imale razvijenije školstvo u prethodnom (austroougarskom) periodu.

Bez obzira na činjenicu da su se prilike u osnovnome školstvu Bosne i Hercegovine popravljale, ono je i dalje, u poređenju sa drugim dijelovima Kraljevine SHS, znatno zaostajalo.³¹

³¹ Ilustracije radi, navešćemo neke najznačajnije karakteristike vezane za školstvo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Iz historijskih izvora prvoga reda može se vidjeti da je najviše škola bilo u oblastima, koje se nalaze u Sloveniji (Ljubljanska i Mariborska oblast), zatim Hrvatskoj (Osječka i Zagrebačka oblast) i Srbiji (Beogradska oblast), a da je najmanji broj škola bio u oblastima u Bosni i Hercegovini (Bihaćkoj i Travničkoj). To se može objasniti činjenicom da se u tim zemljama i prije stvaranja zajedničke države nalazilo više škola nego u Bosni i Hercegovini, da su one imale više uvjetnih školskih zgrada, veće materijalne, prije svega finansijske, mogućnosti, ali se ne može zanemariti ni činjenica da je država najviše ulagala upravo u te zemlje. Osječka oblast sa sjedištem u Hrvatskoj, Ljubljanska i Mariborska u Sloveniji, te Beogradska oblast u Srbiji imale su najviše učitelja, dok su Bihaćka i Travnička oblast u Bosni i Hercegovini imale najmanje učitelja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Jedan učitelj u Bihaćkoj oblasti dolazio je na 1.937,7 stanovnika i na 50.02 km², dok je u Ljubljanskoj oblasti jedan učitelj dolazio na 337 stanovnika i na 5 km², a u Mariborskoj na 416 stanovnika i 5,06 km². Bosna i

Prilikom gradnje školskih zgrada u Bosni i Hercegovini pravoslavni sveštenici su, imajući podršku nekih političara, vršili posvetu tih zgrada. Na takve pojave reagirali su narodni poslanici iz Bosne i Hercegovine, najviše iz reda muslimanskoga naroda. Tako je narodni poslanik Edhem Mulabdić 12. decembra 1925. godine protestirao kod ministra prosvjete Stjepana Radića zbog posvećivanja osnovnih škola u selu Hrge i Bočinja u Maglajskoj srezu. U pismu koje je uputio Edhem Mulabdić, između ostaloga, piše:

„Pri postavljenju temelja ovim zgradama [u selu Hrge i Bočinja op.a.] mjesni je srpsko-pravoslavni sveštenik uz asistenciju još dva sveštenika posvetio temeljni kamen obiju ovih zgrada, a na tu svečanost sazivao je sreski načelnik u Maglaju g. Blagoje Morković za vrijeme svog službenog uredovanja u svom službenom uredu preko seoskih starješina svijet bez razlike vjeroispovijesti. I mnogo se je svijeta odazvalo tom pozivu misleći, da će mu se zamjeriti, ako se ne odazove. Još je prilikom same te svečanosti sreski načelnik licitirao kumstvo toj školi, i time je novcem podmirivan trošak oko objeda toga dana. Pošto su ove zgrade određene za narodne osnovne škole u čiju je gradnju dalo i ministarstvo prosvete državnu pomoć, a i škole će se kad se otvore, uzdržavati iz državnog budžeta, pošto im je i naziv i karakter narodne a ne konfesionalne škole, to molim Gospodine Ministre, da pozovete dotičnog službenog organa u Maglaju na odgovornost, što je dopustio ovu posvetu rečenih školskih zgrada i da naredite, da se u buduće kad ove zgrade dođu u stanje, da se otvore, ne bi ponovio ovaj vjerski čin na zgradi, koja nije svojina jedne nego svijuju konfesija (...).“³²

Hercegovina je i u ostalim segmentima školstva zaostajala za ostalim južnoslavenskim zemljama. Tako je jedna škola u Bihačkoj oblasti dolazila na 3.678 stanovnika i 94,9 km², dok je jedna škola u Ljubljanskoj oblasti dolazila na 1.019 stanovnika i 18 km², Mariborskoj na 1.451 stanovnika i 17,5 km² itd. Vidi: AJ, fond 66, fascikl broj 1291, jedinica opisa 1531. Osnovne škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca po oblastima u školskoj godini 1924/25.godine.

³² AJ, fond 66, fascikl broj 1352, jedinica opisa 1576. Predstavka narodnog poslanika Edhema Mulabdića o posveti zgrada narodnih osnovnih škola. Beograd, 12. decembra 1925. godine.

Reagirajući na pismo Edhema Mulabdića, iz Ministarstva prosvete su 29. januara 1926. godine uputili dopis Velikom županu Tuzlanske oblasti u kome stoji da se u buduće, prilikom otvaranja novih školskih zgrada, ne priređuju vjerske manifestacije koje bi mogle „štetno da djeluju na popularnost narodne osnovne škole“.³³

Narodni poslanici iz Bosne i Hercegovine često su javno ukazivali na slabosti u osnovnome školstvu na području Bosne i Hercegovine i na činjenicu da veliki broj djece ne pohađa osnovnu školu. Tako je Edhem Mulabdić u svome govoru, kojega je održao prilikom debate o Ministarstvu prosvjete, za budžetsku 1927/28. godinu, između ostaloga istakao:

„U godini 1924/25. u Srbiji je padala jedna škola na 33 kv. kilometra i 1604 stanovnika. U Hrvatskoj dolazi jedna škola na 25 kv. km i 1548 stanovnika, u Sloveniji na 17 kv. km i 1213 stanovnika, u Dalmaciji na 23 kv. km i 1143 stanovnika, u Crnoj Gori na 41 kv. km i 1080 stanovnika, a u Bosni i Hercegovini dolazi jedna škola na 85 kv. km i 3144 stanovnika!

Da vidimo koliko djece dolazi u nas na jednu školu. U dubrovačkoj oblasti, gdje izgleda, da su najgušće škole, dolazi 91 dijete na svaku školu. To znači, da bi po ovom prosjeku moglo još za 9 djece imati mjesta u školama (...). U mostarskoj oblasti dolazi 219, u vrbaskoj 300, u sarajevskoj 330, u tuzlanskoj 338, u bihaćkoj 367 a u travničkoj 401 dijete [na jednu školu op. a]. To znači, ako se u svaku školu upiše 100 djece, onda 300 djece ostaje pred školskim vratima neupisano.“³⁴

Narodni poslanik Edhem Mulabdić govorio je o uzrocima koji su utjecali na pojavu velikoga procenta nepismenosti u Bosni i Hercegovini:

³³ AJ, fond 66, fascikl broj 1352, jedinica opisa 1576. Odgovor na predstavku narodnog poslanika Edhema Mulabdića o posveti zgrada narodnih osnovnih škola. Beograd, 29. januara 1926. godine.

³⁴ Edhem Mulabdić, O prosvjeti u Bosni i Hercegovini, *Novi behar*, br. 1, Sarajevo 1927, 7.

„U sarajevskoj oblasti ima 73 posto nepismenosti, u mostarskoj 75 posto, u banjalučkoj 81 posto, u Tuzli 82 posto, u bihaćkoj 83 posto, a u travničkoj 85 posto. Pa šta da se radi? Zamislite, kakvo je stanje u nas, kad u naše 662 škole u Bosni, koje sada postoje, ostaje pred svakom od 119 pa do 300 djece neupisane, ostaje toliki broj djece pred školskim vratima, jer za njih nema mjesta. (...) mi dobivamo u Bosni i Hercegovini i prirast stanovništva okruglo po 36.000 duša na godinu. To znači da je prirast djece za školu po 3.600 godišnje, za koje također treba na godinu novih 36 škola. Treba dakle da udvostručimo svoj rad na narodnom prosvjećivanju, pa da koliko je god to moguće udovoljimo potrebi. Ali kod nas to vrlo slabo ide (...).“³⁵

U svome govoru Edhem Mulabdić se dotakao mnogobrojnih pitanja vezanih za oblast školstva. Tako je on govorio o potrebi organiziranja analfabetskih tečajeva, o domaćićkim školama, učeničkim organizacijama, o školskim nadzornicima i inspektorima itd. Posebno je oštro govorio o pojavi osveštavanja državnih škola od strane pravoslavnih sveštenika:

„Mi Muslimani u Bosni i Hercegovini, mi smo fanatični, kaže se, ali mi nećemo tih sveštenika ni naših ni vaših, mi nećemo posveta uopće, mi hoćemo slobodnu školu. Prosvjeta mora biti slobodna i čista od politike.“³⁶

Bez obzira na aktivnost narodnih poslanika iz Bosne i Hercegovine i na njihove zahtjeve da se stanje u oblasti školstva u Bosni i Hercegovini poboljša, centralna vlast u Beogradu se nije mnogo trudila da takvo stanje popravi. Bosna i Hercegovina je i dalje u svim segmentima zaostajala za Hrvatskom, Slovenijom i Srbijom. Vjerska struktura učenika i nastavnika osnovnih i srednjih škola nije se bitnije mijenjala ni u narednome periodu. Tako je školske 1927/28. godine u Trgovačkoj akademiji u Sarajevu nastavu realiziralo 15 nastavnika: 4 pravoslavca, 6 katolika, 4 muslimana i 1 Jevrej. Autor teksta (Edhem Mulabdić) objavljenog u *Novom beharu* je

³⁵ Isto.

³⁶ E. Mulabdić, *O prosvjeti u BiH*, 7.

ovakvo stanje u pogledu vjerske strukture nastavnika Trgovačke akademije u Sarajevu ocijenio pozitivno, posebno zastupljenost muslimana u nastavničkom kadru. On je zaslugu za to pripisao dr. Mehmedu Spahi koji je bio na čelu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine SHS, pod čijim je nadzorom bila Trgovačka akademija, a koji je nastojao „da u svom resoru provede jednakost i pravičnost.“³⁷ Međutim, Edhem Mulabdić nije bio zadovoljan brojem muslimanskih učenika u Trgovačkoj akademiji u Sarajevu. S tim u vezi on je istakao sljedeće:

„U šk. g. 1927/28. bilo je učenika u toj školi: srp. prav. 81, rimokat. 101, musul. 32, jevreja 72, protest. 2, svega 288 učenika. Prema tome bilo je srp. prav. dva i po puta više no muslimana; katolika ima preko tri puta više; a jevreja preko dva puta više (72:32) (...) Uzrok ovoj našoj zaostalosti leži: ili kod roditelja muslimana, koji ne znaju cijiniti školu i nauku, ili u našoj siromaštini, zbog koje naša školska mladež mora presjeći nauke osnovnom školom, jer nema materijalne mogućnosti za pohađanje srednjih škola. Bilo sad jedno ili drugo, ovaj fakat daje nama slabu utjehu, a već sada donosi jednu sramotu: da toliki gros muslimana starenikovića Herceg-Bosne ne daje više od polovine polaznika naših malobrojnih sugrađana – jevreja.“³⁸

U Trgovačkoj akademiji u Sarajevu nastavu je školske 1928/29. godine realiziralo 15 nastavnika, a to su: Milan Pokrajčić koji je bio i direktor škole, Ivan Boto (inženjeri), dr. Vladimir Kesterčanek, dr. Pavle Mitrović, dr. Jovan Vukić, Luka Sorajić, Nikola Raos (profesori), Šefkija Bubić, Halil Loga, Samuel Finci, Sadija Šerbić, Abdulah Hadžihalilović, Mihajlo Primac (suplenti), Rikard Kuzmić i Asim Drljević (privremeni predmetni učitelji).³⁹ U tabeli br. 3 predstavljena je mreža osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, školske 1928/29. godine:⁴⁰

³⁷ *Novi behar*, br. 12, Sarajevo 1928, 191.

³⁸ Isto.

³⁹ *Narodni jedinstvo za 1929. godinu*, 217.

⁴⁰ U rubrici broj ženskih učenika u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini (po oblastima) Mitar Papić navodi cifru 12.621. Međutim, provjeravajući navedene statističke

Tabela br. 3								
Osnovne škole u Bosni i Hercegovini školske 1928/29. godine								
Oblast	Broj škola	Broj odjeljenja	Broj učenika			Broj učitelja		
			Muških	Ženskih	Svega	Muških	Ženskih	Svega
Vrbaska	152	274	11.171	3.099	14.270	126	155	281
Bihaćka	64	128	5.256	893	6.149	66	62	128
Mostarska	125	194	7.648	1.742	9.390	190	106	296
Sarajevska	104	258	9.945	2.780	12.725	235	189	424
Travnička	78	154	5.346	1.733	7.079	150	97	247
Tuzlanska	131	237	9.508	2.371	11.879	124	130	254
Svega	654	1.245	48.874	12.518	61.392	891	739	1.630

Podaci prezentirani u tabeli pokazuju da je najviše osnovnih škola bilo u Vrbaskoj oblasti (23,24 % ukupnoga broja škola), zatim u Tuzlanskoj (20,03 %) i Mostarskoj (19,11 %). U Sarajevskoj oblasti bilo je 15,90 % ukupnoga broja osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, Travničkoj 11,93 %, a u Bihaćkoj 9,79 %.

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je najviše učenika bilo u Vrbaskoj oblasti (23,25 % ukupnoga broja učenika u Bosni i Hercegovini), zatim Sarajevskoj (20,74 %) i Tuzlanskoj (19,36 %). U Mostarskoj oblasti bilo je 15,30 %, Travničkoj 11,53 %, a u Bihaćkoj 10,02 % ukupnoga broja učenika u Bosni i Hercegovini. Iz tabele se, također, vidi da su i dalje muška djeca u znatno većem broju (79,61 %) pohađala školu, nego ženska (20,49 %). Broj učitelja se u Bosni i Hercegovini kontinuirano povećavao. Tako je školske 1928/29. godine njihov broj iznosio 1.630. Najviše ih je bilo u Sarajevskoj oblasti (26,01 % ukupnoga broja učitelja u Bosni i Hercegovini), zatim Mostarskoj (18,16 %) i Vrbaskoj (17,24 %). U Tuzlanskoj je oblasti bilo 15,58 %, Travničkoj 15,16 %, a u Bihaćkoj 7,85 % ukupnoga broja učitelja u Bosni i Hercegovini. Učitelja muškoga spola bilo je više (54,66 %) nego ženskoga (45,34 %).

podatke utvrdili smo da se radi o broju 12.518. Vjerovatno se radi o štamparskoj grešci. (M. Papić, *Školstvo u BiH*, 25).

Zaključak

Za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca školstvo se u Bosni i Hercegovini susretalo se sa mnogobrojnim problemima: nedostatkom stručnih nastavnika, školskih zgrada, nastavnih sredstava, odsustvom djece sa nastave, pokušajem unifikacije nastavnih planova i programa i udžbenika, nacionalističkim djelovanjem u školama itd. Poslanici JMO u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca tražili su da se takvo stanje promijeni. Oni su tražili da se poveća broj osnovnih i srednjih škola u Bosni i Hercegovini kako bi što više djece pohađalo školu. Tražili su organiziranje analfabetskih tečajeva kako bi se smanjio broj nepismenih osoba, kao i otvaranje i kvalitetniji rad domaćićkih škola. Ukazivali su na nedostatak udžbenika, slabosti u radu inspektora i školskih nadzornika i na neravnomjeran etnički i konfesionalni raspored učitelja po gradskim i seoskim školama. Poslanici su posebno oštro ukazivali na česte pojave osveštavanja državnih škola od strane pravoslavnih sveštenika i tražili da "prosvjeta bude čista od politike". U Narodnoj skupštini Kraljevine SHS naročito su se isticali Džafer Kulenović, Edhem Mulabdić, Fehim Kurbegović, Hamzalija Ajanović, Halid-beg Hrasnica, Hamid Kurbegović i Husejn Alić. Međutim, oni su vrlo često bili usamljeni i neshvaćeni u borbi za kvalitetnije školstvo u Bosni i Hercegovini.

EDUCATION IN POLITICAL ACTIVITY OF THE JMO DEPUTIES IN THE NATIONAL ASSEMBLY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Summary

During the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes education in Bosnia and Herzegovina encountered numerous problems: a lack of qualified teachers, school buildings, teaching tools, the absence of children from school, attempted unification of curricula and textbooks, nationalist activities in

schools and so on. The JMO deputies in the National Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes sought to change this situation. They were trying to increase the number of primary and secondary schools in Bosnia and Herzegovina so that more children could attend school. They urged for organizing alphabetic courses in order to reduce the number of illiterate persons, as well as for opening and better work of domestic schools. They pointed out a lack of textbooks, weakness in the work of inspectors and supervisors and the uneven ethnic and confessional disposition of teachers at urban and rural schools. The deputies were particularly sharp in pointing out the frequent occurrence of consecration of public schools by the Orthodox priests and asked that "education should be free of politics". In the National Assembly of the Kingdom of SHS the most active deputies were Džafer Kulenović, Edhem Mulabdić, Fehim Kurbegović, Hamzalija Ajanović, Halid-beg Hrasnica, Hamid Kurbegović and Husein Alić. However, they were very often lonely and misunderstood in the struggle for better education in Bosnia and Herzegovina.

Adnan Jahić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

adnan.jahic@yahoo.com

BILJEŠKE O DJELOVANJU BOSANSKOHERCEGOVAČKE ULEME U DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941-1945)

Apstrakt: U ovom radu podastrte su neke činjenice koje bacaju svjetlo na poglede i pristupe bosanskomuslimanskih vjerskih službenika, naročito visoke uleme, prema aktuelnim pitanjima vojne, političke i socijalne stvarnosti Bosne i Hercegovine i njenih žitelja za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945). Autor donosi nove obavijesti koje relativiziraju gledišta bosanskohercegovačke historiografije jugoslavenskog razdoblja o ulemi čiji je najveći iskorak u pravcu otpora okupacijskim sistemima bilo potpisivanje muslimanskih rezolucija u jesen 1941. godine.

Ključne riječi: ulema, Islamska zajednica, Bosna i Hercegovina, Nezavisna Država Hrvatska, "El-Hidaje", Odbor narodnog spasa, ustaše, četnici, partizani, vjera, nacija, politika

Abstract: This paper brings some facts that shed light on the views and approaches of Bosnian Muslim religious officials, especially higher ulema, towards the current issues of military, political and social reality of Bosnia and Herzegovina and its inhabitants during the Second World War (1941-1945). The author presents some new information which relativize the points of view of Bosnian historiography in the Yugoslav era on the ulema whose biggest step towards resistance to the existing occupying systems was allegedly the signing of the resolutions in the autumn of 1941.

Keywords: ulema, the Islamic Community, Bosnia and Herzegovina, Independent State of Croatia, "El-Hidaje", the Committee of National Salvation, Ustashas, Chetniks, Partisans, religion, nation, politics

Bivši demokrata i gajretovac, nakon Drugog svjetskog rata ugledni ministar i narodni poslanik, dr. Zaim Šarac je potpisao u Sarajevu 10. maja 1964. godine izjavu sljedeće sadržine:

"Vi ste me za vrijeme okupacije povremeno posjećivali želeći razgovarati o tadanjim prilikama. Sjećam se da ste u razgovoru sa mnom odmah u početku okupacije osuđivali fašističke zločine. Bio sam obaviješten da ste Vi preko Glavnog odbora Udruženja ilmije 'El-Hidaje' nastojali da muslimani ne učestvuju u fašističkim akcijama, a poznato mi je da ste odigrali značajnu ulogu prilikom donošenja poznate Sarajevske rezolucije od 18. oktobra 1941, kojom se u osnovi željelo osuditi zločine fašista. Dok je ova rezolucija bila još u vidu koncepta, prigovorio sam Vam da bi trebalo određene izraze i osude, koji bi mogli biti nezgodni za partizane, brisati odnosno ispraviti. Lično ste se složili, ali ste me kasnije obavijestili, da Vam to nije uspjelo u cijelosti izvršiti zbog opiranja drugih, koji su Rezoluciju trebali potpisati, - pošto su se ti izrazi odnosili na neke elemente koji nisu bili pod komandom i vlasti partizana.

U našim razgovorima uvijek ste osuđivali regrutovanje i učestvovanje naših ljudi u raznim fašističkim organizacijama i vojnim formacijama, a posebno prilikom formiranja t.zv. SS divizije. Vi ste izjavljivali da ćete i lično i preko Udruženja ilmije pomagati određene akcije Narodno-oslobodilačkog pokreta.

Sjećam se da ste preko mene polovicom 1944 godine predali za N O P u gotovu 100.000 / stotinu hiljada / Kuna. Tada ste mi naročito naglasili da gornju pomoć donosite u ime Udruženja ilmije 'El-Hidaje' kao njen predsjednik."¹

Zaim Šarac je pripadao skupini intelektualaca nekomunista koji su mnogo doprinijeli utjecaju partizanskog antifašističkog pokreta među građanskim krugovima Sarajeva u Drugom svjetskom ratu.² Sredinom 1944. godine sarajevski komunisti su mu ukazali povjerenje imenujući ga za predsjednika podzemnog Narodnooslobodilačkog odbora u Sarajevu.³ Ne bez razloga, Šarac je bio izabrani govornik koji se ispred Muslimana obratio okupljenoj masi građana pred Narodnom bankom u Sarajevu, dva

¹ Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (dalje: GHB), Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-630/B.

² Esad Čengić, Ponovo na partijskom radu u Sarajevu, unutar: *Sarajevo u revoluciji*, knjiga 3, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1979, 599.

³ Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, Hurst & Company, London 2013, 274.

dana nakon ulaska partizanskih jedinica u glavni grad Bosne i Hercegovine.⁴

Osoba o kojoj govori citirana izjava bio je Kasim ef. Dobrača, koji je u vremenu njenog potpisivanja radio kao bibliotekar Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Dobrača, bivši nastavnik u Gazi Husrev-begovoj medresi,⁵ zamolio je Šarca da mu potpiše izjavu u njegovu korist osam godina nakon izlaska iz zatvora u kojem je ležao zbog društvenog ugleda i svjetonazorskih ubjeđenja, nakon jednog od brojnih montiranih suđenja "neprijateljima naroda i države" u režiji represivnog komunističkog režima. Kasima ef. Dobraču je "narodna vlast" teretila da je bio na čelu "grupe izdajnika" koja je, kako je pisao organ Izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, za vrijeme Drugog svjetskog rata bila u službi njemačkog okupatora, "a poslije oslobođenja zemlje produžila svoju izdajničku rabotu, pokušavajući da vjerske osjećaje bosansko-hercegovačkih muslimana iskoristi za rovarenje protiv interesa naših naroda i narodne države, sa ciljem da opet prodaju našu zemlju imperijalistima, i uz njihovu pomoć zasjednu na narodnu grbaču zajedno sa zlikovcima i krvolocima koji se kriju u inostranstvu od pravednog narodnog suda".⁶ Nakon kratkotrajnog procesa, Krivično vijeće Okružnog suda u Sarajevu izreklo je 25. septembra 1947. godine presudu kojom je Dobračina grupa osuđena zbog navodnog stvaranja ilegalne organizacije s ciljem obaranja postojećeg društvenog poretka u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ). U tu svrhu je dotična organizacija, pored ostalog, navodno prikupljala podatke političkog karaktera te pripremala "lažne i klevetničke izvještaje" o stanju u državi kako bi se ti izvještaji dostavljali "izvjesnim inostranim državama" i tako izazvalo njihovo miješanje u

⁴ Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo 2006, 233.

⁵ O Kasimu ef. Dobrači (1910–1979) pogledati: Mr. Ferid Dautović, *Kasim ef. Dobrača – život i djelo*, El-Kalem – Izdavački centar Rijasetu IZ u BiH, Medžlis Islamske zajednice Sarajevo, Sarajevo 2005. Također pogledati: Hfz. Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, drugo dopunjeno izdanje, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem, Sarajevo 1998, 77–80.

⁶ Izdajnici su iskorišćavali vakufske ustanove i vjerske obrede za zločinački rad protiv naroda i države, *Oslobođenje*, V/1947, br. 281, 3.

unutrašnje poslove FNRJ.⁷ Dobrača je također proglašen krivim da se zajedno sa Dervišom Korkutom, dr. Kasimom Turkovićem i hadži Mehmedom ef. Handžićem stavio tokom okupacije "u službu fašističke Njemačke", u svrhu čega su saradivali sa "istaknutim saradnikom njemačkog fašizma" velikim palestinskim muftijom Eminom El-Husejnijem, slali mu preko kurira Njemačke komande izvještaje vojno-političke prirode sa teritorije Bosne i Hercegovine, a za vrijeme El-Husejnijevog boravka u Sarajevu u aprilu 1943. godine "održali sa njim posebno ugovoreni sastanak u zgradi ondašnje županije", potom 1944. održali sastanak u kući Derviša Korkuta sa arapskim novinarom, kao specijalnim izaslanikom El-Husejnija, dok je Dobrača 1943. godine i sam putovao u Berlin, "a u ljeto poslije smrti Mehmeda Handžića stao na čelo ove grupe, pomažući na taj način mobilizaciju muslimana BiH za račun okupatora".⁸ Za djela koja su mu stavljena na teret, a koja nije priznao, Dobrača je osuđen na 15 godina lišenja slobode sa prinudnim radom i 8 godina gubitka građanskih i političkih prava.

Izjavu osobe od velikog ugleda i utjecaja u komunističkim krugovima, ministra u prvoj poslijeratnoj Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, zatražio je čovjek koji je, u totalitarnom poretku koji je crpio svoj legitimitet iz minulog rata, teško podnosio biljeg "narodnog izdajnika" i "vođe prevratničke organizacije". Čini se da se ovog pritiska nije oslobodio sve do kraja života, o čemu svjedoči zabilješka književnika Alije Nametka. Kada je Dobrača pročitao u *Oslobođenju* da pisac Derviš Sušić planira opisati "ponašanje" bosanskohercegovačkih muslimana u proteklom ratu, iz čega će nastati njegov kontroverzni *Parergon*, bio je veoma zabrinut, plašeći se da će ponovo biti procesuiran. "Rekao sam mu", piše Nametak, "da se ne brine. Za jednu stvar, za koju je bio suđen i osuđen, ne može se dvaput suditi. Mislim da ga nisam mogao utješiti."⁹

⁷ Tekst presude unutar: F. Dautović, *Kasim ef. Dobrača*, 64–68. Vidjeti također: Izrečena je presuda grupi izdajnika na čelu sa Kasimom Dobračom, *Oslobođenje*, V/1947, br. 286, 4.

⁸ Citirano prema: Salih Jalimam, *Politički osuđenici u Kazneno-popravnom domu u Zenici 1945–1954. godina*, *Društvena istraživanja*, Časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, II/2008, Zenica 2008, 19. Dodatno pogledati: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, 212–214.

⁹ Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Dani, Sarajevo 2004, 278.

Proces Dobračinoj grupi odredio je, temeljem fabrikacija revolucionarnog sudstva, imaginarni okvir kolaboracije i izdaje, u čijem središtu su bile tri organizacije: Odbor narodnog spasa, "El-Hidaje" i "Mladi muslimani". "Muslimanski međudruštveni odbor narodnog spasa" osnovala je sarajevska bošnjačka elita 26. augusta 1942. godine, samo nekoliko dana nakon drugog četničkog pokolja bošnjačkih civila Foče i susjednih sela, s prvobitnim ciljem pomoći ugroženom stanovništvu, uključujući njegovo naoružavanje. Glavni pobočnik Ustaške nadzorne službe Miroslav Fulanović označio je osnivački sastanak koji je ishodio formiranjem Odbora "protudržavnim radom" kojim sarajevski muslimanski prvaci nastoje ostati "na položajima vodećih ličnosti", osiguravajući si, nauštrb ustaških elemenata, prestiž u političkom životu Bosne i Hercegovine.¹⁰ Vlasti Nezavisne Države Hrvatske su izrazito negativno gledale na svako izvanustaško oglašavanje i okupljanje bosanskomuslimanskih prvaka. No, u zapažanjima Mustafe Vilovića, javnog tužioca protiv Dobračine grupe, tokom rata sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Tuzli, nipošto nije bilo mjesta opaskama da je rad Odbora bio uperen protiv ustaša i NDH. Vilović je u svojoj završnoj riječi na suđenju od 23. septembra 1947. protumačio motive nastanka Odbora narodnog spasa potrebom optuženih da zakamufliraju stvaranje "fašističke agenture" formirane sa zadatkom mobilizacije muslimana za njemački fašizam, a nakon što je ustaška politika ostala bez podrške među muslimanskim masama Bosne i Hercegovine. "Danas su oni potpuno demaskirani", kategorično je ustvrdio Vilović, "i pred nama stoji zločinačka djelatnost odbora »Narodnog spasa«. Potpuno je dokazana njihova saradnja sa njemačkim agentom El-Huseinijem, koga neki optuženi i ovdje pred sudom hoće da prikažu kao da nije bio agent njemačkog fašizma."¹¹ Vilović je zaključio svoje obraćanje tvrdnjom da su "ovi zločinci" pod plaštom stvaranja autonomne Bosne stvarali "Handžar diviziju" i pomagali regrutaciju muslimana u formacije koje bi se borile za interese njemačkog fašizma, a protiv ciljeva i težnji narodnooslobodilačkog pokreta.

¹⁰ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZIG NDH), HR-HDA-1549, I-69, 455. Glavni pobočnik Ustaške nadzorne službe Zagreb Miroslav Fulanović Uredu I UNS-e. Zagreb, 11. rujna 1942.

¹¹ Prevratnička organizacija radila je za račun potpaljivača rata – naglasio je javni tužilac tražeći strogu kaznu za optužene, *Oslobođenje*, V/1947, br. 285, 4.

Muslimanski međudruštveni odbor narodnog spasa prvobitno je bio labava koordinacija predstavnika muslimanskih društava i uglednih ličnosti vjerskog, kulturnog i političkog života kojom su sarajevski bošnjački prvaci, bez konkretnog programa, nastojali odgovoriti na prisutnu prijetnju biološkom opstanku njihovih sunarodnjaka. U jednoj poruci *Dragom prijatelju* Odbor je pisao da je formiran kako bi se brinuo o pružanju pomoći muslimanskim stradalnicima "i o drugim muslimanskim općenitim i važnim pitanjima".¹² Kasnije se rad Odbora sveo na angažman užeg tijela na čelu sa Mehmedom ef. Handžićem, predsjednikom Organizacije ilmije Nezavisne Države Hrvatske "El-Hidaje", a zadatak mu je bio "briga za izbjeglice i prikupljanje građe o stradanju muslimana za vrijeme rata".¹³ Hafiz Mahmud Traljić, koji je obavljao poslove sekretara Odbora, zabilježio je da je najvrijednije što je Odbor uradio bio uspjeh na polju obavještavanja islamskog svijeta o stvarnom stanju u Bosni i Hercegovini, posebno o teškom položaju muslimana. U tu svrhu je sastavljen promemorij, na arapskom i engleskom jeziku, koji je upućen vladama muslimanskih zemalja putem palestinskog muftije El-Husejnija, "a koji ga je opet putem afganistanskog poslanstva u Berlinu dostavio određenim vladama". Nakon toga su novine u Egiptu, Turskoj i drugim zemljama opširno pisale o stradanju muslimana u Bosni i Hercegovini.¹⁴

Traljić nije spomenuo tvrdnje koje su se mogle čuti tokom procesa 1947. godine, a prema kojima su optuženi dostavljali podatke o zločinima okupatora i njihovih pomagača najprije saradnicima NOP-a u Sarajeva, a

¹² GHB, ZRDA, A-467/B.

¹³ GHB, ZRDA, A-810/B-4. Tekst Napomene o porijeklu i sadržaju elaborata u tri knjige o stradanju bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu, koje su nastale u okviru Odbora narodnog spasa od kraja 1943. do sredine 1944. godine. Napomenu sastavio: dr. Muhamed Hadžijahić. Datum: 5. 9. 1974. U Napomeni stoji da su u (užem) Odboru narodnog spasa bili: Hadži Mehmed ef. Handžić, predsjednik, te članovi: hafiz Muhamed ef. Pandža, Derviš Korkut, dr. Jusuf Tanović i dr. Kasim Turković, dok su savjetnici Odbora bili dr. Hamdija Kreševljaković i prof. Muhamed Kantardžić. Na izradi knjiga elaborata sudjelovali su: Hazim Šabanović, Husein Brkić, Mehmed ef. Handžić i Mehmed Mujezinović.

¹⁴ Hafiz Mahmud Traljić, Handžić kao društveni i javni radnik, unutar: *Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću održanih u Sarajevu i Zenici*, El-Hidaje – Udruženje uleme BiH – Glavni odbor Sarajevo, Sarajevo 1996, 49. Usporediti: Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2009, 343–344.

tek poslije El-Husejniju, što je trebalo biti dokazano saslušanjem svjedoka dr. Zaima Šarca, Sulejmana Filipovića i Šefketa Hasandedića.¹⁵ Sud nije dozvolio njihovo saslušanje, očito svjestan da bi na vidjelo mogle izaći činjenice koje nisu bile u skladu sa unaprijed formiranom predstavom o Dobračinoj grupi kao saradnicima okupatora i neprijateljima nove vlasti. Šarac, Filipović i Hasandedić bili su za vrijeme okupacije na pozicijama sa kojih su mogli izbliza posmatrati stavove i postupke bošnjačkih građanskih krugova. Održavali su veze i sa komunistima i sa bošnjačkom političkom i vjerskom elitom, koja je vjerovala da bi njihov društveni autoritet i vojničko znanje mogli biti iskorišteni za zaštitu Bošnjaka i unapređenje njihovog položaja u neizvjesnim godinama Drugog svjetskog rata.¹⁶ Šarac je bio i u Odboru narodnog spasa, ali i u delegaciji sarajevske političke elite koja je potpisala Promemorij dostavljen predsjedniku Vlade NDH dr. Nikoli Mandiću sa navodima o teškom sigurnosnom i političkom položaju Bošnjaka u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Prije izlaska iz Sarajeva u

¹⁵ F. Dautović, *Kasim ef. Dobrača*, 71.

¹⁶ U jesen 1942. godine, suočeni sa neprekinutim talasima četničkih zločina, bošnjački prvaci okupljeni u Odboru narodnog spasa nastojali su uspostaviti sistem kolektivne narodne samozaštite osnivanjem milicija po uzoru na Domobransku dobrovoljačku pukovnicu (legiju) bojnika Muhamed-age Hadžiefendića sa sjedištem u Tuzli. Član Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiz Muhamed ef. Pandža je 30. 10. 1942. godine tražio od Pavelića da odobri bojniku Hadžiefendiću osnivanje dobrovoljačke legije u drugim krajevima gdje žive Bošnjaci, a, ako Hadžiefendić nije pogodna ličnost, da se taj posao povjeri zapovjedniku Tuzlanskog sdruga Sulejmanu Filipoviću ili glavnostožernom bojniku hrvatskog domobranstva Šefketu Hasandediću. Ishod ove inicijative je bio negativan, jer njemačka komanda u Brodu na Savi nije dala odobrenje za postrojavanje novih milicija pored redovne vojske NDH. (GHB, ZRDA, A-810/B-4. Stradanja Bosanskih Muslimana u Drugom svjetskom ratu – elaborat. Nastalo potkraj 1943. i početkom 1944. u okviru Odbora Narodnog spasa u Sarajevu. IV knjiga. Njemačka okupacija. A/Uvod). Zbog sumnje da je bio u dosluhu sa "bandama" Hasandedić nikada nije stekao povjerenje vlasti NDH, ali je svojim zalaganjem da se naoružaju Bošnjaci istočne Bosne stekao simpatije ugroženog naroda i sarajevske elite. Kada je Hasandedić dobio odluku o premještanju sa svoje dužnosti u 3. domobranskom sbornom području u Sarajevu na periferno mjesto pomoćnika zapovjednika Domobranske središnje škole u Varaždinu, anonimna sarajevska grupa je 30. 4. 1944. godine uputila kritički intoniranu predstavku predsjedniku Vlade NDH dr. Nikoli Mandiću u kojoj je istakla kako su se kroz tri godine hrvatske države dešavale "čudne okolnosti" s Hasandedićem, a vrhunac nepovjerenja u njega je bilo posljednje izmještanje iz Sarajeva odakle je Hasandedić mnogo učinio na polju formiranja milicija u korist ugroženog naroda. Pogledati: HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-6, 76-79. Izvješće br. 52 od 23. svibnja 1944. U novembru 1944. godine Hasandedić je napustio domobransku službu i prešao partizanima. (*Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945.*, Minerva, Zagreb 1997, 150).

oktobru 1943. godine, s ciljem stvaranja "muslimanskog oslobodilačkog pokreta", član Ulema-medžlisa hafiz Muhamed ef. Pandža obavio je razgovor i sa Šarcom i sa Hasandedićem, a u Filipoviću je gledao glavnu osobu mobilizacije i naoružavanja muslimana.¹⁷ Pandža, jedan od inicijatora Odbora narodnog spasa, nije bio zadovoljan njegovom naglašeno dokumentacijskom i humanitarnom ulogom; u novembru 1943. godine partizanima je nakon hapšenja izjavio da je istupio iz Odbora kada je vidio da je društvo zauzelo "mlako stanovište" i da je njegovo djelovanje "nekako bojažljivo i sa velikom oprežnošću vođeno". Prema Pandži, Odbor narodnog spasa obrazovan je sa zadatkom da postane buduće političko predstavništvo Muslimana. Članovi Odbora primili su ovlaštenja iz 21 kotara sa pretežno muslimanskim stanovništvom, ali Odbor zbog raznih okolnosti "nije iskoristio data mu punomoćja da bi proveo organizaciju".¹⁸ Pandža se zaputio "u šumu", nadajući se da će od Bošnjaka načiniti vojno-politički faktor, dok je Odbor nastavio svoju aktivnost u pravcu ublažavanja patnji Bošnjaka i upoznavanja međunarodne javnosti s njihovom nezavidnom humanitarnom i sigurnosnom situacijom.

Poput Odbora narodnog spasa, ni Organizacija ilmije Nezavisne Države Hrvatske "El-Hidaje" nije izlazila iz okvira krhke lojalnosti i napete koegzistencije sa ustaškim vlastima, djelujući na vjerskom i humanitarnom planu, ali i potičući Bošnjake da učine sve što je potrebno da se zaštite i spriječe vlastito uništenje. Premda je dočekala osnivanje NDH kao priliku da se unaprijedi položaj muslimana, naročito u pogledu vjerskih, vjersko-prosvjetnih i vakufsko-imovinskih poslova, ilmija nije prihvatila ulogu "hrvatskog muslimanskog svećenstva", ostajući distancirana od političko-nacionalnih ciljeva ustaškog režima.¹⁹ U istoimenom glasilu organizacije plasirani su članci koji su stvarali dojam da njihovi autori uopće ne žive u ratom zahvaćenoj NDH ili, u najbolju ruku, da ih jedino zanima kakve će posljedice ratni društveno-politički tokovi ostaviti na duhovni život te vjerski identitet i moralnu svijest muslimana. Tako je povodom nastupanja

¹⁷ Pogledati: Vojni arhiv (dalje: VA), Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (dalje: NOVJ), kutija 1111, 4-9. Štab XXVII N.O.U. divizije. Saslušanje Pandže Muhameda – Hafiza, člana Ulema Medžlisa iz Sarajeva. Također vidjeti: Hasan Ljubunčić, Dani nevolja i previranja, *Sarajevo u revoluciji*, 3, 615.

¹⁸ VA, NOVJ, 1111, 4-9. Saslušanje.

¹⁹ N. Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 187.

hidžretske nove 1364. godine, u decembru 1944. godine, u uvodniku *El-Hidaje* obrazložen historijski, vjerski i društveni značaj islamskih praznika, a jedina aluzija na ratnu stvarnost bila je opaska da je nedavno proslavljeni Kurban-bajram dokazao da kod mnogih bosanskohercegovačkih muslimana nestaje islamske svijesti i duha. "Bilo ih je naime, koji su ovaj sveti i častni blagdan proveli na neislamski i protuislamski način."²⁰ List ne objašnjava šta su radili muslimani koji su nedolično proslavljali Bajram, ali ističe da je cilj dolazećeg novogodišnjeg praznika da muslimane "dozove, osviesti i popravi", da žive kao pravi muslimani na svoju sreću i korist.

Obzirom na interesne spone sa "muslimanima nacionalistima", proustaškim elementima na čelu sa Hakijom Hadžićem koji su se zajedno sa "El-Hidajinim" prvacima zalagali za donošenje novog i ukidanje starog "laičkog" zakonodavstva Islamske zajednice, Pavelić i ustaška vlast su imali respekta i obzira prema ulemi okupljenoj u Glavnom odboru "El-Hidaje", premda se "El-Hidaje" s vremenom pomjerala od prvobitne euforije i podrške NDH ka naglašeno anacionalnom i vjerskom stanovištu praćenom očiglednim distanciranjem od ustaša i njihovih nacionalno-političkih ciljeva. Ovakvo držanje "El-Hidaje" s vremenom je zasmetalo muftiji Ustaške vojnice hafizu Akifu ef. Handžiću, koji je rad "El-Hidaje" i njenog predsjednika Mehmeda ef. Handžića opisao nespojivim sa državnim interesima ustaškog vodstva, na što je čelništvo "El-Hidaje" reagiralo odbacujući muftijine navode i tereteći ga za unošenje smutnje u muslimanske redove.²¹ No i u vijestima ustaških dojavitelja pojedini

²⁰ Nova muslimanska godina 1364., *El-Hidaje*, VIII/1944, br. 6, 193.

²¹ Muftija Ustaške vojnice i imam Poglavnikovih tjelesnih sdrugova hafiz Akif ef. Handžić, fanatični pobornik ustaškog pokreta i NDH, s podozrenjem je gledao na svaku društvenu akciju Bošnjaka koja je izlazila iz okvira težišnih ustaških vojnih i političkih ciljeva. U oktobru 1943. godine, kada je u Sarajevu došlo do izljeva bijesa i ogorčenja zbog novih četničkih pokolja Bošnjaka u istočnoj Bosni, za koje su posredno smatrani odgovornim Nijemci i ustaše, Handžić je došao u težak sukob sa ulemom okupljenom u Glavnom odboru "El-Hidaje", koja je raspravila cijeli slučaj i o svom zaključku obavijestila sve jedinice "El-Hidaje". U zaključku je navedeno da je Glavni odbor s pouzdane strane saznao da je ustaški bojnici hafiz Akif Handžić podnio poglavniku Paveliću izvještaj u kojem je oklevetao "El-Hidaju", ali i "Merhamet", Mlade muslimane, Odbor narodnog spasa, a posebno predsjednika "El-Hidaje" Mehmeda ef. Handžića, "pripisavši svima naprosto protudržavni rad". Izražavajući žaljenje što se ovakve stvari dešavaju u muslimanskoj sredini, "i da među nama ima ovakih tipova", koji krivo izvještavaju svoje pretpostavljene i "podlo i nisko" potkopavaju svaki koristan rad, "El-Hidaje" je upozorila sve područne jedinice da budu oprezne i da se čuvaju pojedinaca poput ustaškog bojnika Handžića.

članovi "El-Hidaje" su spominjani u kontekstu djelatnosti koja je imala protudržavno obilježje, poput Kasim ef. Dobrače za kojeg je potkraj novembra 1943. godine objavljeno da se sa dr. Šefkijom Behmenom nalazi u Berlinu s ciljem da preko velikog jerusalimskog muftije Emina El-Husejnija nagovore njemačku vladu da Bosni i Hercegovini dā autonomiju.²² Muslimanske vjerske prvake je nerijetko pratio glas, naročito od El-Husejnijevog dolaska u Sarajevo u proljeće 1943. godine s ciljem podsticanja Bošnjaka da se upisuju u 13. SS diviziju, da ih ne vode ideali ustaške Hrvatske i da ih samo zanimaju zasebni muslimanski interesi, usljed čega se okreću Berlinu i palestinskom muftiji, a nisu rijetki kontakti ni sa odmetnicima. Sa svoje strane, ulema oko "El-Hidaje" je nejasno poručivala da bosanski muslimani imaju pravo braniti svoju domovinu i živjeti u njoj. "Svoju rodnu grudu međutim mi želimo braniti", govorio je na glavnoj skupštini "El-Hidaje" 15. augusta 1943. godine Mustafa ef. Busuladžić, "i dužnost nam je čuvati baštinu djedova."²³ Busuladžić je isticao potrebu razvijanja kulta samoodbrane, "jer da je toga kod našega svieta bilo, sigurno bi stradanja bila malobrojnija".²⁴ Mehmed ef. Handžić je osudio letak "nekolicine malodušnih ljudi u Krajini" koji su sredinom 1943. zagovarali iseljavanje muslimana u Tursku, navodeći kako muslimani vole "ovu zemlju" i kada najviše stradaju, "a stradanja su neminovna".²⁵ Hrvatska nije izravno spominjana, premda su u privatnim kontaktima sa predstavnicima ustaškog režima pojedinci ostavljali dojam osoba besprijekornog nacionalnog i političkog držanja.²⁶

"Islamski je ne imati sa ovakim pojedincima nikakva dodira." (GHB, ZRDA, A-183/B. Datum: 23. 10. 1943).

²² HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-41, 765. Derviš od 23. XI 1943.

²³ Društveni glasnik, *El-Hidaje*, VII/1943, br. 1–2, 54.

²⁴ Isto, 55.

²⁵ Isto, 51.

²⁶ U jednoj doušničkoj karakterizaciji pisanoj za potrebe Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR) Mustafa ef. Busuladžić je opisan kao poznati muslimanski javni radnik koji neće niti želi raditi i poduzimati ništa bez znanja i mimo vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Navedeno je da Busuladžić ne podržava nikakve veze sa Nijemcima (suprotno muslimanima autonomasima), te da slovi, iako se nije nikada afirmirao kao "izraziti ustaša", kao pristaša beskompromisne borbe protiv Srba, a četnika napose. U jednom predavanju u Carevoj džamiji u Sarajevu Busuladžić je otvoreno govorio protiv četnika, te je rekao da su između muslimana i Srba svi mostovi porušeni. (HDA, ZIG

Nekoliko dana nakon novih četničkih zločina u istočnoj Bosni, koji su odnijeli živote i poslali u iseljništvo više hiljada Bošnjaka, "El-Hidaje" je temeljem zaključka Glavnog odbora od 13. oktobra 1943. godine uputila raspis svim jedinicama i prijateljima "El-Hidaje" u kojem ih je zamolila da na podesan način upoznaju sa njegovim sadržajem "sve čestite muslimane". Nigdje nije spomenuta hrvatska država, već isključivo solidarnost bosanskohercegovačkih muslimana u njihovoj borbi za svoja prava i opstanak. Ističući kako su posljednji događaji – četničko zauzimanje Višegrada te iseljavanje, po nalogu oružanih snaga NDH, stanovništva Rogatice, Goražda i njihove okoline – skopčani sa ogromnim i nenadoknadivim štetama i gubicima za tamošnje muslimansko stanovništvo, Glavni odbor "El-Hidaje" je iznio sljedeće upute kojih bi se svi muslimani trebali pridržavati i u djelo provoditi:

1. Muslimanska je vjerska dužnost, da se junački brane od svakog ko im nedužnima ugrožava život, na koji svako stvorenje ima pravo. Dužnost je također za obranu snabdjeti se svim potrebnim sredstvima i u snabdijevanju međusobno se pomoći.
2. Dužnost je ujediniti sve svoje vrijedne i čestite snage i biti u stalnoj vezi sa svom svojom braćom. Ujedinjeni u ciljevima, mislima i radu bićemo jači i bolje ćemo se moći snaći u današnjem vrtlogu.
3. I u odbrani moramo biti junaci i ljudi. Moramo se kloniti pljačke, ubijanja nevinih, slabijih i golorukih, žena i nedužne djece. Tako smo dužni postupati, jer smo ljudi i jer smo muslimani. Muslimani ne smiju činiti raznih zvjerstava, divljaštva i zlih djela i tako se sramotiti pred cijelim kulturnim svijetom i ogriješiti o svoju uzvišenu vjeru i svoju čistu prošlost.
4. Sa svim komšijama, koji nam ne čine nikakva zla, moramo se vladati onako kako zahtijeva komšiluk i kako odgovara našim svijetlim tradicijama.

NDH, HR-HDA-1549, I-6, 72. Izvješće br. 35 od 6. V 1944.). Ove tvrdnje su u suprotnosti sa citiranim Busuladžićevim govorom na skupštini "El-Hidaje" od 15. 8. 1943. u kojem je predlagao da se "kod našeg svieta na svakom koraku propagira pomirljivost i zagovaraju dobri susjedski odnosi sa svakim susjedom bez razlike na vjeru". (Društveni glasnik, *El-Hidaje*, VII/1943, br. 1–2, 55). Do radikalizacije Busuladžićevih stavova moglo je doći nakon četničkih klanja u Višegradu i evakuacije Rogatice u oktobru 1943. godine.

5. Ne smije se nasijedati raznim spletkarenjima, huškanjima i zlobnim propagandama, koje idu za tim da podržavaju zatiranje, nered i međusobno uništavanje.
6. Naša je dužnost također nastojati ublažiti bol onima, na koje su se udarci sudbine sručili i pomoći im svim sredstvima.
7. Moramo biti strpljivi i izdržljivi i kod donošenja svih odluka hladnokrvno promisliti na posljedicu, a onda se dati na rad.
8. Naš konačni i jedini cilj je održati muslimanski živalj i raditi da se očuva njihova vjera, životi i imetci.²⁷

Dok je u javnim obraćanjima i pisanim radovima "El-Hidaje" glavnu pažnju usmjeravala na osiguranje biološkog opstanka te očuvanje vjerske svijesti i moralnog života Bošnjaka, dokumentacija nastala komunikacijom sa vlastima i pododborima organizacije ukazuje na kontinuirane napore visoke uleme na zaštiti ljudskih prava bošnjačkog stanovništva i olakšavanju patnji i nevolja koje su stvarali ratni događaji. Sredinom februara 1942. godine čelni ljudi "El-Hidaje" Mehmed ef. Handžić, Kasim ef. Dobrača i Abdulah ef. Dervišević, zajedno sa predstavnicima "Merhameta", "Hurijeta" i sarajevskih trgovaca izrazili su negodovanje velikom županu u Sarajevu zbog načina kako su hrvatske vlasti vršile preglede radnji i domova tražeći životne namirnice. Navedeno je da se muslimanima neovlašteno plijeni roba a pretresi se vrše nedostojno i protivno važećim propisima. Skrenuta je pažnja na negodovanje sirotinje kojoj se oduzima hrana koju je ona u manjim količinama uvozila. "Do sada je sirotinji bilo dozvoljeno da uvozi manje količine hrane, jer se sa onim što daje aprovizacija ne može živjeti." Iznijet je zahtjev da Ministarstvo udružbe NDH dostavi potrebna novčana sredstva kako bi se opskrbile izbjeglice iz istočne Bosne koje su nastradale od "četničko-komunističkih bandi" samo zato jer su se saglasile sa hrvatskom državnom idejom.²⁸ Prema skupštinskom zaključku iz 1943. godine, iz "El-Hidajine" uštedevine dato je "Merhametu" 300.000 kuna za potrebe muhadžira, što je naišlo na lijep prijem kod sarajevskih muslimana, a jedan Sarajlija je ubrzo, potaknut

²⁷ GHB, ZRDA, A-322/B. "El-Hidaje" svim jedinicama i prijateljima. Br. 400/43. Sarajevo, 20. listopada 1943.

²⁸ GHB, ZRDA, A-195/B. Zapisnik sastavljen u Velikoj župi Vrhbosna od 16. veljače 1942. godine.

tim činom, donirao isti iznos bez dozvole da mu se ime igdje spomene.²⁹ Nakon savezničkog bombardiranja Travnika 4. januara 1944. godine, prilikom kojeg je poginulo 70 osoba, od kojih 52 islamske vjeroispovijesti, Kotarski odbor "El-Hidaje" Travnik je pisao Glavnom odboru u Sarajevu da su članovi ilmije u Travniku uložili sav svoj trud da utješe i ublaže "boli uciviljenih obitelji", da pomognu oko sahrane ili otpremanja ranjenih u bolnicu, "a neki su članovi odbora sami na nosilima prenosili ranjenike do bolnice dobrovoljno." Kotarski odbor nije bio u mogućnosti osigurati materijalnu pomoć porodicama nastradalih, ali jeste aktivnosti oko dostojnog vjerskog ispraćaja žrtava.³⁰

Dostupna dokumentacija ne nudi obavijesti o konkretnijim vezama "El-Hidaje" sa partizanskim pokretom, ali je vrlo realno da su te veze postojale i da ličnosti poput Zaima Šarca nisu imale razloga iznositi neosnovane tvrdnje o zbivanjima i akterima rata. Nakon rata "El-Hidaje" je bez uspjeha pokušala dobiti od Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ dozvolu za obnovu rada,³¹ što ukazuje da je imala barem neki kredibilitet koji je činio osnovu njenog zahtjeva.

Organizacija "Mladi muslimani", inkriminirana od poslijeratnih komunističkih vlasti za aktivnosti tokom okupacije i nakon nje, djelovala je kao omladinska sekcija "El-Hidaje" i bila na istom zadatku duhovne i humanitarne pomoći Bošnjacima u godinama ratnog stradanja i moralnih izazova koje su donosili nestabilna vlast i poremećeni nacionalni i društveni odnosi. Premda su pojedini "Mladi muslimani" izražavali rezerve u pogledu mogućnosti skladnog rada sa "klerom" koji se okupljao oko "El-Hidaje", ratne nevolje su relativizirale konceptualne razlike između tradicionalističke uleme i muslimanskih mladića prožetih vjerskim zanosom i idejama beskompromisnog islama; u postojećim političko-društvenim prilikama i "Mladi muslimani" su se morali držati ustaljenih formi vjerskog djelovanja među Bošnjacima,³² a obim narodne nesreće je zahtijevao učešće u

²⁹ Društveni glasnik, *El-Hidaje*, VIII/1944, br. 1, 25.

³⁰ GHB, ZRDA, A-812/B. Broj: 5/44. Travnik, 18. veljače 1944. 557.

³¹ GHB, ZRDA, A-183/B. Glavni odbor "El-Hidaje" saveznom Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu. Sarajevo, 1. februara 1946.

³² Adnan Jahić, Idejne i historijske relacije između hadži Mehmed ef. Handžića i Mladih muslimana, unutar: *Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću*, 103.

akcijama pomoći unesrećenim muhadžirima i drugim nevoljnicima. Sredinom 1943. mladi Asim Čamdžić je izvijestio "El-Hidaju" da su "Mladi muslimani", uključeni u "Merhametove" radne ekipe, u dva maha išli na teren u istočnu Bosnu, gdje su se zadržavali po mjesec dana radeći u korist naroda. "Poorano je oko 300 dunuma zemlje, otvarane su džamije, rađeno je na uzpostavljanju građanskih oblasti, a što je najvažnije pokupljeni su svi mogući statistički podatci o stradanjima muslimana u Istočnoj Bosni."³³ Čamdžić je iznio primjere teške stvarnosti muslimana Podrinja i osudio "nastojanja pokvarenih pojedinaca za demoraliziranjem muslimanskog ženskinja".³⁴ Premda je rad "Mladih muslimana" u posrednom smislu, zapravo, doprinosa konsolidaciji vlasti NDH, ustaški režim je i u "Mladim muslimanima" i u "El-Hidaji" najčešće gledao faktore udaljavanja Bošnjaka od ustaštva i hrvatske nacionalne ideje, naročito od prevage na glavnim ratištima u korist Saveznika sredinom 1943. godine. U izvještaju ustaškog dojavitelja iz augusta 1943. o raspoloženju muslimana u Zenici i okolini je stajalo: "Muslimanska vjerska i kulturna društva: El Hidaja, Narodna Uzdanica i Merhamet imaju veliki utjecaj na pučanstvo, pošto ih vode većinom vjerski predstavnici i inteligencija. Rad ovih društava je u glavnom i izključivo samo muslimanski. Strogo vode računa da se u njih ne ubacuju bilo kakove sjene nacionalizma, pa makar to bio i Hrvatski. Svojoj djeci sprečavaju sudjelovanje i rad u Ustaškoj mladeži i obćenito u pokretu, te odbijaju od sebe svaki nacionalni odgoj podmlatka."³⁵ U isto vrijeme je navođeno da su se Muslimani u Prijedoru većim dijelom ispisali iz ustaške mladeži te se skupljaju u društvu "El-Hidaje". Stariji Muslimani zabranjuju da se njihova mladež druži sa katolicima.³⁶ Više dojava je isticalo da "protudržavni elementi" dominiraju ili nastoje ostvariti dominaciju u muslimanskim društvima i organizacijama.

³³ Društveni glasnik, *El-Hidaje*, VII/1943, br. 1–2, 52. Pogledati: GHB, ZRDA, A-809/B. ZAPISNIK informacija i podataka o stradanjima u Foči koje sam sakupio od 1. pa do 15. juna 1943. g. kao član "Merhametove" radne službe "Mladih Muslimana". Zapisničar: Asim Čamdžić, slušač VIŠT škole, Sarajevo.

³⁴ Društveni glasnik, *El-Hidaje*, VII/1943, br. 1–2, 52. O ovome opširnije pogledati: Asim Čamdžić, Izvještaj o radu u Foči, *Glas Mladih muslimana*, II/1999, br. 5, 38–42. Datum izvještaja: 22. juni 1943. godine.

³⁵ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (dalje: HMBiH), Fond: Ustaška nadzorna služba (dalje: UNS), 2094. Raspoloženje muslimana u Zenici i okolici. Broj 797 od 24. VIII 1943.

³⁶ HMBiH, UNS, 2105. Muslimani u Priedoru. Broj 255 od 25. VIII 1943.

Poput "El-Hidajine" uleme, ni čelni ljudi Islamske vjerske zajednice nisu ispoljavali spremnost da založe svoj autoritet u korist NDH i hrvatske nacionalne ideje, makar je službeni organ Zajednice, razumljivo, zastupao poziciju lojalnosti muslimana hrvatskoj državi i njenim saveznicima. Ova nespremnost je naročito postajala primjetnom od smrti reisul-uleme Fehima ef. Spahe u februaru 1942. i dolaska na položaj zamjenika reisul-uleme Saliha Safveta ef. Bašića, nekadašnjeg "Srbina muslimana" koji je u decembru 1918. zajedno sa istomišljenicima telegrafski čestitao regentu Aleksandru Karađorđeviću krsnu slavu vladalačkog doma Karađorđevića.³⁷ Članovi Ulema-medžlisa, u dopisima i javnim obraćanjima, demonstrirali su različitosti u pogledima na NDH i njenu perspektivu, ali je glavna linija djelovanja bila i ostala podudarna sa radom "El-Hidajine" uleme – boriti se za bosanskohercegovačke muslimane, njihove živote te vjerska i građanska prava, ostajući na svojevrsnoj distanci od sukobljenih strana u ratu, onoliko koliko su to političke i vojne prilike dopuštale. Sa druge strane, Ulema-medžlis nipošto nije djelovao kao kompaktno tijelo, što pokazuje slučaj hafiza Muhameda ef. Pandže, koji nije bio u najboljim odnosima sa ostalim članovima Ulema-medžlisa,³⁸ te je prisnije veze održavao sa Mehmedom ef. Handžićem i "El-Hidajom" nego sa prvim ljudima službene vjerske hijerarhije. Prije izlaska iz Sarajeva i odlaska "u šumu" Pandža se, prema kasnijem priznanju, posavjetovao upravo sa Handžićem, a njegova vojno-politička avantura, čije je stvarne motive i pozadinu teško dokučiti, nije imala podlogu u nekom službenom stavu i zaključku rukovodstva Islamske zajednice. Pitanje zaštite i opstanka Bošnjaka zaokupljalo je pažnju prvih ljudi "El-Hidaje", ali i člana Ulema-medžlisa Ali ef. Aganovića, koji je prema jednoj ustaškoj obavijesti u martu 1944. godine zagovarao upis

³⁷ Sarajevske vijesti. Telegrafska čestitka Srba muslimana, *Jednakost*, I/1918, br. 1, 3.

³⁸ Pogledati: GHB, ZRDA, A-205/B. Prepiska reisul-uleme Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije Fehima ef. Spahe, Predsjednika Ulema-medžlisa u Sarajevu Mehmedalije ef. Čerimovića i člana Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiza Muhameda ef. Pandže u oktobru 1940. godine povodom napisa u *Jugoslavenskom listu* da su vaizi Begove i Careve džamije "oštro kritikovali rad izvjesnih organa Islamske vjerske zajednice". Također pogledati: Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Zbirka: Fehim Spaho, SF-314. Prigovor Mehmedalije ef. Čerimovića na govor hafiza Pandže na "Gajretovoj" skupštini 1938. godine; GHB, ZRDA, A-191/B. Nedatirano pismo hafiza Muhameda ef. Pandže članu Ulema-medžlisa Aliji ef. Aganoviću povodom vijesti da će Aganović neovlašeno vršiti bajramski prijem i čestitanje u službenim prostorijama Ulema-medžlisa.

mještana u miliciju "u sklopu SS postrojbi" na području Vogošće i Kobilje Glave. Tvrdio je da je to jedini način da prestanu paljevine i uništenje sela i kuća.³⁹ Premda su ga neke dojave opisivale kao protivnika ustaške države,⁴⁰ upravo je Aganoviću pripala delikatna zadaća zastupanja Islamske zajednice i zamjenika reisul-uleme na svečanom otvaranju Poglavnikove džamije u Zagrebu 18. augusta 1944. godine.⁴¹ I Aganović i Pandža su nakon rata, zbog svog "protunarodnog" djelovanja, završili u zatvorima novih revolucionarnih vlasti.

Ustaški režim, opterećen svojom isključivošću prema nositeljima drukčijih političkih ideja i društvenih aktivnosti, negativno je gledao na nacionalnu "pasivnost" uleme koja je postajala vidljivijom što je sudbina NDH bila neizvjesnija. Naročito kritički je pisano o javnim ličnostima koje su za vrijeme Kraljevine Jugoslavije ispoljavale prosrpsku orijentaciju, poput bivšeg banjalučkog i tuzlanskog muftije Muhameda Ševketa ef. Kurta, koji je u jednoj dojavi od 9. juna 1943. godine označen kao "potajni neprijatelj današnjeg poredka" i "stari bizantinac – Srbin."⁴² Muslimani koji su se odnosili pasivno prema hrvatskoj državi, širili defetizam u pogledu njenog opstanka i izražavali spremnost da sarađuju sa pravoslavicima zadavali su glavobolju ustaškim krugovima, uključujući vjerske funkcionere poput hafiza Akifa ef. Handžića, koji je zdušno prihvatio ustašku ideju i beskompromisno je branio do kraja rata.

Akif ef. Handžić nije žalio truda u pokušajima da muslimane veže za ustašku ideju i suzbije rad grupa i pojedinaca koje je smatrao štetnim po ustaše i hrvatske državne interese. Početkom marta 1944. godine pisao je iz Cazina ministru oružanih snaga NDH Anti Vokiću protiv vojnog muftije Mustafe Mehića koji je "nenadahnut" prema ustaštvu, u prilog čega je naveo svjedočenje šerijatskog sudije u Cazinu Nazifa ef. Neimarlije koji je

³⁹ HMBiH, UNS, 3068. Sastanak milicije.

⁴⁰ Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Zbirka: Ustaška nadzorna služba (UNS), 5644/64.

⁴¹ Pogledati Aganovićev govor unutar: Ur., Svečano otvorenje Poglavnikove džamije u Zagrebu, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske*, XII/1944, br. 8 i 9, 136–137.

⁴² ATK, Radnički pokret i NOB u sjeveroistočnoj Bosni 1920. – 1945. [zbirka digitalizirane arhivske građe] (dalje: RP-NOB), 3-OJ64-316. Potajni neprijatelji današnjeg poredka u Tuzli.

izjavio da ga je Mehić nagovarao da on i drugi vojni imami pripremaju vojnike muslimane da se, kada zatreba, budu znali "snaći", odnosno da se okrenu "kuda treba". Handžić je zamolio Vokića da se po pitanju Mehića postupi na način kako bi hrvatska vojska za svoje duhovne odgajatelje imala "prave i izkrene Hrvate domoljube".⁴³ Već krajem 1941. Handžić se priključio Francetićevoj Crnoj legiji, a od oktobra 1942. godine obavljao je poslove imama Poglavnikovih tjelesnih sdrugova i muftije Ustaške vojnice.⁴⁴ Obilazio je različite sredine gdje su se osjećale napetosti u odnosima između muslimana i katolika, bodrio muhadžire da se priključe ustaškim formacijama i poručivao kritičarima da je skinuo vjersku odoru da bi lakše nosio pušku, naročito u šumi, kada je potrebno dušmana dočekati. Početkom novembra 1943. posjetio je mjesni mekteb i Muslimansku čitaonicu "Sloga" u Čapljini, prilikom čega mu je imam Džemal ef. Čivić saopćio da između katolika i muslimana vlada nesloga, a spomenuo mu je i loše ponašanje kotarskog domobranskog izvjestitelja Mate Lučića, koji je psovao muslimanima "balijsku mater", što je izazvalo veliki revolt među muslimanskim žiteljima.⁴⁵ Handžić se nije dao obeshrabriti; razgovarao je sa različitim autoritetima, pisao pisma i držao govore u kojima je isticao da su muslimani i katolici jedno, i da je muslimanima vjerska dužnost da odbrane hrvatsku državu i njen poredak. Prilikom obilaska Mostara, u pratnji svog pobočnika ustaškog natporučnika hafiza Huseina ef. Terzića, odbacio je pritužbe da vjerski momenat čini kamen spoticanja u odnosima mostarskih muslimana i katolika, ističući da naboj (metak) pogađa borce bili oni rimokatoličke ili muslimanske vjere. U borbi za slobodu Hrvatske, proljeva se ista krv – hrvatska! Pred okupljenim građanima Handžić je naglasio, odgovarajući ulemi i političarima koji su zagovarali autonomiju Bosne i Hercegovine, da u NDH ima ko voditi i politiku i borbu, te da državno vodstvo nikada neće biti protiv svećenstva sve dok se crkva bude bavila samo crkvenim a džamija samo džamijskim poslovima. Zaključio je

⁴³ HMBiH, UNS, 2959. Premda bi odnos Handžića i Mehića trebalo detaljnije istražiti, nije izvjesno da je Mehić bio neloyal prema NDH. Pogledati: HDA, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku (ZMGIA-H), HR-HDA-1450, D-284, H313127. Mehićevo pismo Adem-agi Mešiću od 11. decembra 1943. godine.

⁴⁴ Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2007, 191.

⁴⁵ HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-41, 755. Boravak ustaškog muftije Akifa Handžića u Čapljini.

da ustaše samo teže ponuditi narodu perspektivu, nasuprot četnika, partizana i njihovih pomagača koji posvuda siju samo smrt i uništenje:

"Mi ustaše i ciela Hrvatska oružana snaga, kao i svi nacionalni radnici, ne ćemo ništa drugo osim da zidamo nove kuće na svojoj slobodnoj zemlji i da očuvamo ovo, što imamo narodnog dobra. Kad pogledamo razorni rad naših neprijatelja, koji nam pale mirne domove, uništavaju čitava sela, pljačkaju i ubijaju najiztaknutije ljude, pa kad pogledamo svoju državu i našu borbu, vidimo, da kako meni tako i nama svima ide samo u korist ovaj naš današnji poredak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zbog toga niti ne bi mogli, a niti hoćemo razgovarati ma skim tko ne misli hrvatski i tko ne radi hrvatski, i tko ne voli Hrvatsku.

Završit ću s riečima: Molim Svemogućeg, da nam probudi um, pa da jedanput pružimo jedan drugome ruku, da se poljubimo i da s božjom pomoći i s našim velikim saveznikom Velikim Njemačkim Reichom dočekamo zajedničku pobjedu. Dužnost je svakog svjestnog Hrvata, da ustraje u divovskoj borbi, koja se vodi za očuvanje slobode i nezavisnosti Hrvatske, a da se ni najmanje ne osvrće na destruktivni rad pojedinaca ma tko oni bili, jer će svaki rad na dobrobit biti nagrađen, a svaki rad, koji ide za tim, da nanese štetu hrvatskom narodu, u kojem to bilo pogledu, biti će kažnjen."⁴⁶

Bosanskohercegovačka ulema, koja ni prije rata nije imala zaokruženo i konzistentno gledište o nacionalnim i političkim pitanjima,⁴⁷ tokom ratnih godina se prilagođavala vojno-političkim odnosima i zaokretima, što je praktički onemogućavalo pridržavanje bilo kakvog jedinstvenog pristupa, kojeg je inače manjkalo bošnjačkim političkim i vjerskim elitama. Kako je prevaga partizanskog antifašističkog pokreta postajala izvjesnijom, manifestirajući se u zaposjedanju

⁴⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Zbirka NOR-a, Neprijateljska dokumentacija 1941-1945, kutija 3, dok. 264. Letak *Katolike i muslimane zadojila je ista hrvatska majka*. Ndatirano.

⁴⁷ O tome pogledati: Adnan Jahić, Odnos bosanskohercegovačke uleme prema nacionalnom pitanju u monarhističkoj Jugoslaviji, *Historijska traganja*, Institut za istoriju u Sarajevu, VI/2013, br. 11, 145-170.

bosanskohercegovačkih gradova i jačanju partizanske borbene snage, javljali su se, sve češće, glasovi podrške partizanima i njihovoj borbi, neovisno o ranijim političko-nacionalnim usmjerenjima njihovih autora. U martu 1944. godine 34 imama i imama-matičara sa prostora Bosanske krajine pod kontrolom partizana uputila su proglas Muslimanima u kojem su poručili da je svrstavanje u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) prvorazredna vjerska dužnost za Muslimane. Istakli su da islamska vjera nalaže borbu protiv onih koji zatiru slobodu, a to su "din-dušmani" Nijemci, četnici i ustaše. Osuđeni su svi oni koji su se, kako je istaknuto, ogriješili o temeljne propise islama i osnovne narodne interese – dr. Džafer-beg Kulenović, Hakija Hadžić, Adem-aga Mešić, Alija Šuljak, ali i jedan dio ilmije "na čelu sa Aganovićem, Handžićem i drugima". Ova ilmija je, služeći za pare Hitleru, mamila Muslimane u SS trupe, u ustaše i domobrane, i zloupotrebjavajući svoj vjerski položaj opremala ih "da ginu za din-dušmanina Hitlera". U cijelom proglasu, ne bez razloga, nijednom riječju nisu spomenuti komunisti i Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Istovremeno, Muslimani su pozvani da smjelo i neustrašivo stupaju pod bajrak NOVJ kojom rukovodi "proslavljeni narodni vođa" i "najveći zaštitnik nas muslimana" maršal Jugoslavije Josip Broz Tito:

"Braćo Muslimani! Nijemcima, ustašama i četnicima gori tlo pod nogama. Nije daleko dan pobjede i slobode. Zadnji je čas da oni muslimani koji su zakasnili u izgradnji naše slobodne domovine, listom pređu na stranu Narodno-oslobodilačkog pokreta i u redove Narodno-oslobodilačke vojske. U ovim odlučnim časovima ostati po strani grijeh je po Islamu i zločin svome narodu. Pozivamo svu Ilmiju Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Makedonije i Crne Gore da se priključe Narodno-oslobodilačkom pokretu. U životnom je interesu, radi očuvanja Islama, spasa naših sela i gradova, našeg sibjana i jetima [djece i siromaha], dužnost je svakog muslimana da krene putem zajedničke oružane borbe s braćom Srbima i Hrvatima protiv zajedničkog neprijatelja Nijemaca, četnika i ustaša."⁴⁸

⁴⁸ Jusuf Kadribašić, Hadži Mehmed ef. Mujkić – džematski imam iz Kotorvaroši, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, I/1950, br. 1–3, 48. Autor članka navodi da je Mehmed ef. Mujkić bio glavni pokretač citiranog proglasa. Umro je u januaru 1944. godine za vrijeme tzv. šeste neprijateljske ofanzive u Krezluku kod Jajca.

Nakon drugog partizanskog zauzimanja Tuzle 17. septembra 1944. godine kompletna muslimanska vjerska elita Tuzle stavila je svoj potpis na proglas *Braći Muslimanima* koji je bio u funkciji borbe protiv okupatora, razbijanja zelenog kadra i mobilizacije Muslimana u redove Narodnooslobodilačke vojske.⁴⁹ Ipak, malo je vjerovatno da su to svi učinili iz ličnog ubjeđenja. Profesora islamske vjeronauke Abdurahmana Adila ef. Čokića je i prije i poslije rata pratio glas pobornika muslimanskih milicija i protivnika partizana i komunista.⁵⁰

Javni stavovi i oglašavanja uleme su nesumnjivo bili uslovljeni razvojem vojno-političkih prilika u pojedinim sredinama, premda su neki imami težili ostaviti dojam punosvjesne i nedvojbene podrške partizanskoj antifašističkoj borbi. Takav je bio slučaj sa Zuhdijom ef. Rizvićem, koji je dočekao rat 1941. godine na mjestu džematskog imama u Velikoj Kladuši.

Građanskoj tiskari u Osijeku su 20. septembra 1943. godine za potrebe Državnog ravnateljstva za promičbu NDH upućena na umnožavanje dva letka: *Poduka Huske Miljkovića svim partizanima* i *Seljacima, koji pomažu partizane* u potpisu kojeg je stajao bivši vjerski referent Osme krajiške brigade Zuhdija ef. Rizvić. Leci su poslani u Osijek desetak dana nakon što je Huska Miljković, temperamentni seljak i zidar koji je bio član Okružnog komiteta KP Hrvatske za Karlovac i jedan od vodećih komunista Cazinske krajine, u Ćoralićima kod Cazina postigao sporazum sa njemačkim vojnim vlastima o organizaciji i naoružavanju muslimanske milicije pod Miljkovićevom komandom.⁵¹ "Huskina vojska" je bila odlučna

⁴⁹ Braćo Muslimani! Dokument u posjedu autora. Od uleme letak su potpisali: bivši tuzlanski muftija Muhamed Ševket ef. Kurt, bivši muftija, profesor i publicista Ibrahim Hakki ef. Čokić, imam matičar Sabit ef. Aganović, predsjednik Šerijatskog suda Ahmet ef. Mulalić, profesor i publicista Abdurahman Adil ef. Čokić, muderis hafiz Muhamed ef. Husić, bivši muftijski tajnik hafiz Ahmed ef. Redžebašić, šerijatski sudija i predsjednik Kotarskog odbora "El-Hidaje" u Tuzli Kadrija ef. Hajdarević, upravnik medrese Ševket ef. Šabić i šerijatski sudija Sinan ef. Jahić. I Aganović i Šabić su bili članovi tuzlanskog rukovodstva "El-Hidaje". Šabić je naveden kao upravnik, premda je službeno bio sekretar Niže okružne medrese u Tuzli.

⁵⁰ Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Zmaj od Bosne, Preporod – Općinsko društvo Tuzla, Tuzla 1995, 78.

⁵¹ Zlatko Hasanbegović, Iz arhivskog gradiva o Bihaćko-cazinskoj krajini u Drugome svjetskom ratu. Izvješće ustaškog satnika i logornika ustaškog logora Bihać Muhameda Hadžiabdića o stanju u Cazinsko-bihaćkoj krajini i pokretu Huske Miljkovića, Zbornik radova XVI simpozija "Cazinska krajina u XX. stoljeću – politika, ljudi, događaji",

ratovati sa svima koji bi napali bihaćko-cazinsko područje, izuzimajući Nijemce, koji su u njoj gledali prepreku širenju partizanske teritorije, dok su je vlasti NDH trpile iz nužde i nadale se će njihovi pripadnici, uglavnom dezerteri, u skorije vrijeme biti uključeni u ustaške formacije. Ustaški izvor iz Bihaća je navodio da je "Huskina vojska" primala samo muslimane koji su svi bili nezadovoljni stanjem u NDH i vjerovali da bi ih Huska mogao spasiti "hrvatskog jarma" i donijeti im red i sigurnost.⁵²

U oba letka je stajalo da ih šalju "bivši partizani", koji su izbliza motrili postupke partizanske vojske i osvjedočili se u neiskrene namjere njenog rukovodstva kojem, isticali su, nije cilj narodnooslobodilačka borba već uspostava komunističke vlasti po sovjetskom uzoru. "Vi koji ste slušali političke časove, koje su Vam držali komesari", Huska Miljković se navodno obraćao svojim bivšim saborcima, "znate dobro, šta je to 'partijska linija'. To Vam je najbolji primjer partizanskog duha, to je glavna osobina svih komunista: SVAKOME GOVORITI I OBEĆAVATI ONO, ŠTO JE NJEMU DRAGO I LIJEPO, A GLEDATI SAMO PRILIKU, PA GA UNIŠTITI." U letku je navedeno kako su Nijemci po napuštanju partizana

Bošnjačka pismohrana, Časopis Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, sv. 10, br. 32–33, Zagreb 2011, 182.

⁵² HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-15, 158-159. Izvješće o novoosnovanoj muslimanskoj vojsci. Bihać, 25. I 1944. U izvještaju je istaknuto da je vođa vojske po imenu "HUSKO", rodom iz Male Kladaše, bio 1942. partizan u šumi, da bi se 1943. godine predao vojsci NDH, tražeći da mu se povjeri nešto vojske, po mogućnosti muslimana iz Krajine, sa municijom, a da će on otkriti partizansko sklonište. Hrvatske vlasti su mu to dozvolile, "i u početku je nešto radio samo dok je organizirao svoje pristasaše". Nakon toga je nastavio samostalno djelovati pod izgovor da se sprječava rasipanje muslimanskog naroda i gubitak vjere. Posljedica toga je bila da sada svaki musliman, domobran ili ustaša, bježi iz Bihaća i okoline sa svim oružjem u Cazin, gdje je takozvano Huskino sjedište. Za kratko vrijeme Huska je okupio oko 10.000 ljudi, što vojske što civila. "U stvari to je vojska, koja hoće autonomiju Bosne." Prema jednoj poslijeratnoj studiji jugoslavenske Uprave državne bezbjednosti (UDB), partizanski disident Huska Miljković okupio je oko sebe veću grupu "muslimanskih odmetnika" koji se nisu pridružili ni NOP-u ni četnicima, premda je Miljković održavao veze sa svim zaraćenim stranama na prostoru Cazinske krajine, uključujući neke partizanske jedinice kojim je pomogao da likvidiraju dvojicu agenata njemačkog meldekopfa na području Bihaća. "S obzirom na Miljkovićev utjecaj na muslimansko stanovništvo na području Cazina, Nijemci i ustaše su pokušavali onemogućiti njegovo pristupanje NOP-u u čemu, međutim, nisu uspjeli. Kasnije je Miljković ubijen. Izgleda da su njegovo ubojstvo inscenirali Nijemci." (*Njemačka obavještajna služba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1. Dio, Večernji posebni proizvodi d.o.o. Zagreb, Zagreb, 2011, 184). Dodatno o Huski Miljkoviću pogledati: Fikret Midžić, Muslimanska milicija Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 10, br. 32–33, 189–222.

Husku primili "ljudski i bratski", sve mu oprostili, dali mu hranu, odijelo, cipele, košulje i sve što mu je potrebno. Ostavili su mu mogućnost da bira šta će raditi, a on je odabrao oružje, da se bori protiv onih koji su ga zaveli i oca mu ubili, a brata odveli. Partizanima je poručeno da se čuvaju njega i njegovih drugova, "JER TAKO MI DRAGOGA ALLAHA, KOGA JA OD TE LOPOVSKE BANDE UHVATIM, TAJ MI ŽIV NEĆE IZ RUKU UTEĆI. JA ĆU [SE] TIM LOPOVIMA OSVETITI ZA SVE ONO, ŠTO SU MENI UČINILI, A ISTO TAKO I ZA SVE ONO, ŠTO SU DRUGIMA UČINILI."⁵³ U letku podno kojeg je stajalo ime Zuhdije ef. Rizvića seljacima je poručeno da se tzv. narodnooslobodilačka vojska ne bori za njihovu slobodu i za njihova prava, već upravo suprotno: za njihovo porobljavanje i ekonomsko uništenje. Namjera je partizana seljacima uzeti zemlje, šume, kuće, imanja, voćnjake, stoku, prihode, pa i žene i djecu! Komunisti su svi isti, oni ne žele dobro nikome, osim samima sebi: "LAŽU VAM ONI KAD VAM PRIČAJU DA ĆETE MOĆI SLOBODNO BIRATI VLAST. NJIHOVA JE VLAST DIKTATURA PROLETARIJATA, A VI DOBRO ZNATE, ŠTA JE TO, JER DIKTATURA ZNAČI KUNDAK, ZATVOR, REVOLVER U ČELO I SL[IČNO]. A PROLETERI TO SU VAM ONI, KOJI SVOJA IMANJA PROKOCKAŠE, PROKURVAŠE I PROPIŠE, PA SADA HOĆE DA NA LAK NAČIN DOĐU DO VAŠIH IMANJA I DO VAŠIH KUĆA I DA POSTANU VAŠI GOSPODARI, KAKO BI VI ZA NJIH MORALI RADITI I NJIMA SLUŽITI KAO ROBOVI."⁵⁴ Huskin letak je završen pozivom partizanima da čim prije prebjegnu i predaju se bilo kojoj vojsci na koju naiđu (njemačkim trupama, ustašama i domobranima, miliciji), a letak upućen seljacima da udare komuniste gdje god ih stignu.

U februaru 1944. godine pojavio se novi letak sa potpisom Zuhdije ef. Rizvića, ali sada sa potpuno suprotnim porukama i završetkom: "Esselamun Alejkjun!" i "Smrt fašizmu – sloboda narodu!" Džematski imam (matičar) iz Velike Kladuše je objavio svoju izjavu u kojoj je iznio da je u toku 1943. njemački propagandni ured u Banjoj Luci izdao pod njegovim imenom nekoliko letaka u kojim su napadani narodnooslobodilački pokret i Narodnooslobodilačka vojska te isti prikazivani kao neprijatelji islama i

⁵³ HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-13, 359.

⁵⁴ HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-13, 361.

Muslimana. Rizvić nije bio u mogućnosti da porekne istinitost tih letaka, jer je, tvrdi, bio zarobljen od njemačke vojske i nalazio se u Banjoj Luci. No, čim je uspio pobjeći ispod "švapsko-ustaškog jarma" i vratiti se u redove NOP-a, izjavio je pred narodom da su ti leci bili lažni, a pismena izjava ima svrhu o tome obavijestiti i ostale krajeve gdje žive Muslimani. Rizvić nije opisao kako je uspio pobjeći ispod "švapsko-ustaškog jarma", ali je naveo da je bio i ostao iskreni pristaša NOP-a, jer se osvjedočio "da je to jedini pravilan i spasonosan put za nas bosansko-hercegovačke Muslimane". "Braći Muslimanima" je poručio:

"Čas pobjede je blizu. Nije daleko dan, kada će Hitler isto kao i Musolini pobijeden položiti oružje.

U ovim odlučnim časovima za nas Muslimane od životne je važnosti na kojoj ćemo se strani naći u času pobjede. Ako se budemo našli na strani ugnjetača Hitlera i Pavelića, snosit ćemo tešku odgovornost i polagati račune pred narodom.

Ako se nađemo na strani Narodnooslobodilačke vojske rame uz rame sa našom braćom Srbima i Hrvatima, koji već skoro tri godine liju krv za slobodu svih naroda Jugoslavije, pa i za nas Muslimane – gledat ćemo vedra čela u budućnost i dijeliti plodove pobjede i slobode.

Naš jedini spas je u zajedničkoj oružanoj borbi s braćom Srbima i Hrvatima u redovima Narodno-oslobodilačke vojske protiv zajedničkog dušmanina, njemačkog okupatora i njegovih slugu, četnika i ustaša."⁵⁵

Nema razloga dovoditi pod znak pitanja autentičnost Rizvićeve izjave, što ne isključuje da je tekst izjave sastavio neko iz partizanskog propagandnog aparata, a Rizvić se tek saglasio da izjava u toj formi bude plasirana javnosti. Na to ukazuje karakteristična struktura letka te ustaljena retorika i fraze kojim obiluju proglasi i poruke partizanskih vojnih formacija i partijskih foruma svih razina. Leksika i pojedine stilizacije upućuju na zaključak da je Rizvićeva izjava poslužila kao osnova

⁵⁵ ABH, Zbirka NOR-a, 1941-1945, Ratna štampa, Br. reg. 1/7, 1967.

spomenutog proglasa krajiških imama, iza kojeg je, posigurno, stajao i Rizvić. Sa druge strane, da je iza Rizvićeve, pa i Miljkovićeve poruke stajala osovinska propaganda pokazuje podudarnost, bezmalo identičnost, sa široko rasprostranjenim lecima iz 1943. kojim su partizani pozivani da napuste NOP, likvidiraju svoje komesare i bez straha se prijave njemačkoj ili hrvatskoj vojsci.⁵⁶

Umjesto zaključka

Teško je donijeti pouzdan sud o raspoloženju uleme prema novim revolucionarnim vlastima potkraj rata 1945. godine. Dio niže ilmiije se već ranije priključio partizanskim vojnim i političkim strukturama. Prema ratnim depešama iz januara 1945. od sarajevskih muslimana su, pored ostalih, na strani NOP-a bili: advokat dr. Zaim Šarac, profesor Husein Brkić, bivši narodni poslanik Šukrija Kurtović, predsjednik Ulema-medžlisa hafiz Ibrahim ef. Riđanović i "direktor bogoslavnog fakulteta" dr. Šaćir Sikirić.⁵⁷ Ovaj detalj potvrđuje navode Huseina Brkića koji je osporio da je Riđanović, kako je u junu 1945. svjedočio fra Radoslav Glavaš, u Zagrebu preuzeo obavezu da u ime Islamske zajednice podrži NDH i osudi NOP, ali da zbog pada Sarajeva u partizanske ruke 6. aprila 1945. nije bio u mogućnosti da to učini. Prema Brkiću, Riđanović je odbio potpisivanje bilo kakve izjave, navodeći kako ga je zastupnik reisul-uleme Salih Safvet Bašić ovlastio da može raspravljati i odlučivati samo o svećeničkim pitanjima.⁵⁸

Neovisno o položaju u kojem se nalazila tokom rata, ulema je vjerovala da će joj poratni sistem, u skladu sa proklamiranim težnjama oslobodilačke borbe, omogućiti nesmetan nastavak rada na vjerskom i

⁵⁶ Usporediti: ATK, RP-NOB, 3-OJ55-1. Druže, samo za trenutak!; GHB, ZRDA, K-5Ž [iz fonda O. Sokolovića]. "U slučaju pobjede komunizma SVI MUSLIMANI ĆE BITI UNIŠTENI?"; HAS, Zbirka plakata (dalje: ZP), ZP-329. Muslimani!; HAS, ZP, ZP-157. Muslimani upoznaju boljševizam. Komunizam je najveće prokletstvo svieta.

⁵⁷ ABH, Zbirka NOR-a, Ratne depeše 1941-1945. Bez oznake. Među pojedincima koji sa "izvjesnom špekulacijom i oportunistom" podržavaju NOP navedeni su bivši prvak JMO dr. Šefkija Behmen i bivši sarajevski gradonačelnik Mustafa Softić.

⁵⁸ Husein Brkić, Ispravka jednog dokumenta u knjizi "Magnum Crimen" od V. Novaka, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, II/1951, br. 4-6, 131.

vjersko-prosvjetnom planu u džematima, mektebima i medresama. U tom smislu je Riđanović, jedini od preostalih članova Ulema-medžlisa koji je bio na funkciji poslije rata, ulagao napore da se nastava u muslimanskim obrazovnim zavodima nesmetano nastavi bez obzira na promjenu vlasti i očekivane intervencije na polju nastavnih planova i programa. Nova vlast, sa svoje strane, nije žurila u sprovedbi svoje politike koja je trebala osigurati marginalizaciju vjerskih zajednica u poratnom društvu i postepeno odumiranje religije u Jugoslaviji.

NOTES ON ACTIVITY OF BOSNIAN ULEMA IN THE SECOND WORLD WAR (1941-1945)

Summary

This paper brings some facts that shed light on the views and approaches of Bosnian Muslim religious officials, especially higher ulema, towards the current issues of military, political and social reality of Bosnia and Herzegovina and its inhabitants during the Second World War (1941-1945). The author presents some new information which relativize the points of view of Bosnian historiography in the Yugoslav era on the ulema whose biggest step towards resistance to the existing occupying systems was allegedly the signing of the resolutions in the autumn of 1941. Although the higher ulema generally welcomed the establishment of NDH as an opportunity to improve the position of Muslims, especially in terms of religious, educational and vakuf-property issues, the ulema did not accept the role of "Croatian Muslim clergy", while remaining aloof from the political and national goals of the Ustasha regime. During the war years the ulema had to adapt to the military and political relations and turns, which practically prevented their adherence to any single and consistent approach, rarely present among the Bosniak political and religious elites. As the victory of the partisan antifascist movement was becoming more certain, manifesting itself in taking Bosnian towns and strengthening of partisan combat forces, the voices of support to the partisans and their struggle

increased among the ulema, regardless of previous political and national orientation of their authors. Regardless of the position of the ulema during the war, they believed that the post-war system, in accordance with the aspirations proclaimed during the liberation struggle, would have allowed uninterrupted continuation of their work in religious and religious-educational field within local religious communities, mektebs and madrasas.

The new revolutionary government, for its part, took her time in the implementation of its policy, which was supposed to ensure the marginalization of religious communities in post-war society and gradual withering away of religion in Yugoslavia.

Denis Bećirović
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
becirovicdmde@gmail.com

OSNIVANJE, POLOŽAJ I AKTIVNOSTI PRVOG UDRUŽENJA SLUŽBENIKA ISLAMSKE ZAJEDNICE U SOCIJALISTIČKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: Autor na osnovu neobjavljenih i objavljenih izvora analizira formiranje i aktivnosti Udruženja službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u prvoj poslijeratnoj deceniji. Također, prikazana je struktura i organizacija Udruženja službenika Islamske zajednice, materijalno obezbjeđivanje članova Udruženja, pružanje pomoći članovima u vršenju vjerskih dužnosti, te uticaj Udruženja na unapređenje vjersko-moralnog života. Tekst na temelju izvora ukazuje da je rukovodstvo Udruženja ilmije u ovom razdoblju samo formalno izražavalo interese i mišljenja svog članstva. U stvarnosti, pak, Udruženje je bilo samo paravan ispod kojeg je komunistička vlast realizirala svoje ciljeve.

Ključne riječi: Islamska zajednica, Bosna i Hercegovina, Udruženje službenika, Bošnjaci, muslimani, vjera, socijalizam, komunisti

Abstract: The author, using published and unpublished sources, analyzes the formation and activities of the Association of officials of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina in the first post-war decade. Also the structure and organization of the Association was presented, including material provision of the Association members, assisting members in the performance of their religious duties and the influence of the Association on the promotion of religious and moral life. The text, based on reliable sources, indicates that the management of the Association of Ilmija in this period only formally expressed the interests and opinions of their membership. In reality, however, the Association was just a cover under which the communist government realized its goals.

Keywords: Islamic Community of Bosnia and Herzegovina, Association of Islamic officials, Bosniaks, Muslims, religion, socialism, communists

Izgradnja socijalističke Jugoslavije poslije završetka Drugog svjetskog rata bila je obilježena radikalnim raskidom sa starom vlašću, njenim zakonima, kadrovima i simbolima. Novouspostavljeni organi vlasti su po ubrzanom proceduri mijenjali zatečene propise i ustanove. Komunistička vlast, kao i sveukupni poslijeratni ambijent, nisu bili naklonjeni niti jednom religijskom svjetonazoru. U tom kontekstu sagledavajući opće poslijeratne prilike treba reći da je Islamska zajednica obnavljala svoj rad u nepovoljnim okolnostima. Ogromna razaranja vjerskih objekata, opljačkana imovina, veliki broj protjeranih i ubijenih bošnjačkih stanovnika i razbijena organizacija, predstavljale su samo dio tragičnih posljedica sa kojima se Islamska zajednica morala suočiti. Pored toga, obnavljanje organizacije Islamske zajednice u prvim poslijeratnim godinama moralo je uvažavati novo društveno-političko uređenje i okolnosti. Prije svega, to se odnosilo na organizaciju i rad Islamske zajednice koja je morala voditi računa o načelima odvojenosti države i vjere, što je proklamirao i prvi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ).

Već tokom 1945. godine, poslije oslobođenja zemlje, sprovedeni su izbori za organe Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: Vakufski sabor, sreska vakufska povjerenstva i džematske odbore. Nakon tih izbora Vakufski sabor je sproveo proceduru izbora članova Ulema-medžlisa kao rukovodećeg vjerskog organa u Bosni i Hercegovini. Pri tome, treba istaći da su ovi izbori, usljed hitne potrebe za izgradnjom organizacije, obavljani na osnovu starih izbornih propisa. Zato je ubrzo nakon toga počela aktivnost na izradi novih propisa, a prije svega na pripremi novog Ustava Islamske zajednice, kao temeljnog akta za njeno organiziranje i djelovanje.¹

Prvi Ustav Islamske zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji usvojen je na sjednici Vakufskog sabora u Sarajevu 26. augusta 1947. godine. Ustav je bio strukturiran od pet poglavlja i 38 članova: opće odredbe (1-13), imovina (14-16), organi (17-34), vjerske škole (35) i prijelazne odredbe (36-38).²

¹ Hamid Kukić, Vakufi, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, Sarajevo 1951, br. 4-6, 192.

² *Ustav Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Štamparski zavod „Oslobođenje“, Sarajevo 1947, 3-15.

Iako je trebao regulirati brojna nedefinirana pitanja nakon turbulentnih događanja i promjena tokom i poslije Drugog svjetskog rata, Ustav Islamske zajednice u FNRJ iz 1947. godine bio je mnogo sažetiji i manji u odnosu na sve prethodne ustave ove zajednice. U općim odredbama je istaknuto da svi pripadnici Islamske zajednice u Jugoslaviji predstavljaju jedinstvenu vjersku zajednicu (član 1), koja javno ispovijeda svoju vjeru, samostalno uređuje svoje vjerske, vakufsko-imovinske i vjersko-prosvjetne poslove (član 3). Priznata je nova poslijeratna realnost tako da je navedeno da se Islamska zajednica u svom radu rukovodi propisima islama i odredbama ovog Ustava, ali u granicama koje je odredio Ustav FNRJ (član 4). Cilj Islamske zajednice je da unapređuje vjerski život među pripadnicima islama. Ovaj se cilj može realizirati: „1) naučavanjem islamske vjere, 2) staranjem o vjerskom i vjersko-moralnom vaspitanju [...], 3) održavanjem vjerskih predavanja (vazova), 4) izdavanjem i širenjem vjersko-moralnih knjiga i časopisa, 5) osnivanjem i održavanjem džamija, vjerskih škola i drugih vjerskih, vjersko-prosvjetnih i humanih ustanova, 6) spremanjem vjerskih službenika i vjersko-prosvjetnih nastavnika, 7) svakom drugom djelatnošću, koja ide za vjerskim i vjersko-moralnim uzdizanjem [...] u duhu Islama“ (član 2). Da bi se ovi ciljevi mogli realizirati, propisano je da Islamska zajednica, njeni organi i ustanove, svaki vakuf pojedinačno i Centralna vakufska zaklada mogu sticati i držati kao pravno lice nepokretna i pokretna dobra, te vršiti druga prava u svojstvu pravnog lica (član 5). U duhu šerijata dozvoljeno je svakom pravnom ili fizičkom licu da osniva vakufe (član 6), dok je popunjavanje službenog mjesta ili položaja u Islamskoj zajednici zabranjeno licima koja nemaju propisane kvalifikacije (član 8). U završnim članovima općih odredbi obuhvaćena su pitanja: nošnje i znakova službenika Islamske zajednice (član 9), prava žalbe na odluke viših organa Islamske zajednice (član 10), izdavanja lista za vjersko-prosvjetne teme (član 11), izgleda zastave (član 12) i službenog pečata Islamske zajednice (član 13).³ U drugom poglavlju Ustava (imovina Islamske zajednice) pobrojano je od čega se sastoji imovina zajednice. Osim pokretnih i nepokretnih dobara u vlasništvu organa i ustanova Islamske zajednice (vakufa, tekija, posebnih zaklada ...) kao izvori prihoda navedeni su: doprinosi pripadnika Islamske zajednice fondu Islamske zajednice, ostali fondovi i njihovi prihodi, pokloni i vasijeti,

³ Isto, 3-5.

novčani prihodi od taksi za vjerske usluge, finansijske i druge pomoći države, te različitih vrsta drugih prihoda (član 14). Što se tiče korištenja imovine članom 15 je izričito rečeno da se ista može upotrebljavati samo pod uslovom da služi ciljevima Islamske zajednice. Spomenuti član Ustava je odredio da u ingerenciji vakufskih sabora bude reguliranje načina upravljanja vakufskom imovinom. U njihovoj nadležnosti bilo je i propisivanje za koja se pismena i zvanične radnje plaća taksa Islamske zajednice.⁴ Najveći dio Ustava predstavljalo je treće poglavlje (organi Islamske zajednice), u kojem su utvrđeni organi zajednice i njihove nadležnosti. Članom 17 definirani su sljedeći organi Islamske zajednice: Džematski imam, Džematski odbor, Vakufsko povjerenstvo, Ulema medžlis, Vakufski sabor sa Saborskim odborom i Vakufskom direkcijom, Vrhovni vakufski sabor i Vrhovno islamsko starješinstvo sa reisul-ulemom na čelu. Pri tome, vakufskim saborima je ostavljena mogućnost da na područjima pod njihovom nadležnošću autonomno propisuju organizaciju i formiraju organe sa funkcijama i nazivima koji odgovaraju specifičnostima dotične republike.⁵

Na svom prvom zasjedanju u Sarajevu 26. i 27. augusta 1947. godine Vrhovni vakufski sabor Islamske zajednice, sastavljen od predstavnika Islamske zajednice iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije i Crne Gore, poslije izglasavanja Ustava Islamske zajednice izabrao je i Vrhovno islamsko starješinstvo sa reisul-ulemom na čelu.⁶ Za prvog poslijeratnog reisul-ulemu Islamske zajednice u FNRJ izabran je hadži Ibrahim ef. Fejić. Osim njega izabrani su i zamjenik reisul-uleme Murad Šećeragić i trojica članova Vrhovnog islamskog starješinstva: Dževdet Palaska, Vejsel Numan i Hasan Šlaković. Naprijed spomenuti dužnosnici Islamske zajednice su 28. augusta 1947. godine položili zakletvu pred reisul-ulemom, u skladu sa članovima 10 i 11 Pravilnika o izboru reisul-uleme i članova Vrhovnog islamskog starješinstva, čime su uvedeni u dužnost.⁷ Nedugo zatim 12.

⁴ Isto, 5-6.

⁵ Isto, 6.

⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Fond: Komisija za vjerska pitanja (dalje: KZVP), kut. 1, br. 175/47.

⁷ Nekoji podaci o radu Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, Sarajevo 1950, br. 1-3, 68.

septembra 1947. godine izvršena je predaja *menšure* (ovlaštenja za vršenje vjerskih poslova) reisul-ulemi Ibrahimu ef. Fejiću u Gazi Husrev-begovoj džamiji u Sarajevu. Inače, sve do Drugog svjetskog rata menšure su dodjeljivane u Carevoj džamiji, izuzev u slučaju Ibrahima ef. Maglajlića. Tom prilikom reisul-ulema Fejić je sa minbera održao govor u kojem je najvećim dijelom afirmativno isticao uređenje društva i društvenih odnosa u FNRJ. Indikativno je da on u ovom nastupnom govoru nije apostrofirao kao glavni zadatak potrebu obnove ratom pogođene i razrušene organizacije Islamske zajednice. Umjesto toga, reisul-ulema Fejić je rekao da je njegova prva zadaća „da prve misli uputimo našem voljenom Maršalu Titu i da zamolimo Alaha za njegov dug i srećan život [...] našega omiljenog Vođe i Učitelja“.⁸ Analizirajući sadržinu govora Ibrahima ef. Fejića može se uočiti da suštinska pitanja organizacione izgradnje Islamske zajednice ne samo da nisu apostrofirana, već čak nisu niti spomenuta. Takav izbor tema i prioriteta u izlaganju reisul-uleme Ibrahima ef. Fejića prilikom svečane predaje Menšure dodatno ukazuje u kakvom nezavidnom položaju se nalazila Islamska zajednica poslije 1945. godine.

U funkciji daljnje izgradnje i učvršćivanja organizacije Islamske zajednice u skladu sa novim Ustavom Islamske zajednice bio je dopis Vrhovnog islamskog starješinstva upućen 10. oktobra 1947. godine Vakufskom saboru Srbije, Vakufskom saboru Crne Gore, Vakufskoj direkciji u Sarajevu, Vakufskoj direkciji u Skoplju i Ulema medžlisu u Sarajevu. Ovim aktom od navedenih organa Islamske zajednice je zatraženo da upoznaju područne organe i ustanove zajednice, a putem njih i ostale pripadnike Islamske zajednice u FNRJ, o novom Ustavu, kao i o cjelokupnom radu i odlukama sa Prvog zasjedanja Vrhovnog vakufskog sabora održanog 26. i 27. augusta 1947. godine. Sa sličnom namjerom Vrhovno islamsko starješinstvo je na svojoj sjednici od 1. novembra 1947. godine upozorilo Ulema-medžlise i Vakufske sabore da bez odlaganja pristupe donošenju poslovnika, pravilnika i pragmatika koje su tim

⁸ U govoru održanom prilikom primanja menšure 12. 9. 1947. godine, reisul-ulema Fejić je, između ostalog, rekao: da je „provedeno načelo rastave vjere od države, što mi muslimani pozdravljamo, jer nama to nimalo ne priječi da se slobodno razvijamo u duhu Islama [...]. Evo i ovaj veliki događaj u vjerskom životu muslimana u FNRJ kad su oni izabrali vrhovni organ Islamske vjerske zajednice i kad obavljaju svečanu ceremoniju predaje Menšure reis-ul-ulemi, jest najrječitiji dokaz velike vjerske slobode u našoj domovini“. Vidi: ABH, KZVP, kut. 1, br. 175/47.

organima stavljeni u ingerenciju po Ustavu Islamske zajednice. Osim toga, od njih je zatraženo da hitno donesu uredbe o vjerskim školama, mektebima i medresama, te da svoj rad prilagode novim okolnostima. O razlozima donošenja, sadržini i značaju novog Ustava Islamske zajednice govoreno je i u 1948. godini. Tako je reisul-ulema Ibrahim ef. Fejić tokom ove godine obavio tri veća inspekciona putovanja po Bosni i Hercegovini u okviru kojih je područnim organima Islamske zajednice, pored ostalog, objašnjavao smisao i odredbe Ustava Islamske zajednice, kao i novu organizacionu strukturu zajednice.⁹

Aktivnosti na formiranju udruženja službenika Islamske zajednice poslije okončanja Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini su pokrenute početkom maja 1950. godine. U istom mjesecu je obrazovan Inicijativni odbor za pripremu osnivanja Udruženja službenika Islamske zajednice. Do augusta 1950. godine izvršene su sve organizacione, tehničke i druge pripreme za održavanje osnivačke skupštine. U vezi s tim, Inicijativni odbor za osnivanje Udruženja službenika Islamske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini je 11. augusta 1950. godine obavijestio Državnu komisiju za vjerska pitanja o tačnom datumu održavanja Osnivačke skupštine, upućujući uz to i molbu da Komisija odredi svog predstvanika na ovom skupu.¹⁰

Osnivačka skupština Udruženja vjerskih službenika Islamske zajednice održana je 5. septembra 1950. godine u Sarajevu, kada je i usvojen prijedlog da službeni naziv Udruženja bude „Udruženje Ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini“. U radu skupštine učestvovalo je preko dvije stotine službenika Islamske zajednice izabranih na konferencijama u pedeset i četiri sreza Bosne i Hercegovine. Skup je otvorio muftija Omer ef. Džabić u prisustvu najviših velikodostojnika, funkcionera Savezne i republičke komisije za vjerska pitanja, te predstavnika Zemaljskog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine i

⁹ Neki podaci o radu Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva FNRJ*, Sarajevo 1950, br. 1-3, 69 i 71.

¹⁰ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (dalje: SKVP), 144-2-53.

sličnih udruženja vjerskih službenika pravoslavne i katoličke zajednice.¹¹ U dnevni red osnivačke skupštine uvršteno je devet tačaka, među kojima po važnosti treba izdvojiti: referat o potrebi osnivanja Udruženja, čitanje i usvajanje Pravila Udruženja, budžet Udruženja, izbor upravnog i nadzornog odbora, kao i rezoluciju osnivačke skupštine.¹² Obrazlažući potrebu osnivanja Udruženja, član Ulema-medžlisa u Sarajevu Zufer Bešlić je u svom referatu posebno istakao da se od Udruženja očekuje da čuva tekovine narodnooslobodilačke borbe i aktivira svoje članove u naporima za socijalističku izgradnju zemlje, u sklopu organizacije Narodnog fronta. Tom prilikom on je naveo da ima vjerskih službenika koji se ne uklapaju u novu poslijeratnu stvarnost, a uz to „su neorganizovani i prepušteni sami sebi, zaostaju i ne idu u korak s našim sveopćim razvitkom [...] Usljed usamljenosti, bez savjetovanja, dogovora i orijentacije, neki naši vjerski službenici padali su nažalost i pod uticaj neprijateljske propagande“. Tražeći izlaz iz takve situacije u navedenom referatu je rečeno da vjerski službenici trebaju ujediniti svoje snage u nastojanju da osnuju svoje udruženje kao što su to uradile i druge dvije vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Službenici Islamske zajednice će uz pomoć takvog udruženja bolje unapređivati svoj rad i „štititi svoje staleške interese, nego li bi to mogli učiniti kao pojedinci“.¹³

Na tragu ovakvih shvatanja Skupština je usvojila Pravila Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini definirajući kao ciljeve: materijalno obezbjeđivanje svojih članova, pružanje pomoći svojim članovima u vršenju vjerskih dužnosti, unapređenje vjersko-moralnog života, onemogućavanje zloupotrebe vjere, afirmiranje tekovina narodnooslobodilačke borbe i učvršćivanje bratstva i jedinstva. Član Udruženja je mogao biti svaki aktivni i penzionisani službenik Islamske zajednice, kao i svaki funkcioner koji je stekao vjersku naobrazbu. Pravilima su utvrđeni i organi Udruženja: Skupština, Upravni odbor, Nadzorni odbor i pododbori. Na kraju teksta Pravila utvrđeno je da

¹¹ Osnivačka skupština vjerskih službenika (Ilmije) Islamske vjerske zajednice u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, Sarajevo 1950, br. 8-10, 211-213.

¹² Isto, 215.

¹³ Isto, 237-238 i 245.

Udruženje može prestati sa radom samo ako to zaključi najmanje dvije trećine glasova prisutnih delegata Skupštine ili nadležna vlast, bez čije saglasnosti Pravila nisu mogla stupiti na snagu.¹⁴

Na koncu zasjedanja Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine izabran je Upravni¹⁵ i Nadzorni odbor,¹⁶ te jednoglasno usvojena rezolucija Osnivačke skupštine kao završni skupštinski dokument. Sudeći po njenoj sadržini i vremenu kada je donesena, može se izvući zaključak da je ona imala intenciju da pruži odgovore na najaktuelnija pitanja sa kojima se Islamska zajednica suočavala u tom historijskom periodu. Interesantno je da rezolucija veoma malo govori o staleškim pitanjima, ali zato najvećim dijelom obuhvata političke teme od interesa za komunističku vlast.¹⁷

¹⁴ Pravila Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine odobrilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine 28. septembra 1950. godine. Isto, 266-269.

¹⁵ Na čelu Upravnog odbora bio je predsjednik Zufer Bešlić, koji je obavljao i funkciju predsjednika Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini. Članovi ovog organa bili su: Ibrahim Begić, Adem Fakić, Sulejman Kemura, Muhamed Fočak, Mustafa Sahačić, Halil Sarajlić, Ševket Šabić, Mustafa Varešanović, Derviš Đodić-Bibić, Ubejd Mujagić, Alija Alifendić, Mehmed Šljivić, Mustafa Ševo, Salih Puzić, Hasan Toromanović, Muhamed Tarabar, Ćamil Arnautović i Mehmed Zahirović. Isto, 270.

¹⁶ U sastav Nadzornog odbora izabrani su: Džemaludin Hadžijahić, Sinanudin Sokolović, Derviš Buturović, Husein Tabaković i Sulejman Bulbul. Isto, 277.

¹⁷ Imajući u vidu značaj skupa i činjenicu da je Rezolucija trasirala svojevrsne političke smjernice za buduće djelovanje Udruženja, nužno je prikazati najvažnije dijelove teksta ovog skupštinskog dokumenta:

„1) Zahvaljujući Narodnooslobodilačkoj borbi koju su vodili narodi Jugoslavije na čelu sa našim vođom Maršalom Titom ostvarena je davnašnja težnja pripadnika Islamske vjerske zajednice u NR BiH za slobodom i ravnopravnošću i utvrđena Ustavom FNRJ i Ustavom NR BiH (...) Izvršeno odvajanje vjere od države ne samo da nije od štete po interese IVZ, nego naprotiv, tim aktom obezbijeden je nesmetan i slobodan život naše vjerske zajednice i zagarantovana puna ravnopravnost svih vjerskih zajednica u odnosu na državu (...) S takvim osjećajima slobode i ravnopravnosti vjerski službenici IVZ u NR BiH udarili su danas temelje svojoj staleškoj organizaciji, čiji će biti zadatak da djeluje u pravcu povezivanja vjerskih službenika NR BiH u radu za sređivanje njihovih materijalnih prilika i usmjeravanje njihovog rada na korist pripadnika IVZ kao i svih naših bratskih naroda te procvat svoje socijalističke domovine.

2) Skupština Udruženja vjerskih službenika IVZ osuđuje pokušaje onih pojedinaca koji su kao članovi i funkcioneri IVZ svojim nazadnjačkim i neprijateljskim djelovanjem zloupotrebljavali slobodu rada i života islamskih vjerskih ustanova i pod lažnim izgovorom zaštite vjere služili zakletim neprijateljima naše domovine (...) U svome djelovanju

Jedan od osnovnih zadataka Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini u periodu poslije održavanja osnivačke skupštine bio je uspostavljanje organizacione mreže na terenu. S tim ciljem u Bosni i Hercegovini su formirani pododbori ovog Udruženja u onim srezovima gdje ima najmanje 15 vjerskih službenika. U srezovima gdje je taj broj bio manji osnovana su povjereništva koja su teritorijalno potpadala u sastav pododbora najbližeg sreza. Do 1954. godine u Bosni i Hercegovini je Udruženje ilmije imalo oko 800 članova koji su djelovali u 30 sreskih odbora i 20 povjereništava. Istovremeno, svi članovi Udruženja su bili i članovi Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN). Osim u Bosni i Hercegovini, Udruženje ilmije je formirano i u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori. Sjedište Udruženja u Srbiji je bilo u Prištini i brojalo je oko 450 članova raspoređenih u 9 pododbora. Udruženje u Makedoniji je brojalo oko 600 članova raspoređenih u 11 pododbora, dok je u Crnoj Gori Udruženje razvijalo svoju djelatnost kroz 7 pododbora. Kao i u Bosni i Hercegovini, svi članovi Udruženja ilmije u navedenim republikama bili su članovi SSRN-a. U Bosni i Hercegovini je spomenuto udruženje izdavalo godišnji vjerski kalendar *Takvim*, kao i druge publikacije o vjerskom vaspitanju sa ukupnim tiražom od 30.000 primjeraka. Slične publikacije izdavala su udruženja i u drugim

Udruženje službenika IVZ boriće se protiv sličnih pokušaja i neće dozvoljavati da pojedinci iz vjerskih redova zloupotrebljavaju vjeru u protunarodne svrhe.

3) Od svih velikih tekovina Narodnooslobodilačke borbe skupština smatra da je najveća bratstvo i jedinstvo naših naroda, iskovano u godinama teške borbe protiv okupatora. Stoga se zavjetujemo da ćemo ovu veliku tekovinu, koja je zalog naše budućnosti i našega života stalno produbljivati i suzbijati svaki šovinizam ma s koje strane dolazio.

4) (...) Osnivačka skupština Udruženja vjerskih službenika IVZ smatra da je sveta i patriotska dužnost svakog pripadnika IVZ i njenog vjerskog službenika da svesrdno pomogne naše državno rukovodstvo i našu sveopštu narodnu organizaciju Narodni front na otklanjanju naše zaostalosti i ubrzanju širokih narodnih slojeva.

5) Skupština pozdravlja akciju širokih narodnih masa za uklanjanje zara i otkrivanje muslimanke. Prisutni delegati, kao predstavnici bosanskohercegovačke ilmije izjavljuju (...) da je patriotska dužnost svakog građanina naše zemlje, a naročito ilmije, da do kraja probudi svijest naše muslimanke, da bi oslobođena od zara mogla ići u korak sa ostalim ženama FNRJ u izgradnji bolje sutrašnjice (...)

6) Skupština osuđuje sve neprijateljske pokušaje miješanja u unutrašnje stvari naše domovine kao i ometanja izgradnje socijalizma ma s koje strane oni dolazili, izjavljujući da će vjerski službenici IVZ u NR BiH nepokolebljivo stajati uz naše državno rukovodstvo i pomagati ga u ostvarenju velikih zadataka za sreću i blagostanje naše države (...)“ Isto, 271-272.

republikama, a izdavačka djelatnost se odvijala na tri jezika: srpsko-hrvatskom, makedonskom i albanskom.¹⁸

Posmatrano iz vizure državnih vlasti, formiranje Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini imalo je, pored ostalog, za cilj uspostavljanje kontrole nad Islamskom zajednicom. Ova zajednica u tom pogledu nije bila izuzetak, s obzirom da su i kod drugih vjerskih zajednica formirana staleška svećenička udruženja. Ipak, za razliku od katoličkih i pravoslavnih svećenika, prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, službenici Islamske zajednice su bili otvoreni za saradnju sa državom. Štaviše, ista Komisija je ocijenila da su sva rukovodeća mjesta i forumi Islamske zajednice (Vrhovno islamsko starješinstvo, Vrhovni vakufski sabor, Vakufski sabor za Bosnu i Hercegovinu, Vakufska direkcija i druga) popunjena „sa poštenim ljudima – patriotima, kojima su takva osjećanja osnova za djelatnost“. Pri tome, dok su rukovodne strukture Islamske zajednice ocijenjene pozitivno, dotle su niži službenici ove zajednice označeni kao „reakcionarni“ elementi. Vladajući krugovi su smatrali da postoji opasnost odvajanja rukovodećih struktura od nižih službenika Islamske zajednice, koji su u značajnom broju „suzdržljivi“ za saradnju sa organima vlasti.¹⁹

Bez obzira što su predstavnici Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini formalno isticali da su ključni zadaci u njihovom radu razmatranje staleških pitanja vjerskih službenika, unapređenje njihovog obrazovanja i popravljavanje teškog materijalnog položaja, nije se mogla sakriti očigledna politička nota u njihovom djelovanju. Uostalom, kako je to izgledalo u praksi najbolje potvrđuju govori na osnivačkoj skupštini i tekst rezolucije koji su više podsjećali na govore i rezolucije komunističkih kongresa nego na vjerske skupove. Da je Udruženje bilo u funkciji političkog promoviranja i podrške razvoju novog društveno-političkog i državnog poretka svjedoči i dopis kojeg je sekretar Udruženja Sulejman Kemura²⁰

¹⁸ AJ, SKVP, 144-8-131 i 144-137-742.

¹⁹ AJ, SKVP, 144-137-742.

²⁰ Sulejman Kemura je rođen 1908. godine u Sarajevu. Nakon okončanja školavanja u mektebu i sarajevskoj ruždiji školovanje je nastavio u Gazi Husrev-begovoj medresi. Poslije završetka navedene medrese upisao se u Šerijatsku sudačku školu na kojoj je diplomirao školske 1929/30. godine. U početku je službovao pri šerijatskim sudovima u

uputio predsjedniku Državne komisije za vjerska pitanja sredinom oktobra 1950. godine. Tom prilikom je rečeno da su predstavnici sva tri udruženja vjerskih službenika i svećenika na inicijativu Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine održali zajedničku sjednicu 15. oktobra 1950. godine. Na istoj sjednici je umjesto rješavanja nagomilanih staleških problema vjerskih službenika kao glavna obaveza svih udruženja istaknuta borba za „produbljivanje najdragocjenije tekovine narodnooslobodilačke borbe – bratstva i jedinstva naših naroda“.²¹

Zbog takvih stavova predstavnika udruženja vjerskih službenika i svećenika komunistička vlast im je pružala podršku u njihovom radu. Tako je na savjetovanju Državne komisije za vjerska pitanja 1954. godine konstatirano da sva udruženja vjerskih službenika imaju pozitivnu ulogu u razvijanju komunikacije sa organima vlasti, te im stoga treba posvetiti veću pažnju. Dakle, prema mišljenju vladajućih krugova, udruženja je trebalo afirmirati kao pozitivan faktor u saradnji sa organima vlasti, predstavljajući ih kao zaštitnike i tumače njihovih staleških, prije svega, materijalnih interesa. Komisija je smatrala da treba razviti snažniju vezu između SSRN-a i udruženja, a posebno pomoći udruženjima u njihovom organizacionom učvršćivanju i najnužnijim materijalnim potrebama. Na tragu takve orijentacije pružanja podrške udruženjima istaknuto je da treba izaći u susret njihovim opravdanim zahtjevima za obezbjeđenje prostorija za rad, štampe, itd. Na kraju razmatranja položaja udruženja vjerskih službenika Komisija je ocijenila da se udruženja ne smiju pretvoriti u neki

Foči i Konjicu, gdje se odmah istakao kao mladi šerijatski sudija. Zbog toga je ubrzo poslije toga bio postavljen za sekretara Muftijstva u Mostaru, a nakon ukidanja okružnih muftijstava imenovan je za prosvjetnog referenta Ulema-medžlisa, a kasnije za direktora Vakufske direkcije, na čijem čelu ostaje do 1949. godine. Na prijedlog Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ 1949. godine postavljen je za direktora Gazi Husrevbegove medrese. Uporedo sa ovom funkcijom od 1950. godine obavljao je i dužnost sekretara Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine. Osim naprijed spomenutih funkcija obnašao je i dužnost urednika *Glasnika*. Za reisul-ulemu je izabran 15. novembra 1957. godine, a svečeno ustoličenje i predaja menšure su obavljani 8. decembra 1957. godine u Begovoj džamiji u Sarajevu. Umro je 19. januara 1975. godine, a pokopan je u haremu Begove džamije uz mezar reisul-uleme Fehima ef. Spahe. Vidi: Ferhat Šeta, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, 55-58.

²¹ AJ, SKVP, 144-2-53.

novi organ vjerskih zajednica koji će doprinijeti njihovom jačanju ili učvršćenju „religioznih zabluda“ u narodu.²²

Kad je riječ o radu Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, nakon osnivanja ove organizacije najvažniji skup na kojem se rezimirao njen jednogodišnji rad bila je Prva redovna godišnja skupština ilmije održana 6. septembra 1951. godine. Skupština je održana u prostorijama Doma kulture Narodnog fronta Prvog rejona u Sarajevu, u prisustvu 92 od ukupno 100 izabranih delegata. U pozdravnom obraćanju Ibrahima ef. Fejića, reisul-uleme Islamske zajednice u FNRJ, ocijenjeno je da su članovi ilmije pravilno shvatili svoju zadaću i ozbiljno pristupili realiziranju ne samo svojih vjerskih dužnosti, već i propovijedanju bratstva i jedinstva, kao najvažnijeg zadatka ilmije i najveće tekovine narodnooslobodilačke borbe. Pozitivne ocjene o radu ilmije dao je i Sulejman Kemura, sekretar Udruženja ilmije, koji je prezentirao izvještaj o radu Izvršnog odbora Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine. Pobrajajući najvažnije rezultate ilmije u prvoj godini rada on je, pored ostalog, naveo: učešće ilmije u pružanju pomoći prilikom provođenja akcije skidanja zara i feredže, organizacione rezultate u formiranju pododbora i povjereništava na terenu, štampanje *Takvima* i saradnju sa drugim udruženjima svećenika.²³ Skupština je izabrala novi Upravni²⁴ i Nadzorni²⁵ odbor Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini. S obzirom na određene manjkavosti u prvoj godini rada, komisija za izmjene i dopune Pravila Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini je predložila, a Skupština jednoglasno usvojila, tekst spomenutih izmjena i dopuna. Usvajanjem izmijenjenih Pravila, pored

²² AJ, SKVP, 144-10-164.

²³ Godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, Sarajevo 1951, br. 10-12, 350-381.

²⁴ Za predsjednika Upravnog odbora izabran je Mustafa Varešanović, koji je ujedno obnašao i funkciju predsjednika Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini. Članovi spomenutog odbora bili su: Sulejman Kemura, Džemaludin Hadžijahić, Asim Sirćo, Ragib Cico, Ibrahim Begić, Teufik Hadžić, Ubejd Mujagić, Alija Alifendić, Ševket Šabić, Mehmed Šljivić, Adem Fakić, Mustafa Kenović, Muhamed Hadžiahmetović, Hasan Redžić, Asim Tarabar, Salih Puzić, Derviš Bibić, Nezir Elkazović, Jusuf Kadribašić, Salim Alić i Mustafa Sahačić. Isto, 382.

²⁵ U Nadzorni odbor Udruženja ilmije izabrani su: Sinanudin Sokolović, Husein Tabaković, Sulejman Bulbul i Sulejman Lojo. Isto, 382.

ostalog, određeno je da se redovna godišnja skupština u narednom periodu održava svake druge godine umjesto svake godine kako je do tada bilo propisano. Na kraju, poslije podnesenih izvještaja i obavljenih rasprava, godišnja skupština Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini je usvojila zaključke. Kao i na osnivačkoj skupštini ponovo su u zaključnom dijelu ponovljeni nekritički hvalospjevi o politici državnog rukovodstva prema službenicima Islamske zajednice. U prvom zaključku izražena je zahvalnost ilmije zbog donošenja Uredbe o socijalnom i penzionom osiguranju vjerskih službenika i članova njihovih porodica, dok su u drugom zaključku pozvani svi imami, mualimi, muderisi i drugi da uz svoje redovne dužnosti u obavljanju islamskih obreda još snažnije pojačaju aktivnosti u pravcu produbljivanja vjernosti prema domovini. U trećem zaključku odati je priznanje svim članovima ilmije koji su iskreno učestvovali u aktivnostima na odbacivanju zara i feredže, uz istovremeno pozivanje da se nastavi energična borba protiv svih oblika sujevjerja i predrasuda koje usporavaju kulturno uzdizanje muslimana. Posljednji zaključak je izrazio protest delegata i predstavnika ilmije zbog optužbi o potlačenosti muslimana u Jugoslaviji upućenih tokom zasjedanja Sveislamskog kongresa u Karačiju.²⁶

Značajno je istaći da je rad Udruženja ilmije, kao i drugih udruženja, tretiran u Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica koji je objavljen 27. maja 1953. godine. Prema članu 9. navedenog zakona, priznato je pravo vjerskim službenicima svih vjerskih zajednica da osnivaju svoja staleška udruženja. Za formiranje ovih udruženja ovaj pravni akt je propisao da važe opći propisi Zakona o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima. Prema odredbama ovog zakona, za osnivanje udruženja potrebna je prijava potpisana od deset osnivača. Spomenuta lica su morala imati biračko pravo i uz prijavu su morala dostaviti pravila i program udruženja u skladu sa članom 13 i 14 Zakona o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima. Također, isti zakon je definirao da pravila trebaju imati sljedeće elemente: naziv, sjedište, područje djelatnosti, zadatak i sredstva kojima se realiziraju ciljevi udruženja, organizaciju, način osnivanja uprave i način usvajanja zaključaka udruženja.²⁷

²⁶ Isto, 384-386.

²⁷ AJ, SKVP, 144-8-131.

Nedugo poslije usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, 26. augusta 1953. godine u Sarajevu je održana Druga godišnja skupština Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini na kojoj su prisustvovala 94 od 96 izabranih delegata. U izvještaju o radu Izvršnog odbora ilmije u Bosni i Hercegovini u periodu od 5. septembra 1951. do 26. augusta 1953. godine kao najvažnije stvari u ovom razdoblju navedene su: zatvaranja mekteba u Bosni i Hercegovini, realiziranje socijalnog osiguranja vjerskih službenika u praksi, donošenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, saradnja članova Udruženja ilmije sa SSRN-om, opismenjavanje širokih slojeva stanovništva, unapređenje materijalnog položaja službenika Islamske zajednice i nastavak štampanja *Takvima*. Na skupštini Udruženja ilmije izabran je novi sastav Upravnog odbora²⁸ i Nadzornog odbora.²⁹ Kada je riječ o zaključcima Druge redovne skupštine Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, ponovljena je praksa bezrezervnog odobravanja svih aktivnosti i mjera organa vlasti, pozdravljajući pri tome posebno donošenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Ipak, u zaključcima sa ove skupštine prvi put od osnivanja Udruženja ilmije svoje mjesto je našao i jedan zaključak koji je objektivnije govorio o stvarnom položaju službenika Islamske zajednice u društvu. Naime, u posljednjem zaključku konstatirano je „da ima mnogo vjerskih službenika članova Udruženja, koji žive

²⁸ Upravni odbor je koncipiran tako da u njegovom sastavu bude po jedan član iz svakog sreza. Za predsjednika je ponovo izabran Mustafa Varešanović, a za članove: Derviš Bibić (Banja Luka), Teufik Hadžić (Prijedor), Ubejd Mujagić (Cazin i Velika Kladuša), Zarif Ljubijankić (Bihać), Muharem Botić (Jajce), Naim Hadžiabdić (Bugojno), Mehmed Malkoč (Bosanska Krupa), Ibrahim Hadžić (Travnik), Hasan Mekić (Sanski Most), Kasim Durmo (Zenica), Abdukadir Kadić (Žepče), Mehmed Imamović (Doboj), Hakija Korajkić (Tešanj), Džemal Hodžić (Gradačac), Salim Alić (Gračanica), Šefket Šabić (Tuzla i Kladanj), Edhem Abdurahmanović (Brčko), Alija Aliefendić (Bijeljina), Osman Durić (Zvornik), Husein Brodlija (Visoko), Muhamed Gačo (Fojnica), Muhamed Ajanović (Rogatica), Rasim Tabaković (Višegrad), Rešid Džanić (Srebrenica i Vlasenica), Ibrahim Begić (Koraj), Salih Puzić (Mostar), Hamid Džumhur (Konjic), Smail Džebo (Goražde i Foča), Sulejman Kemura (Sarajevo), Džemaludin Hadžijahić (Sarajevo), Asim Sirčo (Sarajevo) i Sulejman Lojo (Sarajevo). Vidi: Druga godišnja skupština Udruženja ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, Sarajevo 1953, br. 8-11, 274.

²⁹ U Nadzorni odbor su izabrani: Hasan Šabić, Mustafa Sahačić, Husejn Tabaković, Ahmet Gogić i Sulejman Omeragić. Isto, 274.

mizernim životom, jer nemaju stalnih plata, pa žive od dobrovoljnih priloga svojih džematlija“.³⁰

Bez obzira na ovakav položaj službenika Islamske zajednice lokalni organi vlasti su često svojim postupcima dodatno otežavali njihovu poziciju. Formalno proklamirana podrška vrhova komunističke vlasti udruženjima vjerskih službenika i svećenika na terenu je nerijetko bila ignorirana. O tome, između ostalog, govori predstavka potpisana od strane predsjednika Udruženja ilmije Mustafe Varešanovića i sekretara ovog udruženja Sulejmana Kemure koju su uputili Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine. U njoj se navodi da je Povjereništvo za unutrašnje poslove u Bihaću, suprotno Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica, zabranilo članovima Udruženja ilmije na području bihačkog sreza da od svojih džematlija primaju dobrovoljne priloge. Navedenom mjerom Povjereništva za unutrašnje poslove, prema riječima potpisnika ove predstave, „vjerski službenici bihačkog sreza došli su u bezizlazan položaj jer je narod naučen od davnina da svojim vjerskim službenicima plaćaju u žitu, drvima i drugim živežnim namirnicama i to u doba berbe, a ne u gotovu novcu“. Zbog toga su oni zatražili od Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine da poduzme potrebne mjere s ciljem da vjerski službenici bihačkog sreza mogu i dalje primati dobrovoljne priloge od svojih džematlija.³¹ O politički štetnom odnosu sreskih rukovodilaca prema udruženjima vjerskih službenika i svećenika raspravljala je i Savezna komisija za vjerska pitanja. U dokumentu koji govori o odnosu vlasti prema navedenim udruženjima naznačena je štetnost negativne politike rukovodećih ljudi u srezovima prema vjerskim službenicima i svećenicima, pa čak i onim koji pokazuju volju za saradnjom. Sreski funkcioneri nisu pokazivali interes za rad sa udruženjima i njihovim pododborima koje su imali na terenu. Kao primjeri loše saradnje navedeni su pododbori u Tuzli, Banjoj Luci, Jajcu, Zenici i Derventi, gdje se uprkos redovnom pozivanju predstavnika vlasti niko od istih nije odazivao. U jednom broju sreskih udruženja zavladao je „demoralizatorsko raspoloženje“ kod vjerskih službenika koji su počeli govoriti da se „*nalaze između dvije vatre pošto ih*

³⁰ Isto, 251-275.

³¹ ABH, KZVP, kut. 3, br. 235/53. Dopis Izvršnog odbora Udruženja ilmije u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini upućen Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, 31. 10. 1953.

vlada jednako tretira kao i nečlanove, a ponegdje i gore, a s druge strane [...] neprijatelji Udruženja stalno vrše pritisak na njih“ (podvukao D.B.). Opisujući odnos lokalnih organa vlasti prema udruženjima vjerskih službenika i svećenika Komisija je konstatovala da „ima članova komiteta i odbora, službenika SUP-a i drugih aktivista na terenu koji ne znaju i da postoji Udruženje, ili ne znaju uopšte stav po tom pitanju (...) Mali je broj onih koji znaju da je to osnovna karika koju mi trebamo da držimo u ruci na polju sređivanja odnosa sa crkvom i da sva naša nastojanja treba usredsrediti na jačanje tih udruženja“.³²

Zvanične stavove i politiku vladajućih struktura većina članova Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, posebno njihovi čelni ljudi, najčešće bespogovorno je podržavala i provodila. Rijetki su bili pojedinci unutar navedenog udruženja koji nisu slijedili ovakav kurs prema vlasti. Takvi su odmah i zbog najblažih kritičkih stavova koji nisu konvenirali oficijelnoj političkoj liniji diskreditirani i isključivani iz Udruženja ilmije. O tome svjedoči i slučaj Fejzulaha Hadžibajrića, člana Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, kojeg je Udruženje ilmije isključilo iz njenog članstva zbog govora koji je on održao kao delegat na godišnjoj skupštini Udruženja ilmije Bosne i Hercegovine 26. augusta 1953. godine. Osim toga, isti je isključen i iz članstva SSRN-a, uz poziv svim vakufskim povjerenstvima, Vakufskoj direkciji i Ulema-medžlisu da izraze javnu osudu njegovog djelovanja. U obrazloženju razloga za isključenje Fejzulaha Hadžibajrića iz članstva Udruženja ilmije navodilo se da je njegov istup bio „demagoški, nedobronamjeran i netačan“. U karakterističnom jednopartijskom nedemokratskom maniru on je označen kao čovjek koji ne poznaje „najosnovnije islamske stvari“ i „nema (...) potrebnih moralnih kvaliteta“. Međutim, uvidom u integralni tekst govora Fejzulaha Hadžibajrića može se jasno uočiti koliko su optužbe protiv njega bile tendenciozno montirane. Diskutirajući o pitanju vjerske nastave on je rekao da je to važno i složeno pitanje koje treba rješavati obazrivo. U vezi s ovom temom on je pozvao reisul-ulemu Fejića da obrazuje anketu koja bi se bavila pitanjem rada medresa. „Od oslobođenja do danas Franjevačka teologija u Sarajevu dala je 50 svojih svršnika-teologa a Pravoslavni teološki fakultet u Beogradu

³² AJ, SKVP, 144-137-742.

preko 300 studenata, dok će Gazi Husrev-begova medresa kao jedina naša vjerska škola u državi tek za dvije godine dati svoje prve maturante poslije oslobođenja“. Pored ovog dijela izlaganja Hadžibajrić se usprotivio i dijelu izvještaja koji je opisivao rad mekteba. Braneći dostojanstvo Islamske zajednice on se nije složio sa ocjenom da u mektebima nije ništa naučeno. Prema njegovim riječima, „oni su preživjeli, ali je teško reći da nijesmo ništa naučili. Zato bi molio da se u izvještaju ova rečenica zamijeni drugom“.³³

Iz svega navedenog nedvojbeno se vidi da je, prije svega, rukovodstvo Udruženja ilmije u ovom razdoblju samo formalno izražavalo interese i mišljenja svog članstva. U stvarnosti, pak, Udruženje je bilo samo paravan ispod kojeg je komunistička vlast realizirala svoje ciljeve. Farizejstvo vladajućih krugova ispoljavalo se i u činjenici da su sve odluke usvajane posredstvom članova Udruženja, te kao takve prikazivane kao istinski izraz i volja službenika Islamske zajednice.

Do sredine 1954. godine, prema podacima Savezne komisije za vjerska pitanja, najveći broj vjerskih službenika bio je učlanjen u njihova udruženja. Ista Komisija je u informaciji o političkom djelovanju vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini prikazala zanimljive podatke o brojčanim rezultatima učlanjivanja vjerskih službenika u udruženja.³⁴ Bez obzira što navedeni pokazatelji nisu potpuno pouzdani, oni ipak daju određenu sliku o rezultatima komunističke vlasti na planu učlanjivanja vjerskih službenika i svećenika u njihova udruženja. Dostupni podaci govore da je gotovo dvije trećine ili 63,71 % vjerskih službenika i svećenika tri najveće vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini bilo učlanjeno u njihova udruženja. Posmatrajući to statistički može se reći da je vlast u Bosni i Hercegovini uspjela najvećim dijelom da realizira svoje nakane o uključivanju vjerskih službenika i svećenika u udruženja pod kontrolom i nadzorom vlasti. Ipak, ne treba zaboraviti da je i pored stalne presije i propagande organa vlasti izvan udruženja ostalo 36,29 % vjerskih službenika i svećenika, što govori da vlast nije uspjela potpuno sprovesti svoje ciljeve u ovom razdoblju. Kad je riječ o Islamskoj zajednici, u Udruženju ilmije Bosne i Hercegovine do

³³ ABH, KZVP, k. 3, br. 39/53. Predstavka Fejzulaha Hadžibajrića upućena Komisiji za vjerska pitanja Izvršnog vijeća NR BiH, 23. 3. 1954.

³⁴ AJ, SKVP, 144-137-742.

1954. godine bilo je učlanjeno 680 ili 65,90 % službenika ove zajednice. Ovom podatku treba dodati i činjenicu da je Udruženje ilmije Bosne i Hercegovine formirano poslije osnivanja udruženja pravoslavnih i katoličkih svećenika, što mu nije smetalo da postigne najbolje rezultate u obuhvatu vjerskih službenika kroz ovo udruženje. To, pored ostalog, potvrđuje tačnost izvještaja i informacija ondašnjih organa vlasti o relativno dobroj saradnji države i Islamske zajednice, za razliku od, primjera radi, Katoličke crkve koja je pružala najsnažniji otpor uspostavljanju nove vlasti poslije 1945. godine.³⁵

Zaključna razmatranja

Organizacija Islamske zajednice u poslijeratnom periodu izgrađivana je u turbulentnom i potpuno novom političkom ambijentu. Država je u ovom razdoblju pod svoju kontrolu stavila brojne nadležnosti koje su do 1945. godine pripadale vjerskim zajednicama. Zaokruživanje nove organizacione strukture predstavljalo je donošenje Ustava Islamske zajednice 1947. godine. Na osnovu ovog najvišeg pravnog akta unutar Islamske zajednice izgrađena je cjelokupna organizaciona i duhovna struktura ove zajednice u Bosni i Hercegovini. U novonastalim prilikama, obilježenim reduciranjem vjerskih prava i sloboda, izabrani predstavnici Islamske zajednice morali su da ulažu mnogo više energije i umijeća kako bi očuvali osnovne funkcije zajednice. Posmatrano iz vizure državnih vlasti, formiranje Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini imalo je, pored ostalog, za cilj uspostavljanje kontrole nad Islamskom zajednicom. Ova zajednica u tom pogledu nije bila izuzetak, s obzirom da su i kod drugih vjerskih zajednica formirana staleška svećenička udruženja. Ipak, bez obzira što su predstavnici Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini formalno isticali da su ključni zadaci u njihovom radu razmatranje staleških pitanja vjerskih službenika, unapređenje njihovog obrazovanja i popravljavanje teškog materijalnog položaja, nije se mogla sakriti očigledna politička nota u njihovom djelovanju. Rukovodstvo Udruženja ilmije u ovom razdoblju je

³⁵ Isto.

formalno izražavalo interese i mišljenja svog članstva. U stvarnosti, pak, Udruženje je uglavnom bilo paravan ispod kojeg je komunistička vlast realizirala svoje ciljeve.

THE ESTABLISHMENT, STATUS AND ACTIVITIES OF THE FIRST ASSOCIATION OF OFFICIALS OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN SOCIALIST BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The formation of the Association of Ilmija in Bosnia and Herzegovina, among other things, aimed at establishing control over the Islamic community by the state. The Islamic community in this regard was no exception, regarding the fact that other religious communities also formed their class clerical associations. However, in spite of the fact that the representatives of the Association of Ilmija in Bosnia and Herzegovina formally emphasized that the key tasks in their work was the consideration and protection of class issues of religious officials, improvement of their education and repairing their unenviable material position, it was not possible to hide the obvious political note in their activity. The management of the Association of Ilmija in this period only formally expressed the interests and opinions of their membership. In reality, however, the Association was mostly a cover under which the communist regime realized its political goals.

Filip Škiljan
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
filipskiljan@yahoo.co.uk

BOŠNJACI NA OTOKU KRKU I U GRADU BUZETU

Apstrakt: Autor u tekstu promatra dvije skupine Muslimana, odnosno Bošnjaka, doseljenih na područje Buzeta u Istri, odnosno otoka Krka na kvarnerskom području. Tekst je nastao u najvećoj mjeri na temelju dubinskih intervjua s ispitanicima bošnjačke nacionalnosti na spomenutom teritoriju, na temelju pojedinih članaka iz periodike i na temelju statističkih podataka iz Državnog zavoda za statistiku. Autor u tekstu promatra na koji su se način te dvije zajednice integrirale u lokalne sredine, koliki je bio stupanj diskriminacije nakon doseljavanja, odnosno na koji su se način promijenile okolnosti suživota nakon izbijanja rata i osamostaljivanja Hrvatske. Posebno se bavi pitanjem nacionalnog izjašnjavanja Bošnjaka u Hrvatskoj i u spomenutoj regiji nakon posljednjeg rata, odnosno nakon prihvatanja pojma Bošnjak.

Ključne riječi: Bošnjaci, Muslimani, Krk, Buzet, Republika Hrvatska, identitet, pravo, diskriminacija, suživot

Abstract: In this paper the author explores two communities of Bosniaks in the town of Buzet and on the island of Krk. The research of settlements of labor migrants of Muslims from Bosnia and Herzegovina in the area of Krk island was undertaken in August 2013. On that occasion, interviews were conducted with representatives of Bosniaks/Muslims in the Krk area that are situated in Omišalj, Njivice, Malinska, Sveti Vid, Gostinjac and Polje. Researching Bosniaks in Buzet was undertaken in September 2013 and on this occasion Bosniaks/Muslims from the town of Buzet were interviewed. The paper includes statements from the interviews, the documents from the Central Bureau of Statistics, the documentation of the Bosniak national community in Croatia and available literature.

Keywords: Bosniaks, Muslims, Krk, Buzet, Republic of Croatia, identity, rights, discrimination, coexistence

***Uvod. Povijesne okolnosti oko imena Bošnjaka
s posebnim osvrtom na probleme Bošnjaka u Hrvatskoj***

Ime Bošnjani prvi put se spominje u carskom titularu cara Komnena iz 1166. godine, na izvanbosanskim prostorima, a u domaćim izvorima u Povelji bana Stjepana II Kotromanića iz 1322. godine. Stanovnici srednjovjekovne Bosne nazivali su sebe narodnim imenom Bošnjani, a pripadali su različitim crkvama: bosanskoj (krstjani), pravoslavnoj i rimokatoličkoj. Od 1463. godine, nakon osmanskog zauzimanja Bosne, ime Bošnjani se pretvara u Bošnjak, a jedan veći dio pripadnika crkve bosanske prihvaća islam. Nakon zauzimanja Bosne od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. godine za Bošnjake se počelo službeno koristiti naziv muhamedanac, što je bilo za pripadnike islamske vjeroispovijesti uvredljivo, pa su tražili da se upotrebljava termin musliman. Okupacijske austrougarske vlasti željele su uvesti pojam Bošnjak za sve stanovnike Bosne i Hercegovine, bez obzira na konfesiju. Ta su nastojanja pretrpjela neuspjeh, budući da su pravoslavci i rimokatolici odbacili tu ideju u korist srpskog, odnosno hrvatskog imena. Pojam Musliman definiran je tek u aktima Narodnooslobodilačkog pokreta 1941.–1945. Poslije 1945. godine ta je ideja o nacionalnoj posebnosti Muslimana napuštena, te se vratilo predratnoj praksi nacionalnog opredjeljivanja Muslimana. Tako se na prvom popisu nakon rata 1948. godine Muslimani izjašnjavaju kao neopredijeljeni musliman, Srbin-musliman i Hrvat-musliman. U popisu iz 1953. te su popisne kategorije upotrijebljene, ali bez dodatka musliman. Tek 1961. godine uvedena je mogućnost izjašnjavanja Musliman u etničkom smislu. Jedan veliki broj osoba se u tom popisu izjasnio kao Jugoslaven – nacionalno neopredijeljen, a pripadali su skupini Muslimana. Do 1971. godine Muslimani su konstantno označavani kao posebna cjelina, muslimanska zajednica, narodna grupa, etnička grupa i slično. Tek 1971. Muslimanima je priznat status nacije. Muslimani tako postaju najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini. Godine 1974. Muslimani dobivaju status jednog od naroda Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, a popisi iz 1981. i 1991. pokazuju da su nakon Hrvata i Srba upravo oni bili najbrojniji u Jugoslaviji.

Nakon raspada SFRJ, na Drugom bošnjačkom saboru 27. i 28. rujna 1993. kao nacionalno ime umjesto Musliman prihvaćen je povijesni termin

Bošnjak, što je ozakonjeno amandmanom na Ustav Federacije BiH od 30. ožujka 1994. godine. Daytonski sporazum od 14. prosinca 1995. godine Bošnjake, Hrvate i Srbe shvaća kao konstitutivne narode u Bosni i Hercegovini.

Termin Bošnjak nije ograničen samo na teritorij Bosne i Hercegovine, već se odnosi i na Bošnjake u Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori, Srbiji, Makedoniji i na Kosovu kao i u drugim zemljama.¹

U trenucima stvaranja novog političkog ustroja u Zagrebu je formiran *Odbor za ustav, poslovnik i politički sustav*. Taj je odbor trebao riješiti i pitanja položaja nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Tek na oštar prosvjed predsjednika Mešihata Republike Hrvatske u preambuli Ustava navedeni su i Muslimani kao jedna od nacionalnih manjina. Muslimani (Bošnjaci) i Slovenci su iz preambule Ustava izbrisani 12. prosinca 1997. godine.² Dakle, raspadom Jugoslavije i stjecanjem državne neovisnosti bivših federalnih republika – Bošnjaci u Sloveniji, Makedoniji i Hrvatskoj prestali su postojati kao konstitutivni narod bivše države, a nisu imali stečen status i prava nacionalnih manjina kao Mađari, Talijani i Česi i pripadnici ostalih manjina. Tako Bošnjaci nisu mogli ostvarivati pravo na političku zastupljenost u predstavničkom tijelu, iako su bili najbrojnija nacionalna manjina poslije Srba.³

U novostvorenoj Republici Hrvatskoj Bošnjaci su se našli pred novim problemom.⁴ U popisu stanovništva 2001. godine 19.677 građana Hrvatske

¹ Povijesni pregled preuzet je od: Amina Nanić, *Manjine u pravu, Ustavnopravni položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Bošnjake*, Zagreb, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Zagreb 2012, 19-22.

² Darko Šonc, Stoljetna integriranost, *Bošnjačka pismohrana*, Časopis Bošnjačke nacionalne zajednice Hrvatske, 1 (1999.), br. 1-4, 446-450.

³ Ružica Čičak-Chand, Islam i muslimani u Hrvatskoj: skica stvaranja muslimanskog/bošnjačkog sociokulturnog prostora, *Migracijske i etničke teme*, 1999, sv. 15, br. 4, 455.

⁴ O pitanjima nacionalnog imena Bošnjak, odnosno Musliman, pisano je mnogo. Vidi: Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Sarajevo, Svjetlost, 1974; Alija Isaković, *O „nacionaliziranju“ Muslimana*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1989; Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike o tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Institut za istoriju, 2000; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Tuzla, Izdavačko prometno poduzeće 1994; Tihomir Loza, Fahrudin Đapo (ur.), *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo, Muslimanska bošnjačka organizacija 1990; Srećko Matko Džaja,

izjasnilo se prethodnim nacionalnim imenom Bošnjaka Musliman. Kako ovu kategoriju Ustavni sud Republike Hrvatske ne priznaje, ti su građani uvršteni među ostale i praktički su ostali nepostojeći u okvirima svih regula u Republici Hrvatskoj. Od 20.755 građana koji su se izjasnili kao Bošnjaci, velik je broj i dalje u biračkim popisima evidentiran kao Muslimani budući da su doselili prije stvaranja samostalne Hrvatske u područje današnje Republike Hrvatske. Tek je oko 25% od ukupno izjašnjenih Bošnjaka zavedeno kao Bošnjaci u biračkim popisima. Na taj način su onemogućeni da biraju svoje predstavnike u vijećima nacionalnih manjina, ali i da koriste vlastiti jezik, da dobiju posao u državnoj upravi i slično. Razlozi zadržavanja muslimanskog imena kod dijela bošnjačkog nacionalnog korpusa leži u strahu da bi se promjenom nacionalnog imena Musliman moglo nešto izgubiti, kao na primjer, vjerski identitet, posao, status u društvu i slično. Prema anketi koja je provedena jedan dio Bošnjaka/Muslimana u Hrvatskoj smatraju da se zadržao stari naziv Musliman zbog navike, drugi dio smatra da je razlog ostajanja pri starom nazivu nerazlikovanje nacionalnog i vjerskog identiteta, a treći dio nije uopće upućen u promjene. Republika Hrvatska do danas nije riješila taj problem te se i u popisu iz 2011. jedan dio Bošnjaka izjasnio kao Muslimani, odnosno zavedeni su pod rubriku Ostali narodi Europe te su tako ostali nepostojeći u zakonodavnim okvirima Europe.⁵ U nadležnim državnim tijelima odgovoreno je *Bošnjačkoj nacionalnoj zajednici Hrvatske* da je nemoguće automatizmom prevoditi Muslimane u Bošnjake, jer bi to bio pravni presedan s nesagledivim posljedicama, da nacionalno određenje pripada u sferu ljudskih prava te da se ono može izvršiti samo individualno

Bosna i Bošnjaci u hrvatskom političkom diskursu, *Erasmvs*, 1994, sv. 9, 33-41. Etnonim Bošnjak zadobio je konačan legitimitet i počeo se ustaljivati nakon Drugog bošnjačkog sabora održanog 27. i 28. rujna 1993. u Sarajevu. (R. Čičak-Chand, Islam i muslimani u Hrvatskoj: skica stvaranja muslimanskog/bošnjačkog sociokulturnog prostora, *Migracijske i etničke teme*, 1999, sv. 15, br. 4, 455). Vrlo je vjerojatno da se velik broj Bošnjaka izjasnio kao Hrvati zato da bi dobili domovnicu. Osim toga, teško je da će netko svoje uvjerenje promijeniti jer malo tko vjeruje u tajnost podataka popisa stanovništva. Osim promjene nacionalnog identiteta Bošnjaci su ponekad mijenjali i vlastita imena. O odnosu novostvorene hrvatske vlasti devedesetih prema Bošnjacima vidi i u: Faris Nanić, *Tjeskoba vremena (Vrijeme rata i tranzicije 1989. – 1999.)*, Zagreb, Strategia, Profil, 1999, 212-241.

⁵ Amina Nanić, *Manjine u pravu. Ustavnopravni položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Bošnjake*, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Zagreb, 2012, 23.

i da takvo rješenje nije moguće, jer su se tako izjasnili mnogi Albanci i Romi. Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske predložila je da Središnji državni ured za upravu pošalje dopise svim osobama koje su se izjasnile kao Muslimani da se moraju preregistrirati u neku drugu nacionalnu skupinu ukoliko žele ostvarivati svoja nacionalna i manjinska prava. „Svi Muslimani će biti preregistrirani u biračkim popisima u Bošnjake, osim onih koji to ne žele, a takvi se trebaju javiti u zadanom roku u svojem općinskom uredu ili svi Muslimani se u zadanom roku moraju u svojem općinskom uredu preregistrirati u neku drugu nacionalnost.“ Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske predložila je i mogućnost da Bošnjaci i Muslimani zajednički crpe svoja prava iz *Zakona o pravima nacionalnih manjina*, tj. da zajednički biraju svoja vijeća i predstavnike nacionalnih manjina. Ipak, predlagači su smatrali da to nije dobro rješenje budući da bi to trajno podijelilo bošnjački korpus u Republici Hrvatskoj na Bošnjake i Muslimane.⁶

Studije slučaja – Bošnjaci na Krku i u Buzetu

U ovom radu će biti promatrane dvije zajednice Bošnjaka: u gradu Buzetu i na otoku Krku. Istraživanje naseljavanja radnih migranata muslimanske vjeroispovijesti iz Bosne i Hercegovine na području Krka poduzeto je u kolovozu 2013. godine. Tom prilikom obavljani su razgovori s predstavnicima Bošnjaka/Muslimana na području otoka Krka koji su nastanjeni u Omišlju, Njivicama, Malinskoj, Svetom Vidu, Gostinju i Polju. Istraživanje o Bošnjacima na području Buzeta poduzeto je tijekom rujna 2013. godine te su tom prilikom obavljani razgovori s Bošnjacima/Muslimanima u gradu Buzetu. Uz korištenje iskaza iz obavljenih intervjua korišteni su i podaci Državnog zavoda za statistiku, dokumentacija Bošnjačke nacionalne zajednice Republike Hrvatske i dostupna literatura.

Prošlost predstavljamo kao priču i prošlost uglavnom rekonstruiramo na osnovi priča. Povijest jeste znanstvena djelatnost, ali je ona jasno povezana s pričom, odnosno pripovijedanjem. Jedan od prvih istraživača

⁶ *Bošnjačka pismohrana*, sv. 5, (br. 17-20), Zagreb 2004.–2005, 317-321.

koji su počeli ukazivati na problem povezanosti povijesti i pripovijedanja bio je Hayden White, američki filozof i povjesničar.⁷ White je povjesničarsku znanost razotkrio uglavnom kao poetičku djelatnost, kao djelatnost koja se temelji na priči i prepričavanju te joj je oduzeo njezin znanstveni karakter, a istovremeno je razgraničio svoju teoriju s jedne, a historiografiju s druge strane. Otvaranje struke povijesti prema suvremenim narativnim oblicima omogućilo je povjesničarima da pišu vlastitim stilom. Dominick Lacapra, kao i White, ističe da su dokumenti samo tekst koji nadopunjuje realnost. Realnost su narativni izvori, tj. proživljena povijest. Povjesničari, prema Lacapri, nastoje nadići fikciju i historiografsku maštu koje se javljaju u književnim tekstovima, u našem slučaju sjećanjima preživjelih sudionika događaja. Lacapra također kritizira povjesničarsku hijerahiriju, gdje su dokumenti prvoklasni izvor, a naracija tek izvor druge klase. Nužno je uspoređivati dokumente i naraciju. Lacapra smatra da je arhiv fetiš, tj. zamjena za izgubljeni objekt, tj. stvarnost koja je uvijek već izgubljena za povjesničare. U tradicionalnom povijesnom prikazu pretpostavlja se da postoji krucijalna razlika između interpretacije činjenica i priče ispričane o tim činjenicama. Interpretaciju činjenica u ovom slučaju predstavljaju svjedoci koji, prema tradicionalnoj povijesti, predstavljaju samo komentatore povijesno uvriježenih činjenica, tj. priče ispričane o tim činjenicama. Jasno je da svaki od svjedoka predstavlja povijesnu priču kao doslovan prikaz stvarnih događaja, a povjesničar je ovdje da je, uspoređujući je s originalnim dokumentima, kritizira kao lažnu ili istinitu.

U Hrvatskoj je do sada vrlo malo povjesničara prihvatilo takav način istraživanja. Uglavnom se radi o povjesničarima koji su interdisciplinarno istraživali pojedine društvene grupe u hrvatskim regijama. Sociologija i etnologija su dvije znanosti koje najčešće u metodi pripovijedanja surađuju s povijesti. Istraživanje metodom usmene povijesti sadržava dobro poznate slabosti: nepouzdanost sjećanja (posebno ukoliko je riječ o povijesnim događajima), subjektivnost (svjesna ili nesvjesna), prilagođavanje onome

⁷ Hayden White, *Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji povijesti*, *K: časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*, 2003, sv. 1, 33-54; Hayden White, *Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju*, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2004, god. 36, sv. 2, 621-635; O Whiteu i Lacapri vidi u: Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb, Novi liber, 1996, 334-338.

što ispitivač očekuje ili onome što je danas uvriježeno mišljenje, ili pak svjedokovo naknadno sjećanje. Unatoč tome, vrijednost usmene povijesti je neizmjenjiva i neosporna: jedini je izvor za neka pitanja iz prošlosti, ne samo mentaliteta, nego i ona koja se naizgled mogu dobiti iz drugih izvora, što samo potvrđuje staro načelo da je nužno svaki podatak provjeriti iz što više izvora. Usmena je povijest stoga nezaobilazan izvor za povijest dvadesetog stoljeća. Ona popunjava praznine koje arhivsko gradivo, dakako, ne može popuniti, posebno pri istraživanju prošlosti malih ljudi, za koje su pisana svjedočanstva vrlo rijetka. U svakom životu skriva se mnogo više za suvremenost važne prošlosti no što to pojedinac može shvatiti. Zadaća svakog povjesničara je uzdignuti do svijesti činjenicu da se u povijesti svakog života krije i svjetska povijest. Koliko god zvučalo prenategnuto, ali činjenica je da povijest svih ljudi čini i političku svjetsku povijest, a da ne govorimo povijest svakidašnjice. Povijest koju do sada poznajemo poglavito je politička povijest temeljnih društvenih struktura i njezinih izvora društvene moći bez obzira je li bila riječ o nacionalnoj ili svjetskoj povijesti. To je klasična događajnica, prepuna velikih imena i događaja koji su stvarali povijest. Međutim, ova nas povijest uvijek ostavlja na površini razvoja civilizacije. Sve izvan toga je povijest subkulture koja navodno nije imala utjecaja na događajnicu.

1. Vrijeme Jugoslavije (1945.–1990.)

a) Karakter doseljavanja

Na područje otoka Krka prvi Muslimani su doselili šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. Njihov dolazak na ovaj otok bio je prvenstveno vezan za radna mjesta koja su im omogućivala kvalitetniji život nego što je bio onaj koji su vodili u Bosni i Hercegovini. Budući da su se Bosna i Hercegovina i Hrvatska u to vrijeme nalazile unutar zajedničke države, njihov dolazak na otok Krk nije bio ni na koji način ograničen. Na sličan su način Muslimani iz Bosne i Hercegovine stigli i na labinsko područje, gdje su radili u rudnicima, na područje Pule, gdje su bili zaposleni u brodogradilištu Uljanik, u Rijeku, gdje su radili u brodogradilištu 3. maj, u Buzet, gdje su bili zaposleni u različitim građevinskim firmama, ali i neke druge dijelove Hrvatske (Dubrovnik, Zagreb, Gunja i kordunsko područje). Otprilike u isto vrijeme kada dolazi do nastanjivanja muslimana na

području Krka, broj muslimana u Rijeci, u Labinu, u Buzetu i u Puli višestruko raste. Njihov broj je unutar razdoblja od nešto više od dvadeset godina (između 1948. i 1971.) porastao za nekoliko stotina puta na području čitave Hrvatske. Brojke koje su u popisu iz 1948. pokazivale tek pojedinačne „neopredijeljene muslimane“ na području Hrvatske, u popisima iz 1971. i 1981. pokazuju višestruki rast koji pokazuje tendenciju daljnjega rasta. Promatrajući tendenciju rasta muslimana kasnih šezdesetih i početkom sedamdesetih sasvim je jasno da su uvjeti života u Bosni i Hercegovini prisilili tamošnje muslimansko stanovništvo da se naseli u Hrvatskoj gdje su postojale mogućnosti lakšeg zaposlenja i bolje zarade. U nekim zonama, koje su bile u blizini granice s Bosnom i Hercegovinom, razlozi ovoga naseljavanja bili su vezani i za druge faktore, kao što su na primjer veliki broj djece u muslimanskim obiteljima koje bi podjelom zemlje ostale bez mogućnosti za preživljavanje na vlastitoj zemlji ili lošija kvaliteta zemlje. Stoga su naseljavanja muslimana u Gunji i na Kordunu (Vojnić, Cetingrad i okolica Topuskog) drugačijeg karaktera od doseljavanja muslimana na područje Istre, Kvarnera i velikih hrvatskih gradova gdje se, uglavnom, kao što je spomenuto, radilo o radnim migracijama.

Promatrajući regionalni rast muslimanskog stanovništva kroz razdoblje od 1948. do 1991. u zoni Kvarnera (Opatija, Rijeka, Krk, Crikvenica, Cres-Lošinj, Rab) i sjeveroistočne Istre (Buzet), vidljiv je višestruki rast ove populacije. Evidentno je da se veliki broj Muslimana doselio kao niskokvalificirani radnici u razdoblju razvoja socijalističke Jugoslavije. Ovako snažan priljev radnika pokazuje nagli porast muslimanske populacije na sjevernom Jadranu između 1948. kada je u čitavoj regiji Kvarnera bilo svega 16 neopredijeljenih muslimana i 1971. kada je taj broj porastao na čak 1.678 Muslimana. U narednoj dekadi (1981.) taj je broj porastao na 3.157 Muslimana, da bi u posljednjem razdoblju prije raspada Jugoslavije 1991. taj broj iznosio čak 6.766. Prema istraživanjima Šemse Tankovića, čak 30.69% Muslimana (od ukupnog broja Muslimana u Hrvatskoj) tada je živjelo na području Rijeke i Istre.⁸ Na otoku Krku taj je broj porastao sa 7 (1971.) na 272 (1,66% stanovništva

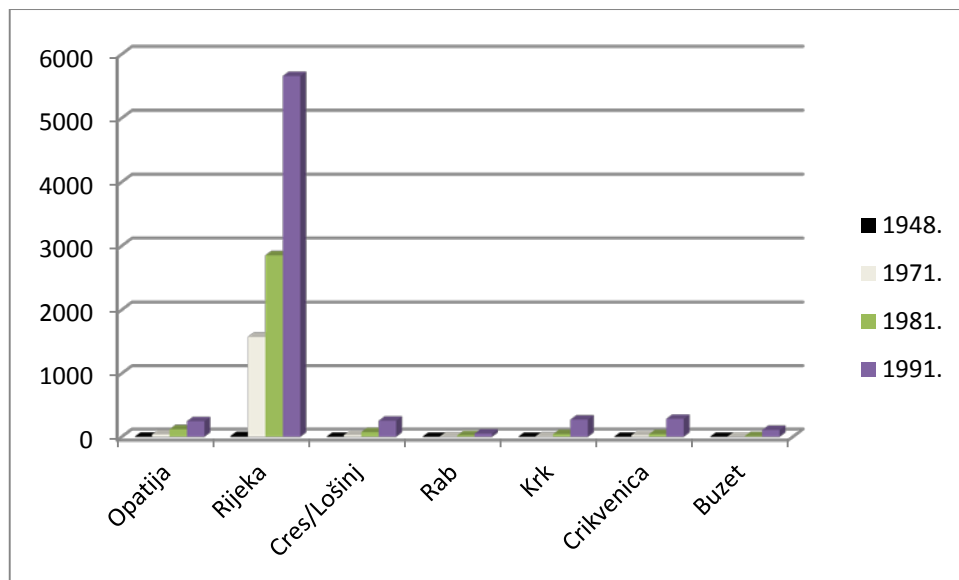
⁸ Šemso Tanković, *Bošnjaci u Republici Hrvatskoj*, Sarajevo, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1997, 16.

općine) (1991.). Najveći broj Muslimana bio je u Omišlju (njih 61) koji su uglavnom bili zaposleni u JANAF-u i DINI. Dio ih je radio i na Krčkom (Titovom) mostu, a jedan broj je bio zaposlen u građevinskim firmama. Značajan broj Muslimana naselio se je u Polju, u Dobrinjštini.

Na područje buzeštine Muslimani su doseljivali jednako tako kao fizički radnici. Najveći broj njih doselio je krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Dolazili su kao radna snaga građevinskih poduzeća koja su radila na probijanju tunela Učka i gradila nove, moderne prometnice između tunela Učke i Buzeta. Najveći broj Muslimana radio je u poduzeću Kuk, a jedan dio u Drvoplastu, Buzetskoj pivovari i slično. Početkom osamdesetih na područje grada Buzeta dolazi i visoko školovan kadar koji zauzima važne položaje u nekim buzetskim tvrtkama. Iz popisa je vidljivo da je 1971. bio iskazan tek 1 Musliman na području čitave buzetske komune, da se taj broj popeo na 12 1981., a da je 1991. iznosio 108. Treba imati u vidu da je jedan veliki broj Muslimana doseljenih u Buzet ostao prijavljen u Bosni te su stoga ovdje iskazane brojke za navedene godine uglavnom netočne.

Kotar/općina	1948.	1971.	1981.	1991.
Opatija	2	38	120	246
Rijeka	14	1577	2854	5659
Cres/Lošinj	0	27	76	254
Rab	0	4	23	51
Krk	0	7	43	272
Crikvenica	0	25	41	284
Buzet	0	1	12	108

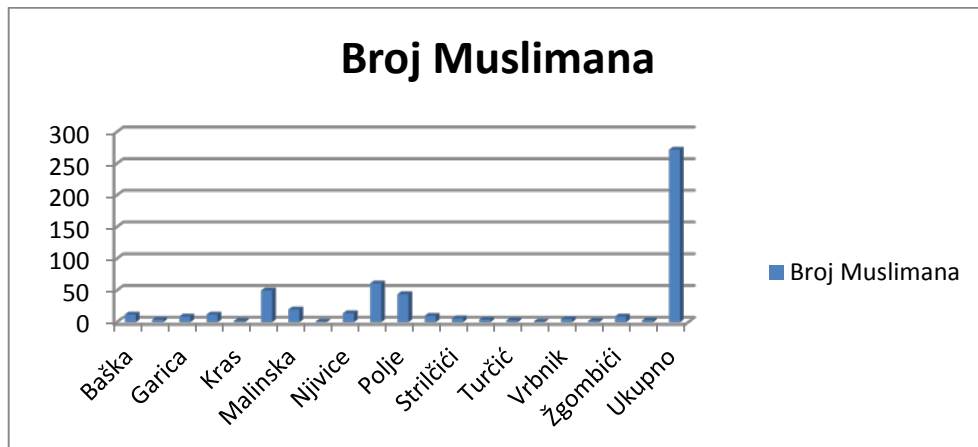
Bošnjaci na otoku Krku i u gradu Buzetu

Popis stanovništva 1991.

Naselje	Broj Muslimana
Baška	12
Dobrinj	4
Garica	9
Gostinjac	12
Kras	2
Krk	50
Malinska	20
Maršići	1
Njivice	14
Omišalj	61
Polje	44
Punat	10
Strilčići	6
Sveti Vid	4
Turčić	3
Vantačići	1
Vrbnik	5
Vrh	2

Žgombići	9
Županje	3
Ukupno	272

Kako su se doseljavali Muslimani u Polje na otoku Krku, govore iskazi kazivača koji pokazuju da su rodbinske veze ponajviše ovisile o njihovom dolasku. Ponekad su i čitave obitelji doselile nakon dolaska jednog od članova porodice. Jedan od kazivača Razim Muratović iz Omišlja rođen je u Vučkocima pokraj Gradačca. Nakon završene škole 1976./1977. otišao je sestri koja je živjela u Polju na Krku (ondje je bila udana). Uskoro se zaposlio kao čuvar *Titovog mosta*. I Fadil Mahmutović iz Polja, rođen u Srnicama u općini Gradačac, sa 17 godina otišao je u Malinsku (1969.). On je prvi stigao od svoje braće (ima još petero braće). *Radio sam kod Mikića na nekoj drobilici kao radnik. Bilo mi je važno vidjeti more, a i moji nisu imali novaca. Otac je radio u rudniku Kreka, a ja sam u Hrvatskoj zarađivao dvije njegove plaće.*

Dakako, Mahmutović se sjeća da su počeci bili teški. *Ništa nisam mogao razumjeti čakavštinu, a ljudi se nisu željeli s nama družiti. Tek od 1974./1975. kada nas je više došlo, onda je počeo suživot.* Mahmutović je bio prijavljen na Krku od 1972. godine, dok je jedan dio Muslimana ostao prijavljen u Bosni i Hercegovini, pa su devedesetih godina dvadesetog stoljeća imali problema s dobivanjem hrvatskog državljanstva. Ferid Muharemi iz Omišlja, rođen na Kosovu, po majci Bošnjak, došao je na Krk *s vrećicom u ruci, trbuhom za kruhom*. Nitko od muslimanskih radnih

migranata nije dolazio sam na Krk. Uvijek su dolazili u manjim grupama, po troje ili četvero, do većih grupa od desetak ljudi. Muharemi je u Bosni radio kao priučeni mesar, a došavši u Omišalj zaposlio se kod obrtnika. Rifo Kamberović iz Njivica nakon završene osnovne škole u Pljevljama u Crnoj Gori otišao je na srednjoškolsko obrazovanje u Novi Sad. Nakon kratkotrajnog rada u drvanoj industriji u Klanjoj iznad Rijeke 2. travnja 1984. zaposlio se u Omišlju u DINI. Rukib Husić iz Gračanice u sjevernoj Bosni doselio je u Malinsku 1988. godine i do 1990. godine radio je *kod Mikića* (građevinsko poduzeće), a Nedim Džebo je kao dijete doselio u Dobrinj iz Stjepan Polja pokraj Gračanice.

Muslimani su u Buzet, kao i na Krk, doseljavali također preko rodbinskih veza. Jedan od prvih koji je doselio bio je Salih Mešić iz sela Kosove pokraj Maglaja. On je u Zagreb došao 1969. godine kao sezonski radnik te je radio u građevinskoj firmi *Hidrokomerc Zagreb*. U vrijeme kada se gradila prometnica Roč-Lupoglav Mešić je imao 17 godina i kao fizički radnik radio je na izgradnji spomenute prometnice. Tako je 1972. godine došao u Buzet iz kojeg *više nikada nije otišao*. Iz početka je odlazio svaka dva-tri mjeseca kući, ali je već 1975. godine doveo i suprugu iz Bosne. Mešić je potom doveo i mnogo svojih sumještana te je tako najveći broj Muslimana, odnosno danas Bošnjaka, u Buzetu upravo iz sela Kosove kraj Maglaja. Manja je skupina onih koji su se doselili iz Bosanske posavine, tuzlanskog kraja i Cazinske krajine. Hasan Čizmić je u Buzet doselio iz Slatine pokraj Cazina. Kao zidar je radio u Građevinskom poduzeću Lika u Gospiću od 1976. godine. Godine 1982. ponuđen mu je bolji posao u Buzetu te se Čizmić ovdje doseljava, a uskoro (1986.) dovodi i suprugu. Kao i velik broj fizičkih radnika, i Čizmić je smatrao, kada je došao u Buzet, da će ostati tek dva-tri mjeseca, a potom da će otići. Ferid Mačković iz Kosove kod Maglaja u Buzet je stigao u posjetu sestri tamo udanoj 1981. *Trebao sam se vratiti nazad da nastavim fakultet. Međutim, u Buzetu sam imao sestru, suprugu Saliha Mešića, a budući da sam igrao šah, išao sam u hotel Fontana da ondje gledam kako igraju. Šef proizvodnje u Drvoplastu me je upitao da li bi radio jedan ili dva mjesca, pa sam pristao. Naime, u Buzetu je nedostajalo radne snage. U roku od dvije ili tri godine doveo sam u Drvoplast čak 9 osoba iz mojeg mjesta.* Specifična je priča Muhameda Muratagića koji je u Buzet došao kao visokoškolvani pojedinac. U Zagrebu je Muratagić završio fakultet političkih znanosti, pa je

tako imao mogućnost da dobije posao predavača na bužetskoj srednjoj školi. Kako sam kazuje, Buzet nije imao kadrova u to vrijeme, a *ja sam mislio da ću ionako ostati samo kraće vrijeme, a onda otići*. U grad je došao 1985. godine s jednim kolegom i mislio je da će nakon završetka školske godine otići. Međutim, grad Buzet mu je dodijelio stan pa je i Muratagić ostao.

Iz intevjua je vidljivo da su sugovornici dolazili uglavnom kao radnici preko obiteljskih i prijateljskih veza te nisu planirali ostati duže vrijeme. Međutim, uslijed povoljnog razvoja događaja najveći broj njih je odlučio ostati i na Krku i u Buzetu. Riješivši stambeno pitanje i dovevši supruge na kvarenersko, odnosno istarsko područje te zasnovavši ovdje obitelji, doseljeni Muslimani odlučili su ostati. Tek pojedini od njih bili su visoko kvalificirani te su poslove dobili u školstvu ili su zauzeli vodeće položaje u nekim firmama.

b) Uklapanje Muslimana u novu sredinu

Kako su se osjećali Muslimani koji su doselili na Krk? Mentalitet Krčana u mnogome je drugačiji od mentaliteta bosanskih Muslimana. Zbog te značajne različitosti većina kazivača se nije uspjela u potpunosti uklopiti u sredinu u koju su doselili. Svi su zadržali svoje običaje, jezik i način ophođenja. Za sve kazivače je karakteristično da su se od početka više družili *sa svojima* te da ih ovdašnja sredina nije u potpunosti prihvatila. Tek kazivač Nedin Džebo, rođen 1980. godine, koji je kao dijete doselio u Dobrinj, uspio se i jezično i mentalno barem djelomično asimilirati sa lokalnim krčkim stanovništvom. Sam kazuje da ne govori *ni domaći ni bosanski*. Jedan od kazivača rekao je kako njegova djeca, koja su rođena na Krku, ne mogu podnijeti narodnu (novokomponovanu) muziku. Ta činjenica pokazuje koliko je druga generacija, dakle Muslimani/Bošnjaci rođeni u novoj sredini, mentalno drugačija od svojih roditelja, iako ni to nije uvijek pravilo.

Muslimani doseljeni u Buzet, koliko se čini, nešto su se lakše uklopili u novu sredinu. Iz svih je njihovih iskaza sasvim jasno vidljivo da su došli u multietničku, vrlo otvorenu sredinu za sve strance. Prema riječima Muhameda Muratagića, Buzet je primio svakog čovjeka. *Mene je*

*gradonačelnik tjerao da sagradim kuću. U gradu u kojem svi rade i u kojem nitko ne čeka da mu padne kruh nije moglo biti netrpeljivosti. I Salih Mešić smatra da je bio dobro primljen u novoj sredini. Svatko tko se napio vode iz bužetskog vodovoda nije mogao otići iz Buzeta. Ferid Mačković je procijenio već nakon nekoliko mjeseci rada u Buzetu da je to pitoma sredina. Oni su nas prihvaćali ako smo bili dobri i poštteni radnici. Nakon pet godina počeo sam sam sebe smatrati Bužećanom. Za Bužećane su preko Učke svi furešti. Tako nisu postojale razlike između nas i onih koji su došli iz Zagreba ili nekog hrvatskog grada. Bilo je važno da Muslimani koji su doselili ovdje počnu doživljavati grad Buzet kao svoju sredinu, a ne da bježe odovuda svaki put kada imaju slobodno. Da postaneš dio neke sredine moraš prvo dati toj sredini. Mačković dobro opisuje kako je ipak postojao jaz između stranaca i domaćih. Domaći su se bojali stranaca da im oni ne odvedu njihove kćeri. Prema jednoj priči u Buzetu jedna je djevojka došla svojem ocu i rekla mu je da se zaljubila. Bitno da nije Bosanac ili milicajac, odgovorio joj je otac. Ona je njemu rekla da je Bosanac i da je milicajac. Danas su ti ljudi u sretnom braku. Jazovi između domaćih i stranaca prevladani su na način da su se stranci, odnosno doseljeni Muslimani/Bošnjaci zalagali za lokalne probleme. O tome slikovito govori ovaj primjer koji navodi Ferid Mačković. Lokalni bužetski rimokatolički svećenik tako se požalio u javnosti kako prokišnjava krov na župnoj crkvi. Ferid i njegova dvojica kolega popeli su se na krov i popravili ga. Kad je župnik želio platiti popravke, Muslimani koji su popravljali krov odgovorili su da se do tri dana na Božjoj kući radi džabe. Kad su svećeniku rekli da su muslimani po vjeroispovijesti i članovi Partije, pitao ih je kako im to nije smetalo da popravljaju rimokatoličku crkvu i bio je oduševljen njihovim činom. Ova dva primjera pokazuju kako su domaći stanovnici imali predrasude prema došljacima, ali i činjenicu da su došljaci svojim odnosom prema lokalnom stanovništvu pokazali poštovanje prema domaćima te uglavnom uspjeli razbiti te predrasude. Kako je Ferid Mačković i sam rekao: *Mi smo se trebali još više truditi da se uklopimo u domaće društvo od ostalih.* Ako uspoređujemo bužetsku muslimansku zajednicu s labinskom primjerice, koja je prije od bužetske došla na istarsko područje, vidljivo je da su labinski, odnosno raški Muslimani, zaposleni u rudniku Raša, sebe mnogo manje doživljavali kao dio istarske sredine. Labinski Muslimani mnogo su manje bili dio svoje nove (labinske) zajednice od*

buzetskih Muslimana, odnosno mnogo su se manje involvirali u probleme lokalne zajednice, te se prema procjenama bužetskih Bošnjaka *nisu dovoljno davali* svojoj novoj sredini, odnosno *nisu se trudili da budu od te zajednice prihvaćeni*.

Općenito kvarenersko, a posebno istarsko područje je primjer multikultiuralnog ambijenta. *Društveni štih*, kako se izrazio Ibrahim Ružnić, predsjednik Bošnjačke nacionalne zajednice Primorsko-goranske županije, nije determiniran domaćim ambijentom, te je domaća matrica stidljiva i ne nameće se ni na koji način, pa različite kulture mogu bez sukoba dobro koegzistirati. Bosancima doseljenicima (i rimokatolicima, i pravoslavicima i muslimanima) bilo je lakše doći u istarsku i kvarenirsku sredinu budući da je u Istri, u Rijeci i na Krku već postojala muslimanska zajednica. Najteže je sasvim sigurno bilo prvim doseljenicima koji su morali razbijati ili potvrđivati predrasude koje je o njima gajila lokalna zajednica.

c) Diskriminacija

Nitko od kazivača na Krku, ali ni u Buzetu, nije smatrao da je bio bilo na koji način diskriminiran u vrijeme doseljenja na otok, odnosno u Istru. Otočko stanovništvo, a ni Buzećani, nisu bili nacionalistički orijentirani (ni za vrijeme Jugoslavije, a niti nakon uspostave Republike Hrvatske), pa stoga Muslimani na Krku nikada nisu imali posebnih neugodnosti. U vrijeme Jugoslavije na otoku su boravili i brojni drugi pripadnici naroda Jugoslavije (Slovenaca je 1991. bilo 103, Srba 496, Makedonaca 22, Crnogoraca 32, a Jugoslavena 302) pa suživot svih naroda i narodnosti na Krku nije bio ništa neobično. Činjenica je da se većina pripadnika naroda Jugoslavije naselila upravo u Omišlju i Njivicama gdje su postojala velika industrijska postrojenja koja su nudila radna mjesta. Ono što ističu svi kazivači jest ravnopravnost koju su osjećali kao pripadnici jednog od jugoslavenskih naroda. Svi kazivači bili su zadovoljni svojim statusom u Jugoslaviji. Bez obzira na svoju nacionalnost Muslimani su dobivali zaposlenja bez ikakvih problema, što u državnim, što u privatnim firmama. Neki od njih uspješni su za vrijeme Jugoslavije otvorili i svoja poduzeća.

Fadil Mahmutović, jedan od najranijih doseljenika Muslimana na otok Krk, otvorio je svoju firmu u Polju. Zanimljiva je činjenica da su se Muslimani iz Bosne družili sa svojim sunarodnjacima Hrvatima i Srbima iz Bosne i da su ta druženja bila intenzivnija nego li sa lokalnim stanovništvom zbog bliskosti u mentalitetu. Ipak, valja spomenuti i jednu činjenicu koju su istaknuli kazivači pri razgovoru. Naime, jednom prilikom u vrijeme fešte u Omišlju (sedamdesetih ili ranih osamdesetih) Bosanci koji su radili u Urinju (preko mosta u blizini Kostrene) došli su na feštu i ondje sve uništili. Nakon toga lokalno je stanovništvo za sve probleme koji su se javljali s radnicima pristiglim na Krk (bez obzira na to bili oni iz Bosne ili iz neke od drugih republika bivše Jugoslavije osim Slovenije) optuživalo Bosance (dakle, ne samo Muslimane, već i Srbe i Hrvate doseljene iz Bosne).

Diskriminacija u Buzetu također nije bila prisutna u vrijeme Jugoslavije. Buzet je, prema iskazima kazivača, nužno trebao radnike koji bi ostali u gradu zbog velikog broja starog stanovništva i nedostatka radne snage. Stoga su domaći rado prihvaćali svakoga tko je želio raditi i ostati. Tražilo se fizičke radnike baš kao i visoko kvalificirane radnike, pa su i jedni i drugi dolazili iz Bosne. U najbližoj buzetskoj okolini i u samom Buzetu mnogo je bilo onih koji se nisu osjećali Hrvatima, već su se i na popisima stanovništva izjašnjavali kao Istrani, odnosno regionalno. U samom Buzetu postojala je od vremena Jugoslavije velika slovenska zajednica, a u selima prema Bujama autohtona talijanska nacionalna manjina. U gradovima na obali (Umag i Novigrad) postojale su velike skupine srpske nacionalne manjine. Stoga multinacionalnost i multikulturalnost na području Buzeta nije bila nepoznanica. Ravnopravnost nije bila hinjena već je čitavo društvo ne samo Buzeštine, već i čitave Istre bilo prožeto njome. Istarska sredina, možda više nego otočna, bila je spremna primiti strance i dati im punu ravnopravnost, ali i omogućiti im da postanu dio nje. Muslimani u Buzetu postali su dio zajednice još u vrijeme Jugoslavije i, kako kaže Muratagić *nisu živjeli suživot već su živjeli život s lokalnim Buzećanima*.

Muslimanima je život u državi u zajednici s ostalim narodima Jugoslavije bio prihvaljiv i većina njih je smatrala da je Jugoslavija stvorila povoljne uvjete za stvaranje muslimanskog identiteta te su stoga i u novim sredinama razvijali kulturu tolerancije i zajedništva.

d) Smještaj u novoj sredini

Većina kazivača je došavši na Krk stanovala po iznajmljenim starim objektima u selima Dobrinjštine ili u Omišlju i okolici. Interesantna je činjenica da je Muslimana u zaseoku Strilčići pokraj Malinske, koji je 1991. godine brojio 9 stanovnika, živjelo 6, čime su činili većinsko stanovništvo ovoga malenog naselja. Muslimani su od osamdesetih počeli uvelike graditi svoje kuće, a oni koji su radili u DINI i JANAFU dobivali su i gradilišta ili stanove.

U Buzetu je situacija sa stanovima bila specifična. Naime, ondje su sedamdesetih godina građeni novi stanovi u podnožju Staroga grada. U nove stanove selili su se stanovnici koji su do tada obitavali u Starom gradu. Radilo se o domaćima. Tako su stanovi u Starom gradu ostali prazni. Njih su lokalne vlasti dodijelile doseljenim Muslimanima. Muslimani su tako dobili oko 70% stanova u Starom gradu i ondje uglavnom stanuju i danas. Lokalni Buzećani i danas kazuju svojim sugrađanima Bošnjacima kako su *Turci osvajali Stari grad oružjem, a vi ste ga osvojili na lijep način*. Nekima od kazivača nije sasvim jasno kako to da su Buzećani pristali da daju svoje kulturno blago (Stari grad) doseljenicima, a sami su izabrali da se isele u podnožje, u nove stanove. *Ta, trebali bi njihovi lokalni glavešine biti u Starom gradu*. Kako kazuje Muratagić, lokalno stanovništvo nagovaralo je Muslimane koji su željeli raditi da grade svoje kuće i da se nastane u Buzetu.

Iz intervjua je vidljivo da su obje sredine omogućile došljacima da se kvalitetno okuće u novoj okolini. Doduše, trebalo je ponekad i više godina da se to postigne, ali su kazivači bili zahvalni na povoljnim uvjetima koje im je lokalna zajednica ponudila za nastanjivanje.

e) Miješani brakovi

Kod najvećeg broja Muslimana/Bošnjaka u Hrvatskoj miješani brakovi nisu omiljeni. Naime, uglavnom niska naobrazba doseljenih Muslimana/Bošnjaka nije trpjela da dolazi do međureligijskih brakova, te

su stavovi toga sloja stanovništva bili da svatko treba čuvati svoje te da nikako nije dobro miješati dvije religije. Takvi su stavovi naglašeniji u zajednicama Muslimana/Bošnjaka koji su nastanjeni uz granicu s Bosnom i Hercegovinom (dakle zajednice u Gunji i na Kordunu), a manje prisutni u promatranim zajednicama na Krku i u Buzetu te, na primjer, u velikim gradovima (Rijeka, Pula, Dubrovnik, Split, Zagreb, Osijek). Ipak, i u kvarnerskoj zoni i u sjeveroistočnoj Istri (odnosno bužeštini), Muslimani/Bošnjaci su više voljeli sklapati brakove među svojima, odnosno dovoditi supruge iz Bosne i Hercegovine. Tako je većina kazivača s otoka Krka dovela svoje supruge iz Bosne. Vrlo je malo onih koji su supruge našli na Krku, a i ukoliko su na Krku našli životne partnerice, one nisu bile podrijetlom Krčanke, već pripadnice drugih naroda Jugoslavije (npr. Makedonke). Čak i najmlađi od kazivača, Nedim Džebo, doveo je svoju suprugu iz okolice Gračanice. Ona je jedna od rijetkih zaposlenih suprugica te radi kao profesorica zemljopisa u Crikvenici. Činjenica da je malo miješanih brakova čak i među mlađom generacijom pokazuje socijalnu distancu lokalnog krčkog stanovništva prema Muslimanima, ali i obrnuto. Međutim, odgovori mlađih kazivača ukazuju da se i ti problemi polako premošćuju, pa Nedim Džebo veli kako ne bi imao problema da se njegova djeca ožene/udaju za rimokatolika/rimokatolikinju. Dakle, vrlo je vjerojatno da će Muslimani/Bošnjaci druge i treće generacije, koji su već rođeni na otoku biti spremniji ući u vjerski i nacionalno miješane brakove jer će se zbog rođenja i odrastanja u otočnoj sredini više od svojih roditelja ili djedova i baka osjećati dijelom te sredine.

Što se tiče buzetske sredine, čini se da je ovdje nešto više miješanih brakova. Iako je lokalno stanovništvo mentalitetom vrlo različito od doseljenih Muslimana, broj miješanih brakova se povećao u drugoj generaciji, odnosno u generaciji djece doseljenih Muslimana. Zanimljivo je da se i mlađe osobe ponekad udaju/ožene za osobu podrijetlom iz njihova mjesta ili iz sredine odakle potječu njihovi roditelji. Tako se kći Ferida Mačkovića udala za bosanskog rimokatolika, a kći Saliha Mešića za Bošnjaka iz Kosove. Ipak, većina kazivača smatra da je ljubav na prvom mjestu i da nije bitno da li je životni partner njihovog djeteta ili njima bliske osobe rimokatolik ili musliman, odnosno Hrvat ili Bošnjak.

2. Vrijeme Republike Hrvatske (1991.–2013.)

a) Vrijeme demokratskih promjena – odnos prema Bošnjacima u ratu

Demokratske promjene koje su uslijedile početkom devedesetih uvelike su promijenile položaj Muslimana u Hrvatskoj. Predstavnik Bošnjačke nacionalne zajednice za Primorsko-goransku županiju Ibrahim Ružnić smatra da je Bošnjacima u Jugoslaviji bilo dobro te da su prihvaćali državni okvir u suživotu s drugim narodima Jugoslavije. Prisjeća se kako su uspostavom neovisne Hrvatske Muslimani bili isprva favorizirani od hrvatskih političara. *Kao, evo mi smo dio zajedničkog političkog korpusa. Previše su očekivali da mi ne budemo mi nego da budemo oni, a oni nisu smatrali da su oni mi. Hrvatski politički korpus nije nas želio priznati kao zasebnu naciju. Podržavali smo obranu Republike Hrvatske i odazivali se u najvećem postotku, više nego većinski narod. Odnos prema Muslimanima se promijenio u srpnju i kolovozu 1992. godine. Onoga trena kada je obrana Bosne i Hercegovine postala ozbiljna dolazi do promjene oficijalne hrvatske politike prema Muslimanima. Odnos je bio determiniran željom da se stvori Velika Hrvatska, a val terora koji su proživljavali Bošnjaci/Muslimani na području Hrvatske imao je svoj vrhunac 1993. godine.* Teror se uglavnom provodio u većim gradskim središtima kao što su Rijeka i Zagreb a svodio se najčešće na telefonske prijetnje i otpuštanja s posla, a tek kod istaknutih pojedinaca na policijska ispitivanja i fizičke napade. Kad Ibrahim Ružnić kaže da je tek 1993. godine razumio Srbe zašto su selili 1991. godine, te da su upravo Bošnjaci/Muslimani postali neželjena nacionalna manjina te 1993. godine, baš kao što su to bili Srbi 1991., postaje jasan odnos prema Bošnjacima u velikim hrvatskim gradovima u vrijeme muslimansko-hrvatskog rata u Bosni. Iako Bošnjaci u vrijeme rata nisu uglavnom fizički protjerivani iz svojih kuća, oni su bili administrativno brojno reducirani. Svatko tko nije imao hrvatsko državljanstvo nije mogao raditi te isto tako nije mogao sudjelovati u privatizaciji svojih poduzeća, tako da su brojni Bošnjaci/Muslimani otišli iz Hrvatske zbog nemogućnosti ostvarivanja stambenih prava i prava na rad. U manjim sredinama poput Krka i Buzeta odnos prema Bošnjacima tijekom posljednjeg rata (1991.–1995.) bio je daleko korektniji.

b) U obrani Hrvatske i pomoć izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine

Oko 25.000 Bošnjaka aktivno je sudjelovalo u Domovinskom ratu u obrani Hrvatske. Njih 780 ih je položilo živote, prema službenim podacima, a prema neslužbenim podacima čak 1.200. Početkom rata većina Muslimana sposobnih za vojsku na Krku otišli su dobrovoljno u rat. Na ličkom je bojištu u 111. brigadi među Primorcima i Krčanima bilo mnogo Muslimana (posebno oko Drenovog Klanca, Otočca, Prokika i Brinja). Stav Muslimana s Krka prema obrani zemlje bio je: *Ako Srbi dođu na Vratnik gađat će mi kuću, odnosno Hrvatska je sada i moja domovina i moja je dužnost da je branim. Zato su dobrovoljno odlazili braniti Hrvatsku na ličko bojište. Prema pisanju Zeće Adžajlića, koji se borio na ličkom bojištu, u postrojbi u kojoj je on bio, a koja se borila kod mjesta Drenov Klanac na otočaćkom području i koja je okupljala Muslimane iz Rijeke i okolice u trenutku kada se on ondje borio, bilo je čak 89 Muslimana, 7 Hrvata, 3 Roma i 2 Arapa. To pokazuje iznimno visok postotak Muslimana koji su sudjelovali kao dobrovoljci u obrani Hrvatske.⁹ U ratnim vremenima Bošnjaci na kvarnerskom i istarskom području angažirali su se oko prikupljanja humanitarne pomoći za izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Tako se Ferid Muharemi, omišaljski Bošnjak, angažirao oko osnivanja Merhameta u Omišlju 1992. godine te je pomagao sve izbjeglice iz Bosne i Hercegovine bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Muharemi smatra da je pomogao između 2.300 i 2.400 osoba iz Bosne i Hercegovine koje su bile smještene na otoku Krku.*

Na buzetskom prostoru Muslimani su itekako bili svjesni toga što se događa i prije demokratskih promjena. Ferid Mačković smatra da su Muslimani u Buzetu bili mnogo bolje upućeni u ono što se događa u vremenima promjena. *Bosna i Hercegovina bila je u blokadi. Godine 1991. počeli su prvi sukobi. Rekao sam bratu da će biti velikih problema u Bosni i Hercegovini, a on je smatrao da ja nisam normalan. U njegovom neboderu u Maglaju živjelo je na 13 katova 26 miješanih brakova. Oni su živjeli u idili o bratstvu i jedinstvu. Mi smo znali da će doći do promjena jer je to*

⁹ Zećo Adžajlić, Učešće Bošnjaka u Domovinskom ratu, *Bošnjačka pismohrana*, Zagreb 2001, sv. 2, br. 5-8, 368-371.

normalan proces u demokratizaciji. Međutim, mislili smo da će to ići preko izbora. Smatrali smo da će svima biti lakše kada Slovenci izađu iz Jugoslavije. Muslimani iz Buzeta su već u prvim događanjima na prostoru Hrvatske znali da trebaju stati na stranu Hrvata. Tako su brojni Muslimani bili dobrovoljci koji su se, ponajviše na ličkom ratištu, borili na prvim linijama. Neki od njih nisu imali ni državljanstvo, ali su ipak riskirali svoj život. Drugi dio Muslimana/Bošnjaka iz Buzeta, posebno oni koji su bili podrijetlom iz Potkozarja (okolica Prijedora), odlazili su se ondje boriti, pa se većina njih nikada više nije vratila u Buzet. Činjenica je da se populacija Muslimana/Bošnjaka u Buzetu tijekom rata značajno povećala, jer, kako kažu i sami kazivači, svaka je kuća primila svoje rođake ili prijatelje iz ratom zahvaćenih dijelova Bosne i Hercegovine. Izbjeglice su uglavnom bili stariji ljudi, koji su se nakon 1995. godine vratili u Bosnu i Hercegovinu.

c) Diskriminacija

U ratnim vremenima, kao što je u uvodu već spomenuto, brojni su Bošnjaci u Hrvatskoj doživljavali vrlo velike neugodnosti zbog svoje nacionalne i vjerske pripadnosti. Problemi su bili izraženiji u velikim gradskim središtima, a znatno manje u krčkoj i buzetskoj sredini. Diskriminacije je bilo u prvim godinama rata (1991.–1993.). Rifo Kamberović zbog svojeg rođenja u Crnoj Gori osjećao se Crnogorcem do ratnih događaja početkom devedesetih. Zbog muslimanske vjeroispovijesti i zbog odluke roditelja da se izjašnjavaju kao Bošnjaci Kamberović je također odlučio da se izjasni Bošnjakom. Do tada su ga u DINI gdje je radio vrijeđali kao četnika, a poslije kao muslimana, na religijskoj razini. Kamberović kazuje kako se u to vrijeme osjećala atmosfera koja je davala naslutiti da bi bilo poželjno *da se svatko vrati otkud je i došao*. Iako svi kazivači iz Buzeštine kazuju da nisu nikada doživjeli bilo kakvu neugodnost od strane lokalnog stanovništva, ipak je u ratnim godinama, kao i na Krku, vladao negativan stav prema određenim slojevima Bošnjaka. Da ne bi mogli sudjelovati u privatizaciji poduzeća u kojima su radili, Bošnjaci/Muslimani nisu dobivali domovnice. Jedan dio Muslimana stoga je otišao iz Buzeta natrag u Bosnu i Hercegovinu.

d) Dobivanje hrvatskog državljanstva

Svi državljani Bosne i Hercegovine koji su podnosili molbu da im se izdaju domovnice trebali su imati prijavljen boravak dulje od 5 godina u Republici Hrvatskoj, što je bio jedan od osnovnih uvjeta za stjecanje državljanstva. Taj su neprekidni boravak od minimum 5 godina mogli i dokazati ranijim dokumentima SR Hrvatske. Imali su zasnovane radne odnose u hrvatskim poduzećima ili su bili individualni poljoprivrednici, odnosno poduzetnici, što znači da su svoje obaveze podmirivali u SR Hrvatskoj. Međutim, jedan dio Bošnjaka/Muslimana nije bio prijavljen u Hrvatskoj u vrijeme Jugoslavije iz nezainteresiranosti ili zbog privatnih razloga. Prema riječima Rife Kamberovića iz Njivica, velik broj Muslimana iz Bosne i Hercegovine morao je tužiti Republiku Hrvatsku da bi dobio hrvatsko državljanstvo. Drugi pak kazivači ističu da oko dobivanja domovnica nije bilo nikakvih problema. U Bužeštini je također bilo problema s dobivanjem domovnica. Ferid Mačković čekao je na dobivanje domovnice gotovo tri godine. *Idem na pripreme za ratište, a nemam domovnicu. Domovnicu sam dobio tek 1995. kada sam došao na vojni odsjek i pitao tko će se brinuti za moju ženu i djecu ako ja poginem u ratu.* Kod drugih kazivača iz Bužeštine problem je bio u odricanju od bosanskohercegovačkog državljanstva, kojeg se pojedinci nisu željeli odreći. Tek pošto su se odrekli bosanskohercegovačkog državljanstva i platili za domovnicu omogućeno im je da dobiju hrvatsko državljanstvo. U pojedinim dijelovima Hrvatske, a to je posebno prisutno na Kordunu, postoje još uvijek osobe koje nemaju državljanstvo (ni bosansko, ni hrvatsko), tzv. apatridi.

e) Biti Bošnjak ili Musliman s velikim M?

Jedno od glavnih pitanja Bošnjaka u Hrvatskoj je podijeljenost njihove nacije. Ta podijeljenost na Bošnjake i Muslimane nije do danas prevladana, a nacionalni osjećaji kod većine kazivača uglavnom su pomiješani. Radi se, naime, o osobama koje su se tek u posljednjem popisu (2011.) izjasnile kao Bošnjaci, a do tada su bili izjašnjeni kao Muslimani. O tome kako su osvještavani Bošnjaci o svojem nacionalnom identitetu

govorio je Hasan Ćizmić, aktivni član Bošnjačke nacionalne zajednice Grada Buzeta. *Mnogi nisu razlikovali nacionalnost i vjeroispovijest. Kada smo radili popis za promjenu nacionalnosti iz Musliman u Bošnjak bilo je velikih otpora. Objašnjavali smo stanovništvu da će imati veća prava kao Bošnjaci. U to vrijeme Matični ured u Buzetu radio je prekovremeno i preko vikenda da bi se Muslimani mogli preregistrirati u Bošnjake. Nekima je bilo teško otići u Matični ured i preregistrirati se.* Ferid Mačković smatra da su se ljudi devedesetih godina prošloga stoljeća preispitivali što su po nacionalnosti, državljanstvu i vjeroispovijesti te da nisu bili sigurni u sve elemente svojega identiteta. *Ima ljudi koji nisu bili zainteresirani, pa su ostali ono što su bili prije.* Svakako je činjenica da su mnogi miješali nacionalnost, državljanstvo i vjeroispovijest te da mnogima ni danas nisu sasvim jasni ti pojmovi. Činjenica je da su predstavnici Bošnjaka svoje sunarodnjake na registraciju upozoravali do posljednjeg popisa stanovništva, ali da su nakon toga odlučili da su se svi oni koji su se željeli informirati informirali. Na nerazumijevanje su nailazili Bošnjaci i kod Muslimana/Bošnjaka u Buzetu, ali i kod Muslimana/Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. U pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine još je uvijek snažno zastupljena ideja o tome da su Bošnjaci Muslimani. U zapadnoj Bosni su Bošnjacima podrijetlom iz toga dijela zemlje govorili rođaci: *Ja živim u Bosni i ja znam tko sam. Ja sam Musliman.* Bošnjacima iz srednje Bosne govorili su njihovi najbliži u Bosni: *Šta vi hoćete u Hrvatskoj? Hoćete od nas da smo Bošnjaci, a mi smo od pamtivjeka Bosanci.*

f) Njegovanje vjerskih osjećaja

Vjerske osjećaje Bošnjaci na otoku Krku počeli su negovati u zajedničkim prostorijama koje im je osigurao Teofik Čočić u Njivicama krajem prvog desetljeća 21. stoljeća. Imam u taj prostor dolazi iz Rijeke te krčki muslimani tako imaju svoj džemat. Vjerske dužnosti obavljaju i u džamiji u Rijeci, za koju su se riječki muslimani godinama borili zbog *tihe opstrukcije lokalnih vlasti koja traje u nekim segmentima sve do danas.* Džemat u Buzetu osnovan je u prosincu 2012. godine, a vjerske obrede obavlja imam iz Umaga. Džemat je osnovan u gradskoj vijećnici u Buzetu,

što je, prema riječima Muhameda Muratagića, jedinstven slučaj u Hrvatskoj. Za vjerske prostorije grad Buzet je dao da se koriste prostorije Mjesnog odbora Stari grad. U školskom sustavu u Buzetu postoji islamski vjeronauk koji pohađa većina muslimanske djece.

g) Kulturno-umjetnička i politička organiziranost Bošnjaka

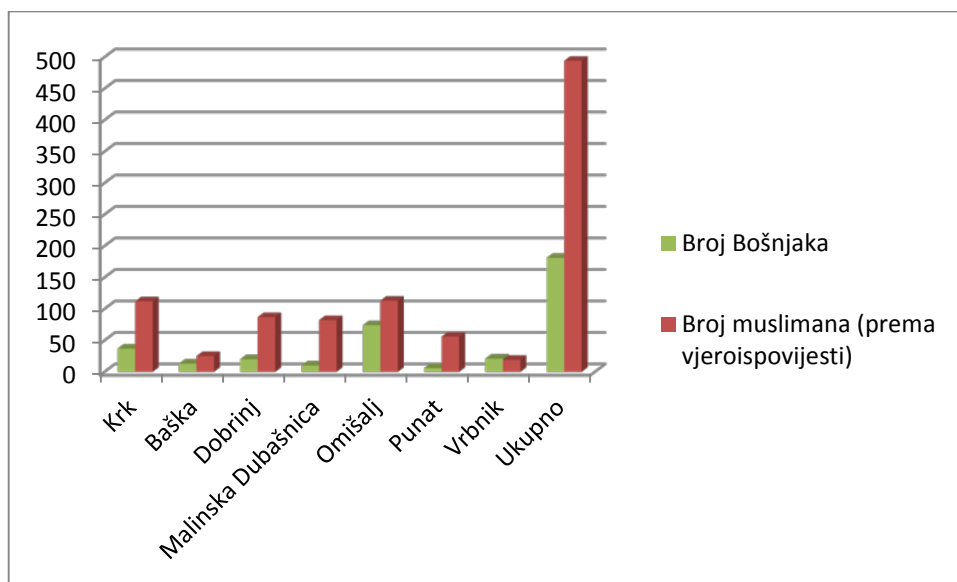
Bošnjaci na Krku i u Buzetu danas su organizirani preko Bošnjačke nacionalne zajednice Hrvatske. Bošnjaci su na području općine Omišalj organizirali 2004. godine Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Općine Omišalj koje se uglavnom bavilo prikupljanjem dobrovoljnih priloga u dobrotvorne svrhe i organiziranjem pojedinih događanja. Zbog promjene zakona o osnivanju vijeća nacionalnih manjina, odnosno premalog broja osoba koje su se izjašnjavali kao Bošnjaci na području općine Omišalj, Vijeće se ugasilo 2009. godine. Nakon toga je osnovana Bošnjačka nacionalna zajednica za otok Krk. U Buzetu je izabran predstavnik bošnjačke nacionalne manjine za Grad Buzet koji ima svoje prostorije u Starom gradu. Kroz Bošnjačku nacionalnu zajednicu Grada Buzeta Bošnjaci svojim sugrađanima koji nisu Bošnjaci prezentiraju svoju kulturu, identitet i domovinu. Hvalevrijedna aktivnost Muhameda Muratagića je vezana za uspostavljanje knjižnice Bošnjaka u gradu Buzetu te uz višednevne izlete u Bosnu i Hercegovinu kamo vode domicilno istarsko stanovništvo da bi im pokazali da oni *višenisu oni iz Bosne koji su došli odnekud zato što nisu imali što da jedu*. Kroz *Dane bošnjačke kulture* koji su organizirani i na Krku i u Buzetu Bošnjaci prezentiraju svoju kulturu i običaje lokalnom stanovništvu dovodeći bosanskohercegovačka kulturna društva, ali i promovirajući vlastite kulturno-umjetničke udruge. Godine 2013. upravo su *Danima bošnjačke kulture* otvoreni dani grada Buzeta čime je Bošnjacima u gradu Buzetu dana posebna važnost.

Na riječkom području osnovana je Bošnjačka nacionalna zajednica Primorsko-goranske županije u veljači 1998. godine. Grad Rijeka je prvi dopustio da Bošnjacima u njihovim osobnim iskaznicama stoji

nacionalnost Bošnjak.¹⁰ U Rijeci također djeluju i dvije bošnjačke stranke: Stranka demokratske akcije Hrvatske i Bošnjačka demokratska stranka Hrvatske, a 2011. godine završen je i Islamski centar sa džamijom.

Popis iz 2001.¹¹

Općina	Broj Bošnjaka	Broj muslimana (prema vjeroispovijesti)
Krk	37	112
Baška	13	25
Dobrinj	20	87
Malinska Dubašnica	10	82
Omišalj	74	113
Punat	6	56
Vrbnik	21	19
Ukupno	181	494

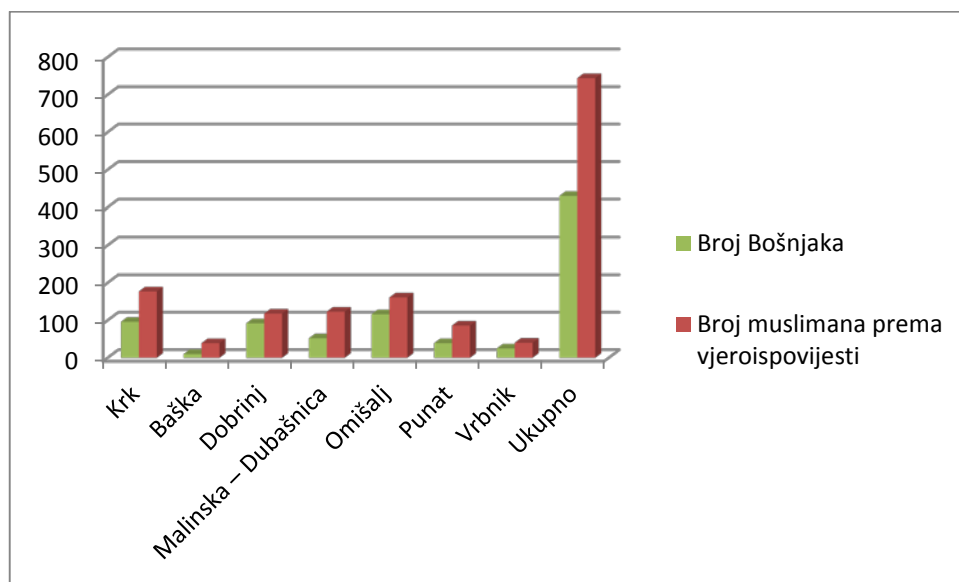

¹⁰ I. Mahmić, Prikaz rada i djelovanja Bošnjačke nacionalne zajednice Primorsko-goranske županije od 9. veljače 1998. do početka 2003. godine, u: *Bošnjačka pismohrana*, sv. 3, br. 9-12, Zagreb 2002, 303.

¹¹ www.dzs.hr.

Popis iz 2011. godine¹²

Općina	Broj Bošnjaka	Broj muslimana prema vjeroispovijesti
Krk	96	177
Baška	10	39
Dobrinj	92	118
Malinska – Dubašnica	52	123
Omišalj	116	161
Punat	39	86
Vrbnik	25	40
Ukupno	430	744

¹² www.dzs.hr.

Popis iz 2001. i 2011. godine (Grad Buzet)¹³

Godina	2001.	2011.
Broj Bošnjaka	107 (1,77%)	220 (3,59%)
Broj muslimana (po vjeroispovijesti)	172	240

Zaključak

Bošnjaci su se na područje Buzeta i Krka počeli doseljavati krajem šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, a doseljavanje se intenziviralo osamdesetih godina prošloga stoljeća. Uglavnom se radilo o doseljenicima iz čitave Bosne i Hercegovine koji su bili niskokvalificirani radnici. Najveći broj doseljenika je smatrao da su došli na kratko vrijeme, ali su zbog dobivanja stalnog zaposlenja i stambenih rješenja koja su im ponudile općinske vlasti ostali za stalno. Lokalno stanovništvo je prihvatilo doseljenike, a čini se da su buzetski Muslimani bili prihvaćeni nešto bolje od krčkih Muslimana budući da je buzetska sredina bila multinacionalna i prije dolaska bosanskih muslimanskih radnika. Vidljivo je i po broju miješanih brakova da su Bošnjaci/Muslimani u Buzetu bolje infiltrirani u lokalnu zajednicu od krčkih Bošnjaka/Muslimana. Infiltracija u zajednicu ovisila je ponajviše o tome koliko su doseljenici bili spremni davati lokalnoj sredini. U vrijeme Jugoslavije na području Buzeta i Krka nije bilo diskriminacije ni na vjerskoj ni na nacionalnoj osnovi. U razdoblju Domovinskog rata diskriminacija prema Bošnjacima/Muslimanima bila je vidljiva tek u velikim gradskim središtima, dok na području Krka i Buzeta nije bila prisutna osim u vidu otpuštanja viška radnika u pojedinim poduzećima među kojima su zbog nemanja državljanstva otpušteni među prvima upravo Bošnjaci/Muslimani. Bošnjaci/Muslimani su se spremno odazivali u obje sredine u Hrvatsku vojsku smatrajući da obranom Hrvatske brane i svoje domove. Najveći unutarnji problem bošnjačke zajednice u Hrvatskoj danas je kontinuirana podijeljenost bošnjačke zajednice na Bošnjake i Muslimane, što im u mnogo slučajeva onemogućuje da ostvare prava iz zakona o nacionalnim manjinama. Ustrajanje pojedinaca u činjenici

¹³ www.dzs.hr.

da su po nacionalnosti Muslimani ukazuje na nedovoljnu informiranost o zakonima i pravima nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, odnosno ponekad i na temeljno nerazumijevanje odnosa nacionalnost, državljanstvo i vjeroispovijest. Broj Bošnjaka/Muslimana u promatrane dvije sredine raste zbog velikog nataliteta muslimanskog stanovništva. Ipak, taj natalitet nije toliko visok kao na primjer u seoskim sredinama Korduna u kojima muslimansko stanovništvo u svakom popisu broji značajan porast. Čini se da će Muslimani/Bošnjaci u Buzetu i na Krku tek u drugoj i trećoj generaciji postati dio sredine, ali usprkos pristajanju na običaje i način života kvarnerske, odnosno istarske sredine, najveći broj njih nikada neće prestatu gajiti svoj vlastiti vjerski i nacionalni identitet.

BOSNIAKS ON THE ISLAND OF KRK AND IN THE TOWN OF BUZET

Summary

First Muslims arrived to the island Krk during sixties in the twentieth century. Their arrival on the island was primarily associated with the need for searching jobs and better quality of life in Croatia compared to Bosnia and Hercegovina. In a similar way, Muslims from Bosnia and Herzegovina arrived in the Labin area, where they worked in the mines. They also settled in the area of Istrian town Pula, where they were employed in the Uljanik shipyard, and in Rijeka, where they worked in the shipyard 3rd May. In Buzet they were employed in various construction companies, which was also the case in some other parts of Croatia (Dubrovnik, Zagreb, Gunja and Kordun area) which are not studied in this paper.

Their number has, during a period of a little more than twenty years (between 1948 and 1971), increased in the entire Croatia for few hundred times. In 1971 there existed only one single person who declared as a Muslim in the whole commune of Buzet, and that number rose to 12 persons in 1981, and in 1991 to 108 persons. In the island of Krk area in 1991, there were only 272 Muslims. In the new environment Muslims were

not discriminated, and they entered into mixed marriages. The arrival of democratic movement changed the relationship of the majority (Croats) towards Muslims (which after 1993 became Bosniaks). Discrimination, problems with obtaining citizenship, employment dismissal based on ethnicity and religion are just some of the problems that occur in relations between Bosniaks and the majority population in Croatia during the 1990s war. In spite of following circumstances the Bosniaks participated in large numbers in the Croatian defense. In the after war period, the author concludes that Bosniaks on the Krk island and in Buzet became well organized in the political, religious and cultural spheres.

Izet Hadžić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
izeth @bih.net.ba

BORBA ZA OPSTANAK I MEĐUNARODNO PRIZNANJE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: U ovom radu autor ističe značaj demokratskog i državotvornog razvitka Bosne i Hercegovine i poteškoće sa kojima se ona suočila u odlučnoj borbi za nezavisnost i međunarodno priznanje. Raspad Jugoslavije, međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine i agresija na međunarodno priznatu državu predstavljaju značajne historijske događaje u savremenoj povijesti Bosne i Hercegovine. Autor ističe značaj demokratske, civilizirane borbe političkog vodstva i bosanskohercegovačkih patriota. Političko vodstvo uspjelo je osigurati opstanak i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine, suočene sa razornom agresijom Srbije i Crne Gore (SRJ) i neodgovornim ponašanjem Međunarodne zajednice.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, agresija, ratna stradanja, međunarodno priznanje

Abstract: The author stresses the importance of democratic and state development of Bosnia and Herzegovina and the difficulties it faced in the decisive battle for independence and international recognition. The disintegration of Yugoslavia, the multinational recognition of Bosnia and Herzegovina and aggression against the internationally recognized state represent significant historical events in modern history of Bosnia and Herzegovina. The author emphasizes the importance of democratic, civilized struggle of political leadership and Bosnian patriots. The political leadership was able to ensure the survival and the international recognition of Bosnia and Herzegovina faced with a devastating aggression of Serbia and Montenegro (SRJ) and the irresponsible behavior of the international community.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, aggression, war sufferings, international recognition

Raspad Jugoslavije

Treći val transformacije nedemokratskih režima, započet sedamdesetih godina u južnoj Europi, doživio je svoj vrhunac rušenjem Berlinskog zida i urušavanjem socijalističkih režima u Europi, a što je započelo sa Gorbačovljevom perestrojskom. U takvim okolnostima oblikovali su se i novi međunarodni odnosi u kojima su dominantnu ulogu odnosno poziciju globalnog lidera zauzele Sjedinjene Američke Države (SAD).

S geopolitičkog aspekta raspad SSSR-a značio je samo uvod u grčevitu borbu za njegovo posebno okupljanje, uz dva izrazita politička/geopolitička naglaska, neprežaljen gubitak širokog izlaza na Baltik i Crno more¹ i stvaranje barijere prema islamskom svijetu na jugu/jugoistoku Europe od europske Rusije. Ujedinjenje Njemačke kao prvorazredne europske regionalne sile aktiviralo je stare suprotnosti s Francuskom i Velikom Britanijom što će se u konačnici odraziti na odnos velikih sila prema raspadu Jugoslavije.²

Istočni blok se urušio iz brojnih razloga: državno gospodarstvo koje nije omogućavalo razvoj, nepostojanje i gušenje ljudskih sloboda koje je pratila indoktrinacija, neriješeno nacionalno pitanje. Nadalje, socijalizam nije sišao s povijesne pozornice samo zbog toga što je svojim pogreškama bio istrošen, već se pokazao neprirodnim i povijesno pogrešnim projektom. Taj događaj i svijest o njemu od epohalne je važnosti za svijet u kojem živimo.³ Totalitarni i autoritarni sustavi od demokratskih sustava se razlikuju po temeljnom obilježju a to je pretendiranje vladajućih elita na sveobuhvatnu, totalnu vlast, isključivanje velikih dijelova stanovništva iz vlasti i represivni način vladanja. Slom komunističkog projekta rezultirao je raspadom sovjetske, jugoslavenske i čehoslovačke federacije.

Bivša Jugoslavija bila je višenacionalna socijalistička federacija. Postoji mišljenje da su jugoslavensku višenacionalnu zajednicu razorili

¹ U prvim mjesecima 2014. godine Rusija je okupirala Krim i započela rat na istočnim granicama Ukrajine, kako bi povratila svoj uticaj na Crnom moru.

² Radovan Pavić, Novi NATO na osnovici dokumenata, u: *Politička misao*: Vol. XXXV/1998, Zagreb 1998, br. 1, 90.

³ Andrija Đujić, *Suvremeni politički sustavi*, Pravni fakultet, Split, 1993, 11.

agresivni nacionalizam i duboko povijesno utemeljene vjerske napetosti i mržnje. Jedan od onih koji zastupa tu tezu je posljednji američki veleposlanik u Jugoslaviji Warren Zimmerman. On u svojoj knjizi tvrdi da su stradanja na Balkanu bila posljedica agresivnog nacionalizma, neizbježan rezultat duboko uvriježenih etničkih i vjerskih napetosti sa starim povijesnim katastrofama zbog čega se Jugoslavija raspala. „Smrt Jugoslavije i nasilje koje je uslijedilo proizašlo je iz svjesnih akcija nacionalističkih vođa koji su zatočili, prevarili ili eliminirali svaku oporbu u njihovim demagoškim planovima.“⁴ Dobar poznavatelj prilika na području bivše Jugoslavije i iskusni diplomata Richard Holbrooke o razlozima raspada Jugoslavije razmišlja suprotno. „Bilo je trvenja među etničkim grupama u Jugoslaviji ali ih je bilo u mnogim drugim dijelovima svijeta gdje sama mržnja nije prerasla u etničko čišćenje i građanski rat“.⁵

Iako su nacionalizmi općenito postali važni u trenutku propasti socijalizma u svim bivšim socijalističkim državama, propast Jugoslavije nije bila zbog toga unaprijed određena. Nacionalizmi nisu razorili Jugoslaviju već su osnažili tijekom propasti zajedničke države.

Činjenica je da je sukob federalizma i unitarizma odnosno srpskog hegemonizma iz aspekta funkcioniranja države i zadovoljenja nacionalnih težnji i interesa vjerojatno bio najveći problem Jugoslavije. U tom kontekstu je prema mnogim analizama srpsko-hrvatski odnos bilo ključ opstanka Jugoslavije. Jedan od rijetkih autora koji smatra da se usprkos svemu Jugoslavija mogla održati je Samuel Huntington. On smatra da se bivša zajednička država mogla održati da su se izbori umjesto na republičkoj održali na državnoj razini. Na takav način bi političke elite bile prisiljene natjecati se za vlast u centru zbog čega bi morale razraditi multietničke i multicivilizacijske pozive biračkom tijelu.⁶

Postoje i neke teorije o zavjeri pod vodstvom Amerike, koja je navodno imala za cilj uništenje Jugoslavije. U dokumentu po nazivom „Politika SAD-a prema Jugoslaviji“, koji je nosio oznaku „tajno-osjetljivo“,

⁴ Warren Zimmerman, *Izvor jedne katastrofe*, Globus International, Zagreb 1997, 11.

⁵ Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998, 23.

⁶ Samuel Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori d.d., Zagreb, 1997, 322.

govori se s više pojedinosti o Istočnoj Europi. Naputak zagovara „širenje napora na promicanju 'tihe revolucije' i svrgavanju komunističkih vlada i stranka“, te potom ponovnog uključivanja istočnoeuropskih zemalja u tržišno usmjereno gospodarstvo.⁷ Za razliku od drugih socijalističkih europskih država Jugoslavija je bila otvorena prema Zapadu i činilo se da je u ekonomiji pronašla put između sovjetskog socijalizma i tržišnog gospodarstva. No, raspad države je za razliku od drugih socijalističkih država završio u teškom i dugotrajnom ratu.

Pravi uzrok raspada Jugoslavije je pokušaj stvaranja Velike Srbije. Procesi destabilizacije jugoslavenske federacije započeti su šezdesetih godina i ozakonjeni u Ustavu iz 1974. godine. Time omogućena decentralizacija rezultirat će problemima u funkcioniranju Federacije i Saveza komunista, koji će nakon smrti Josipa Broza Tita doći do punog izražaja. Sve se otvorenije pod pritiskom krize otvarala debata koja se odvijala u dvama blokovima. S jedne strane glavni zagovornici obrane Ustava i decentralizacije bili su predstavnici Hrvatske i Slovenije, dok su se predstavnici Srbije zalagali za promjenu Ustava, centralizaciju i povećanje ovlasti Federacije.

Važnu epizodu u tom procesu predstavlja izvanredni 14. kongres Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), koji je do kraja raspršio iluzije o jedinstvenom SKJ i mogućnostima izlaska iz krize.⁸ Jugoslavija je nakon 14. kongresa zakoračila u vrlo neizvjesno razdoblje. Jugoslavenski ustavni sustav razoren je u svibnju 1991. godine kada je hrvatski predstavnik trebao preuzeti položaj predsjednika Predsjedništva. Četiri od šest republika poštovale su Ustav i prihvatile Stipu Mesića za predsjednika, dok su srpski i crnogorski predstavnici odbili prihvatiti Odluku o imenovanju. Također, gospodarska kriza se od osamdesetih intenzivno osjećala u Jugoslaviji. Do 1985. godine stvarni prihodi stanovništva pali su za 48,4%, a do 1984. godine industrijska je produktivnost pala za 7%, dok je industrijska produktivnost u zapadnoj Europi rasla 5% godišnje u istom razdoblju. U 1984. godini broj nezaposlenih je prešao brojku od 1 milijun i narastao za

⁷ Michel Chossudovsky, *Globalizacija bijede i novi svjetski poredak*, Prometej, Zagreb, 2008, 286.

⁸ Posljednji 14. i prvi izvanredni kongres Saveza komunista održan je od 20. do 23. siječnja 1990. u Sava Centru u Beogradu.

još 120.000 do kraja 1987. godine. U isto vrijeme, razlike između pojedinih konstitutivnih republika i autonomnih pokrajina drastično su se pojačale: stopa nezaposlenosti je varirala između 1,4% u Sloveniji do 24% na Kosovu. Gospodarska kriza pojačavala je političku krizu. Tako su se prve masovne demonstracije albanskih nacionalista na Kosovu dogodile 1981. godine, a tražilo se uspostavljanje republike. Zbog toga neki autori uzroke raspada Jugoslavije vide kao neminovan proces gospodarskih, ideoloških i političkih razlika u nacionalnim teritorijalnim okvirima.⁹ Premda nisu primarni uzrok sukoba, vjerske razlike među pripadnicima različitih nacija i konfesija ne smiju se zanemariti kao temeljni identifikacijski čimbenik nacionalnih i kulturno-civilizacijskih posebnosti, koje su konačno učinile raspad Jugoslavije, kao multinacionalne i multikonfesionalne zajednice, neminovnim.¹⁰

U to vrijeme sve više jača ekspanzionistička politika Srbije utemeljena na Memorandumu SANU, koji je napisala skupina srpskih akademika. Kao nedovršeni tekst, koji navodno nikada nije usvojen, pojavio se u obliku šapirografiranog materijala u Zagrebu u jesen 1986. godine. Dokument „fantom“ imao je veliku ulogu pri raspadu Jugoslavije. Memorandum SANU je potom objavljen u *Večernjim novostima* 24. i 25. rujna 1986. u dva nastavka. U Hrvatskoj ga je objavio časopis CK SKH *Naše teme* iz 1989. godine. Memorandum SANU je bio osnova stvaranja svesrpskog nacionalističkog pokreta kojem je bio cilj da Jugoslaviju potpuno pretvori u Veliku Srbiju. Ciljevi su bili jasno formulirani: 1) Srušiti Ustav iz 1974. godine i ukinuti elemente konfederacije, odnosno potpuno ukinuti sve one elemente i odredbe Ustava kojima su bivše republike SFRJ tretirane kao nacionalne države; 2) Ukinuti pokrajine Kosovo i Vojvodinu i uspostaviti, kako su govorili, da „Srbija iz tri dela postane cela“; 3) Stvoriti po formi federaciju, a u biti unitarnu državu koja će osigurati potpunu dominaciju Srba nad Slovencima i Hrvatima uz potpuno ukidanje

⁹ Danica Hafner- Fink. The Disintegration of Yugoslavia, u: *Canadian Slavonic Papers*, September-December 1995. 37 (3) 339-356.

¹⁰ Mislav Kukoč, Konfesije i postkomunistički sukob civilizacija, u: *Društvena istraživanja*. Časopis za opća društvena pitanja, 4/1995, Zagreb 1995, br. 6, 940.

crnogorske, muslimanske i makedonske nacije; 4) Sve to ostvariti svim raspoloživim sredstvima uključujući i rat.¹¹

Ustav iz 1974. godine prenio je velike ovlasti na šest jugoslavenskih republika i dvije autonomne pokrajine u sastavu Srbije (Kosovo i Vojvodinu) i svih osam federalnih jedinica pretvorio je u neznatno asimetrične „faktore federacije“ jamčeći im suverenost i jednakost. Ustav se temeljio na vladavini centralističke komunističke partije, što će sve jugoslavenske komuniste primorati da ostanu vjerni Titovom tipu federalizma. Čim je Tito 1980. godine umro, srbijanski komunisti pokrenuli su kampanju protiv njegova ustava. Raspad Jugoslavije započeo je u tom trenutku, a zaoštrio se u nizu nasilnijih faza, od kojih je svakako najvažnija dolazak Miloševića na čelo Saveza komunista Srbije.¹² Kada se analiziraju nacionalni odnosi u Jugoslaviji, važno je naglasiti da su Srbi, bez sumnje, u toj državnoj zajednici imali dominantan položaj u odnosu prema drugim narodima. Naime, od Drugog svjetskog rata Srbi su u svim etapama razvoja od nastanka Jugoslavije odlukama AVNOJ-a do njezina raspada 1991. godine imali dominantan položaj. U federaciji su dobili Vojvodinu, koja nikada nije bila srpska niti su Srbi u njoj bili većinski. Također, dobili su Kosovo i Metohiju, a imali su vlast u federaciji jer su dominirali u vojsci i policiji. Ključno za agresivnu Miloševićevu politiku bilo je to što je JNA prihvatila partnerstvo s Miloševićem iz političkih, ideoloških, nacionalnih i ekonomskih razloga. Sve dok je Milošević prijetio ratom, to je više-manje prihvaćeno u susjednim republikama. Prijetnje su dobile realnu težinu kada je njegovo viđenje Jugoslavije prihvatila JNA.¹³ Armija se u početku stavlja navodno u obranu federacije da bi kasnije na strani Miloševićeva režima sudjelovala u agresiji na narode u bivšoj Jugoslaviji. Armija je ponajprije bila zainteresirana za zadržavanje svog položaja, što je u knjizi *Slučaj Jugoslavija* potvrdio Branko Mamula, visokopozicionirani vojni časnik

¹¹ Zdravko Tomac, *Paukova mreža balkanskog krvnika – Pokušaj stvaranja Velike Srbije*, Birotisak, Zagreb, 1994, 16.

¹² Ivo Banac, *Raspad Jugoslavije*, Durieux, Zagreb, 2001, 121.

¹³ Davor Marijan, Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja, u: *Polemos - časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, IX/2006, Zagreb, 2006, 41.

JNA: „JNA je prihvatila velikosrpski politički i vojni koncept i izgubila jugoslavenstvo pod nogama“.¹⁴

Za razumijevanje opredjeljenja JNA važno je istaknuti da su i nacionalno u JNA dominirali Srbi. Srbi i Crnogorci činili su više od 70 % armijskih profesionalaca u JNA, iako je udio tih dvaju naroda u stanovništvu bivše Jugoslavije bio samo 38 %. Ključno pitanje za razmatranje raspada Jugoslavije nije bilo hoće li se ona raspasti već po kojim će se šavovima raspasti: a) jesu li republičke granice nepromjenjive, i b) imaju li narodi (a ne republike) pravo na samoodređenje. To je bio početak uvođenja političkog pluralizma i otvaranja mogućnosti da se republike zajedničke države izjasne o osamostaljenju ili ostanku u krilu Jugoslavije.

U BiH, Hrvatskoj, Makedoniji i Sloveniji održan je referendum o neovisnosti. U Hrvatskoj je 88,2 % građana poduprlo neovisnost, u Sloveniji 86 %, u Makedoniji 74 %. Rezultati referenduma su jasno pokazali da je velika većina stanovništva poduprla neovisnost i da se izjasnila za izlazak iz zajedničke države. Tako je proglašenje neovisnosti bilo legitimno i legalno na temelju procedura navedenih u republičkim ustavima. Također, odvajanje je bilo i u skladu s Ustavom Jugoslavije koji je omogućavao pravo svakog naroda na samoopredjeljenje uključujući i pravo na odcjepljenje“. Slovenija i Hrvatska neovisnost su proglasile 25. lipnja 1991. godine. JNA je napala Sloveniju sljedeći dan. U Hrvatskoj su prvi sukobi počeli u travnju 1991. godine, a vojne operacije velikih razmjera u rujnu 1991. godine.

Priznanje BiH kao samostalne države

Raspad Jugoslavije otvorio je rasprave o budućnosti Bosne i Hercegovine. Taj proces nisu pratile samo izrazito oprečne i sukobljene političke koncepcije o budućnosti BiH već i gotovo opipljive naznake o ratnom sukobu. Hrvatska politika u BiH u skladu sa stavom Hrvatske zalagala se za konfederalizaciju Jugoslavije, dok je srpska politika također u

¹⁴ Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavije*, CID, Podgorica, 2000, 209.

skladu sa stavom srpske nacionalne politike tražila unitarnu Jugoslaviju. U početku krize na prostoru bivše Jugoslavije bošnjačka politika se prvo zalagala za očuvanje Jugoslavije. „Bošnjačkom narodu je opstanak Jugoslavije odgovarao. Moj glavni motiv da se Jugoslavija očuva bio je taj što je bošnjački narod bio naseljen u dugom pojasu od Novog Pazara pa sve do Zagreba. I svako cijepanje Jugoslavije dovodi do cijepanja bošnjačkog naroda do kojeg mi je bilo jako mnogo stalo. Na koncu bio sam dužan da se o njemu staram, ne samo kao njegov pripadnik nego i kao njegov izabrani predsjednik“¹⁵ Jedna od opcija pojedinih bošnjačkih političara bila je i krnja Jugoslavija, u čijem sastavu bi ostala BiH. Takva politika bila je dobrim dijelom utemeljena na strahu od srpske reakcije, zbog koje je vodeća bošnjačka stranka SDA dugo bila spremna na kompromise. Adil Zulfikarpašić je odnos Muslimana prema Srbima sažeo u jednoj rečenici: „Za Muslimane nije opasno ako se Hrvati osjećaju ugroženim, ali da je životno opasno ako se Srbi osjećaju ugroženim i da ne mogu živjeti s nama.“¹⁶ Kada je postalo sasvim očito da je demokratska zajednička država nemoguća i da se postojeća raspada, a svim njenim mehanizmima upravljaju Srbi, bošnjačka i hrvatska strana nasuprot srpske vide jedino rješenje za svoj opstanak u nezavisnoj BiH.

Kao pravni temelj na putu priznanja BiH kao nezavisne države poslužit će Amandman XL na Ustav od 31. srpnja 1990. godine. Amandmanom je BiH definirana kao suverena demokratska država ravnopravnih građana, naroda BiH - Muslimana, Hrvata, Srba i pripadnika drugih naroda i narodnosti. Amandman je proveo najradikalniju ustavnopravnu transformaciju države prema izazovima stvaranja građanske demokracije, načelima privatnog vlasništva i slobodi poduzetništva, kao i jasnijim određenjima općih, političkih i građanskih prava čovjeka.¹⁷ Institucionalna konsolidacija značila je prvi korak kojim je započeo proces

¹⁵ Alija Izetbegović u intervjuu Radio slobodna Europa, 13. 6. 2000. Vidi: *Bosna i Hercegovina. 1990. – 2025*, ur. Miroslav Tuđman, UHIP, Zagreb, 2005, 54.

¹⁶ Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut, Zurich, Globus, Zagreb, 1996, 182.

¹⁷ Sandra Fabijanić Gagro i Budislav Vukas, Pravna priroda i politička pozadina oružanih sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58/2008, Zagreb, 2008, br. 5, 1179.

transformacije BiH u demokratsku državu. Okolnosti odvijanja tog procesa bile su na granici izbijanja oružanih sukoba između vlasti BiH s jedne strane i JNA i paravojnih srpskih postrojbi. Tako je već sljedeći korak, odnosno usvajanje Memorandum o nezavisnosti – pismo o namjerama BiH 14. 11. 1991. usvojila Skupština BiH, istina bez glasova srpskih zastupnika koji su napustili zasjedanje u Sarajevu, a zatim nelegitimno po direktivama Beograda 24. 11. 1991. konstituirali Skupštinu srpskog naroda.

Međunarodna zajednica je bila zatečena događanjima na prostoru Jugoslavije, pa je prva aktivnost međunarodne diplomacije o Jugoslaviji uslijedila krajem lipnja 1991. godine kad je rat već počeo u Sloveniji. Kako je postajalo sve očitiije da se situacija na prostoru bivše Jugoslavije ozbiljno komplicira, u rujnu je u Haagu počela raditi Mirovna konferencija Europske zajednice o Jugoslaviji na čijem čelu je bio bivši britanski ministar vanjskih poslova lord Peter Carrington. Konferencija je zasjedala od 7. rujna do 12. prosinca 1991. godine, a imala je zadaću riješiti političke odnose između njezinih republika u procesu raspada Jugoslavije. Konferencija je okupila sve predstavnike jugoslavenskih republika, Predsjedništvo i Savezno izvršno vijeće. Razmatrane su ideja o formiranju slobodne zajednice nezavisnih država i ideja da se prihvate republičke granice kao državne granice. Oba prijedloga Milošević je odbio inzistirajući da ako dođe do raspada Jugoslavije, etničke granice budu državne granice. Konferencija je utemeljila i Arbitražnu komisiju¹⁸ na čije čelo je postavljen sudac Ustavnog Suda Francuske Robert Badinter zbog čega je komisija nazvana Badinterovom komisijom.

Komisija je 20. 11. 1991. godine usvojila Mišljenje br. 1 kojim je potvrđeno da je Jugoslavija u procesu dezintegracije. Prema nalazu Badinterove komisije, čiji su rezultati verificirani od strane EZ, SFRJ je prestala postojati raspadom, a ne otcjepljenjem pojedinih država, što znači da je SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) nova država s jednakim pravima i obvezama kao i četiri druge nasljednice: BiH, Hrvatska, Makedonija i Slovenija. To također znači da nijedna nova država na području Jugoslavije

¹⁸ Arbitražnu komisiju su sačinjavali: Robert Badinter, predsjednik Ustavnog suda Francuske, Jose Maria Ruda, bivši predsjednik Međunarodnog suda pravde (Argentina), Francisko Paolo Casavola, predsjednik Ustavnog suda Italije, Elizabeth Palm, sudija Evropskog suda za ljudska prava (Švedska) i Roman Herzog, predsjednik Ustavnog suda Njemačke.

nije imala pravo na nasljedovanje Jugoslavije. Drugim riječima, sve države nastale na području bivše SFRJ imaju status država sukcesora, odnosno niko nema status države – prethodnika, shodno Bečkim konvencijama (o sukcesiji država u odnosu na državnu imovinu, arhive i dugove, iz 1983. godine i u odnosu na ugovore iz 1978. godine).¹⁹

Vijeće sigurnosti UN predvođeno Cyrusom Vanceom postupno je od Europske zajednice počelo preuzimati vođenje pregovora, dok je i dalje Carringtonu bilo prepušteno ravnjanje političkim pitanjima.

Procjenjujući razvoj prilika u istočnoj Europi i Sovjetskom savezu, a s ciljem izrade jedinstvenog pristupa spram novih država, Ministarsko vijeće EZ 16. 12. 1991. godine usvojilo je Smjernice za priznavanje novih država u istočnoj Europi i Sovjetskom savezu. Isti dan usvojena je i Deklaracija o Jugoslaviji u kojoj je EZ izrazila spremnost da prizna nezavisnost svim jugoslavenskim republikama koje žele biti priznate kao nezavisne države, a spremne su ispuniti postavljene uvjete do 23. prosinca 1991. godine. Uvjeti su se odnosili na poštivanje ljudskih prava i prava nacionalnih i etničkih grupa, nastavljanje podupiranja napora glavnog tajnika i Vijeća sigurnosti UN i nastavljanje Konferencije o Jugoslaviji. Mišljenjem broj 3 Arbitražne komisije definirano je da se granice između bivših federalnih jedinica smatraju državnim granicama i da se ne mogu mijenjati silom. Temeljem smjernica i deklaracija Predsjedništvo i Vlada SR BiH uputili su 21. 12. 1991. godine zahtjev Europskoj zajednici za priznavanje suvereniteta i nezavisnosti BiH. Arbitražna komisija Mišljenjem broj 4 odbacila je zahtjev Predsjedništva i Vlade za priznanjem nezavisnosti SR BiH uz obrazloženje da se zahtjevu nisu pridružili srpski članovi Predsjedništva. Zbog toga je Komisija kao uvjet priznanja BiH navela obvezu održavanja općeg referenduma pod međunarodnim nadzorom.

Skupština BiH usvojila je 25. 1. 1992. godine Odluku o raspisivanju referenduma o suverenosti i nezavisnosti BiH. Za skupštinsku odluku o referendumu glasali su predstavnici Bošnjaka i Hrvata, dok odluka nije dobila podršku većine predstavnika srpskog naroda, koji su prije glasanja, na prijedlog Srpske demokratske stranke (SDS), koju je predvodio današnji

¹⁹ Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Dejtonskog sporazuma*, Sarajevo 1996, 35.

haški optuženik Radovan Karadžić, napustili skupštinsko zasjedanje. Održavanje referenduma određeno je za 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine. Skupština BiH je tražila da se građani odrede prema pitanju: *“Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?”*

Referendum građana BiH o suverenosti i nezavisnosti BiH je održan 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine pod kontrolom međunarodnih posmatrača i po uputstvima međunarodne zajednice. Od ukupnog broja glasača 3.253.847 na referendum je izašlo 2.073.568 građana s pravom glasa ili 64,31%. Važećih glasačkih listića bilo je 2.067.969 ili 64,14%. Od ukupnog broja glasačkih listića za je bilo 2.061.932 glasača ili 99,44% dok je protiv glasovalo 6.037 ili 0,29% , a nevažećih listića bilo je 5.227 ili 0,25 %.²⁰ Republička izborna komisija saopćila je i službeno proglasila rezultate Referenduma 6. ožujka 1992. godine, tako da se smatra da je od tog datuma Republika Bosna i Hercegovina suverena i nezavisna država sa međunarodnim subjektivitetom, odnosno postala je subjekt međunarodnog prava. Predsjedništvo BiH u funkciji Skupštine potvrdilo je izvještaj o referendumu, istovremeno donoseći Uredbu sa zakonskom snagom o provođenju odluke o republičkom referendumu

Rezultati referenduma prema kojem je za neovisnu BiH glasovalo 99,4% glasača govore o tom da je država nastala na pristanku većine. Pozitivan ishod referenduma o osamostaljenju BiH je bio uslov za međunarodno priznanje BiH.

Republiku Bosnu i Hercegovinu je kao suverenu, nezavisnu i cjelovitu državu prva priznala Bugarska, još 15. siječnja 1992. godine, a Evropska zajednica 6. travnja 1992. godine kada je na nju zvanično i otpočela agresija. Susjedna Hrvatska i SAD priznale su Republiku Bosnu i Hercegovinu dan kasnije, tj. 7. travnja 1992. godine. Od tada, Bosnu i Hercegovinu priznalo je više od 130 zemalja, od toga su 44 arapsko-islamske zemlje s kojima BiH održava pune diplomatske odnose²¹, a u

²⁰ Isto, 145.

²¹ Do 2008. Bosnu Hercegovinu još uvijek 13 zemalja članica OIC-a nisu priznale, niti uspostavile diplomatske odnose. Izuzev Iraka, ostale zemlje to nisu uradile isključivo zbog neažurnosti - i naše i njihove.

punopravno članstvo UN-a primljena je 22. svibnja 1992. godine. Na sjednici Predsjedništva BiH 8. travnja 1992. godine promijenjen je naziv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u novo ime države Republika BiH. Predsjedništvo je posebnom uredbom sa zakonskom snagom utvrdilo privremeni grb i zastavu BiH. Međunarodnim priznanjem BiH je formalno prestala biti u sastavu SFRJ. Postala je samostalna i neovisna država i u međunarodnim odnosima samostalan faktor. Međunarodno priznanje jedne nove države znači za naciju najveću sigurnost za očuvanje njezina identiteta. Priznanje je jamstvo da će poštovati identitet, a to je zapravo onaj temelj na kojem počiva trajnost, snaga, sigurnost i vrijednost nacije. Priznanje izbacuje narod iz anonimnosti i političkog nepostojanja u onu zajednicu naroda u koju pristaje po svom etičkom, vrijednosnom, političkom i društvenom stanju i nagnućima.²² Međunarodnim priznanjem i prijemom u Ujedinjene narode Bosna i Hercegovina je stekla određena prava koja su zaštićena Poveljom UN-a, između ostalih, i pravo na suverenost (nezavisnost) i pravo na opstanak (samoodržanje). Ova osnovna prava, koja isključivo pripadaju državi, zagarantirana su Poveljom UN-a. Vijeće sigurnosti UN-a u periodu od 25. 9. 1991. godine do 12. 7. 1995. godine donijelo je 73 rezolucije i niz predsjedničkih saopćenja vezanih za Bosnu i Hercegovinu, a najvažnija od njih su svakako one rezolucije koje se tiču prijema RBiH u UN - rezolucija 755 (1992.), potom rezolucija o povlačenju²³ JNA sa prostora RBiH 752 (1992.), zatim uvođenja sankcija prema tzv. SR Jugoslaviji 757 (1992.), odbijanje automatskog članstva tzv. SR Jugoslavije u UN-u 777 (1992.), zabrana vojnih letova iznad BiH 781 (1992.), Odluka o formiranju Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji 808 (1993.), uspostava "zona sigurnosti" – Sarajevo, Tuzla,

²² Zvonko Lerotić, Postdaytonska Hrvatska, u: *Politička misao*, Vol. XXXVIII./1996, Zagreb, br. 4, 142.

²³ Rezolucija 752 (1992.) od 15.05.1992. godine – Povlačenje JNA sa područja R BiH. Vijeće zahtijeva poštivanje principa da je svaka promjena granica silom neprihvatljiva, nadalje zahtijeva da sve zainteresirane strane u BiH odmah zaustave dještva, da se odmah prekinu svi oblici miješanja izvana, kao i pokušaji promjene etničkog sastava stanovništva i da one jedinice JNA i dijelovi Hrvatske vojske budu povučeni ili podređeni organima Vlade R BiH ili da budu raspušteni i razoružani, a da njihovo oružje bude stavljeno pod efektivnu međunarodnu kontrolu.

Žepa, Goražde, Srebrenica²⁴ i Bihać 824 (1993.), rezolucija o etničkom čišćenju u Banja Luci i Bijeljini 941 (1994.), rezolucija o imenovanju tužioca Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji 936 (1994.), itd. Richard Holbrooke u knjizi *Završiti rat* piše kako je upravo u vrijeme Vance-Carringtonove akcije EZ bila suočena sa najkontroverznijom odlukom priznati ili ne Hrvatsku kao neovisnu državu. Spomenuti dvojac je isticao da bi priznavanje Hrvatske povuklo lanac reakcija koje bi kulminirale ratom u BiH. Kako je Njemačka bila najveći zagovornik priznanja Hrvatske, zbog toga je često optuživana da je potaknula rat u Bosni. “Iako je bilo jasno da će do sukoba doći jer Zapad neće intervenirati, na Njemačkoj su lomili kola za ono što se desilo u Bosni ljudi koji su nastojali odvratiti pažnju od svojih neuspjeha.”²⁵

Agresija na Republiku Bosni i Hercegovini (1992.-1995.)

Sam pojam agresija potiče od latinske riječi “agredior – navaliti” i označava “napad jedne države na drugu ne samo vojnim snagama i ne samo na njezino područje i njezine vojne snage, nego i na njezinu nezavisnost i to na sve načine i svim sredstvima, što u taj čas mogu poslužiti.”²⁶ Da je na Bosnu i Hercegovinu izvršena stvarna agresija, uprkos izostanka službene ocjene Vijeća sigurnosti i međunarodne zajednice, nedvojbeno potvrđuju presude i nalazi Haškog tribunala (ICTY – International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia).

Plan Kontraobavještajne službe JNA (KOS), poznatiji pod nazivom “RAM”, koji je nastavak realizacije programa Draže Mihajlovića iz Drugog

²⁴ Pored grupne rezolucije o zaštićenim zonama Vijeće sigurnosti donosi Rezoluciju broj 819 (1993.) od 16.4.1993. godine u kojoj navodi: “Savjet zahtijeva da sve strane tretiraju Srebrenicu i okolinu kao zaštićenu zonu gdje se zabranjuje svaki oružani napad i drugi akt neprijateljstva. On, također, zahtijeva trenutno povlačenje paramilitantnih jedinica bosanskih Srba oko tog grada, kao i obustavu oružanih napada na grad; zatim zahtijeva od Generalnog sekretara da poduzme mjere da se povećaju snage UNPROFOR-a prisutne u Srebrenici, kao i da se osigura nesmetan prijevoz bolesnih i ranjenih i donese odluku o slanju misije članovima Vijeća da se uvjere, na licu mjesta, o situaciji u BiH.”

²⁵ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 31.

²⁶ Mustafa Imamović, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i njen opstanak 1992 –1995. godina*, Sarajevo 1997, 9.

svjetskog rata,²⁷ trebao je omogućiti rješenje velikosrpskog projekta poslije dvije Jugoslavije. Praktično na Bosnu i Hercegovinu završna faza agresije započela je odmah nakon objavljivanja rezultata referenduma 6. ožujka 1992. godine, odnosno poslije priznanja Republike Bosne i Hercegovine od Evropske zajednice 6. travnja 1992. godine. Agresiju je počinila SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) uz snažnu podršku i participaciju pripadnika i simpatizera Srpske demokratske stranke i njenog političkog lidera Radovana Karadžića, odnosno vojnog lidera Ratka Mladića. U izvršenju agresije na BiH angažirale su se JNA (kasnije preimenovana u "Vojska Jugoslavije"), Specijalne jedinice saveznog MUP-a i Državne bezbjednosti, srpske paravojne formacije, vojska "Republike Srpske" i vojska "Republike srpske krajine" koje su bile pod direktnom kontrolom i komandom Vrhovnog savjeta odbrane u Beogradu. Farsa oko povlačenja JNA sa teritorije Bosne i Hercegovine trajala je sve do "stvaranja" SR Jugoslavije 27. travnja 1992. godine. Međutim, stvarno JNA se nikada i nije povukla za sve vrijeme agresije, o čemu svjedoče brojni dokumenti, kao i nalazi *Amnesty Internationala*, *Helsinki Watcha*, *Human Rights Watcha*, zatim Međunarodnog crvenog križa i mnogih drugih nevladinih humanitarnih organizacija i UNPROFOR-a. Agresija na RBiH od strane SR Jugoslavije okončana je parafiranjem mirovnog sporazuma 21. studenog

²⁷ U Programu četničkog pokreta Draže Mihajlovića iz septembra 1941. godine stoji:

- "b) Omeđiti 'de facto' srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj;
- v) Posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom;
- g) Izgraditi plan za čišćenje i poniranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice;
- d) U srpskoj jedinici kao naročito težak problem, uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi;

Unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programskih tačaka pod b. v. g. i d.

⁷⁾ ...Što se tiče naših unutrašnjih pitanja, razgraničenja sa Hrvatima tu držimo da treba odmah, čim se ukaže prilika, prikupiti sve snage i stvoriti svršen čin:

- a) Zaposesti na karti označenu teritoriju,
- b) Očistiti je pre nego li se iko prebere,

Zaposedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo tako ako bi se jakim odredima zaposela glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sunja, Karlovac, Knin, i Šibenik, te Mostar i Metković, a onda iznutra krenuti čišćenje zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivcima bi valjalo otvoriti put. Hrvatima u Hrvatsku a Muslimanima u Tursku (ili Albaniju)."

1995. godine u zračnoj bazi Wright Patterson (Dayton, država Ohio u SAD), koji je potpisan u Parizu 14. prosinca 1995. godine pod službenim nazivom Opći okvirni mirovni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini.

Rat u BiH nikada nije objavljen pa zbog toga nije jednostavno i lako odrediti datum i događaj koji je označio njegov početak. Predratno stanje bilo je prožeto dugotrajnim procesima postupnog narastanja međunacionalnih i međudržavnih napetosti, popraćenih stalnim pregovorima, poništavanjem dogovorenog, izigravanjem potpisanog i daljnjim zaoštavanjem međusobnih odnosa ratnih aktera.²⁸

Ipak, službenim datumom početka rata u BiH smatra se 6. travanj 1992. godine, dan uoči međunarodnog priznanja neovisne BiH. Iako većina Hrvata smatra da je rat počeo u listopadu 1991. godine kada je JNA uništila sedam sela u Hercegovini u kojima su živjeli Hrvati. Srpska demokratska stranka već se bila transformirala u militantnu političku, vojnu i terorističku formaciju koja je pod vodstvom Radovana Karadžića započela provođenje velikosrpske politike. Richard Holbrooke, jedan od glavnih posrednika u BiH, Miloševića je smatrao osobom koja je nosila “najveći dio odgovornosti za rat u Bosni”.²⁹ “Amerika je početkom devedesetih dala zeleno svjetlo Miloševiću da, bude li potrebno, i oružjem očuva Jugoslaviju”.³⁰ Ugledni svjetski političari priznaju da je usvajanje Rezolucije 713 VS UN-a o embargu na uvoz oružja u Jugoslaviju bilo ne samo politička poruka Miloševiću, nego i djelotvorno sredstvo oduzimanja prava žrtvi na obranu.³¹ Početak rata u BiH bošnjačka strana dočekala je skoro u potpunosti nespriprema. Dva i pol mjeseca nakon službenog početka agresije na BiH, Predsjedništvo BiH je 20. lipnja 1992. godine donijelo Odluku o proglašenju ratnog stanja.³² Predsjedništvo je kao agresora navelo: Republiku Srbiju, Republiku Crnu Goru, JNA i teroriste SDS-a. Čin agresije utvrđen je od strane Savjeta sigurnosti UN, Rezolucijom broj 752

²⁸ Božo Žepić, *Enigma Bosna i Hercegovina*, Matica hrvatska, Mostar, 2002, 47.

²⁹ R. Holbrooke, *Završiti rat*, 4.

³⁰ Robert Greenberg, Na Balkanu jezik i država idu zajedno, *Večernji list*, 9.11.2002, 29.

³¹ Vidi Margaret Thatcher, *Statecraft*: Harper Collins Publishers, New York, 2002, 298-299.

³² Izetbegović je svjesno izostavljao pravu kvalifikaciju za stanje u BiH, sve do prijema BiH u UN.

od 18. svibnja 1992. godine. Već tada je JNA u BiH pod kontrolu "Republike Srpske Bosne i Hercegovine" stavila više od dvije trećine teritorija BiH. Početak rata u BiH kao i u Hrvatskoj karakterizira velika vojna neravnoteža. Kontrolirajući Jugoslavensku narodnu armiju (JNA) Srbija je pod svojom kontrolom imala vojsku s 3,5 milijuna komada modernoga pješačkog naoružanja, 3.500 tenkova, 3.760 oklopnih transportera, 11.000 komada artiljerijskog naoružanja (100 mm i većeg), 455 borbenih aviona i kompletnu ratnu mornaricu. Nasuprot tomu Hrvatska³³, BiH, Slovenija i Makedonija pod svojom kontrolom nisu imale nijedan tenk ni borbeni avion. Zbog toga su gotovo svi vojni stručnjaci očekivali brzu vojnu pobjedu JNA, što bi zapravo značilo vojnu pobjedu Srbije.³⁴ Tim više što je Vijeće sigurnosti, rezolucijom 713 od 25. rujna 1991. godine temeljem glave VII. Povelje, nametnulo opći i potpuni embargo na izvoz oružja u bivšu Jugoslaviju. Ta će se odluka reflektirati kako na duljinu trajanja sukoba u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini tako i na i broj žrtava i materijalne štete. Embargo će biti ukinut tek koncem 1995. godine. Najgora nasilja dogodila su se upravo 1992. godine kad Bošnjaci nisu imali vojne opreme da bi se obranili od srpskoga pokolja. Srpski velikodržavni osvajački pohod u BiH tijekom 1992. bio je popraćen i najgorim vidom zločinačkog djelovanja. Njegovu najradikalniju manifestaciju svakako su predstavljale masovne likvidacije hrvatskih i bošnjačkih civila u koncentracijskim logorima RS.

Rezolucijama 770 od 13. kolovoza i 794 od 3. prosinca 1991. uvedeni su humanitarni koridori, a snage UNPROFOR-a dobile su mandat da ih osiguravaju. Po tom mandatu UNPROFOR u Bosni i Hercegovini mogao je samo promatrati ratne zločine. Početak rata u BiH pratio je i proces formiranja triju različitih vojski.

³³ Stvarajući ravnotežu snaga, Hrvatska je kupovala oružje u inostranstvu, ali se odlučila i na druge metode naoružavanja. Do oktobra 1991. razoružano je 36 kasarni JNA i preko 50 manjih i većih skladišta, zarobljeno 250 tenkova, preko 500 artiljerijskih cijevi kalibra većih od 100 mm, oko 200 hiljada različitog streljačkog naoružanja. Hrvatska vojska je bila formirana. "Prvo polugodište 1991. utrošili smo u organizaciji hrvatske vojske i policije i njezinom osposobljavanju. Imali smo gotove snage od preko 120.000 ljudi i preko 200 oficira i generala u JNA s kojima smo čekali pogodno vrijeme", sjećao se Martin Špegelj.

³⁴ Miljenko Antić, Teorija nadmoći i rat na teritoriji bivše Jugoslavije (1991.-1995.) , u: *Politička misao: Croatain Political Science Review*, XLI/2004, Zagreb, 2004, br. 2, 126.

Teritorijalna obrana (TO) bila je prva službena oružana sila BiH koja će 15. travnja prerasti u Armiju BiH, a 4. svibnja 1992. godine nazvana je Armija BiH. Armija BiH nastala je ujedinjenjem postrojbi TO-a, Patriotske lige, Zelenih beretki, MUP-a BiH i raznih bošnjačkih dobrovoljačkih formacija u jedinstvenu vojsku. Usporedo je formirano Hrvatsko vijeće obrane (HVO) osnovano 8. travnja 1992. godine kao službena oružana snaga tzv. HR Herceg-Bosne i glavna oružana snaga Hrvata u BiH za vrijeme rata. Uredbom sa zakonskom snagom o oružanim snagama RBiH Predsjedništvo BiH je 6. kolovoza 1992. godine utvrdilo da sastavni dio Armije čine postrojbe HVO i drugi naoružani sastavi koji se stave pod jedinstvenu komandu Armije.³⁵

Vojska Republike Srpske je uglavnom bila transformirana JNA. Osnovana je dekretom 22. svibnja 1992. godine kao paravan za prikrivanje agresije, jer je tog istog dana BiH primljena u punopravno članstvo UN-a. Vojska je naslijedila oružje i opremu bivše JNA i Teritorijalne obrane (TO), oduzeto od svih općinskih stožera u BiH. Pod njezinom indirektnom komandom bile su i dobrovoljačke vojne formacije iz Srbije, odnosno Crne Gore, kao "*Beli Orlovi*", "*Škorpioni*", "*Crvene beretke*", te specijalne jedinice MUP-a Srbije.

Na početku rata Armija BiH je u svom sastavu imala gotovo 20 % nebošnjačkih boraca da bi pri kraju rata taj postotak bio gotovo neznan.³⁶ Paralelno je tekao proces povećavanja broja stranih vojnika iz islamskih zemalja u BiH, kojih će pod kraj rata biti oko 400, što se koristilo kao izgovor da je doprinijelo smanjivanju broja pripadnika Srba i Hrvata unutar Armije BiH. Hrvatske obrambene snage (HOS) bile su oružano krilo Hrvatske stranke prava, čiji je stožer za Hercegovinu osnovan 3. siječnja 1992. godine u Ljubuškom. Između HOS-a i HVO-a vladala je napetost i nadmetanje za utjecaj među Hrvatima u zapadnoj Hercegovini. Nakon ubojstva zapovjednika Blaža Kraljevića i njegove pratnje 23. kolovoza 1992. godine dolazi do potpisivanja Sporazuma između Mate Bobana i načelnika Glavnog stožera HOS-a Ante Prkačina koji je rezultirao raspuštanjem HOS-a.

³⁵ Stjepan Šiber, *Prevare, zablude, istina. Ratni dnevnik 1992*, Rabic, Sarajevo, 2000, 307.

³⁶ Nenad Pejić, *Dvije strane rubikona*, u: *Bosna i Hercegovina 1990.-2025.*, UHIP, Zagreb, 2005, 62.

Hrvatsko-muslimanski savez u obrani BiH protiv zajedničkog neprijatelja trajao je do listopada 1992. godine. Važno je naglasiti kako je riječ samo o savezništvu, a ne o zajedničkoj obrani, jer su se HVO i Armija BiH borili za različite političke ciljeve.³⁷ Iako nije bio prvi sukob između HVO-a i ABiH, sukob u Prozoru iz listopada 1992. godine općeprihvaćeno je mjesto za početak hrvatsko-muslimanskog (bošnjačkog) rata. Postoje mišljenja da je jedan od povoda za rat između Hrvata i Bošnjaka bio Vance-Owenov plan kao smišljena zamka. Plan je predviđao vlast za Muslimane u četiri provincije, za Srbe u tri, a za Hrvate u dvije provincije, dok je deseta provincija bila miješana. Hrvati su počeli provoditi ovaj sporazum u siječnju 1993. godine zahtijevajući od Armije BiH da se vojno potčini HVO-u tamo gdje su Hrvati bili u većini, što je dovelo do otvorenog i intenzivnog sukoba. Bošnjački autori, a dijelom i hrvatski, kao razlog sukoba ipak navode velikohrvatsku politiku koja je imala za cilj stvaranje Velike Hrvatske na teritoriji Bosne i Hercegovine.³⁸

U vrijeme hrvatsko-bošnjačkog sukoba Armija BiH je bila znatno vojno ojačala, osobito u srednjoj Bosni gdje su sukobi bili i najžešći. Odnos snaga u pogledu ljudstva bio je vrlo nepovoljan za HVO. Po procjenama HVO-a, u proljeće 1993. godine bilo je oko 8 do 8,2 tisuće HVO vojnika u Operativnoj zoni Srednja Bosna, prema 82 do 84 tisuće ljudi u Trećem korpusu Armije BiH.³⁹ O tome Alija Izetbegović kaže: „Naša nadmoć u srednjoj Bosni bila je izrazita, što nije bio slučaj sa graničnim dijelovima BiH. Situacija u srednjoj Bosni je bila drugačija, bila je potpuno u našu korist i mi smo pritiskivali Vitez“.⁴⁰ Pod pritiskom međunarodne zajednice dolazi do završetka sukoba Hrvata i Bošnjaka potpisivanjem Washingtonskog sporazuma.

U BiH se ratna situacija dodatno komplicira u zapadnoj Bosni u kojoj dolazi do sukoba među Muslimanima. Politička razilaženja između Fikreta

³⁷ Zdravko Tomac, *Tko je ubio Bosnu*, Birotisak, Zagreb, 1994, 29.

³⁸ Vidi: Rusmir Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, Durieux, 1997, 127, Omer Ibrahimagić, *Dejton-Bosna u Ervopi pravna suština Dejtona*, GIK OKO, Sarajevo, 2001, 23, Željko Ivanković, Hrvatsko – muslimanski rat u ratu, u: *STATUS - magazin za političku kulturu u društvena pitanja*, 3/2004, Mostar, 2004, 62.

³⁹ *Isto*, 51.

⁴⁰ N. Pejić, Dvije strane rubikona, 60.

Abdića i Alije Izetbegovića završavaju se tako što Abdić ne prihvata međunarodno priznatu državu BiH i priklanja se politici agresora na BiH tako što 29. rujna 1993. godine proglašava tzv. Autonomnu pokrajinu Zapadna Bosna u sastavu Jugoslavije. Ovaj politički rascjep dovest će do sukoba unutar Muslimana između Armije BiH i vojske odane „babi“. AP Zapadna Bosna raspala se u akciji Oluja, a Abdić je na karlovačkom sudu zbog ratnog zločina osuđen na kaznu zatvora od 15 godina. Ulogu Fikreta Abdića pojašnjava izjava Mustafe Čandića koji je bio dugogodišnji oficir KOS-a, sa posljednjim radnim mjestom u Kontraobavještajnoj grupi (KOG) RV i PVO. „Vozio sam se u autu i slušao na radiju vijesti. Jedan dio je bio stranačka hronika. Dan prije zvao me major Čedo Knežević, kolega koga sam znao dok smo zajedno radili u KOS-u i oduševljeno rekao: ‘Dobili smo ga!’ Pitam: ‘Koga smo dobili?’ Kaže: ‘Abdića. Babo je legao na rudu’. Dva puta je ponovio kako je Babo legao na rudu.“ Čandić svom kolegi nije vjerovao. „Znam da je KOS nekoliko mjeseci pleo mrežu oko Fikreta u sklopu operativne akcije ‘Proboj 1’, ali mu nisu mogli prići blizu. Kada sam u stranačkoj hronici na vijestima čuo kako je na velikom skupu u Velikoj Kladuši Abdić ušao u SDA, onda sam se ukočio. Zaustavio sam auto i izašao da pripalim cigaretu. Ništa mi više nije bilo jasno.“⁴¹

U ljeto 1995. godine dolazi do vojne suradnje Armije BiH, HVO i HV zahvaljujući kojoj je oslobođen dio teritorija pod srpskom vlašću. U Splitu dogovorom Tuđmana i Izetbegovića „Oluja“ postaje zajednička vojna akcija dviju država i vojski kojom je probijena trogodišnja blokada „bihaćkog džepa“. Glavni uzrok političkog preokreta 1995. godine koji je doveo do kraja rata i Daytonskog mirovnog sporazuma jeste uspostava vojne ravnoteže što je uvjerilo obojicu, Miloševića i Karadžića, da je trošak nastavka rata veći od dobitka, te da nastavak rata može dovesti do nepopravljivog poraza. U ljeto 1995. godine NATO je počeo bombardirati srpske vojne ciljeve u BiH.

Rat u BiH bio je atipičan i teško bismo ga objasnili s pomoću bilo koje klasične, pa i moderne definicije. Po jednim (Bošnjacima) to je bio klasični čin agresije od strane Srbije na BiH, a kasnije i Hrvatske, poslije

⁴¹ Medina Delalić i Suzana Šaćić, Balkan bluz, <http://www.e-novine.com/> (15.08. 2014.).

sukoba s Hrvatima u BiH.⁴² I vijeća Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju razilazila su se u mišljenju, odnosno nisu bila jednoglasna po pitanju karaktera rata. Naime, u prvostupanjskom postupku u predmetu Tadić zaključeno je da je sukob bio međunarodni do 19. svibnja 1992. (kad se JNA formalno povukla iz BiH), ali nije nigdje izričito navedeno kakvo je bilo njegovo obilježje nakon tog datuma.

Veći dio intelektualne javnosti u BiH sklon je tvrdnji da je posrijedi klasična agresija na jednu suverenu državu. Prema drugima, riječ je o građanskom ratu čiji je uzrok u etničkom i konfesionalnom momentu. No, nisu rijetki ni oni koji slijede logiku srednjeg puta. Rat je prema njima započeo kao agresija, ali je s vremenom sve više dobivao karakteristike građanskog rata.⁴³ Hrvatski i bošnjački intelektualci suglasni su s ocjenom da je riječ o agresiji, s tim što bošnjački autori, a dijelom i hrvatski, agresorima smatraju i Hrvatsku i Srbiju. S druge strane, većina srpskih autora ističe da je riječ o međunacionalnom sukobu.

Samuel P. Huntington rat u BiH ubrojio je u krvave sukobe civilizacija. U knjizi *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka* Huntington smatra da izvor sukoba u suvremenom svijetu više nije ideološke ili ekonomske prirode. Posebnu pažnju posvetio je situaciji na prostoru bivše Jugoslavije, držeći da ona predstavlja izvrstan primjer za tzv. "ratove na razdjelnicama civilizacija". Situacija u bivšoj Jugoslaviji utoliko je specifična s obzirom na to da uključuje čak tri oponirajuće civilizacije: zapadnu (Hrvatska), islamsku (BiH) i pravoslavnu (Srbija). Huntington navodi kako je "bivša Jugoslavija bila poprište najstroženijeg, najzamršenijeg i najpotpunijeg skupa ratova na razdjelnici početkom devedesetih godina".⁴⁴ David Owen u svojoj knjizi *Balkanska odiseja* uz karakterizaciju rata u BiH kao građanskog dodaje da je bio djelomice i vjerski rat. „Rat u BiH je bio djelomično vjerski rat, što je kako je napredovao postajalo sve izraženije.“⁴⁵ Kao uzrok rata navode se etnički i

⁴² *Dossier – zločini muslimanski nad Hrvatima u BiH 1992–1994.*, Mostar, 1999, 15. <http://www.slobodanpraljak.com/> (21. 04.2015.).

⁴³ Slavo Kukić, Učinci rata u BiH, u: *STATUS - magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Mostar, 2004. br. 3, 81.

⁴⁴ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 344.

⁴⁵ Dejvid Owen, *Balkanska odiseja*, Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb, 1998, 37.

religijski antagonizmi. I Zdravko Tomac smatra da se u BiH može govoriti o vjerskom ratu. „Kako u BiH žive tri naroda – Bošnjaci-Muslimani, Srbi-pravoslavci i Hrvati-katolici, koliko god se to demantiralo može se govoriti o sukobu triju najvećih religija na prostoru BiH, sukobu od dalekosežne važnosti za budućnost čovječanstva.“⁴⁶ Ćimić pak dodaje da se određivanjem rata kao vjerskog prikriva agresija i što je još posebno važno - agresor.⁴⁷

Također, i Kukoč odbija karakterizaciju rata u BiH kao vjerskog. „Niska razina islamske teologijske kulture u lokalnog klera - time i njihov slab utjecaj na vjernike – kao procesi sekularizacije te zapadnoeuropska usmjerenost najvećim dijelom urbane muslimanske populacije isključuje svaku mogućnost da se aktualni rat u Bosni interpretira kao vjerski rat, kao plod muslimanskog fundamentalizma i fanatizma.“⁴⁸ U širem kontekstu svjetske politike rat u BiH označio je slom cijelog demokratskog sustava vrijednosti na kojem je bio utemeljen svjetski poredak nakon Drugog svjetskog rata. Radi se o golemom raskoraku između načela i dijela.⁴⁹

Rat u BiH donio je zastrašujuća ljudska i materijalna razaranja. V. Žerjavić govori o "ukupno podnesenim žrtvama" BiH i iznosi brojku od 215.000, a po mišljenju dr. I. Bošnjovića "poginuli i nestali" dosežu visoku brojku od 290.400 osoba, dok citirano federalno ministarstvo izravne ratne gubitke prikazuje kao "poginule" (200.000) i "nestale" (17.000).⁵⁰ Rat je prouzročio velike migracije stanovnika. Više od milijun stanovnika je pokrenuto iz svojih domova, a prema nekim procjenama od ukupnog broja protjeranog stanovništva oko 700.000 iselilo je u druge zemlje i steklo status državljana u tim zemljama.⁵¹

⁴⁶ Z. Tomac, *Tko je ubio Bosnu*, Birotisak, Zagreb, 1994, 94.

⁴⁷ Esad Ćimić, Bosanska raskrižje, u: *Društvena istraživanja*, 3/1994, Zagreb 1994, br. 6, 616.

⁴⁸ M. Kukoč, *Konfesije i postkomunistički sukob civilizacija*, 946.

⁴⁹ Z. Tomac, *Z. Tko je ubio Bosnu*, 95.

⁵⁰ F. Markotić, Ratni učinci na promjene u broju stanovnika BiH i Hrvatske 1991.-1998., u: *Društvena istraživanja*, 8/1999, Zagreb, 1999, br. 5-6, 764.

⁵¹ Mirko Pejanović, *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom peridu*, Šahinpašić, Sarajevo, 2004, 110.

Paradigma bosanskohercegovačkih ratnih stradanja je bivša enklava Srebrenica u kojoj je pobijeno, stradalo i nestalo preko 8.370 ljudi, a sudbina svih stradalih ni do danas nije poznata. O ratnim strahotama u Bosni pisali su mnogi novinari nastojeći senzibilizirati svjetsku javnost. U velikom broju takve literature najilustrativnija je rečenica novinara Petera Massa. „Riječ je o horor pornografiji: žene su bile silovane svaki dan kroz dva mjeseca; momak koji gmiže kroz bojno polje nakon što su mu obje noge bile otkinute“.⁵²

Patnje kroz koje je prošlo Sarajevo simboliziraju mučno iskustvo opsade. Opsada Sarajeva bila je jedna od najdužih opsada u povijesti modernog ratovanja i najduža opsada jednog glavnog grada ikada. Trajala je 44 mjeseci, od 5. travnja 1992. do 29. veljače 1996. godine, što je tri puta duže od opsade Staljingrada. Tijekom opsade ubijeno je 14.011 žrtava, od čega je 7.808 ljudi preminulo 1992. a 3.392 1993. godine, čime je to najveće stratište rata po ljudskim gubicima, a 60 tisuća ranjeno. Grad je tijekom rata, ili poput Srba nakon njega, napustilo 150.000 ljudi.

Oko 60 % kuća u BiH, polovina škola, trećina bolnica je bila oštećena ili uništena.⁵³ Vrijednost direktnih ekonomskih ratnih šteta, odnosno direktna negativna ekonomska posljedica rata iznosi 90 milijardi USD u tržišnoj vrijednosti, a to predstavlja između 25% i 30% ukupno procijenjenih gospodarskih potencijala BiH na početku rata (procjenjuje se da je na kraju 1991. godine ta cifra iznosila oko 300 milijardi američkih dolara).

Rat u BiH donio je masovna kršenja ljudskih prava, međunarodne ratne zločine, zločine protiv čovječnosti, kršenje humanitarnog prava, etničko čišćenje⁵⁴, genocid, etnički zasnovano seksualno nasilje, rušenje

⁵² Peter Mass, *Love Thy Neighbor: A Story Of War*, New York, 1996, 247.

⁵³ Ringdal, *Gerd Inger*; Ringdal, *Kristen*; & Simkus, *Albert*, *War Experiences and War – related Distress in Bosnia and Herzegovina*, u: *Croatian Medical Journal*, Zagreb University School of Medicine, 49/ 2008, Zagreb 2008, br. 1, 76.

⁵⁴ Etničko čišćenje je pojam koji se u međunarodnoj zajednici najviše rabio za kršenje ljudskih prava i zločine u BiH sve do podizanja optužnica za genocid pred Međunarodnim tribunalom u Haagu. Etničko čišćenje je etnička homogenizacija neke oblasti upotrebom sile ili zastrašivanja s ciljem da se iz te oblasti uklone osobe druge etničke ili vjerske skupine.

vjerskih i kulturno – povijesnih spomenika. Sadistička ubijanja i mučenja ostavila su znatno dublje društvene i psihičke posljedice na individualnu i kolektivnu svijest nego što se misli. Iako nije bio rat s najvećim masovnim i pojedinačnim stradanjima ljudi, po broju barbarskih zlodjela i osobito metodama sadističkog izvršavanja zločina on spada u najokrutnije zločine što ih je povijest uopće zabilježila.⁵⁵

Svakako da geopolitika daje odgovore za disoluciju Jugoslavije. Međutim, do sada ne postoje nikakva druga objašnjenja za zločine i ratna stradanja koja su se desila po direktivama Miloševićeve politike osim velikosrpskog fašizma. Neprincipijelno ponašanje međunarodne zajednice kada je u pitanju međunarodno priznata država Bosna i Hercegovina i dozvoljavanje da agresija i rat traju skoro pune četiri godine imalo je za posljedicu strašne ljudske i materijalne gubitke. Jedino je neizmjerni bosanski patriotizam uspio osigurati opstanak BiH, iako je BiH bila izložena svim varvarskim načinima uništenja, a veoma često su ta uništenja podržavana i imala saučešće i međunarodnih predstavnika. Svakako patriotizam su iskazali, a i ove gubitke podnijeli u najvećem dijelu Bošnjaci, te Hrvati, ali i drugi građani koji su ostali vjerni državi Bosni i Hercegovini.

STRUGGLE FOR SURVIVAL AND INTERNATIONAL RECOGNITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Certainly geopolitics provides answers for dissolution of Yugoslavia. However, so far there are no explanation for the crimes and sufferings of the war that took place under the direction of Milošević's policies except Great Serbian fascism. Unconsistent behavior of the international community when it comes to internationally recognized state of Bosnia and Herzegovina as well as allowing the aggression and war to last almost four

⁵⁵ Božo Žepić, *Kritika politike*, Matica Hrvatska, Mostar, 2008, 121.

years resulted in horrific human and material losses. Only the immense Bosnian patriotism managed to maintain the survival of Bosnia and Herzegovina, even though it was exposed to all the barbaric methods of destruction and very often this destruction was supported by the international representatives. Certainly patriotism was expressed and these losses were suffered for the most part by Bosniaks and Croats, but also by other citizen who remained loyal to Bosnia and Herzegovina.

PRIKAZI

**Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869. - 1878.*,
Orašje 2011, 665.**

Knjigom *Bosna i Hercegovina 1869.-1878.* prof. dr. Galib Šljivo je završio ranije planirani naučnoistraživački projekt historije Bosne i Hercegovine u posljednjih sto godina osmanske uprave. Da se radilo o planskom i detaljnom istraživanju historijskoga razdoblja s kraja 18. i u 19. stoljeću moglo se naslutiti pojavom njegove prve monografije o bosanskohercegovačkim teritorijama na jadranskoj obali.¹ Od tada do danas prof. Šljivo je objavio osamnaest monografija (obima 8641 stranica) koje se odnose na period bosanskohercegovačke historije od 1788. do 1878. godine. Tako je prof. Šljivo svojim monografijama, studijama, člancima i raspravama, na osnovu zgusnuto datih podataka, bez i jedne suvišno date fraze ili bez onih činjenica koje nisu historijski relevantne, objavio na hiljade strana i to o mnogim događajima, ljudima i pojavama historije Bosne i Hercegovine 19. stoljeća o kojima je prije njegovih istraživanja napisano samo po nekoliko redova, ili nekoliko strana, ili doslovce ništa. Sve monografije, ili studije, pa i članci u novinama profesora Šljive napisani su dopadljivim stilom, ali dr. Šljivo nijednom nije prešao granicu koja dijeli naučni rad od umjetničkog kazivanja. Zato se njegov način izraza približava u dovoljnoj mjeri razgovoru ljudi u vremenu koje oslikava. Na taj način učinio je dostupnim historiju Bosne i Hercegovine s kraja 18. i u 19. stoljeću onima koji se bave historijom, ali i drugima koji žele da prošire svoja znanja.

Zahvaljujući pisanju dr. Galiba Šljive i njegovih do sada objavljenih 18 monografija u prilici smo da se upoznamo sa posljednjim stoljećem osmanske vladavine, tačnije od 1788. do 1878. godine. Tokom navedenog perioda (1788.-1878.) u ime osmanskih sultana dužnost namjesnika u Bosni i Hercegovini obavljala su 64 osmanska dostojanstvenika. Na period od 1869. do 1878. godine odnosi se 12 namjesnika (od Šerif Osman-paše, 1869., do Ahmed Mazhar-paše, 1878.) koji su u ime sultana Abdulaziza (1861.-1876.), Murata V (1876.) i Abdulhamida II (1876.-1909.) upravljali Vilajetom Bosna. Ni jedan od namjesnika nije dostigao slavu Šerif Osman-paše, koji se bez sumnje ubraja u red najsposobnijih namjesnika koje je Bosna imala u 415 godina osmanske vladavine.

Slijedeći svoj raniji pristup pisanja o Bosni i Hercegovini, prof. dr. Šljivo i u knjizi *Bosna i Hercegovina 1869.-1878.* događaje prati tematski i hronološki. Da

¹ Galib Šljivo, *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1878.*, Beograd 1977., str. 1-192; Galib Šljivo, *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran. Neum-Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1878.*, Tešanj 2001., str. 1-374.

bi mnogi događaji i valijine odluke bile jasnije, autor je cijelu studiju podijelio u više dijelova-glava-poglavlja koji svaki za sebe predstavljaju cjelinu. Pri pisanju je koristio obimnu izvornu građu koju je strpljivim radom sakupio u arhivima Beča, Berlina, Sarajeva, Zagreba, Beograda, Cetinja i na drugim mjestima, te je prikupljene podatke nadopunio stručnom literaturom, tako da je čitalac u prilici da iz ove knjige sazna brojna dešavanja koja su do sada bila prekrivena velom zaborava.

Knjiga prof. dr. sc. Galiba Šljive *Bosna i Hercegovina od 1869. do 1878.* je formata A-5, obima 665 strana osnovnog teksta sa podnožnim napomenama (804 fusnote) koje su naznačene ispod osnovnog teksta. Na svakoj strani ima u prosjeku 36 reda, u svakom redu ima 55 daktilografskih znakova i veličinom slova 11. Autor je odabrao jedan format, isti spoljni izgled, pa i unutrašnji raspored teksta koji podsjeća na njegove prethodne knjige. Tekst ima sljedeće dijelove (cjeline-glave): *Predgovor* (5-8); *Glava I: Kraj Šerif Osman-pašine uprave* (9-184); *Glava II: Političke promjene u Evropi na početku osmog desetljeća devetnaestog stoljeća* (185-276); *Glava III: Era čestih promjena valija u Bosanskom Vilajetu* (277-388); *Glava IV: Pred Istočnu krizu* (389-434); *Glava V: Istočna kriza do okupacije Bosne i Hercegovine* (435-596); *Riječ na kraju* (597-602); *Schlußwort* (603-610); *Rječnik* (611-626); *Dodatak: Biografija* (627-634), *Historijske monografije* (635-636), *Intervjui* (637-664).

U *Predgovoru* (5-8 strana) autor je objasnio šta je bila namjera da napiše ovu knjigu o Vilajetu Bosna u periodu od 1869. do 1878. godine. Ova monografija predstavlja posljednje razdoblje historije Bosne pred okupaciju Austro-Ugarske, razdoblje koje je, bez sumnje, do sada najviše istraženo sticajem međunarodnih događaja i unutrašnjih zbivanja koji su ubrzali završetak historije Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva. I pored toga, autor se usudio, kako sam navodi, da navedeno vremensko razdoblje posmatra iz arhivskih izvora koji do sada nisu bili istraženi i da ih ukomponuje u cjelinu historijskog odsjeka bosanske i hercegovačke historije i primijeni metod izlaganja ostalih monografija iz edicije *Historija Bosne i Hercegovine u posljednjih sto godina osmanske uprave*.

U prvom poglavlju *Kraj Osman-pašine uprave* autor navodi da je Šerif Osman-paša bio valija u Vilajetu Bosna kad je u Osmanskom carstvu započelo izvođenje reformi kojima je zahvaćena i Bosna, odnosno Vilajet Bosna. Reforme je sprovodio na način da one nisu nailazile na protivljenje domaćeg stanovništva, niti su izražavani masovni protesti. Bio je to valija koji je najduže upravljao Bosanskim vilajetom i koji je uspostavio prisne veze sa diplomatskim korom koji se okupio u Sarajevu. Osim toga, za vrijeme Šerif Osman-paše provedene su administrativne reforme, uvedena je narodna vojska, prihvatani su muhadžiri koji su protjerani iz Kneževine Srbije, ali su građeni brojni drumovi, reformisan

obrazovni sistem i otvarane nove škole. Nekima ovako stanje u najjisturenijoj evropskoj osmanskoj pokrajini nije odgovaralo. Zbog toga su pojedini krugovi i sredine i dalje nastojale da Bosanski vilajet slovi kao *tamni vilajet*. Upravo su oni i pripremali vrijeme austrougarske okupacije i svih onih događanja o kojima piše prof. dr. Galiba Šljive u sljedećim poglavljima. Autor u knjizi donosi i suprotna mišljenja, prije svega pisanje štampe iz susjednih zemalja.

U poglavlju *Političke promjene u Evropi na početku osmog desetljeća devetnaestog stoljeća* autor ističe da je osamdesetih godina 19. stoljeća Vilajet Bosna bio zahvaćen nepomučenim interesovanjem velikih država koje su određivale red stvari u Evropi: Austro-Ugarske, Rusije, Italije, Francuske, Engleske i Njemačke. Kako bi u tačine pratili i znali prilike u ovoj najzapadnijoj osmanskoj provinciji, vodeće evropske države su imale konzularne agencije u Sarajevu, te vicekonzulate i diplomatska predstavništva u drugim gradovima Bosanskog vilajeta iz kojih su svojim vladama slali izvještaje. Posebno su bili prisutni putnici, uhode i ini znatizeljnici čije namjere nisu bile poznate.

Osim evropskih država, susjedne kneževine Srbija i Crna Gora su otvoreno izražavale plan o prisajedinjenju dijelova Bosne i Hercegovine u sastav navedenih kneževina. Pravoslavno stanovništvo, koje je bilo brojno u Bosni i pridobijeno za program Velike Srbije, odupiralo se lokalnim vlastima Bosanskog vilajeta, pa i organizovano napuštalo svoja ognjišta, odnoseći stvari i goneći stoku, kako bi se smjestilo na susjedne krajeve Vojne krajine.

Unutrašnje nezadovoljstvo stanovništva u Vilajetu Bosna te vrlo uspješno višegodišnje upravljanje valije Šerif Osman-paše i reforme koje je proveo, nije opredijelilo osmansku vladu da sa takvom praksom nastavi, dakle da na položaje valija u Vilajetu Bosna postavi sposobnog dostojanstvenika koji bi mogao uspostaviti red, osigurati primjenu zakona i podanicima život učiniti snošljivijim. Štaviše, osmanska vlada je ubrzano smjenjivala dostojanstvenike sa položaja valija, tako da se poneki nije mogao na tom položaju održati ni godinu dana (za devet godina smijenjeno 12 valija). Slično je bilo i sa mutesarifima pojedinih sandžaka, pa i kajmakamima. O svemu prof. dr. Galib Šljivo piše u poglavlju III: *Era čestih promjena valija u Bosanskom Vilajetu*, na način da su rečenice jednostavne, a misao teče u kontinuitetu. Kod autora nema naglih prekida tako da čitalac ima predstavu da prisustvuje događaju koji se pred njim odvija. Tom prilikom ne vidi se historičar koji sugerira zaključak ili je pristrasan u sukobu dviju struja ili partija.

Četvrto poglavlje sadrži podatke o prilikama u Vilajetu Bosna pred početak *Istočne krize*. Autor navodi da je politika osmanske vlade čestih promjena činovnika u Vilajetu Bosna za vrijeme velike Istočne krize utjecala na to da se nisu

otklanjali uzroci nezadovoljstva stanovništva, nego su oni povećavani, a autoritet lokalnih i viših vlasti sve više slabio. To je imalo za posljedicu da je u Vilajetu Bosna vladao nered, opća nesigurnost, pa su promjene bile i očekivane. Nepovjerenje muslimanskog stanovništva u sposobnost osmanske vlade da se neredi u Vilajetu Bosna iskorijene sve se više povećavalo, a zbog nebrige osmanske vlade isticana je potreba da se muslimani bore za očuvanje Bosne i Hercegovine kao svoje domovine. Takva borba je bila otežana s obzirom na činjenicu da je od pohoda Omer Lutfi-paše skoro nestao gornji sloj stanovništva: najugledniji su protjerani iz Bosne, najbogatiji begovi su osuđeni na vječno ili dugotrajno progonstvo, a njihove porodice rasturene širom Osmanskog carstva. Osim toga, osmanska vlada je zbog nepovjerenja prema domaćem muslimanskom stanovništvu isto sve manje uključivala u rad lokalnih, sudskih i administrativnih organa tako da oni nisu bili osposobljeni u obavljanju poslova koji se podrazumijevaju u radu i održavanju reda i sigurnosti.

Početak Istočne krize pokazao je da Osmansko carstvo više ne može upravljati Bosnom, te da je primorano da pristane na planove evropskih država, prije svih Austro-Ugarske. O tome autor piše u poglavlju: *Istočna kriza do okupacije Bosne i Hercegovine*. U evropskim planovima Vilajet Bosna postao je prevažno strategijsko područje u širem evropskom odnosu velesila. Najveći interes pokazala je Astro-Ugarska koja je na Berlinskom kongresu (13. juni - 13. juli 1878.) dobila saglasnost evropskih država da može da okupira i upravlja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. I pored opće nepripremljenosti za pružanje otpora austrougarskoj okupaciji, Vilajet Bosna je, ipak, pružio otpor okupacionoj vojsci kojoj je trebalo skoro tri mjeseca da skrši otpor domaćeg stanovništva i uspostavi red i mir.

Na osnovu naprijed napisanog može se konstatirati da knjiga *Bosna i Hercegovina 1869.-1878.* autora prof. dr. Galiba Šljive predstavlja izuzetan znanstveni doprinos u daljem izučavanju prošlosti navedenoga vremenskog perioda. Posebno je potrebno iznijeti činjenicu da su u knjizi pored brojnih novih dragocjenih podataka primjetne mnoge historijske korekcije, koje prije svega ispravljaju neke ranije nekritički preuzete teze bez historijske utemeljenosti. Cijela knjiga pisana je jasnim i preglednim stilom i jezikom uz punu znanstvenu akribiju koju je autor i ovoga puta pokazao. Sigurno da će ovo djelo, kao i prethodne knjige prof. dr. Galiba Šljive, biti nezaobilazne u upoznavanju historije Bosne i Hercegovine 19. stoljeća.

Zahvaljujući dosadašnjem naučno-istraživačkom radu prof. dr. Galiba Šljive, Bosna i Hercegovina je prva među južnoslavenskim, ali i nekim drugim državama, čija je historija obrađena u jednome kontinuitetu od preko 90 godina. Posebno je značajno što su sva djela autora napisana na osnovu velikog broja

historijskih izvora prvoga reda. Njegova priča o minulim događajima u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća je uvjerljiva, čitalac dobija utisak da se vratio u to doba, da prisustvuje događajima ali i objašnjenjima izrečenim riječima savremenoga stanovnika. I na kraju, poslije pročitanih knjiga prof. dr. Galiba Šljive čitalac će lakše čitati ljetopise, razne memoare ili dnevnike zaostale iz 19. stoljeća.

Senaid Hadžić

Anika Mombauer, *Uzroci Prvog svjetskog rata. Sporenja i saglasnosti*, Clio, Beograd, 2013, 226.

Uzroci Prvog svjetskog rata, jednog od prelomnih događaja u novijoj svjetskoj historiji, više od jednog stoljeća zakupljaju pažnju historičara, ali i naučnika različitih profila. O toj temi je proteklog stoljeća napisano više stotina knjiga i članaka. Njima se od nedavno pridružila i pažnje vrijedna studija Anike Mombauer² *Uzroci Prvog svjetskog rata*, koju je prevela Ksenija Todorović, a objavila izdavačka kuća Clio iz Beograda. U fokusu istraživanja autorice bile su uglavnom okolnosti koje su podsticale, i još podstiču, dugotrajnu raspravu o uzrocima rata, dok je malo pažnje posvetila događajima koji su doveli do rata (Sarajevski atentat). Studija čitaocima pruža detaljan pregled mišljenja uglavnom njemačkih, ali i drugih historičara, o uzrocima izbijanja rata.

Knjiga se sastoji od sljedećih poglavlja: **Uvod** (7-22), **1. Pitanje ratne krivice u toku rata i na Versajskim mirovnim pregovorima** (23-69), **2. Revizionisti i antirevizionisti** (70-103), **3. Uzroci i pitanje kontinuiteta u nemačkoj istoriji** (104-150), **4. Saglasnost i nastavak rasprava posle Fišera** (151-190), **Zaključak** (191-194), **Bibliografija** (195-210), osvrt i komentari na knjigu od strane dr. Vojislava Pavlovića (211-221), te **Indeks** (223-226).

U uvodu studije autorica je prezentirala dugoročne i kratkoročne uzroke Prvog svjetskog rata, julsku krizu, odnosno političke i diplomatske događaje vođene u Evropi nakon atentata na prestolonasljednika Franca Ferninanda, te samo izbijanje rata.

Na početku Prvog poglavlja *Pitanje ratne odgovornosti u toku rata i na Versajskim mirovnim pregovorima* A. Mombauer navodi da je značaj odgovornosti za izbijanje rata kod učesnika shvaćen neposredno nakon njegova izbijanja. Sve strane u ratu su počele sa izdavanjem zbirke zvaničnih dokumenata, kojima su nastojale neprijateljskoj strani pripisati odgovornost za rat. Radilo se ustvari o zbirkama odabranih dokumenata, koje su plasirale političke elite. O njihovoj vrijednosti najbolji sud iznio je Holger Helvig, ocijenivši njemačku zbirku dokumenata sljedećim riječima: “Клио је, у ствари, изневерена у Немачкој још

² Historičarka Anika Mombauer rođena je 1967. godine u Njemačkoj. Studije historije završila je u Njemačkoj i Velikoj Britaniji. Od 1998. godine predavač je na Odjeljenju za modernu evropsku historiju Otvorenog univerziteta u Velikoj Britaniji. U periodu od 2006. do 2011. godine bila je sekretar Njemačkog društva historičara. Član je Uređivačkog odbora projekta *1914-1918. Online* (Internacionalna encklopedija Prvog svjetskog rata).

почетком 1914. године“.³

Po završetku rata uslijedile su još intenzivnije rasprave o uzrocima rata. Autorica navodi da su pobjednici iz Antante, poslije četiri godine ratnih stradanja i razaranja, željeli što prije Njemačku optužiti za rat, jer su prema njihovu uvjerenju rat izazvali njemački rukovodioci. Uz to je javno mnijenje u Francuskoj i Velikoj Britaniji tražilo osvetu za navodne i stvarne strahote koje su počinile njemačke trupe, te da Njemačka plati za sva razaranja počinjena u ratu. Usljed navedenih okolnosti moglo se unaprijed zaključiti da će mirovni ugovor biti oštar, navodi autorka. Prema odredbama člana 231. Versajskog mirovnog ugovora Njemačka je proglašena glavnim krivcem za rat, a ugovor joj je nametnuo i ogromne reparacije. Autorka navodi da je njemačka delegacija uprkos rezervama i protestima bila primorana da stavi potpis na mirovni ugovor u Versaju, pa i na uvredljivi član 231. koji se tiče navodne njemačke krivice. Takav ugovor je u Njemačkoj prihvaćen kao “diktat” koji su pobijeđenom narodu nametnuli nerazumni i osvetoljubivi pobjednici.

Među brojnim nepopularnim dijelovima Ugovora najviše nesuglasica je u Njemačkoj izazvao čl. 231. odnosno klauzula o krivici za izbijanje rata. Uz to što je označena kao jedini krivac za četverogodišnja ratna stradanja i razaranja u Evropi, Njemačka je bila opterećena ogromnim reparacijama koje su opravdavane upravo optužbama za ratnu krivicu. Za skidanje reparacija, prema tome, bilo je potrebno Njemačkoj da dokaže da čl. 231. nije imao osnova. U podnaslovu *Nemačka “kampanja nevinosti”* autorica daje iscrpan pregled aktivnosti koje su preduzimali zvaničnici i institucije u Njemačkoj kako bi skinuli njenu odgovornost za izbijanje rata. Na državnom nivou bilo je formirano više komisija koje su se bavile objavljivanjem diplomatske građe i organizovanjem kampanja u štampi, kako bi se dokazala neosnovanost njemačke krivice za rat. Cjelokupnom kampanjom rukovodilo je Ministarstvo inostranih poslova preko Odjeljenja za ratnu krivicu osnovanog 1919. godine, koje je bilo moćna propagandna organizacija. Pored objavljivanja zvaničnih zbirki građe, prema novodima autorke, dvadesetih godina 20. stoljeća objavljeno je i više memoarskih zapisa najviših njemačkih zvaničnika i ključnih aktera izbijanja rata, između ostalih i kancelara Betmana Holvega, kojima se Njemačka nastojala abolirati od krivice za rat.

U Drugom poglavlju *Revizionisti i antirevizionisti* autorka istražuje rasprave koje su bile aktuelne u međuratnom periodu oko krivice za rat. Naglašava da je tokom međuratnih godina postojao veliki broj različitih stavova o uzrocima izbijanja rata 1914. godine. U raspravama koje su vođene išlo se iz krajnosti u

³ Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спореза и сагласности*, Београд, 2103, 24.

krajnost, tako da su jedni optuživali Njemačku za izbijanje rata, dok su drugi krivicu prebacivali na sudbinu (američki historičar i revizionista Bernadot Everli Šmit). Zvanični stavovi su se prema mišljenju autorke vremenom mijenjali. Dejvid Lojd Džordž, engleski ministar i premijer vlade tokom Prvog svjetskog rata, u svojim *Ratnim memoarima* iznio je mišljenje da je Evropa ušla u rat zbog grešaka i slučajnosti. Prema trećima, osnovni krivci za rat bili su Srbija, Francuska i Rusija (Heri Elmer Barns), a bilo je i mišljenja da niko nije odgovoran što se Julska kriza pretvorila u rat. Krajem tridesetih godina 20. stoljeća, u većini Evrope bio je ustanovljen novi konsenzus o ratnoj krivici, kojeg autorka naziva *Ugodni konsenzus*. Od konstatacije da je Njemačka jedina odgovorna za rat, prešlo se na tezu da su narodi jednostavno skliznuli u rat. Na taj način su nakon dvadeset godina poslije kraja rata uzroci odgovornosti za njegovo izbijanje naizgled bili riješeni kompromisom. Međutim, u to vrijeme Evropa i svijet bili su zahvaćeni novom, još strašnijom ratnom katastrofom. Bio je to rat, za koji Njemačka nije mogla poreći odgovornost poslije poraza i kapitulacije 1945. godine. Uzroci Prvog svjetskog rata, neposredno poslije završetka Drugog, nisu bili bitni, jer je svijet bio zaokupljen drugim problemima.

Rasprave o krivici za izbijanje Prvog svjetskog rata nastavljene su pedesetih godina 20. stoljeća, o čemu autorka piše u trećem poglavlju *Uzroci rata i pitanje kontinuiteta u nemačkoj istoriji*. Poglavlje počinje raspravom koja je vođena neposredno poslije rata, kada su revizionistički pogledi bili veoma prisutni među američkim i britanskim naučnim radnicima. Teza da su se evropski narodi “spotakli o rat” 1914. godine i dalje je bila općeprihvaćeno tumačenje kod zapadnonjemačkih historičara i šire javnosti. To shvatanje će šezdesetih godina, kako navodi autorka, raspršiti knjige njemačkog historičara Frica Fišera *Posezanje za svetskom moći* (1961) i *Rat iluzija* (1969), u kojima je autor porekao stanovište da je Njemačka bila nevinna u događajima koji su doveli do rata 1914. godine. Fišer je zastupao stanovište da su saveznici u Versaju donijeli pravilan zaključak o krivici Njemačke za rat. Debatu koja je uslijedila kao reakcija na njegove teze o Njemačkoj kao glavnom krivcu za globalni sukob Mombauerova je posvetila posebnu pažnju. Fišerova djela izazvala su ogromnu polemiku, a njegovi stavovi su bili podvrgnuti oštroj kritici, kako bi se opovrgla njegova stajališta o njemačkoj agresivnoj politici teritorijalne ekspanzije 1914. godine. Prema mišljenju autorice, Fišerovi argumenti nisu samo pokrenuli novo vrednovanje tadašnjih pogleda, nego su i naglasak sa diplomatske i političke historije premjestili na društvenu i ekonomsku historiju, što se odrazilo na način na koji su historičari željeli da objasne uzroke rata. Iako su u početku vodeći njemački historičari gnjevno reagovali na Fišerove poglede, optužujući ga da je „izdajnik otadžbine“, njegova stajališta su podstakla novo zanimanje za staru temu “uzroka Prvog svjetskog rata”

i dala podstreka za nova istraživanja ovog pitanja.

Saglasnost i nastavak rasprava poslije Fišera naslov je četvrtog poglavlja knjige, koje autorka počinje raspravama u Njemačkoj oko kontroverznog Fišerovog shvatanja o krivici za rat. Tokom tih neprijatnih rasprava, kako ih naziva Mombauerova, u Njemačkoj su se profilirale dvije različite škole mišljenja (“Hamburška” i “Bilfedska”), u kojima se polahko potirala granica između pojedinih frakcija. Međutim, i dalje većina naučnika nije bila ubijeđena u ispravnost Fišerova stava da je njemačka spoljna politika imala neprekinuto usmjerenje.⁴ I pored svih kontroverzi njegovo istraživanje nagnalo je njemačke historičare da ponovo ispituju raspoložive dokaze da bi shvatili zašto je došlo do rata 1914. godine. Protivnici Fišerovih teza su, pak, počeli sve više da se usredsređuju na sitne detalje oko spora. U rasprave su se polahko uključili i mlađi historičari, koji su istraživanju ove teme pristupali sa manje pristrasnosti od historičara koji su bili savremenici oba svjetska rata. Nova generacija historičara smatrala je da pitanje uzroka rata pripada historiji i da zato zaslužuje da bude istraženo. Uz to, sve više su isticali ulogu i drugih zaraćenih strana 1914. godine i time širili debatu o uzrocima rata. Neke od tih rasprava autorka je analizirala u ovom poglavlju. Iako je težište u knjizi Mombauerova posvetila njemačkim historičarima i njihovim sporenjima, prije svega F. Fišeru, posljednji dio ovog poglavlja posvetila je nedavnim istraživanjima uloge i drugih država (Austro–Ugarske, Velike Britanije, Francuske, Rusije i Srbije) u događajima koji su doveli do rata. Na samom kraju knjige autorica ukazuje na nadolazeći talas rasprava i sporenja o ovoj još uvijek spornoj temi.

Anika Mombauer je u knjizi *Uzroci Prvog svjetskog rata. Sporenja i saglasnosti* kroz analizu historiografije čitaocima pružila jedan novi pogled na pitanje odgovornosti za rat. I nakon jednog stoljeća ovo pitanje je još uvijek aktualno. Teme iz Prvog svjetskog rata još uvijek privlače pažnju historičara, ali i naučnika različitih profila. Stoga im ovo djelo, kao i široj čitalačkoj javnosti, može biti od koristi u sagledavanju i upoznavanju sa zbivanjima vezanim za izbijanje Prvog svjetskog rata.

Salkan Užičanin

⁴ Prema Fišerovim tumačenjima njemački rukovodioci su ciljali na rat nekoliko mjeseci prije nego što je on zaista počeo. (A. Момбайер, *Узроци Првог светског рата*, 111).

Bošnjačka pismohrana. Časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj, svezak 13, broj 38 – 39, Zagreb 2014, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju

I 2014. godine po trinaesti puta na 496 stranica objavljen je 38–39 broj *Bošnjačke pismohrane*, časopisa za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj, izdanje Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. Radi se o uistinu vrlo uspješnom zborniku koji redovito donosi niz znanstvenih i stručnih radova s konferencija koje organizira Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis islamske zajednice Zagreb i Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. Ovaj zbornik je vredniji time što su ovaj put objavljeni radovi sa dva znanstvena simpozija „Islam u Europi - stanje i perspektive“ i „Društveni položaj muslimanke u Europi – stanje i kako ga poboljšati“ te s okruglog stola „Položaj Bošnjaka u Republici Hrvatskoj u kontekstu europskih integracija“. U zborniku su objavljena 23 znanstvena i stručna članka te 12 ostalih članaka vezanih za književno stvaralaštvo, umjetnost (likovno stvaralaštvo) i bošnjačke znanstvenike. Zbornik uz to ima i dvije znanstvene recenzije, čime je postigao da se autorima njihov rad znanstveno vrednuje. *Bošnjačka pismohrana* podijeljena je u sedam osnovnih cjelina od kojih je svaka cjelina podijeljena u potpoglavlja, odnosno radove pojedinih znanstvenika, javnih i kulturnih radnika vezanih za pojedinu temu Zbornika.

Prva cjelina pod nazivom *Bosna i Hercegovina i Bošnjaštvo* sastoji se od četiri teksta. Prvi je tekst *Historijsko razumijevanje Bošnjaštva u kontekstu popisa stanovništva u BIH u 2013. godini* autora prof. dr. Muje Demirovića s Pravnog fakulteta Univerziteta u Bihaću u kojem autor komentira popis stanovništva u Bosni i Hercegovini 2013. u kontekstu bošnjačke nacije. Doc. dr. sc. Edin Mutapčić sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Tuzli piše rad pod naslovom *Srednjovjekovna Bosna i njezin narod* u kojem se bavi egzistiranjem medijevalne bošnjačke etničke zajednice. Autor smatra kako je sinteza različitih etničkih skupina u jedinstvenu bošnjačku etničku zajednicu u srednjem vijeku dobila svoj okvir u bosanskoj državi, koja je dovela do posebnosti današnjeg bosanskohercegovačkog prostora u obliku višestoljetnog kontinuiteta teritorija, imena i političkog organiziranja. Prof. dr. Ivan Balta sa Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku piše rad *Bošnjaštvo u austrougarskoj politici krajem 19. i početkom 20. vijeka* u kojem je naglasak stavljen na politiku Benjamina Kallaya i Istvana Buriana prema Bosni i Hercegovini, odnosno usporedbu projekta stvaranja Kallayeve bosanske nacije u odnosu na jačanje vjerskih zajednica i nacionalnih

individualnosti u vrijeme Burianove uprave. Četvrti rad piše doc. dr. sc. Dževad Drino sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici pod naslovom *Josip Vrbić – pisac historije Bosne i Hercegovine i osnivač Bošnjačke demokratske stranke* u kojem se bavi Vrbićevim političkim idejama i shvaćanjem bošnjaštva kao i njegovim historiografskim radom.

Druga cjelina sadrži dva teksta. Jedan je tekst prof. dr. Seada Berberovića *Analiza rezultata popisa stanovništva 2011. u Republici Hrvatskoj prema narodnosti i vjeri*. Radi se o iznimno korisnom tekstu u kojem Berberović analizira rezultate posljednjeg popisa stanovništva u Hrvatskoj i uspoređuje ga s prošlim popisom iz 2001. Ujedno se bavi i političkom zastupljenošću Bošnjaka u županijama i općinama, odnosno njihovim pravom za osnivanje vijeća ili dobivanje predstavnika nacionalne manjine. Drugi tekst je izvorni znanstveni rad dr. sc. Zlatka Hasanbegovića i dr. sc. Nenada Pokosa (*Tro*) *jedan narod. Bošnjaci, Muslimani i Hrvati Muslimani u Hrvatskoj u popisima stanovništva 2001. i 2011. godine* koji je objavljen u *Društvenim istraživanjima* 2014. godine. U tekstu autori na temelju neobjavljenih podataka iz Državnog zavoda za statistiku donose informacije o nacionalnom izjašnjavanju Bošnjaka u Hrvatskoj 2011. godine.

Treća cjelina *Bošnjaci i Islamska zajednica* sastoji se od jedanaest tekstova. Prvi je tekst prof. dr. sc. Ivana Markešića, sociologa religije, pod naslovom *Islamizirana Europa ili europezirani islam*. Markešić se pozabavio terminima Europa i islam pokušavajući odgovoriti na pitanja što se podrazumijeva pod tom pojmovima s naglaskom na socioreligijsku situaciju, zaključujući kako je Europa nužno mora omogućiti suživot, ali i izgradnju zajedničkih vrijednosti. Prof. dr. sc. Enes Karić s Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu piše esej *Ljudsko lice u izvorima islama*. U tekstu piše o opisu ljudskog lica u Kur'anu i Hadisu u kontekstu suvremenih rasprava o pokrivanju ljudskog lica. Autor raspravu zaključuje tezom kako praksa pokrivanja čovjekova lica ne može biti opravdana izvorima islama. Akademik prof. dr. sc. Ferid Muhić piše tekst *Kritička analiza ključnih argumenata ekstremnog antislamizma: slučaj Bat Ye'or* u kojem donosi informacije o današnjoj islamofobiji. Muhić se posebno pozabavio autoricom koja piše pod pseudonimom Bat Ye'or, pozivajući na križarski rat protiv muslimana. Prof. dr. sc. Aziz Hasanović piše tekst o *Utjecaju islama na oblikovanje Europe* u kojem navodi primjer Hrvatske kao pozitivnog modela integracije muslimana u europskom društvu. Mr. sc. hfz. Behija Durmišević bavi se temom *Bošnjačko razumijevanje islama u 20. stoljeću – tematizacija pitanja muslimanke u Bosni i Hercegovini tokom 20. stoljeća*. U tekstu piše o položaju žena muslimanki kroz dvadeseto stoljeće uspoređujući zakonske propise od početka stoljeća do današnjih dana. Doc. dr. sc. Nedžad Grabus, predsjednik Mešihata Islamske zajednice u Sloveniji, na primjeru džamije u Ljubljani piše o *islamskim kulturnim centrima i*

integracijskim procesima muslimana u europska društva. Doc. dr. sc. Amir Karić sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Tuzli bavi se u svojem tekstu *nekim aspektima političke participacije muslimana u Evropi*. Zaključuje kako se muslimani aktivno uključuju u politički život svojih novih domovina pri čemu su većinom opredijeljeni podrškom tradicionalnim strankama. Sead Muhamedagić osvrnuo se na monografiju *Muslimani u Austriji. Povijest, životni svijet religija. Osnove za dijalog* autora Susanne Heine. Dr. sc. Sead Alić bavi se u tekstu *Kako postaviti pitanje?* pravicima razmišljanja o odnosu islama i Europe. Prof. dr. sc. Fahira Fejzić Čengić piše tekst *Medijska pismenost – duhovna uspravnost žene u postmodernim tokovima – komparativni pogled*. Prof. dr. sc. Adnan Jahić s Filozofskog fakulteta u Tuzli se bavi *bilješkama o hafizu Salihu ef. Sivčeviću i njegovom djelovanju u Behram-begovoj medresi u Tuzli* te na temelju arhivske građe iz Arhiva Tuzlanskog kantona piše o njegovu reformatorskom radu.

Četvrti dio Zbornika posvećen je radovima s Okruglog stola *Manjine u Republici Hrvatskoj u kontekstu europskih integracija* na kojem je sudjelovalo šest sudionika. Prof. dr. sc. Sead Berberović daje osvrt na djelovanje *Bošnjaka u Hrvatskoj kao manjine kroz 22 godine*. Autor u tekstu analizira popise stanovništva od 1991. do 2011. te daje pregled organiziranja bošnjačke nacionalne manjine od osamostaljenja Hrvatske do današnjih dana. Mag.iur. Amina Nanić piše tekst o *ustavnopravnom položaju nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj* gdje analizira položaj nacionalnih manjina u Hrvatskoj (Jugoslaviji) od 1963. do današnjih dana. Dr. sc. Filip Škiljan iz Instituta za migracije i narodnosti donosi tekst koji se bavi *analizom stvarnih dosega u konzumaciji prava nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj* gdje donosi primjere kršenja prava nacionalnih manjina od uspostave neovisne Hrvatske do današnjih dana, a dr. sc. Ljiljana Dobrovšak iz Instituta Ivo Pilar napisala je tekst o *manjinskim udrugama/udruženjima na web stranicama* navedenim na popisu Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. Nemanja Relić, mag. polit., iz Srpskog demokratskog foruma piše tekst *Povezivanje nacionalnih manjina u svrhu ostvarivanja prava te mogućnosti financiranja projekata nacionalnih manjina kroz EU fondove* u kojem prezentira projekt financiran u sklopu IPA programa 2009. pri čemu bošnjačka i srpska nacionalna zajednica su surađivale u jačanju prava nacionalnih manjina na području Banije i Korduna. Dr. sc. Vlatka Dugački iz Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža u Zagrebu piše tekst *Česi u Hrvatskoj u XX. i XXI. stoljeću – sličnosti i razlike* u kojem donosi interesantne podatke o položaju češke nacionalne manjine između 1911. i 2011. godine.

Peti se dio bavi radom, značajem i životom prof. dr. sc. Esada Ćimića. Iz različitih uglova gledišta o Ćimiću pišu Esad Bajtal, Ivan Markešić, Mladen Labus i Ajka Tiro, a na kraju je dana i bibliografija radova sociologa religije prof. dr.

Esada Ćimića. Poglavlje je obogaćeno i objavljivanjem Ćimićeve teksta *Sudbina i otpori*. Radi se o vrijednom doprinosu istraživanju ličnosti Esada Ćimića.

U šestom dijelu pod naslovom *Književni prikazi* objavljene su drame Ahmeda Muradbegovića, a Dinko Delić piše tekst *Nedočitani bosanski pisac* o Ahmetu Muradbegoviću. Prof. dr. sc. Shahab Yar Khan analizira i uspoređuje položaj žena u djelima Williama Shakespearea i sufijskoj literaturi.

Posljednja cjelina pod nazivom *Likovno stvaralaštvo* obuhvaća tri priloga posvećena slikaru Zlatanu Vehaboviću. Poglavlje *Djelovanje Zlatana Vehabovića* obuhvaća intervju sa Zlatanom Vehabovićem koji je vodio Mladen Bičanić, te popratne tekstove uz izložbe Zlatana Vehabovića koji su izlazili u novinama ili koji su služili kao predgovor za izložbu i njegov životopis.

Radovi objavljeni u Zborniku obuhvaćaju poglede raznorodnih znanstvenika i stručnjaka na teme Bosne i Hercegovine i Bošnjaštva, Bošnjaka i Islamske zajednice, života i rada Esada Ćimića, nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, književnog rada Ahmeta Muradbegovića, djelovanja umjetnika Zlatana Vehabovića i popisa stanovništva koji je proveden u Hrvatskoj 2011. godine. Radi se o vrlo zanimljivom štivu koje neće biti korisno samo znanstvenoj publici, već i široj javnosti. Povijesni prilozi u ovom Zborniku predstavljaju vrlo zanimljiv pogled na odnos prema bošnjačkoj naciji u raznim razdobljima prošlosti. Drugi dio koji se tiče religije i odnosa islama prema naciji (posebno bošnjačkoj) kao i odnosu islama prema europskoj kulturi vrlo je značajan doprinos istraživanju i proučavanju islamske kulture u Bosni i Hercegovini, odnosno odnosa islama i Europe. Vrlo veliku vrijednost predstavljaju i pogledi znanstvenika i stručnjaka na položaje nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Bošnjake na popise stanovništva 2001. i 2011. godine .

Autori su vrlo vješto obradili spomenute teme te na taj način stvorili tekstove koji će biti korisni znanstvenicima i stručnjacima različitih profila (ponajprije povjesničarima, sociolozima, filozofima i politolozima). Kako zbog promišljanja manjinskog položaja te primjerene metodologije, časopis *Bošnjačka pismohrana* predstavlja značajan doprinos poznavanju manjinske problematike u Hrvatskoj, a njegovo redovito izlaženje poticaj je za daljnje istraživanje posebice bošnjačke nacionalne manjine u Hrvatskoj te najrazličitijih bosanskohercegovačkih tema.

Filip Škiljan

Adnan Jahić, *Vrijeme izazova.*
Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća,
Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku
županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića Sarajevo,
Zagreb – Sarajevo 2014, 629.

Potkraj 2014. godine, u izdanju Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačke županije i Bošnjačkog instituta- Fondacija Adila Zulfikarpašića Sarajevo, iz štampe je izašla knjiga *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća* autora prof. dr. Adnana Jahića. Prof. dr. Adnan Jahić u posljednje dvije decenije na jedan posebno zanimljiv, naučno odgovoran i akribičan način otvara čitav niz važnih pitanja iz suvremene prošlosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Taj njegov istraživački trud rezultirao je sa nekoliko veoma zanimljivih i historiografski utemeljenih publikacija, te nekoliko desetina članaka i drugih historijskih sadržaja, koji na naučno profiliran i prihvatljiv način tretiraju suvremenu bosanskohercegovačku prošlost. Posebnu pozornost naučne javnosti u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja privukla je njegova knjiga *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)* (Zagreb 2010). Za razliku od ove knjige, koja je tretirala jedno važno i integralno zaokruženo historijsko pitanje posvećeno Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini, Jahićeva nova knjiga *Vrijeme izazova – Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća* bavi se setom važnih pitanja iz prošlosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XX stoljeća. Knjiga je nastala kao rezultat desetogodišnjeg rada i naučnog stremljenja autora da se kroz jedan istraživački i historiografski uvid osigura što potpunija faktografska osnova za stvaranje cjelovitije slike o prošlosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine u navedenom periodu.

Naime, pitanja otvorena i obrađena u knjizi predstavljaju naučno zadiranje i osvrt na brojne izazove kroz koje su prolazili Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća. To je vrijeme mukotrpnog stremljenja na putu njihovog nacionalnog, političkog, duhovnog i kulturnog razvoja i uzdizanja. Riječ je o složenoj i kompleksnoj problematici, koja obuhvata jedno od najdramatičnijih razdoblja ukupne historije Bošnjaka. To je vrijeme opterećeno ratovima, borbom za nacionalni prestiž i dominaciju, nametanjem totalitarnih ideologija, te konstantnim nasrtanjem na tradicionalne, duhovne i ukupne vrijednosti Bošnjaka. Sve je to u konačnici snažno uticalo na razgradnju bošnjačkog nacionalnog i ekonomskog bića i ukupnog identiteta. U nekim posebno složenim i kritičnim vremenima

prijetilo je i njihovom opstanku. Stoga, autor sa potrebnom dozom istraživačkog opreza pristupa otvaranju i razmatranju brojnih historijskih pitanja, te daje jedno zrelo promišljanje u kojem iznosi naučno utemeljene stavove o karakteru zbivanja u navedenom razdoblju bošnjačke prošlosti. Osim toga, autor se svojski potrudio da što vjernije oslika bošnjačku prošlost navedenog vremena, što se najbolje može vidjeti iz prezentovanih sadržaja u knjizi. Knjiga počinje pitanjima koja zadiru u srž problema sa kojima su se susretali Bošnjaci nakon odlaska Osmanlija (1878), a posebno nakon aneksije (1908. godine), kada su Bošnjaci postavljali pitanja opstanka njihove vjere i posjeda u novom državno-političkom kontekstu. Autor skreće pažnju i ukazuje na nesnalaženje i dijametralno suprotne poglede u vezi aneksije od strane bošnjačkih političkih subjekata i autoriteta. Muslimanska narodna organizacija (MNO) istu je smatrala nastavkom pravnog i političkog nasilja nad Bosnom i Hercegovinom i njenim stanovnicima, pri čemu je težila jednoj irealnoj inicijativi povratka Bosne i Hercegovine u okrilje Osmanskog carstva, dok je Muslimanska napredna stranka (MNS) imala sasvim oprečan stav o ovome, sagledan u podržavanju potpune uspostave austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Posebnu pažnju u knjizi autor poklanja rješavanju složenog jugoslovenskog pitanja i događajima vezanim za Prvi svjetski rat. To je pitanje iznova aktualiziralo državno-pravni status Bosne i Hercegovine i njen opstanak, koji je zavisio od statusa i položaja Bošnjaka, ali i od njihove osviještenosti u tom složenom vremenu. Autor ističe da su političku aktivnost Bošnjaka u Prvom svjetskom ratu karakterisale interesno-personalne razlike i odsustvo zajedničkih vizija i odgovora na izazove koje su sa sobom nosili politički tokovi i događaji, što je sužavalo društvenu osnovu učešća Bošnjaka u procesima rješavanja jugoslovenskog pitanja, uključujući redefiniranje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine. Autor u knjizi dobro detektira navedenu problematiku, ukazujući na problem odsustva integralne bošnjačke platforme, što je značajno udaljilo Bošnjake od političkih i društvenih tokova koji su bili vezani za rješavanje ovog pitanja. To je doprinijelo da stvaranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca bošnjački interesi postanu lakšim plijenom centralističko-nacionalističkih političkih struktura iz Beograda. Riječ je o konstantnom procesu razgradnje bosanskohercegovačkog državotvornog bića u vremenu trajanja monarhističke Jugoslavije.

Na jedan posve nov, ali naučno prihvatljiv način, autor se bavi pitanjem upotrebe naziva „Bošnjak“ u savremenoj historiografiji, te iznosi stav „da nema razloga naučne naravi zbog kojih se naziv Bošnjak ne bi mogao koristiti za Bošnjake u onim razdobljima historije u kojim je taj termin bio zanemaren, osporavan, zabranjivan i potisnut.“ Autor posebno drži do stava da se ovaj period bosanskohercegovačke prošlosti značajno može razumjeti kroz validne spoznaje o

političkim i javnim ličnostima, koje su obilježile isti. Stoga je dat zanimljiv i detaljan osvrt napolitičko, javno i kulturno djelovanje i život Husage Ćišića, pri čemu donosi značajan broj novih saznanja iz njegovog bogatog političkog i javnog života. Jedan broj istih govori o mladalačkim idealima i zabludama Husage Ćišića. Tu su brojni stavovi Husage Ćišića izneseni o važnim pitanjima tadašnje bošnjačke i bosanskohercegovačke političko-društvene zbilje, poput onih vezanih za prečansku politiku, oprez u kritici vladajućih srbijanskih krugova, prijetnju velikosrpske hegemonije, opstanak Bosne i Hercegovine, početni kritički odnos prema dr. Mehmedu Spahi i Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, koji je značajno promijenjen u šestojanuarskom sistemu, kada je od žestokog kritičara Ćišić postao lojalni pristaša i branitelj Spahine politike, čijom zaslugom je izabran za predsjednika Vakufsko mearifskog sabora 1937. godine. Tu su i druga Ćišićeva stajališta - o bosanstvu i bosanskoj autonomiji, o oduševljenju i razočarenju avnojevskom Jugoslavijom, zbog njegove bezuspješne borbe za priznavanje bosanske narodnosti. Iznesena stajališta vezana za Husagu Ćišića data na ovaj način bacaju jednu novu i zasigurno jasniju svjetlost na ukupne odnose i prilike u kojima su se našli Bošnjaci i Bosna i Hercegovina u prvoj polovini XX stoljeća.

Autor u knjizi otvara i tretira i druga važna pitanja iz društvene historije Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Veoma su zanimljive historijske opservacije autora o ulozi bosanskohercegovačke uleme u kulturnom i društvenom životu Bošnjaka. One idu u pravcu stava da ulema nije imala potrebne pretpostavke i snagu da bude generatorom ukupne uspješne preobrazbe i preporoda Bošnjaka u navedenom vremenu. Posebno poglavlje je posvećeno nacionalnom pitanju Bošnjaka između dva svjetska rata, pri čemu je otvoreno nekoliko pitanja kojima su se željele otkloniti određene dileme, poput one važne, čija je Bosna. U tom smislu, autor nakon iznošenja brojne i značajne faktografije, donosi nedvosmislen zaključak da su bosanskohercegovački srpski političari smatrali „da država mora imati jasnu strategiju za Bosnu, kako bi srpski narod u njoj imao ulogu koju zaslužuje po historiji, po brojnosti i po zaslugama“. Također, srpska politička javnost je bila ubijedena da značajna zasluga za udaljenost bosanskohercegovačkih muslimana od srpstva, pored oportunistički nastrojenih elita, pripada reisu-l-ulemi Mehmedu Džemaludinu Čauševiću. Tako mu je na primjer posebno zamjereno, što lično nije posvetio nijednu džamijsku dovu dinastiji Karađorđevića. Stoga su posebno zanimljiva gledanja autora na ličnost i ulogu reisu-l-uleme Čauševića. Između ostalog, on iznosi stav srpskog političara Šćepana Grđića o njegovom nacionalnom opredjeljenju koji glasi da Čaušević „nije bio nacionalno svjestan ni kao Srbin, ni kao Hrvat, bio je Bošnjak“. Kako je Islamska zajednica imala značajnu ulogu u životu Bošnjaka, autor ovom pitanju posvećuje vidnu pažnju, dajući osvrt na nekoliko važnih pitanja, kao što su: uticaj rijaseta u političkom i

vjerskom životu Bošnjaka, stajališta o izboru reisu-l-uleme, o porijeklu rijaseta, o podršci i otporu reisu-l-ulemi Čauševiću, o teškom bremenu reisu-l-uleme, o pritiscima vlasti na Islamsku zajednicu, te o drugim brojnim bitnim detaljima iz vjerskog života u Bosni i Hercegovini u navedenom periodu. Na kraju, autor daje jedno razumno i naučno utemeljeno i održivo stajalište da je rijaset bio permanentno izložen uticajima i pritiscima različitih subjekata, od države i državnih organa, političkih stranaka, raznih interesnih skupina, te da je i u takvim nepovoljnim okolnostima, prilagođavajući se političko-društvenim prilikama, ulagao napore ka realizaciji svoje temeljne islamske misije, ciljeva i zadataka.

Posebnu pažnju autor je posvetio pitanjima koja su se odnosila na odnose srpskih i hrvatskih političara prema „nacionalizovanju muslimana“, pri čemu ukazuje na prisustvo stalnih pritisaka u pravcu širenja srpske i hrvatske nacionalne ideje među Bošnjacima. Nešto novo u historiografskom smislu je sud dat od strane autora o bošnjačkoj eliti u prvoj polovini XX stoljeća. Autor kritički ukazuje na bošnjačku političku raspolućenost, rasulo i idejnu dezorijentaciju, kao tragično ishodište oportunističke politike, koja je zanemarivala težišna pitanja bošnjačke opstojnosti, što je ostavilo neželjene i dugotrajne posljedice po Bošnjake. Sa puno naučne suptilnosti autor prilazi pitanju posvećenom položaju Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu i njihovoj ulozi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). O ovom pitanju autor govori na osnovu nekih novih i u historiografiji dosada nepoznatih izvora. To je doprinijelo da autor pruži nekoliko važnih novih stajališta. Iznesenim promišljanjima autor prevazilazi neka dosadašnja stereotipna stajališta o ovom pitanju, te tako značajno pomaže stvaranju jasnije slike i boljem razumijevanju bošnjačkog iskustva sa ustaškom hrvatskom državom. To je učinjeno tretiranjem brojnih pitanja poput odnosa ustaškog režima prema Bošnjacima te odnosa Bošnjaka prema NDH, koji je išao od njihovog ushićenja do razočarenja. Treba istaći i činjenicu da je autor potpuno svjestan kompleksnosti i složenosti ovog pitanja, te stoga istom prilazi sa posebnim oprezom, vagajući validnost bezmalo svakog korištenog izvora. To je pomoglo autoru da iznese više važnih tvdnji i zaključaka u cilju bacanja što jasnijeg svjetla na najvažnije subjekte ratnih dešavanja, naročito kada je riječ o njihovom odnosu prema Bošnjacima. Zanimljiv prilog u knjizi je posvećen Muhamedu ef. Pandži, uglednom članu Ulema-medžlisa i poznatom mualimu Begove džamije u Sarajevu. Ovim sadržajem autor pokušava odgonetnuti neke ranije dileme o ulozi ovog znamenitog alima i muderisa u događajima vezanim za Drugi svjetski rat. Njih je jako dosta, neke su kontradiktorne, pa će ovo kazivanje pomoći boljem sagledavanju uloge Muhamed ef. Pandže u ratnim dešavanjima. Osim toga, kroz slučaj hafiza Muhameda ef. Pandže želi se ukazati na sudbinu i stavove ovog angažiranog bošnjačkog muslimanskog autoriteta u Drugom svjetskom ratu, na njegovu upućenost i

neupućenost u zamršena vojno-politička kretanja u okupiranoj Jugoslaviji te na iskazane napore i potrebe nekih predstavnika uleme da se bošnjačko nacionalno biće očuva u surovim vremenima rata. Jedan prilog u radu odnosi se na društveno-političke prilike neposredno nakon Drugog svjetskog rata vezane za Zvornički srez, gdje je na osnovu izvora prvoga reda iznijeto jako puno zanimljivih i provocirajućih stavova i činjenica o ovom periodu bosanskohercegovačke prošlosti. To je vrijeme uspostave komunističke vlasti i obnove zemlje, složenih međunacionalnih odnosa, djelovanja antikomunističkih grupa, nedostatka kadrova i čitavog niza drugih složenih i za novu vlast otvorenih pitanja. Sa svim pitanjima se susretao i prostor Zvorničkog sreza, koji je oslikavao ukupnost bosanskohercegovačke stvarnosti ovog vremena, kada su Bošnjaci bili izloženi novim iskušenjima i problemima, koji su ostavili dubok trag i uticali na njihovu daljnju sudbinu. Ovaj dio teksta će svakako biti od pomoći drugim istraživačima u otvaranju važnih historijskih pitanja iz ovog perioda bosanskohercegovačke prošlosti.

Knjiga *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća* Adnana Jahića predstavlja značajno i vrijedno historiografsko osvježenje koje je nedostajalo historijskoj nauci u Bosni i Hercegovini. Jahićevo štivo, sa puno faktografskih novina, na eruditskim osnovama, građeno na analizi i kritici dosadašnjih historiografskih stajališta, značajno je obogaćeno iznošenjem novih gledišta zasnovanih na brojnim relevantnim historijskim izvorima. Sadržaji predstavljani u navedenoj knjizi, autora koji piše objektivno, kritički, bez sentimenta prema akterima minulih zbivanja, važan su iskorak ka stvaranju nekih novih, drugačijih, ali historijski opravdanih pogleda i stajališta. Oni su potrebni historijskoj nauci, posebno u Bosni i Hercegovini, ali i okruženju, kako bi se razbili postojeći kliše i stereotipi, nastali pod uticajem određenih politika, ideologija i predrasuda. Stoga nam sadržaj koji je ponuđen u ovom vrijednom djelu značajno pomaže u sklapanju jasnijeg i objektivnijeg mozaika uvida o prošlosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine u burnom vremenu kakvo je bilo prva polovina XX stoljeća.

Izet Šabotić

Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka – Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013, 309.

Pisati o državnici čija je djelovanje najneposrednije utjecalo na prilike u kojim živimo, na postojeću državnu i društvenu stvarnost, iznimno je zahtjevno i nezahvalno. Kada je Alija Izetbegović u pitanju, cijelu stvar dodatno komplicira opseg kontroverzi koje su se, s razlogom ili ne, plele i još uvijek pleću oko njegove ličnosti. Ipak, postavlja se pitanje: zašto je Izetbegović, premda se zalagao i borio za neupitne političke, civilizacijske i ljudske vrijednosti, čak i među dobronamjernim ljudima - a o političkim protivnicima da i ne govorimo - nerijetko bio predmet kritike upitne zasnovanosti, nerazumijevanja i osporavanja. Temeljna činjenica koja mnogima predstavlja smetnju u pokušajima objektivnog razumijevanja Alije Izetbegovića i njegove politike jeste njegova nekonvencionalnost i atipičnost kao političara. Njegov političko-državnički angažman, ako nije bio neposredni izraz njegovih duhovnih opredjeljenja i životne filozofije, onda se sigurno na njih veoma tijesno naslanjao, čineći, u svojoj osnovi, vanjsku sastavnicu jedinstvenog pojavnog lika Alije Izetbegovića. Havelovski i degolovski tip, Izetbegović nije poimao, niti je mogao poimati, politiku kao puko oruđe ostvarivanja interesa, kao od etičkih obzira i zasada otuđenu djelatnost koja ne mari za principe pravde i humanosti, makar je njegovom narodu, u kriznim devedesetim, doista bio potreban lider spreman koristiti sve vještine i lukavstva politike da bi se osigurao narodni opstanak. I kako je glavnu sadržajnost njegovog intelektualnog i etičkog usmjerenja činilo islamsko učenje, koje i obrazovaniji krugovi u Evropi, a naročito bosanskohercegovačkom susjedstvu, zahvaljujući rasprostranjenim stereotipima i predrasudama, nerijetko doživljavaju i tumače kao suprotnost vrijednostima demokratije, slobode i jednakosti, to je cjelokupnoj Izetbegovićevoj djelatnosti često pripisivan nekakav skriveni smisao u smislu isključive borbe za islam i islamski poredak, što je proširivalo opseg rasprava u kojim su dominirali spekulacija i nagađanje a u drugi plan ostavljani stvarnost i činjenice. Bosanskohercegovački historičar Admir Mulaosmanović je bio itekako svjestan navedenih deformacija u pogledima na Aliju Izetbegovića, pa je u svojoj studiji o Izetbegoviću, po mom sudu s pravom, pratio dvostruki plan – težišni, politički, i ništa manje važan intelektualni i etički, čije objektivno razumijevanje, uključujući njihov suodnos, sužava prostor manipulaciji u ocjenama Izetbegovića kao čovjeka, intelektualca, državnika i političara.

Mulaosmanovićevim istraživanjem Izetbegović je prikazan u svoj punini muslimanskog intelektualca koji je nastojao izmjestiti islamska vrela i naslijeđe iz statične percepcije minulih stoljeća, poimajući ih kao podlogu i podsticaj širem

preporodu muslimanskih naroda na obrazovnom, društvenom i ekonomskom planu, umjesto rasprostranjenih pristupa koji, insistirajući na često beznačajnim doktrinarnim i iskustvenim finesama i zasebnostima, umotanim u teološko i šerijatsko ruho, favoriziraju razlike i pothranjuju stagnaciju. U tom smislu su Izetbegovićeve antiformalistički intonirani stavovi u različitim radovima, obraćanjima i porukama važan doprinos savremenom promišljanju krize muslimanske civilizacije te podrška pristupima i praksama koji u islamu vide inspiraciju i pokretačku snagu u pravcu pozitivne promjene, koja se prije svega treba dogoditi u pojedincu da bi eventualno mogla biti ostvariva na razini kolektiviteta. U pojavnom smislu, a to su bile i moje lične impresije, Izetbegović se po svemu doimao kao racionalist kojem je strana svaka mistifikacija, svaki dogmatizam, duhovna zatvorenost i pretjerivanje bilo koje vrste. Nije volio prazan govor nacifran frazama, bez srži, suštine i jasnoće o stvarima o kojim se govori.

Knjigom Admira Mulaosmanovića konačno se počinje popunjavati jedna ozbiljna praznina u historijskoj nauci koja tretira sudbonosna događanja posljednjeg desetljeća XX stoljeća, u kojim je Bosna i Hercegovina preživjela raspad Jugoslavije i opstala i afirmirala se kao ideja i država. To je, prema zamislima nositelja velikodržavnih ideja, bilo najmanje očekivano ishodište propasti jugoslavenske države, a najveća zasluga za takav rasplet, u personalnom smislu, svakako pripada Aliji Izetbegoviću. Mulaosmanović je uspješno oslikao političko-državnički put Alije Izetbegovića od borca za ljudska prava muslimana u Jugoslaviji do neospornog bosanskohercegovačkog i bošnjačkog lidera, koristeći se glavninom dostupnih i relevantnih objavljenih izvora, knjiga, članaka i rasprava. Vješto je osvijetlio odsustvo političke ambicije, kao karakterističan izraz njegove duhovne fizionomije, koje mu je pomoglo da očuva prirodnost, pristupačnost, osjećaj jednakosti sa drugim ljudima, ali i da u najtežim trenucima po njegov narod i državu ne prestane insistirati na univerzalnim vrijednostima i humanizaciji ljudskih odnosa. Zbog takvih pristupa protivnici i kritičari su ga smatrali nedoraslim i nepodesnim da vodi državu kojoj su neprijatelji namijenili nestajanje. Istovremeno, to ga je činilo jedinstvenim i različitim na političkoj areni Balkana devedesetih, kojom su kormilarili velikodržavni projekti, nacionalni pragmatizmi i moralni sunovrat koji je potirao temeljne vrijednosti savremene civilizacije. Jedno desetljeće nakon Alije Izetbegovića, bez obzira kako cijenio njegovo naslijeđe, u bosanskohercegovačkom društvenom i političkom prostoru osjeća se praznina na polju kredibilne politike, a ono što se danas događa podsjeća nas na Izetbegovićeve riječi kada je upozoravao da poslijeratni oporavak i prateća tranzicija neće moći proći bez nepravde, nejednakosti i zloupotreba, ali i kada je upućivao javne ličnosti i zvaničnike da moraju imati potrebnu dozu osjetljivosti i obzira prema potrebama građana, naročito boračkih i siromašnih slojeva društva.

Izetbegović je bio lider kojeg je nosio osjećaj izrazite odgovornosti spram preuzetih javnih obaveza; danas, nerijetko, javna funkcija je izvor prava i privilegija, zbog kojih se formiraju nove partije, presvlače stranački dresovi i ulazi u najrazličitije političko-stranačke nagodbe.

Mulaosmanović je obuhvatio glavninu relevantnih činjenica koje objašnjavaju Izetbegovićevu ličnost, ideje, vizije i opredjeljenja, kontekst njegovih stavova i odluka, uključujući one koje će posigurno biti predmet rasprava i sporenja u dolazećim vremenima. Neke autorove konstatacije i tvrdnje tražile su dodatnu elaboraciju i potkrjepu, a neka pitanja su ostala bez šireg razmatranja i analize. Također, autorov stil može biti predmet prijepora, sa jedne strane provokativan, dopadljiv, privlačan, bez nepotrebnih poopćavanja i teoretizacije, sa druge pak naglašeno interpretativan, sa jakim autorskim prisustvom i elementima polemike i rasprave. Pa ipak, premda je i sam autor primijetio da svojim radom ne pretendira donijeti definitivne sudove o Izetbegoviću kao političaru te da bi njegovo djelo prije svega trebalo poslužiti kao temelj budućim istraživačima iste ili srodne teme, nema sumnje da su već ovom njegovom knjigom prepoznata i rasvijetljena mnoga bitna obilježja Izetbegovićeve ličnosti te ponuđeni, u krajnju ruku, prilično relevantni i utemeljeni odgovori koji se tiče njegovog intelektualnog i državnčkog profila. Ovo djelo prezentira i tumači obilje relevantnih činjenica i detalja iz Izetbegovićeve biografije, donoseći prilično zaokruženu i konzistentnu predstavu o njegovoj osebujnoj personalnosti, ali i tegobama i izazovima državnika, mislioca i čovjeka kojeg je historija provela kroz nesvakidašnja iskustva njene hirovite dinamike.

Adnan Jahić

**DRUŠTVO HISTORIČARA
TUZLANSKOG KANTONA**

Iz aktivnosti Društva historičara Tuzlanskog kantona

Udruženje "Društvo historičara Tuzlanskog kantona" osnovano je na Osnivačkoj skupštini 19. decembra 2013. godine, koja je održana u prostorijama Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Osnivači Udruženja su grupa građana, kojima su bliski programski ciljevi i zadaci Udruženja. Organi Udruženja su: Skupština Udruženja (na čelu sa predsjednikom dr. sc. Midhatom Spahićem, docentom) i Upravni odbor Udruženja (predsjednik dr. sc. Bego Omerčević, vanredni profesor). Dana 31. marta 2014. godine registrovano je Društvo historičara TK, na osnovu Rješenja broj: UP1-06/1-05-002209/14. Udruženje je neprofitnog karaktera, koje se finansira priložima donatora i svojih članova, kao i iz drugih izvora, u skladu sa Zakonom. Osnovni principi Udruženja su: tolerancija, demokracija, raznolikost, dobrovoljnost i otvorenost.

Društvo historičara TK je naučno i stručno udruženje historičara - nastavnika u osnovnim i profesora u srednjim školama, univerzitetskih nastavnika i saradnika, naučnih radnika, kao i onih lica čija je djelatnost uže vezana za historiju.

Udruženje realizira svoje zadatke izučavanjem naučnih, nastavnih i stručnih pitanja, organiziranjem naučnih skupova, seminara, predavanja, izložbi, izdavanjem naučnih i stručnih publikacija, organiziranjem studijskih putovanja i vršenjem drugih djelatnosti u realizaciji programskih ciljeva, a u skladu sa Zakonom.

Djelatnosti Udruženja, između ostalih su: da pomaže unapređivanje nastave historije na svim nivoima obrazovanja, kao i stalno stručno obrazovanje nastavnika historije; da radi na unapređivanju naučno – istraživačkih djelatnosti u oblasti historije i da rezultate historijske nauke učini dostupnim najširoj javnosti; da koordinira one djelatnosti koje se zasnivaju na zajedničkim interesima svih članica, posebno djelatnosti koje se odnose na međunarodnu saradnju; da pomaže razvoj stručnih i naučnih institucija, organizacija, zavoda za zaštitu spomenika, arhiva, biblioteka, muzeja i sličnih organizacija itd.

Udruženje djeluje na području Tuzlanskog kantona, uz mogućnost ostvarivanja saradnje sa sličnim udruženjima, organizacijama i institucijama

na prostoru Bosne i Hercegovine i izvan nje. Sjedište Udruženja je u Tuzli, ulica Slanac br. 52.

Svrha Udruženja je da organizira historičare sa područja Tuzlanskog kantona i šire radi realizacije zadataka od zajedničkog interesa, a u skladu sa ciljevima i djelatnostima Udruženja.

Na Osnivačkoj skupštini Društva historičara TK razmatran je i prihvaćen program rada Društva za 2014. godinu u kojem stoji da će Društvo težiti:

- utjecati na bolji tretman i veće prisustvo nastave historije u osnovnim i srednjim školama na prostoru Tuzlanskog kantona. Ne postoji opravdan razlog zbog kojeg bi Historija kao predmet bila zanemarena i zbog kojeg ne bi bila prisutna u nastavi u omjerima u kojem je bila tokom ranijih razdoblja. Društvo historičara TK ima odgovornost da pomogne afirmaciji historije u nastavi i na takičenjima u narednom periodu;
- pomoći proces edukacije nastavnog kadra historije kroz seminare, radionice i druge vidove stručnog usavršavanja. Historija je nauka u kojoj ne prestaje potreba za novim znanjima, pristupima i interpretacijama, dakako izvan ideoloških i dnevnopolitičkih potreba;
- insistirati kod nadležnih struktura vlasti na većoj podršci projektima iz historije. Historijska svijest je važna pretpostavka razvoja društvene svijesti i općenito pozitivnog odnosa prema vrijednostima društva i države u kojoj živimo;
- ostvarivati kontakte sa arhivskim ustanovama, muzejima, bibliotekama i drugim institucijama u cilju olakšavanja poslova istraživanja. Naučne potrebe ne bi smjele trpiti posljedice materijalnih i institucionalnih problema sa kojim se suočavaju spomenute ustanove u postojećem vremenu;
- započeti sa izdavanjem časopisa Društva. Na ovaj način bi Društvo načinilo prodor u naučni svijet i omogućilo veću saradnju sa sličnim društvima i historičarima u i izvan Bosne i Hercegovine;
- organizirati naučni skup o jednoj od aktuelnih tema u smislu neke značajne godišnjice ili drugog povoda. Skup bi mogao biti

samostalno organiziran ili u saradnji sa drugim udruženjima i naučnim ustanovama;

- učestvovati u afirmaciji historijskih vrijednosti i sadržaja, kroz medije, tribine, okrugle stolove i druge vidove javnog predstavljanja. Historija zavrjeđuje bolje mjesto u medijskom prostoru i veću pažnju šire društvene javnosti;
- ostvariti saradnju sa istim i srodnim udruženjima radi razmjene iskustava, informacija i općenito većeg podsticaja razvoju historijske nauke. U uslovima nezavidnog položaja nauke u današnjem društvu, strukovna solidarnost je neophodna pretpostavka povoljnijeg položaja svake grane nauke pa i historije.

U toku 2014. godine Upravni odbor Društva historičara TK je održao tri sjednice. Na prvoj sjednici razmatran je i usvojen program rada Upravnog odbora za 2014. godinu, zatim pitanje analize nastavnih planova i programa u osnovnim i srednjim školama, a radi pokretanja inicijative za izmjene i dopune istih u smislu povećanja broja časova nastave historije, te donesena Odluka o pokretanju časopisa Društva historičara TK pod nazivom *Historijska misao*. Za glavnog i odgovornog urednika spomenutog časopisa imenovan je prof. dr. Adnan Jahić. Osim naprijed navedenog, na prvoj sjednici Upravnog odbora Društva historičara TK donesene su odluke koje se tiču sljedećih pitanja: da izdavači časopisa *Historijska misao* budu Društvo historičara TK i Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli; da visina godišnje članarine bude 12 KM; da se organizira u 2014. godini Međunarodni naučni skup; da se pripremi prijedlog članova redakcije Časopisa.

Na drugoj sjednici Upravnog odbora Društva historičara TK imenovana je redakcija časopisa *Historijska misao* u sastavu: Blagoje Govedarica, Freie Universität Berlin, Bego Omerčević, Univerzitet u Tuzli, Marko Attila Hoare, Kingston University London, Senaid Hadžić, Univerzitet u Tuzli, Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo, Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani, Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb, Šerbo Rastoder, Univerzitet Crne Gore, Sead Selimović, Univerzitet u Tuzli, Izet Šabotić, Univerzitet u Tuzli i Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli – sekretar. Na istoj sjednici formiran je Organizacioni

odbor međunarodnog naučnog skupa pod nazivom „Bosna i Hercegovina u jugoslavenskim državnim okvirima 1918-1992“ u sastavu: prof. dr. Izet Šabotić – predsjednik; prof. dr. Bego Omerčević; prof. dr. Senaid Hadžić; prof. dr. Adnan Jahić; prof. dr. Sead Selimović; mr. Mersiha Imamović i mr. sc. Alen Salihović. Također je utvrđen i termin održavanja skupa (4. decembar 2014).

Na trećoj sjednici Upravnog odbora Društva historičara TK utvrđeno je da se Međunarodni naučni skup održi u jednom danu, sa oko 15 učesnika (iz inostranstva i Bosne i Hercegovine). Pored toga, zaključeno je: da se krene u proceduru izdavanja prvog broja časopisa *Historijska misao* za 2014. godinu, koji će biti štampan početkom 2015. godine, dok će prezentirani radovi sa međunarodnog naučnog skupa biti objavljeni u drugom broju časopisa *Historijska misao*.

U organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Udruženja Društvo historičara TK 4. decembra 2014. godine održan je međunarodni naučni skup pod nazivom „Bosna i Hercegovina u jugoslavenskim državnim okvirima 1918-1992.“ U ime organizatora međunarodnog naučnog skupa prof. dr. Adnan Jahić obratio se prisutnima - gostima, saradnicima i studentima - rekavši kako je „osnovni cilj organiziranja skupa da se otvori rasprava o različitim pitanjima ovog turbulentnog razdoblja bosanskohercegovačke historije, dakako svjesni da će ova tema posigurno doći u fokus pažnje i struke i društva 2018. godine, na stogodišnjicu osnivanja Kraljevstva SHS. Mi smo, međutim, smatrali da postoji puna i naučna i društvena opravdanost da se o ovoj problematici već sada počne govoriti, dakako na argumentiran način, kako bi se, pored ostalog, naglasila važnost potrebe da se govor o prošlosti prepusti historičarima, a da politika i društvo, umjesto površnog zalaska u nepoznato područje, tek respektiraju njihove sudove i zaključke. To bi, nadamo se, trebalo pomoći barem djelomičnom smanjivanju jazova koji postoje u našem društvu o mnogim značajnim ličnostima, događajima i procesima koji su obilježili našu historiju. Zadaća nas historičara je da o svim pitanjima iz prošlosti pišemo i govorimo odgovorno i sa naglašenom osjetljivošću za prepoznavanje i isticanje različitih aspekata tretiranih historijskih fenomena, ma šta o njima mislili i kako ih individualno doživljavali.“

Skup je pozdravio i prof. dr. Mirsad Kunić, ministar obrazovanja, nauke, kulture i sporta Tuzlanskog kantona, dok se u svojstvu domaćina prisutnima obratila docentica Nihada Delibegović Džanić, dekanica Filozofskog fakulteta u Tuzli. Naučni skup je trajao jedan dan. Izlaganja prijavljenih referata podijeljena su u četiri sesije, predvođene Radnim predsjedništvom.

Svoja istraživanja prezentiralo je ukupno 14 izlagača. U prvoj sesiji, nova saznanja najprije je predstavio prof. dr. Bego Omerčević u referatu na temu „Rezultati i posljedice krize i propasti Rimskog carstva na bosanskohercegovačkim prostorima“. Uslijedilo je izlaganje docenta dr. Midhata Spahića sa radom pod naslovom „Prilike u Bosni nakon političkog sloma 1463.godine“, zatim se prof. dr. Senaid Hadžić predstavio s referatom „Između jugoslavenstva i hrvatstva. Bosna i Bošnjaci u ideologiji ilirizma“, dok je dr. sc. Salkan Užičanin, viši asistent, iznio svoja saznanja u radu „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“. Druga sesija započela je govorom prof. dr. Adnana Jahića na temu „Kako je dočekano stvaranje jugoslavenske države 1918. Slučaj Tuzle“. Docent dr. Omer Hamzić prezentirao je referat pod naslovom „Mehmed Spaho i pregovori Cvetković – Maček“, a potom je prof. dr. Adnan Velagić upoznao publiku s radom na temu „Bošnjaci i jugoslavenska ideja – između nacionalizacije i nacije“. Treću sesiju otvorila je prof. dr. Vera Katz sa referatom „Bosanskohercegovačko društvo u razdoblju uspostavljanja jugoslavenske revolucionarne diktature od 1945.-1950.“ Slijedila su izlaganja prof. dr. Izeta Šabotića, koji je predstavio rad na temu „Agrarne prilike i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini od 1945.-1948“, te izlaganje prof. dr. Seada Selimovića koji je iznio nove poglede u referatu pod nazivom „Prilike u Bosni i Hercegovini u vrijeme jugoslavenske krize u periodu 1989.-1992“. U četvrtoj sesiji učešće su uzeli: dr. sc. Filip Škiljan, sa Instituta za migracije i narodnosti u Zagrebu, sa radom pod naslovom „Ukrajinci u Bosni od doseljenja do današnjih dana“, zatim dr. sc. Sibel Akova, sa turskog Teknik Pazarlama Müdürlüğü (İzocam Yalıtım Eğitim Merkezi), koja je govorila o temi „Odnos Republike Turske prema Bosni i Hercegovini 1990.-1995“, potom mr. sc. Mirza Čehajić koji je iznio poglede u radu na temu „Bosna i Hercegovina u jugoslavenskim državnim okvirima od 1918-1991. u udžbenicima historije“, te na kraju mr. sc. Edin

Omerčić, koji je prezentirao rad „Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova u vremenu od 1991-1996.“

Na skupu su uzeli učešća univerzitetski profesori Filozofskog fakulteta u Tuzli, turskog Teknik Pazarlama Müdürlüğü, kao i naučni i stručni savjetnici Instituta za istoriju u Sarajevu, Instituta za migracije i narodnosti iz Zagreba, kao i jedan savjetnik Pedagoškog zavoda u Zenici. Poslije izloženih referata, otvorena je duža diskusija, koja je osvijetlila mnoge važne fenomene novije historije Bosne i Hercegovine, ukazujući na teme i pitanja koja zahtijevaju nova istraživanja i interpretacije. Bilo je govora o stanju i perspektivi historijske nauke i novim aktivnostima koje planira poduzeti Društvo historičara TK. Zaključeno je da se sva izlaganja u finalnim formama budu dostavljena Redaciji *Historijske misli* do maja 2015. godine, nakon čega će ući u proceduru objavljivanja u drugom broju časopisa.

Mersiha Imamović